mtatkki
Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az Europeana felhasználói szabályzatát.

SZESZTAY ÁDÁM

NEMZETISÉGI KÉRDÉS A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN 1956–1962

Az ötvenhatos forradalom hatása a kelet-közép-európai kisebbségpolitikára

MTA Kisebbségkutató Intézet ■ Gondolat Kiadói Kör

Szesztay Ádám

NEMZETISÉGI KÉRDÉS A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN, 1956–1962

KISEBBSÉGI MONOGRÁFIÁK

Sorozatszerkesztő
Szarka László

Szesztay Ádám

NEMZETISÉGI KÉRDÉS A KÁRPÁT MEDENCÉBEN, 1956–1962

Az ötvenhatos forradalom hatása a kelet-közép-európai kisebbségpolitikára

Gondolat Kiadói Kör – MTA Kisebbségkutató Intézet
Budapest, 2002

A szöveget gondozta: Boros Erika

Minden jog fenntartva.
Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli engedélyéhez van kötve.

© Szesztay Ádám, 2002
© MTA Kisebbségkutató Intézet, 2002

A kiadásért felel Bácskai István
Korrektor Rátkay Ildikó
Műszaki szerkesztő Pintér László
Tördelő Szeles János
Kiadta a Books in Print Bt.

ISBN 963 9450 35 9
ISSN 1585–6313

TARTALOM

BEVEZETÉS 9

I. AZ ÖTVENHATOS FORRADALOM
ÉS A NEMZETISÉGI KÉRDÉS (1956–1957) 19
I.1. A kisebbségek reagálása a forradalmi helyzetre 22
I.1.1. Magyarország 22
I.1.2. Románia 26
I.1.3. Csehszlovákia 36
I.1.4. Szovjetunió (Kárpátalja) 44
I.1.5. Jugoszlávia 47
I.1.6. Ausztria és a Magyarországgal nem szomszédos országok 49
I.1.7. Összehasonlítás, következtetések 51
I.2. A hatalom állásfoglalása a kisebbségek viselkedéséről 53
I.2.1. Magyarország 57
I.2.2. Románia 59
I.2.3. Csehszlovákia 66
I.2.5. Szovjetunió 74
I.2.6. Összehasonlítás, következtetések 75
Jegyzetek 77

II. NEMZETISÉGI KÉRDÉS A FORRADALOM UTÁNI
ELSŐ KÉT ÉVBEN (1957–1958) 100
II.1. Az állam, a kisebbség és az anyaország viszonyának alakulása 101
II.1.1. Kisebbségpolitikai viszony a német nyelvterülettel 107
II.1.2. Román–magyar nemzetiségpolitikai viszony 109
II.1.3. Csehszlovák–magyar nemzetiségpolitikai viszony 116
II.1.4. Kárpátalja kérdése 124
II.1.5. Jugoszláv–magyar kisebbségpolitikai viszony 125

II.1.7. Összehasonlítás, következtetések 129
II.2. A nemzetiségi intézményrendszer változásai 132
II.2.1. Magyarország 135
II.2.2. Románia 145
II.2.3. Csehszlovákia 152
II.2.4. Szovjetunió (Kárpátalja) 158
II.2.5. Jugoszlávia 160
II.2.6. Ausztria és a Magyarországgal nem szomszédos országok 163
II.2.7. Összehasonlítás, következtetések 164
Jegyzetek 166

III. NEMZETISÉGI KÉRDÉS AZ ÉVTIZEDFORDULÓN (1958–1962) 189
III.1. A nemzetiségpolitikai párthatározatok 192
III.1.1. Magyarország 193
III.1.2. Csehszlovákia 198
III.1.3. A Szovjetunió és a szovjet tábor 201
III.1.4. Jugoszlávia 206
III.1.5. Összehasonlítás, következtetések 210
III.2. Az állam, a kisebbség és az anyaország viszonyának alakulása 213
III.2.1 Kisebbségpolitikai viszony a német nyelvterülettel 216
III.2.2. Román–magyar nemzetiségpolitikai viszony 219
III.2.3. Csehszlovák–magyar nemzetiségpolitikai viszony 226
III.2.4. A Szovjetunió és a magyar kisebbségek 234
III.2.5. Jugoszláv–magyar kisebbségpolitikai viszony 236
III.2.6. Összehasonlítás, következtetések 244
III.3. A nemzetiségi intézményrendszer változásai 246
III.3.1. Magyarország 247
III.3.2. Románia 254
III.3.3. Csehszlovákia 262
III.3.4. Szovjetunió 273
III.3.5. Jugoszlávia 274
III.3.6. Ausztria és a Magyarországgal nem szomszédos országok 278
III.3.7. Összehasonlítás, következtetések 280
Jegyzetek 285

ZÁRSZÓ 314
Jegyzetek 322

KRONOLÓGIA 323

RÖVIDÍTÉSEK 352

IRODALOMJEGYZÉK 354
Nemzetiségi kérdés Magyarországon 354
Általában 354
Cigánykérdés 357
Déli szlávok 358
Németek 360
Románok 362
Szlovákok 363
Zsidókérdés 364
Magyarkérdés a szomszéd országokban 365
Általában 365
Ausztriában 367
Csehszlovákiában 368
Jugoszláviában 372
Kárpátalján 375
Romániában 378
1956 a szomszéd országokban 383
Szlovákkérdés Csehszlovákiában 387
A szocialista országok nemzetiségpolitikája 389
Általában 389
Albánia 391
Bulgária 391
Csehszlovákia (kivéve magyarkérdés) 392
Jugoszlávia (kivéve magyarkérdés) 393
Lengyelország 394
NDK 396
Románia (kivéve magyarkérdés) 397
Szovjetunió (kivéve a kárpátaljai magyarkérdés) 398
Politikai háttér 401

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ 406

BEVEZETÉS

Kockázatos egy olyan korszakról írni, az 1956-ot követő fél évtizedről,[I] amelynek a szemtanúi itt élnek közöttünk, de én nem éltem benne. Kockázatos egy olyan témáról írni, a magyarországi és a határon túli magyar kisebbségi kérdésről, amelynek több millió érintettje van, de engem személyesen nem érint, hiszen nem tartozom a magyarországi kisebbségek egyikéhez sem, és határon túli magyar származásom sincs. Igaz, nem magukról a kisebbségekről írok, hanem arról a nemzetiségpolitikáról,[II] amelynek e kisebbségek az ötvenes és hatvanas évek fordulóján tárgyai voltak (azaz nem alanyai, kivéve történetünk kezdetét, az 1956-os forradalom és szabadságharc[III] napjait, amikor rövid időre a kisebbségek is a

[I] Minthogy e korszak történelemírása igen friss, és nem mentes politikai érzelmektől sem, terminológiája egyelőre igen képlékeny. A római számokkal jelzett lábjegyzetekben arra törekszem, hogy magyarázatot fűzzek az általam használt fogalmak közül azokhoz, amelyeket vagy vitathatónak, vagy definiálandónak érzek. Részben a főszövegben, részben a későbbi lábjegyzetekben fűzök kommentárt a periódusok megnevezéséhez is.

[II] Nemzetiségpolitika, kisebbségpolitika, etnopolitika – ugyan kisebb jelentésárnyalati különbségeket takaró, de alapvetően rokon értelmű fogalmak, ezért szinonimaként használom őket, azt a politikát jelölve, amellyel az államhatalom a kisebbségi kérdést próbálta kezelni. A Dippold–Seewann-féle bibliográfia (lásd a könyvjegyzékben) „állami kisebbségpolitikának" nevezi ezt a fogalmat. Csak idézetekben alkalmazom viszont a „nemzetiségi politika" kifejezést, hiszen ennek szó szerinti értelmezése a kisebbségek saját politikai törekvéseit jelenti, nem pedig az állami kisebbségpolitikát, de az egykori dokumentumok többnyire így nevezték az állam politikáját.

[III] Jelenlegi politikai viták miatt, sajnos, kényes kérdéssé vált, hogy minek hívjuk az 1956. október 23-át követő eseménysorozatot: forradalomnak és/vagy szabadságharcnak. Jómagam ennek a különbségtételnek nem tulajdonítok nagy jelentőséget, ezért a két kifejezést felváltva használom, olykor a semleges „fel-

történelem alanyaivá váltak). S végül, de nem utolsósorban: kockázatos egyszerre foglalkozni olyan eltérő jellegű, adottságú kisebbségekkel, mint a magyarországi nemzetiségek és a határon túli magyarok.[1] Akik átélték az itt leírt eseményeket, vagy akik egy-egy itt érintett témakörrel részletesebben foglalkoztak, olyan tudással rendelkeznek, amellyel én nem. Mégis vállalom az ezzel járó kockázatokat, mert úgy érzem, hogy ha valaki madártávlatból néz rá egy korszakra és a térség egészére, akkor megláthat olyan összefüggéseket, amelyek híján a részleteket pontatlanul értelmezhetnénk.

Módszertanilag azt az utat kívánom követni, hogy országonként minél több jellemző eseményt sorakoztatok föl, megkísérlem észrevételezni a bennük rejlő tendenciákat, s e tendenciák szempontjából összehasonlítom egymással a tárgyalt népcsoportok politikai helyzetét, illetve az egyes országok nemzetiségpolitikáját. Ennek során primer forrásként támaszkodom a magyar Művelődésügyi Minisztériumnak, a Magyar Szocialista Munkáspártnak (továbbiakban: MSZMP) és kiemelten is a magyar diplomáciának a Magyar Országos Levéltárban (továbbiakban: MOL) őrzött dokumentumaira, valamint a Csemadok Archívumára (továbbiakban: Csem. Arch.), amelyet a somorjai Bibliotheca Hungarica (továbbiakban: BH) őriz. A szekunder források közül elsősorban a témát érintő szakirodalmat, a publikált forrásokat, az egykorú és későbbi nyugati elemzéseket és az egykorú sajtót használtam föl. Minthogy az 1960 előtti periódusból sokkal több dokumentum maradt fenn, mint a későbbiből, ezért a két időszakasz kidolgozottsága eltér egymástól.

A magyar történelem egyik szeletéhez kívánok adalékokkal szolgálni, ezért figyelmem középpontjába a magyar történelemhez köthető kisebbségeket: a magyarországi nemzetiségeket és a határon túli magyarokat érintő nemzetiségpolitikának szenteltem. Olyan esetekben azonban, amikor egy másik népcsoport története releváns adatokkal szolgál az itt említett kisebbségek helyzetéhez, akkor nem vonakodom akár részletesen is kitérni az adott kérdésre. Emiatt Szlovákia helyzete Csehszlovákián belül elég hangsúlyosan fog szerepelni.

El szeretném kerülni a hosszas elméleti fejtegetéseket, de az elemzés érdekében egy fogalom tisztázását nem kerülhetem meg: a nemzetiség-

---

kelés" megjelölést alkalmazva. Elfogadhatatlannak egyedül a pártállami időszakban hivatalosan hirdetett „ellenforradalom" minősítést tekintem, amelyet azonban a dokumentumok idézésénél külön nem vizsgálom felül.

politikáét. A nemzetiségpolitikát sokszor a nemzetiségi jogokra, illetve a nemzetiségi intézményekre egyszerűsítik le. Valójában a nemzetiségpolitika ennél több: a nemzetiségpolitika egy adott kisebbség kérdésében érdekelt, illetve érintett felek egymáshoz való viszonyának a kezelését jelenti. Nemzeti – tehát saját anyaországhoz kötődő – kisebbségek esetében (vizsgálatunk általában ilyen kisebbségekre terjed ki) három fő érintettel, illetve érdekelttel mindenképpen számolnunk kell: ez maga a kisebbség, az állam, amelyben él,[IV] és az anyaország.[V] Érdekelt fél még rendszerint a térségben uralkodó vagy egyéb befolyást gyakorló nagyhatalom, esetünkben a Szovjetunió.[2]

Azt vizsgálom, hogy a hatalom miként próbálta befolyásolni e három, illetve négy fél viszonyát. Külön kiemelem a nemzetiségi intézményrendszer változásait, tekintve hogy tárgyalt korszakunkban ez számított a kisebbségpolitika központi kérdésének. A másik témakört, amelyre külön is figyelmet fordítok, azok a dokumentumok alkotják, amelyekben a politikai élet korabeli legfelsőbb, országos fórumai, a pártközpontok kifejtették kisebbségpolitikai koncepciójukat. Csak utalásszerűen említem viszont a kisebbségpolitikai jogalkotást, amelynek a jogállamiság hiányában sokkal kisebb volt a gyakorlati jelentősége, mint a párthatározatoknak. Ugyanakkor tény, hogy korszakunkban élénk kisebbségpolitikai jogalkotó munka folyt, amelyről több lényeges tanulmány megjelent: például magyarországi viszonylatban Föglein Gizellától 1997-ben,[3] szlovákiai viszonylatban László Béla és Szabómihály Gizella tollából 1999-ben.[4] A jugoszláviai jogalkotásról pedig már egykorúan kiadtak

[IV] Ezt a fogalmat a szakirodalom gyakran „befogadó állam" névvel illeti, ami a magyarországi és szomszéd országi kisebbségek esetében nagyon pontatlan terminus, tekintve hogy részben organikus úton, részben határváltozással létrejött kisebbségi csoportokról van szó. Ezeknek a kisebbségeknek a szemszögéből nézve „az állam" az az ország, amelynek területén élnek, ezért a továbbiakban röviden csak államnak fogjuk nevezni.

[V] Az anyaország viszonylag elfogadott fogalom, bár politikai tartalma miatt vannak, akik viszolyognak használatától. (Így például a hetvenes–nyolcvanas évek magyar politikai szaknyelve kifejezetten kerülte ezt a kifejezést.) Disszertációmban nem föltétlenül egy szubjektív, politikai kategóriát, tehát az osztrák nyelvezet szerinti védő hatalmat értek rajta, hanem elsősorban egy objektív jelenséget. Ez a jelenség az, hogy egy-egy kisebbség – akár saját kollektív elhatározásából, akár akaratától függetlenül – identifikálódik egy olyan országgal, amelynek hivatalos vagy többségi nyelve megegyezik a kisebbség saját nyelvével, illetve legalább hasonlít rá. Az ilyen országot nevezem anyaországnak.

egy összefoglaló tanulmányt Belgrádban.[5] A másik olyan kérdés, amely súlyánál fogva több kitérőt megérdemelne, a kisebbségek egyházi élete. Az egyházi élettel azért nem foglalkozom, mert az egyházak tevékenysége semmiképpen sem tekinthető az állami nemzetiségpolitika részének, még akkor sem, hogyha az államhatalom nem eredménytelenül igyekezett befolyásolni az egyházak belső életét. A kisebbségi egyház tevékenysége sokkal inkább a kisebbség saját fellépéseként értékelhető – s mint említettem: ennek a dolgozatnak nem ez, hanem az állami nemzetiségpolitika a témája.

Az állam, a kisebbség és az anyaország viszonyából a legnehezebb a kisebbségek viselkedését egzakt módon felmérni, hiszen egyik kisebbségnek sem működött olyan legitim képviselete, amely a kisebbség törekvéseinek tényleg hangot adhatott volna. A kisebbségi sajtót (sőt még a szépirodalmat is) nemcsak ellenőrizte, hanem irányította is a hatalom. Ezeknek az intézményeknek a tevékenysége tehát sokkal inkább az állami nemzetiségpolitikát tükrözte, mintsem a kisebbségek körében jelentkező törekvéseket. Igaz, a kisebbségi intézmények bizonyos fokú önrendelkezést biztosítottak a kisebbség hivatalos vezető rétegének, amelynek kiválasztását rendszerint politikai megfontolások alapján az államhatalom végezte. A kisebbségek és a többség valóságos törekvéseiről elsősorban a „szabadság óráiban" (döntően az ötvenhatos forradalom alatt) tudhatunk meg valamit.

Szovjet levéltárakat nem kutatván, közvetlen források alapján nem tudom mérlegre tenni a Szovjetunió befolyását az egyes országok kisebbségpolitikájára. Pedig ez egy olyan térségben, amelynek Jugoszlávia kivételével összes állama Moszkvától függött, igen fontos probléma. Összehasonlítva egymással Magyarország és szomszédai nemzetiségpolitikáját feltételezem, hogy amennyiben minden országban feltűnően azonos irányban változott ez a politika, akkor központi elhatározás húzódhatott meg mögötte. Ennek fordítottja azonban nem föltétlenül igaz.

Három olyan folyamat tükrében kívánom elemezni a kisebbségpolitikát, amely alapvetően befolyásolta a közép-európai térség életét. Az egyik az ötvenhatos forradalom és szabadságharc (beleértve annak utóvédharcait is). A másik a forradalom után következő szovjet megszállás konszolidációja Magyarországon, amelyet a mai történetírás hajlamos időben egész 1963-ig kiterjeszteni, de az egykorú értékelés szerint 1956. november 4-étől csak az 1958. évi magyarországi „választásokig" tartott.[6] A harmadik folyamat egy olyan politikai kísérlet, amely megpróbál-

ta a parancsuralommal egyben tartott szovjet zónát reálisabb alapokon integrálni.[7] Ennek a próbálkozásnak, amely Nyikita Hruscsov nevéhez fűződött, nehéz pontosan meghatározni a kezdetét és végét, de alapvető dátumnak tűnik a Molotov-féle puccskísérlet elfojtása 1957 júniusában és a Disznó-öböli válság 1962-ben. Mint látjuk, a felkelés, a konszolidáció és az integráció három kronológiai periódust is kijelöl, amelyeknek azonban elég széles a közös halmaza.

Miért választottam a történet kezdetéül az 1956-os felkelés napjait? Mint látni fogjuk, az ötvenes évek végén a kisebbségpolitikai propaganda nagyon sűrűn hivatkozott a felkelés és a nemzetiségi kérdések összefüggéseire. Emellett a mai kisebbségi közgondolkodás is hajlamos arra, hogy összefüggést sejtessen az ötvenes évek végi kisebbségpolitika és a magyar kisebbségek 1956-os szereplése között. Az ötvenes évek végéről éppen ezért nem lehet az 1956-os forradalom nélkül beszélni. Több kitűnő kutató erőfeszítése ellenére a „kisebbségek ötvenhatjáról" ma még nem áll rendelkezésünkre olyan összefoglalás, hogy ezekre a napokra egy-egy rövid hivatkozással utalhatnék.

Az itt tárgyalt korszak sem értelmezhető előzményei nélkül – mint ahogy semmi történelmi esemény –, amelyekre csak röviden kívánok utalni. A XIX. századi nemzetfejlődés nemzetiségileg igen színes társadalmat hozott létre a történelmi Magyarországon, amelyet 1920-ban a trianoni békeszerződés öt állam között osztott fel, majd 1945 után, amikor Kárpátalját a Szovjetunióhoz csatolták, immár hat ország osztozott a Kárpát-medence területén. Ennek következtében az egykori többségi nemzet, a magyar, jelentős részben kisebbségi helyzetbe került: tárgyalt korszakunkban a hivatalos adatok szerint Ausztriában mintegy 11 ezer,[8] Romániában 1,7 millió,[9] Szlovákiában 519 ezer,[10] a Szovjetunióban 146 ezer,[11] Jugoszláviában pedig 504 ezer[12] magyar élt őshonosan. Magyarország kisebbségei pedig apró nemzetiségekké váltak: az 1960-as népszámlálás szerint 26 ezer magyar állampolgár volt cigány identitású,[VI] míg 51 ezren német, 33 ezren szlovén és horvát, 5 ezren szerb, 30 ezren szlovák és 16 ezren román anyanyelvűnek vallották magukat. Rajtuk kí-

[VI] A magyarországi cigányságot a kommunista politikai rendszer fennállása alatt többnyire nem ismerték el nemzetiségnek, korszakunkban azonban a magyarországi államvezetés komolyan foglalkozott a gondolattal, hogy a cigányokat tekintsék az „ötödik" kisebbségnek. Ezért Magyarország esetében utalok a cigánypolitikai vonatkozásokra is.

vül még más kisebbségi anyanyelveket is összeírtak, de korszakunkban csak ezeket a csoportokat ismerték el magyarországi nemzetiségnek. (Közülük is a déli szláv horvátokat, szerbeket és szlovéneket együtt, délszláv nemzetiségként kezelték.) Ezek a számok közismerten vitathatók, azt azonban pontosan jelzik, hogy az egyes államok nemzetiségpolitikája milyen nagyságrenddel számolt.

A magyarországi cigányság és az ausztriai (burgenlandi) magyarság kivételével az összes említett népcsoport számára az államhatalom a második világháború után nemzetiségi intézményeket hozott létre. (Legtöbben közülük a háború előtt, illetve néhány évig a háború után olyan intézményeket tartottak fenn, amelyet maguk alapítottak és irányítottak.) Ez azonban korántsem ellensúlyozta azt a tényt, hogy a kisebbségi élethelyzet általános tragikumán kívül az összes említett népcsoport 1945 után – ismét a burgenlandi magyarok és a magyarországi cigányok kivételével – egy-egy olyan korszakot vagy eseményt élt át, amely súlyos sérelemként, de legalábbis megrázkódtatásként maradt meg a nemzetiségi közemlékezetben.

A magyarországi németek a háborút követően teljes jogfosztottságba kerültek, ami 1949 után csak fokozatosan oldódott fel. Kisebb részüket a Szovjetunióba deportálták, majd a kisebbség mintegy felét Németországba telepítették ki. A délszláv népcsoportok értelmiségét 1949 után politikailag zaklatták Jugoszlávia függetlenségi politikája miatt, nagy részüket kitelepítették lakóhelyükről, eredetileg számos alapszervezettel rendelkező szervezetüket pedig központosították. A magyarországi szlovák társadalmat értelmiségétől megfosztotta és identitásában is megrázta a csehszlovák–magyar lakosságcsere, hiszen sokakban, akik az otthon maradást választották, óhatatlanul felmerült a kérdés, hogy miért is vallják magukat szlováknak. A román intézmények eredetileg a román kisebbség lakterülete központjában, Gyulán működtek, de 1956 nyarán áttelepítették őket Budapestre.

A romániai magyarok 1945 után viszonylag széles körű intézményrendszert hozhattak létre, de a pártállam kiépülése kapcsán (például az egyházi birtokok elkobzása és az iskolák államosítása útján) ez a rendszer erősen beszűkült. 1953 után pedig azoknak az önálló magyar intézményeknek is fogyatkozni kezdett a száma, amelyeket eredetileg a sztálinista állammodell – súlyos politikai tisztogatások útján – adaptálni tudott. 1956-ban egy miniszteri rendelet tovább korlátozta a magyar tannyelvű oktatást, amelynek végrehajtása 1956 őszén kezdődött el.

A csehszlovákiai magyarság a magyarországi németséghez hasonlóan 1945 után három éven át a jogfosztottság állapotát és a kitelepítés kényszerhelyzetét élte át. A „reszlovakizáció" arra kényszerítette az otthon maradók számottevő részét, hogy nyilvánosan megtagadják magyarságukat. Kárpátalján és Délvidéken a háborút közvetlenül követő években olyan atrocitások történtek, amelyeket mai kifejezéssel etnikai tisztogatásnak nevezünk. Ezekre a sérelmekre halmozódott a pártdiktatúrában egyszerű állampolgárként elszenvedett számtalan megaláztatás, illetve az a frusztráció, hogy az elszenvedett sérelmekről még azok elmúlása után is veszélyes volt beszélni, nemhogy panaszt tenni miattuk. Az ilyen helyzetet az is csak kismértékben enyhítette, hogy Csehszlovákiában és Kárpátalján 1948 után kiépülhetett bizonyos szinten egy magyar intézményi háló.

A Sztálin halála és 1956 között eltelt évekről a történelmi irodalom mint a viszonylag egységes, de lassú, következetlen és ellentmondásos enyhülés időszakáról szól. Tény azonban, hogy ebben az időszakban nem egy szomszéd országban súlyosan korlátozták a nemzetiségi intézményeket. A látszólag anarchikus események logikáját akkor érthetjük meg, ha figyelembe vesszük, hogy 1953 és 1956 között szintén három egymásból következő, nagy hatású folyamat nyomta rá a bélyegét a kisebbségpolitikára az egész térségben:

– a nemzetközi enyhülés, amely a háborús tervek elnapolásával kezdődött rögtön Sztálin halálakor,

– a háborús céllal tervezett gazdasági (főként nehézipari) beruházások jövőjének problematikája, valamint

– a moszkvai hatalmi centrum rendezetlen viszonya mind a Szovjetunió perifériáival, mind az ún. „közeli perifériával" (azaz a nem orosz többségű tagköztársaságokkal), mind a szovjet blokk[VII] perifériáival, az

[VII] Szovjet blokkon a Varsói Szerződésben és a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsában részes államok együttesét, majd a moszkvai nemzetközi pártkonferenciák nyilatkozatát aláíró államokat értjük, amelybe Jugoszlávia nem tartozott bele. A kommunista politikai rendszerű országok fogalma viszont – ellentétben számos egykorú meghatározással – tartalmazza Jugoszláviát is (ebből a szempontból azonban az idézetek külön értelmezendők). A „szocialista ország" fogalmát az egykori dokumentumok hol csak a szovjet blokk, hol mindkét fogalom jelölésére használták. E kifejezést, tekintettel a tőle teljesen idegen nyugati szocialista irányzatokra, igyekszem nem alkalmazni, de természetesen az idézetekben érintetlenül hagyom.

ún. „távoli perifériákkal”[VIII] (azaz elsősorban a formailag független, gyakorlatilag a szovjet érdekszférához tartozó közép-európai[IX] országokkal).[13]

A nemzetközi enyhülés két igen fontos lépése, amely közvetlenül térségünket érintette: az osztrák államszerződés és a jugoszláv–szovjet közeledés csak 1955 második felétől éreztette hatását a kisebbségpolitikában. Igaz, ez elsősorban a déli szláv kisebbségek és a németek helyzetére hatott, de a határon túli magyarok körülményei is kétségtelenül megváltoztak – de nem föltétlenül előnyükre (lásd például a már említett romániai iskolareformot). A másik két kérdésben Sztálin halálától a magyar forradalomig ádáz hatalmi harc dúlt a különféle elképzeléseket támogató érdekcsoportok között. Fontos áttörést 1956 januárjában a Szovjet Kommunista Párt[X] (továbbiakban: SZKP) XX. kongresszusa hozott az erőltetett nehézipar-fejlesztést ellenzők és a perifériák nagyobb önállóságát szorgalmazók javára. Az áttörés ellenére azonban a rivalizálás megmaradt.

A szovjet hadsereg budapesti intervenciója 1956. október 24-én (és persze a Lengyelország körüli feszültség és még inkább a szuezi válság) véget vetett a nemzetközi enyhülésnek, sőt megkérdőjelezte annak korábbi eredményeit is. Ezzel a hadiipari kérdés nem oldódott meg egyik

[VIII] E két fogalom nem tévesztendő össze a „közeli külfölddel”, amely a „távoli perifériát” jelentette, illetve a „távoli külfölddel”, amely a világ szovjet blokkon kívüli részét jelölte a szovjet geopolitikai terminológiában.

[IX] A politikai értelemben vett Közép-Európán ebben a dolgozatban az egykori vasfüggöny és az egykori Szovjetunió, illetve a Fekete-tenger között elhelyezkedő térséget, valamint az egykori Jugoszlávia országait értem. Minthogy ezt a megnevezést olyan mestereim vitatják, mint például Niederhauser Emil professzor úr, tömör magyarázatként azt szeretném megemlíteni, hogy amennyiben ezeket az országokat Kelet-Európának nevezném, akkor a tőlük keletre fekvő s politikailag, illetve kulturálisan erősen különböző európai országokat, amelyeket a szovjet birodalom integrált, kirekeszteném Európa térképéről, ami téves megközelítés volna. Kulturális megközelítésben Közép-Európa keleti határa a tisztán ortodox kultúrájú területek és a keleti, illetve nyugati kereszténység átmeneti régióját alkotó régiók között húzódik, bár ez természetesen szintén nem olyan definíció, amely kizárólagos igazság.

[X] Pontos fordításban, amelyet eredetileg többnyire Magyarországon használtak, a „Szovjetunió Kommunista Pártja” szerepel. A kifejezés nehézkessége miatt én inkább a kissé pontatlanabb, de jobban hangzó, minőségjelzős fordítást használom.

percről a másikra, de nyilvánvaló volt, hogy amennyiben a világpolitikai feszültség tartós marad, annak lenyomata meg fog látszani a szovjet blokk gazdaságpolitikáján. Az átmeneti bizonytalanság miatt ez a kérdés egy időre kikerült a hatalmi ellentétek fókuszából. Ugyanakkor a magyarországi beavatkozás világossá tette, hogy a moszkvai centrum és a perifériák viszonya a „távolabbi perifériák" esetében nem vita tárgya, bár ez nem vonatkozott magától értetődően a „közelebbi perifériákra" is.

1956 őszén tehát megváltoztak a politikai prioritások. A nemzetiségpolitikát (s persze ezernyi más dolgot) eleddig minden mást megelőzően befolyásoló jelenségek vagy megszűntek, vagy háttérbe szorultak. Rövid távon a Szovjetunió és az uralkodó pártelit első számú érdekévé Magyarország pacifikálása vált. S persze nemcsak Magyarországé, hanem az egész térségé, hiszen az egyes országok uralkodó elitjeinek fő félelme október 23-a után az volt, hogy a lázadás átterjedhet az ő országukra is. A térség pacifikálása nem nélkülözte a nemzetiségpolitikai összefüggéseket, úgyhogy a rövid távú érdek sorsdöntő lett a kisebbségpolitikában. Az sem hagyott semmiféle kétséget, hogy hosszú távon új alapokra kell helyezni a szovjet blokk integrációját, máskülönben (a magyar események mintájára) széthullhat a birodalom. De lehetett-e a kisebbségi kérdés fölvetése nélkül integrációról álmodni egy olyan térségben, amelyet súlyos etnikai feszültségek feszegettek? Nyilvánvalóan nem.

Ezek az okok, amiért 1956. október 23-át nemzetiségpolitikai korszakhatárnak kell tekintenünk, s nem kizárólag Magyarország esetében, hanem a szomszéd országokéban is. A megszállók és a helyi uralkodó elitek kénytelenek voltak új logikával megközelíteni a nemzetiségi kérdést, ami persze nem járt automatikusan új módszerek alkalmazásával. E logikáról s e módszerekről kívánok az alábbiakban írni, és persze arról, amire mindez reagált: az ötvenhatos felkelés és a kisebbségi kérdés összefüggéséről.

*

Köszönetet szeretnék mondani mindazoknak, akik kutatásaimat, elemzéseimet, illetve a gondolatok szöveges formába öntését segítették: különösen is Föglein Gizella tanárnőnek és Kiss Gy. Csaba tanár úrnak, akik konzulensként járultak hozzá a dolgozat megszületéséhez. Bár hosszas lesz a felsorolás, rajtuk kívül köszönetet szeretnék mondani

Benkő Samu, Csorba László, Egyed Ákos, Fábián Ernő, Gagyi Balla István, Gáll Ernő, Kósa László, Pölöskei Ferenc, Romsics Ignác, Szarka László, Tőkéczki László, Alexandru Zub tanár uraknak, valamint Bárdi Nándor, Dippold Péter, Ulrich Burger, Jerzy Długoborski, Filep Tamás, Körösi Zsuzsa, Miklós István, Liliana Narkowicz, Rusz Borisz, Végh László és Vincze Gábor kollégáimnak, illetve barátaimnak, édesapámnak; s végül, de nem utolsósorban a munkát segítő levéltárosoknak, könyvtárosoknak.

I. AZ ÖTVENHATOS FORRADALOM ÉS A NEMZETISÉGI KÉRDÉS (1956–1957)

A forradalom napjairól beszélve két kérdéskört tekintünk át. Az egyik a magyarországi kisebbségek és a határon túli magyarság viselkedése az 1956. október végi és novemberi napokban, illetve olyan események során, amelyek közvetlenül a forradalomhoz kapcsolódtak. A másik kérdés az, hogy az állami nemzetiségpolitika miként reagált a kisebbségek viselkedésére. Nem térünk ki részletesen az 1956-ot követő perekre, megtorlásokra, abból az – egyébként egyáltalán nem vitathatatlan – feltételezésből kiindulva, hogy a pereket nem (vagy legalábbis nem elsősorban) a nemzetiségpolitikai célok motiválták.

A két kérdéskör közül az előbbi nehezebben dokumentálható, mégis rendelkezésünkre áll némi irodalom. A magyarországi kisebbségek 56-os megmozdulásait két összefoglaló mű is említi: Fehér István egy-egy mondat erejéig és Tilkovszky Lóránt kissé bővebben. Ezenkívül a budapesti németség történetével foglalkozó, 1999-ben megjelent tanulmánygyűjtemény is tartalmaz két írást a magyarországi németségnek a forradalomban betöltött szerepéről.[14] Ennek a kérdésnek a tárgyalásakor elsősorban saját kutatásaimra támaszkodom, amelyeket szakdolgozatom írásakor végeztem, s amelyből magam is megjelentettem egy tanulmányt a Régióban. A határon túli magyarság megmozdulásairól szóló irodalmat az irodalomjegyzék külön csoportban tünteti fel. Ugyanakkor az is igaz, hogy sok egy-egy mondatos, illetve egy-egy bekezdéses említést találunk ennek kapcsán az 1945 utáni magyar kisebbségi kérdéssel foglalkozó irodalomban. Ezeket a megjegyzéseket a tények ismeretében igyekszem mérlegre tenni. Románia esetében értékes forrást jelentenek azon interjúk, melyeket az 56-os Intézet Oral History Archívuma őriz.

A rendelkezésre álló irodalom ellenére az események összegzése, összehasonlítása, részletes értékelése egyelőre még hiányzik. Szüksé-

günk van egy átfogó kép kialakítására ahhoz, hogy a későbbiekben eldönthessük, mennyiben reagált a kisebbségpolitika az ötvenes évek végén a forradalomhoz kapcsolódó nemzetiségi megmozdulásokra. Igyekeztem a mozgalmakat követeléseik szerint értékelni. Az egyik típus a kisebbség sajátos problémáiról szólt, és többnyire a kisebbség és az állam viszonyának átrendezésére irányult. Ezt *nemzetiségi jellegű* követelésnek nevezem. A másik esetben a kisebbségek tagjai olyan országos kérdésben foglaltak állást, amely a kisebbségen kívül az egész társadalmat érintette. Nem kifejezetten kisebbségként, hanem állampolgárként léptek föl. Ezt a jelenséget jelölöm *állampolgári jellegű* követelésnek. Természetesen, mint minden csoportosítás, ez is sántít, hiszen a legtöbb esetben a kétféle motiváció elválaszthatatlan egymástól, nem mindegy azonban, hogy a mozgalomban melyik játszott domináns szerepet.

*

Az 1958-as nemzetiségi párthatározatot előkészítő iratokban szórványos esetként megjelentek olyan feljegyzések, mint Kakasd és Kisdorog magyar lakosságának németellenes jelszavai,[15] illetve Pitvaroson egyes szlovák nemzetiségű „dolgozók" (tehát valószínűleg pártaktivisták) megfenyegetése.[16] Túl a szlovák–magyar lakosságcsere miatti összeköltöztetésből eredő indulatokon,[17] az ilyen esetek mögött bizonyára hétköznapi személyi ellentétek is meghúzódtak. Országos méretekben azonban egyáltalán nem merült fel a kisebbségi kérdés sem pozitív, sem negatív éllel. Ennek nyilvánvalóan az lehetett az oka, hogy a hazai nemzetiségek ügye-baja semmiképpen sem tartozott a magyarországi társadalom első számú problémái közé. Egyetlen komolyabb kisebbségellenesnek minősíthető kilengést jegyzett fel a történelemírás a forradalom idejéből: a hajdúnánási antiszemita felvonulást, amely ellen azonban a debreceni nemzetőrség, amint lehetőség nyílt rá, fellépett.[18] Bizonyára akadtak más antiszemita megnyilvánulások is, de ezek nagyon marginálisak maradtak.[19] Persze a magyarországi zsidókérdés nem azonos a nemzetiségi kérdéssel, de ezeknek az eseteknek a marginális jellege világosan jelezte, hogy – szemben a párt későbbi értékelésével – a forradalom alatt nem uralkodott kisebbségellenes hangulat.

A szakirodalom általánosságok szintjén gyakran tesz említést arról, hogy a szabadság pillanatában magától értetődően fontos kérdésként

merült fel a határok és a határon túli magyarok kérdése.[20] Találkozhatunk azonban ellenkező állítással is.[21] Konkrétan két esetet tartunk számon, amikor ez a probléma előtérbe került. 1956. október 22-én a miskolci egyetem diákparlamenti gyűlésén a résztvevők még a „mindent vissza" jelszót is kiáltozták, de a rendezők nyomban lecsillapították az indulatokat.[22] Október 29-én a Veszprém megyei Forradalmi Bizottság felhívásában szerepelt, hogy a magyar állam fordítson több figyelmet a határon túli magyarokra, amit azonban a veszprémiek összekapcsoltak egy dunai föderáció kialakításának tervével.[23] Talán túlzás lenne ezt a két eseményt marginálisnak mondani, de semmiképpen sem voltak olyan események, amelyek alapvetően meghatározták volna a forradalom jellegét. Szinte meglepő, hogy másfél évtizeddel a bécsi döntések után csak ilyen kis mértékben merült föl Magyarországon a határkérdés egy olyan pillanatban, amikor az emberek kiönthették elhallgattatott érzelmeiket. Miskolcon egyébként, Veszprémhez hasonlóan, ha néhány nappal a határkérdés fölvetése után is, de szintén fölmerült a szomszéd nemzetekkel való együttműködés gondolata: a miskolci rádió erre vonatkozó felhívást adott közre október 29-én szerb–horvát, román és szlovák nyelven.[24] Az elvesztett területek és az ott élő magyarság kérdése tehát mindkét városban együtt járt a dunai népek összefogásának gondolatával.

Politikailag mindezeknél az eseményeknél sokkal nagyobb jelentőséget tulajdoníthatunk annak, hogy a forradalmat közvetlenül megelőző korszakban, 1956. szeptember 9-én a *Szabad Nép* közölt egy cikket Pándi Pál tollából, amely igen kritikusan ismertette az erdélyi (de csak az erdélyi) magyarság helyzetét.[25] Ez az írás akkor olyan áttörést jelentett, amelyet aligha tekinthetünk csak a publicista érzelmi kifakadásának, s ezt a sértett román diplomáciai reagálás is jelezte.[26] A forradalomhoz azonban legföljebb annyi köze lehetett az eseménynek, hogy eggyel több taburól hullott le a lepel, ami kétségtelenül siettette az erjedést. Magában a forradalomban viszont mind a hazai, mind a magyar kisebbségi kérdés mellékes szerepet játszott. A nemzeti kérdés, a nemzeti jelszavak Magyarországon elsősorban nem etnikai, hanem sokkal inkább függetlenségi tartalmat takartak.

I.1. A KISEBBSÉGEK REAGÁLÁSA A FORRADALMI HELYZETRE

I.1.1. Magyarország

Hazánkban minden hivatalosan elismert nemzeti kisebbségnek volt kommunista politikai rendszerű anyaországa, a németek azonban két nyugati anyaországra is felnézhettek, a déli szlávok[XI] anyaországa pedig a szovjet táboron kívül helyezkedett el. Az összes hivatalosan elismert kisebbség tudta fogni anyaországa rádióadásait. A pártdokumentumok később azt hangsúlyozták, hogy a szlovákiai és a romániai műsorok „jó hatást" gyakoroltak az Alföld eme két kisebbségére.[27] A dialektusok eltérése[28] és e két kisebbség viszonylag laza anyaországi kötődése miatt azonban ezt az állítást téves feltételezésnek tarthatjuk. Valószínű viszont, hogy a déli szláv népcsoportok tájékoztatásában tényleg fontos szerepet játszottak a jugoszláv adók, a németekében pedig az osztrák és nyugatnémet sugárzás.[29] Az 1956 tavaszán elfogadott nemzetiségpolitikai párthatározat[30] szerint éppen a magyarországi kisebbségek anyaországi kapcsolatának erősítéséért kellett módosítani (azaz tulajdonképpen lehetővé tenni) a határátlépés engedélyezését a szomszéd országokba. Ez csehszlovák és román viszonylatban 1956 nyarán tényleg megvalósult,[31] ami persze nemcsak a magyarországi kisebbségeket érintette,[32] hanem általában véve is újraindította hazánk és a szomszéd országok társadalmának természetes érintkezését.[33]

Az anyaország potenciális hatása a magyarországi kisebbségek esetében természetesen elhanyagolható ahhoz a körülményhez képest, hogy néhány napig az egész ország szabadnak érezte magát, és ebben a tekintetben a kisebbségek egyáltalán nem különböztek a többségi társadalomtól. A szabadság konkrétabban a tabuk megszűnését jelentette: véleményt nyilváníthattak, azokról az érzelmeikről szólhattak, amelyekről korábban kockázatos lett volna. A kisebbségek többnyire abban különböztek a magyar többségtől, hogy magyar állampolgárként elszenvedett sérelmeiken kívül az előszóban vázolt sajátos, nemzetiségi sérelmek is feltörtek lelkivilágukból.

[XI] Tekintettel arra, hogy kérdéses, mennyire tekinthető valóban létezőnek az ötvenes években hivatalosan egy népcsoportként kezelt délszláv közösség, igyekszem inkább a déli szlávok kifejezést használni, utalva a horvátok, szlovénok, szerbek (valamint sokácok, bunyevácok) saját közösségi alanyiságára is.

Főként szlovák tagokból állt az akkor még szlovák többségű Pilisszentlélek Forradalmi Bizottsága.[34] Számos nemzetiségi községben felosztlatták a téeszt, illetve éveken át megakadályozták újjászervezését: az ilyen falvak közé tartozott a szlovák lakosságú Pilisszántó,[35] a horvát lakosságú Bajcsa[36] és az alföldi román falvak közül néhány.[37] Solymár Imre és Gelencséri András 1994-es tanulmányában Kisdorog példáján azt mutatta be szövegszerűen, hogy a helyi németség a székelyek ellenében igyekezett megvédeni a nemzetiségi téeszt.[38] Az általuk közölt statisztikából azonban kiviláglik, hogy a Völgység két jelentős részben német lakosságú faluja, Kalaznó és Mórágy szintén felszámolta a rákényszerített szövetkezetet; s hogy ebből a németek is kivették a részüket, azt mi sem mutatja jobban, mint hogy egészen 1960-ig egyáltalán nem sikerült új kollektív gazdaságot alakítani.[39] Kisdorogon 1957-ben ellenforradalmi izgatás vádjával letartóztatták a német téeszigazgatót,[40] ami jelzi, hogy a szövetkezet megmaradását ott is nagyon óvatosan kell értékelnünk.

Müller Rudolf gazda részt vállalt Csávoly, Hetényi Adolf némettanár pedig Kátoly forradalmi megmozdulásaiban.[41] Husvig Györgyöt, a magyarországi szerb egyház ügyvédjét a felkelés után eltiltották hivatása gyakorlásától, mert vezető szerepet játszott Szentendre helyi vezetésében a forradalom alatt.[42] Az ilyenfajta megmozdulások közül legdrámaibb a román (vagy román származású) Mány Erzsébet húszéves leány részvétele Gyulavár védelmének megszervezésében a szovjetek ellen, illetve mártírhalála a forradalomért.[43] A németek is saját hőseik között tartják számon a forradalom több német vagy német származású hősét, például a kiskorúként letartóztatott és rögtön 18. születésnapja után kivégzett Mansfeld Pétert.[44]

A hazai nemzetiségi társadalmak többsége falusi környezetben élt,[45] és ezért természetesnek tekinthetjük, ha a szabadságot a lokális problémák megoldására igyekeztek felhasználni. E mozgolódások egyike sem tűnik a nemzetiségi közösség sajátosságának, hanem inkább azt láthatjuk, hogy a kisebbségek helyi szinten ugyanazokért a célokért álltak ki, amelyekért a többségi társadalom is: állampolgári elvárásokat fogalmaztak meg.

Akadt azonban kivétel: a Budapestről délkeletre, valamint a Gerecsében, a Pilisben, a Börzsönyben, a Zemplénben fekvő szlovák (illetve szlovák eredetű) falvakban, akárcsak a nyírségi bokortanyákon a szlovák nyelvoktatásban részt vevő gyerekek szüleinek a többsége arra hasz-

nálta ki a forradalmat, hogy beszüntessék vagy fakultatívvá tegyék a nyelvoktatást. Ez csak a szlovák szórványokat[XII] jellemezte. (Békéscsabán ugyanekkor, ha szerényen is, de emelkedett a szlovák iskolába járók létszáma.) Szlovák szórványok azonban szinte az egész országban így reagáltak.[46] Ennek ellenére helyi megmozdulásokról kell beszélnünk, hiszen a nyelvoktatás ellen az egyes falvak szlovák származású lakossága egymástól függetlenül lépett föl. Ahol nem az oktatást, ott más intézményt szüntettek be, például Mátraszentimrén a szlovák népi együttest.[47] A nyelvoktatás elutasításának kimutathatóan az állt a hátterében, hogy a népességcsere után a Magyarországon maradást választók a szórványokban nem akarták, hogy szlovákként kezeljék őket, a nemzetiségpolitika mégis szlováknak minősített közülük sokakat.[48] A másik érv a nemzetiségi oktatás ellen – amelyet a szülők gyakran hangoztattak – az volt, hogy a diákok számára funkciótlan a szlovák nyelv. Természetesen ezek a megnyilvánulások súlyos identitásválságról tanúskodtak.

A forradalmi megmozdulások számos típusáról, köztük sajátosan kisebbségi jellegzetességűekről, mint például a spontán szolidaritás az anyaországgal, vagy az állampolgári jellegűekről, mint a tudatos, szervezett, titkos konspiráció vagy éppen a diákmegmozdulás, nem tudunk a magyarországi kisebbségek körében. Ami az utóbbit illeti, eleve nem fordulhatott elő, hiszen sem önálló nemzetiségi diákság nem tanult a felsőoktatásban, sem olyan egyetemi központ nem létezett, amelyben ehhez szükséges koncentrációban tanultak volna együtt egy nemzeti kisebbség diákjai.

Tudatosan szerkesztett politikai programot kisebbségi körben egyet fogadtak el az ötvenhatos forradalom alatt. A horvát és szerb lakosságú területek képviselői 1956. október 26-án Pécsett kiáltványt adtak ki, amely a *Mit kíván a magyarországi délszláv nemzetiség* címet viselte. A programot Lásztity Szvetozár görögkeleti lelkész, a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségének (továbbiakban: MDDSZ) elmozdított vezetője szövegezte meg. A nyilatkozat elsősorban a délszláv szövetség reformját, eredeti (1948) állapotának visszaállítását követelte. Változásokat sürgetett a Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályának (továbbiakban: MMNO) vezetésében, azt igényelve, hogy nemzetiségi hivatalnokok irányítsák a miniszteriális szervet. Megfogalmazta egy délszláv iskolai autonómia elvárását. Ennek részeként a déli szláv szülőket az ál-

[XII] Szórványon az olyan települést értve, ahol egy adott etnikum abszolút kisebbségben s más nemzetiségi jellegű területtől elzártan él.

lamnak kötelesznie kellett volna arra, hogy gyermeküket nemzetiségi iskolába járassák, ami akkor már nem számíthatott teljesen különc elképzelésnek, hiszen például a Német Demokratikus Köztársaságban (továbbiakban: NDK) a lausitzi szorbok iskolarendszere 1964-ig így működött. A pécsi délszláv kiáltvány egyértelműen letette a voksot Jugoszlávia, mint anyaország mellett, s a kisebbség számára a megoldást a két ország kapcsolatainak normalizációjában jelölte meg. Utolsó felkiáltásában Magyarország szabadságát éltette, állást foglalva a forradalom mellett.[49]

Lásztity Szvetozár a forradalom után is a magyarországi szerbek nemzeti ébredésének radikális szorgalmazója maradt. A hatóságok még az ötvenes évek végén is sokat bajlódtak azzal, hogy programját, a „délszláv tízparancsolatot" széles körben terjesztette. Ő szervezte meg 1959. július 12-én a grábóci ortodox kolostorban az országos szerb találkozót, amelyen – a budapesti Külügyminisztérium nagy bosszúságára – a jugoszláv nagykövetség is képviseltette magát.[50] Lásztity fia, Lásztity Lubomír egyike volt azoknak a szerbeknek, akiket az ötvenes évek elején kezdődött üldöztetések után utolsók között engedtek ki 1956-ban a börtönből, alig valamivel a forradalom kitörése előtt. Az ifjabbik Lásztity ennek ellenére sosem adta föl hitét egy emberséges „szocializmus" megteremtésében, akár a szovjet blokkon belül is.[51] Egy ilyen szocializmus keretében kívánta megőrizni a magyarországi délszlávok nemzeti identitását. Ez derült ki abból a tervezetből, amelyet 1957 tavaszán készített az MDDSZ újjászervezésére.[52] Az idősebb Lásztity viszont nem volt kommunista. A közös kultúrát, közös vallást tartotta a kisebbségi szerveződés alapjának, de az anyaország kommunista politikai berendezkedése sem a háború után, sem később nem akadályozta meg abban, hogy szoros kapcsolatokat ápoljon annak hatóságaival.

Pilis, ha nagyon kis arányban is, de olyan szlováklakta falu volt,[53] amelyben sortűz dördült el a forradalom alatt.[54] Nem ismeretes azonban, hogy a tüntetésen milyen nemzetiségű lakosok vettek részt, és hogy voltak-e szlovák áldozatai a vérengzésnek. A pilisi tüntetés gyakorlatilag a helyi megmozdulások tipikus példája, úgyhogy valószínűsíthetjük a kisebbség részvételét, de nem közösségileg, hanem individuálisan.

A felkelés alatt szüneteltek az ötvenes évek nemzetiségi újságjai, a románok azonban Gyulán 1956 decemberében – még a város szovjet megszállása előtt – független lapot adtak ki *Gazeta Română* címmel.[55] A lap egyetlen megjelent száma igaz tájékoztatást ígért, ami állampolgári törekvésnek minősült. Ugyanakkor azt is programjára tűzte, hogy központi hírek helyett

helyi témákkal kíván foglalkozni, és nem a román irodalmi nyelvet, hanem az alföldi román tájszólást fogja használni. Ez utóbbi elképzelések sajátosan nemzetiségi és azon belül is specifikusan román elvárást takartak: elkülönülést mind a többségi társadalomtól, mind az anyaországtól.

A szövetségek közül kisebb zavargást (forradalmi pótlék osztogatását) a Magyarországi Románok Demokratikus Szövetségében (továbbiakban: MRDSZ) jegyeztek fel,[56] illetve éles politikai véleménynyilvánításokról tudunk a Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetségében (továbbiakban: MSZDSZ).[57] Ez utóbbi szervezet vezetője, Bernula Mihály Csehszlovákiába távozott. A nemzetiségi pártelit véleménynyilvánítása a forradalom alatt nem volt számottevő.

Magyarországon a kisebbségek helyi szinten általában állampolgári követeléseket fogalmaztak meg: csatlakoztak a forradalomhoz. A déli szlávok és a románok értelmiségi elitje viszont sajátosan nemzetiségi, de egymástól erősen eltérő követelésekkel állt elő. Abban hasonlítottak egymásra, hogy mind a déli szláv, mind a román törekvés az asszimiláció fékezését célozta meg, viszont anyaországukhoz eltérően viszonyultak. A szlovák szórványok helyi szinten fogalmaztak meg sajátos törekvést. A németség sajátosan nemzetiségi jellegű megmozdulásáról nem tudunk, hacsak ide nem számítjuk, hogy egyes községekben a Dunántúlon a németek kártalanítást követeltek a negyvenes évek végi vagyonelkobzások miatt.[58]

1.1.2. Románia

Románia stratégiai jelentősége 1956 októberében elsősorban abból táplálkozott, hogy egyszerre volt határos mind a Szovjetuniótól független Jugoszláviával, mind Magyarországgal, ahol a kommunista elit reformer[XIII] része Jugoszláviában keresett nemcsak ideált, hanem szövetsé-

[XIII] A „reformer", illetve „reformkommunista" kifejezésen nem annak későbbi, hatvanas–nyolcvanas évekbeli fogalmát értem, amely a szocialista rendszer struktúrájának megváltoztatási igényét jelölte (s különösen is nem a nyolcvanas évek végén kialakult értelmét, amely a kommunista párt keretei között immár kiegyezett a kommunista politikai rendszer fölszámolásának gondolatával). Disszertációmban ezzel a kifejezéssel az olyan párton belüli törekvést jelölöm, amely akár nemzeti, nemzetiségi, akár hatalmi politikai, akár külpolitikai, akár gazdasági, társadalmi vagy adminisztratív szempontból a liberalizálás irányába mutató változtatást tartotta kívánatosnak.

gest is. Valószínűleg ebből a sajátos fekvésből következhetett, hogy az 1956-os megmozdulásokat Magyarország után Romániában torolták meg a legsúlyosabban.[59] Az olyan veszélyeket, amelyek ebből a sajátos fekvésből eredhettek, a szovjetek 1958-ig katonai jelenléttel is ellensúlyozták. Az ország másik sajátossága abban rejlett, hogy a romániai magyarok a térség legnagyobb lélekszámú kisebbségét alkották. Szállásterületük a magyar határtól az ország közepéig, Háromszékig húzódott (ahogy ma is ér), amelyet a hegyeken kívül csak kis távolság választ el Bukaresttől, az ország fővárosától. Sőt, ekkor még az ó-romániai csángókat is a mainál sokkal kevésbé akadályozta a nyelvi korlát abban, hogy Magyarország hatása alá kerüljenek. Számottevő magyar szórvány élt a fővárosban is. A magyarországi forradalom hatására nagyon is aktuális kérdéssé vált a kisebbségnek az anyaországhoz való viszonya.

Mind a forradalom előtt, mind november 4-e után a sajtó viszonylag szabadon áramlott Magyarországról Romániába.[60] A felkelés napjaiban ugyan a román hatóságok felfüggesztették a magyarországi sajtótermékek behozatalát, magánúton azonban az erős határvizsgálat ellenére sokaknak sikerült Magyarországról hazatérőben forradalmi kiadványokat vinni magukkal. A visszaemlékezések nagy szerepet tulajdonítanak a rádiónak, bár Erdélyben ekkor még ez a készülék nem nagyon terjedt el.[61] Ennek ellenére a rádió 1956-os adásai a csángók emlékezetében is élményként élnek.[62] 1956 tavaszán és őszén magyarországi diákcsoportok látogattak Erdélybe.[63] Augusztusban Románia és Magyarország között eltörölték a vízumkényszert,[64] aminek hatására 1956 nyarán az egész szovjet blokkon belül Románia és Magyarország határa vált a legátjárhatóbbá.[65] Számos erdélyi magyar diák, illetve ifjú oktató utazhatott hivatalosan vagy félhivatalosan magyarországi tanulmányútra. Több tucat Erdélyből érkezett turista Budapesten a forradalom forgatagában találta magát.[66] Az anyaországgal való érintkezésben fontos szerepet játszott néhány vezető értelmiségi erdélyi körútja. Közülük kiemelkedett Tamási Áron Marosvásárhelyt és Kolozsvárt tett látogatása 1956 októberében.[67] Mindezen tények következtében az erdélyi magyarság viszonylag jól tájékozódhatott a magyarországi eseményekről.[68]

Erdőszentgyörgyön október 25-éről 26-ára virradó éjszaka ledöntötték a hőerőmű udvarán álló Sztálin-szobrot.[69] Egy lokális csoport Szászrégen utcáin sablonnal rajzolt plakátokat terjesztett, amelyek a kommunizmus elleni összefogásra szólítottak fel.[70] Tófalvi Zoltán a csíkmadarasi és csíkdánfalvi eseményeknek is a helyi sérelmekkel való (főként kuláklis-

tákkal és a kollektivizációval) összefüggő jellegét emelte ki.[71] Ezek olyan állampolgári jellegű megmozdulások voltak, amelyek motivációjának hátterében elsősorban az anyaországi mintavétel állt. Ennek ellenére az ilyen, sajátosan helyi érdekekért történő megmozdulás elég szórványosnak mondható.

Számos erdélyi magyar próbálta átlépni a „zöldhatárt"; hogy harcolhasson a szabadságküzdelemben, vagy szervezkedett ilyen céllal. Még középiskolások is ezt tették, például Temesvárott, Szászrégenben, Sepsiszentgyörgyön, Baróton. Négy baróti gimnazista közül kettőnek sikerült átszöknie Magyarországra november 9-én, és egészen márciusig maradtak.[72] Mások kísérletet tettek karitatív segélyek illegális átjuttatására a határon.[73] Józsa Márton teherautó-vezető Sarmaságról a téesz segélyét szerette volna eljuttatni a debreceni felkelőknek, de már a román oldalon feltartóztatták.[74] A forradalom napjaiban tehát elsősorban a praktikus szolidaritás vállalása jellemezte az erdélyieket.

Emellett azonban a szimbolikus aktusok sem maradtak el. Hubesz Márton könyvelő magyar zászlóval vonult végig Sepsiszentgyörgy főterén a forradalom győzelmét ünnepelendő.[75] A kolozsvári teológián az október 26-ai istentiszteleten arról az igéről tartottak prédikációt a diákok, hogy „boldog, aki életét adja az ő barátaiért".[76] Az ilyen szimbolikus hangsúlyú fellépések különösen november 4-e után szaporodtak el, amikor immár nem a győzelmet ünnepelték, hanem a beavatkozás ellen tiltakoztak. November 5-én számos iskolában ruhájukon gyászszalaggal jelentek meg a diákok. A Bolyai Egyetemen a szalag viselését az iskola vezetősége büntette,[77] a református teológián viszont, egyes visszaemlékezések szerint, még két hétig,[78] mások szerint egész márciusig[79] büntetlenül viselték a hallgatók e jelképet. A teológia március 15-ei istentiszteletén Fülöp G. Dénes református lelkész nyilvánosan imádkozott azokért a magyarokért, akiket novemberben a Szovjetunióba hurcoltak.[80] Ebben a tanintézetben a felkelés második évfordulója körül néhány diák felvillanyozva tanulmányozta egy középiskolás lány (Burchard Márta) versét az anyaországi forradalomról, aminek ürügyén később súlyos ítéletet mértek rájuk.[81] A fellázadt, illetve védekező anyaország iránti szolidaritásban sajátosan keveredtek a kisebbségi érzelmek az állampolgári szabadságvággyal.

Már 1956 tavaszán – tehát a magyar forradalomtól függetlenül – illegális forradalmi szervezkedésbe kezdett Szoboszlai Aladár pécskai plébános a kommunista politikai rendszer megdöntését tűzve ki célul. Ez

állampolgári cél volt. Hálózatában románok és magyarok, ortodoxok és katolikusok, közemberek és katonatisztek, ha nem is egyenlő arányban, de egyformán helyet kaptak. Az összeesküvők az ország szinte egész területéről verbuválódtak, bár elsöprő többségük a Bánság és Háromszék katolikus papságából, illetve híveikből került ki. Constantin Drăgănita Târgu Magurele-i tankezred parancsnokkal a plébános Mogyorós Sándor RMP PB-tag felesége útján vette föl a kapcsolatot, úgyhogy az ügyben még a legfelsőbb nemzetiségi pártelit is érintettnek mondhatta magát. A szervezkedést 1956 nyarán ugyan abbahagyták, de a forradalom idején újrakezdték. 1958-ban a lehető legsúlyosabb ítéleteket szabták ki a fő szervezőkre.[82] Az ügyben érintett katonai és pártvezetők ezzel szemben enyhébb ítéletben részesültek, illetve büntetlenek maradtak. Szoboszlai és támogatóinak politikai elképzelése naiv volt, tény azonban, hogy egyetlen másik ilyen méretű földalatti szervezkedés sem ismeretes Közép-Európában.[83]

A forradalom napjaiban kezdett szervezkedni Mike András Szilágysomlyón, aki ismerőseit arra az esetre próbálta felkészíteni, ha átterjedne a forradalom Erdélyre. A visszaemlékezések szerint Mike kifejezetten magyarországi kapcsolatokra (személyesen is Pallavicini Antal őrnagy ismeretségére) hivatkozott.[84] Ennek megalapozottsága azonban tisztázatlan. Törekvésében dominált ugyan az anyaországra tekintő, természetes kisebbségi vonzalom, de a forradalom terjesztésének igénye az állampolgári szabadságvággyal is összefüggött.

Szintén sok a tisztázatlan körülmény Dobai István memoranduma körül, amelyet a szerző a rendszerváltozás után rekonstruált. Dobai saját visszaemlékezései szerint Erdélyben és Magyarországon elitáris „közvélemény-kutatást" végezve annak módozatait vetette papírra, hogy miként kellene átalakítani Erdély státusát (önálló állam, területrevízió, lakosságcsere, autonómia stb.). Vannak, akik fölvetik, hogyan álmodozhatott ilyen naivitással egy nemzetközi jogász, de figyelembe kell venni, hogy az ekkor gyári munkásként dolgozó tudósnak igen hiányosak lehettek az ismeretei a világpolitika aktuális viszonyairól. A tervezet érdekessége, hogy számolt az egyesült Európa perspektívájával, ami nyugaton tényleg napirenden volt. A tervezetet memorandumként akarta eljuttatni az ENSZ-hez, de a Securitate ennél jóval előbb letartóztatta Dobait, illetve a vele kapcsolatban álló társait.[85] Dobait akkor vették őrizetbe, amikor Márton Áron gyulafehérvári püspököt akarta bevonni a „közvélemény-kutatásba".

Márton Áron elutasította a memorandum kidolgozásában való részvételt, mert provokációtól félt, és ha figyelembe vesszük, hogy Dobait épp ezután, utazás közben tartóztatták le, akkor azt mondhatjuk, hogy a püspök aggodalma nem volt alaptalan. Holott Erdély püspöke nem nagyon ismerhette a félelem érzetét: a felforrósodott helyzetben – különösen is 1957 közepén már az első megtorlások ismeretében – arra biztatta papjait, hogy erősítsék a hívek ellenállását a kollektivizálással szemben, jóllehet, ha valaki, akkor Márton Áron tudta, hogy mit jelentenek a román kommunista állam börtönei. Ezúttal is kampány indult ellene, de ekkor csak házi őrizetét erősítették meg, nem börtönözték be újra.

Tulajdonképpen komoly politikai program nélkül történt, és a szervezők naivitását is jelzi, hogy a Kisküküllő mentén fekvő gyulakúti hőerőmű munkásai „Titkos Forradalmi Tanácsot" alakítva postán terjesztett röpcédulákon hívták fel a közvéleményt a magyar forradalom támogatására.[86] Erdélyben tehát több, egymástól független, titkos szervezkedés folyt. Ezek komolysága, súlya azonban eltért egymástól, mint ahogy politikai programjaik is részben a politikai rendszer megváltozását tűzték ki célul, részben pedig a nemzetiségi problémát próbálták kezelni.

Romániában se szeri, se száma a magyar középiskolás diákszervezkedéseknek, amelyek bizonyára nem utolsósorban, sőt lehet, hogy elsősorban az 1956. őszi iskola-összevonások hírére indultak. Jelentős részük olyan viszonylag gyerekes összeesküvést jelentett, mint a Székely Ifjak Társaságának vérszerződése Sepsiszentgyörgyön. Ezekre is jellemző azonban a nemzeti identitás manifesztációja, mint például az említett esetben a negyvennyolcas emlékmű megkoszorúzása.[87] A marosvásárhelyi orvostanhallgatók a felkelés idején 1848-as megemlékezéssel próbáltak hangot adni Magyarországgal való szolidaritásuknak, de a hatóságok ezt megakadályozták.[88] Kolozsvárott, a felkelés alatt, az egyetemen többen szabotálták a párt propagandájának terjesztését, illetve a hűségnyilatkozatok aláíratását. A Bolyai Tudományegyetem hallgatói Dávid Gyula tanársegéd vezetésével – miután ősszel rendbe hozták a híresebb magyar személyiségek házsongárdi sírjait – november 1-jén gyertyagyújtással gondoltak a szovjet–magyar háború és a sortüzek anyaországi áldozataira.[89] A megemlékezés nem tüntetésnek indult, de az adott helyzetben a hatalom nem teljesen alaptalanul értelmezte annak.

Ezek az események jellegzetesen egy nemzeti kisebbség mozgalmai, s – ellentétben más diákmozgalmakkal – nem fogalmaztak meg politikai programot. Ehhez hasonlóan program nélküli és inkább állampolgári

jellegű tettnek minősíthető, hogy a Bolyai Tudományegyetem diákjai szabotálni kezdték az ideológiai órákat.[90] Az egyetemi Diákszövetség számos sajátosan diákkövetelést is megfogalmazott.[91] Az egyetemisták általában nem osztották néhány tanáruk (például Szigeti József) aggodalmát abban a tekintetben, hogy a diákmozgalmakért megtorlásul a hatalom megszüntetheti a magyar alma matert.[92]

A romániai programnyilatkozatok a Dobai-féle memorandum kivételével általában a diákság szervezkedéséhez kapcsolódtak, bár az olyan vitafórumokból, mint amilyeneket a sepsiszentgyörgyi Kossuth-kör tartott,[93] idővel akár egy politikai program is formálódhatott volna. Az első erdélyi megmozdulások egyike – még a magyar forradalom előestéjén – a Ion Andreescu Képzőművészeti Főiskola október 22-ei diákszövetségi ülése volt, amelyen Balázs Imre elnöklete alatt komoly programot szedtek pontokba. Követelték, hogy a felvételin ne a származás, hanem a tehetség legyen a mérvadó, diákellenőrzés mellett javuljon a menzai ellátás, a Diákszövetség országos központja vegye föl a kapcsolatot nyugati ifjúsági szervezetekkel, töröljék el a kötelező orosz és román nyelvoktatást, valamint biztosítsák az egyetemi autonómiát. Ezek mind generációs és diákérdekek voltak, ugyanakkor többségük mélyen nyúlt a politikai élet alapelveibe is. A román nyelv kötelező tanítását elutasító követelés kivételével csupa állampolgári elvárást tartalmaztak. Meg kell jegyezni, hogy a nyilatkozatot románok és magyarok együtt fogadták el.[94]

A leghatározottabb, országos politikai programot: nyugati gazdasági kapcsolatokat, a szovjet csapatok kivonását, a nyilvánosság megteremtését, a mezőgazdasági beszolgáltatás eltörlését, következetes desztalinizációt, valamint néhány sajátosan diákkövetelést – azaz csupa állampolgári igényt – a temesvári műegyetemisták október 30-ai tömeggyűlése fogalmazta meg. A gyűlés és a „memórium" (gyakorlatilag kiáltvány) előkészítésében főként román hallgatók vettek részt, de németek és magyarok is voltak köztük. A csak visszaemlékezések alapján rekonstruálható dokumentum két nyelven, románul és magyarul olvasták fel az elfogadás előtt.[95] Erre praktikusan semmi szükség nem lehetett, hiszen a temesvári magyar diákoknak tudniuk kellett románul. Az állampolgári követelések megfogalmazása tehát olyan formában történt, hogy a többség kifejezetten gesztust tett a magyar kisebbség iránt. A magyar hallgatók közvetítő szerepe lényeges volt, hiszen a román szervezők általuk értesültek a Kossuth rádió híreiről. Nem véletlen, hogy a magyarországi

Petőfi köri és MEFESZ diákgyűlésekhez nagyon hasonló programpontokat fogalmaztak meg.

A Bolyai Tudományegyetem Diákszövetségének 1956. november 5-ei gyűlése után a román miniszterelnök-helyettes és egy személyben oktatási miniszter, Miron Constantinescu ott elhangzott biztatására az egyetemi Diákszövetség titkára, Várhegyi István dolgozott ki egy programot, amely nem került nyilvánosságra. (Más visszaemlékezés szerint a program még a forradalom leverése előtt fogalmazódott meg.[96]) A program céljai közt szerepelt, hogy a tanárok szabaduljanak meg az ideológiai kötöttségektől, a diákok a kötelező orosznyelv-tanulástól; az erdélyi zsidó kultúra bővebb megismerését is megjelölte a diákság céljai közé (ennek ellenére antiszemitizmussal vádolták később), tantárgyként szerette volna bevezetni a magyar történelmet és a magyarságismeretet, valamint egyetemi autonómiát követelt. A program kinyilvánította a magyar ifjúság nyelvi, irodalmi és élethivatás szerinti összetartozását és azt, hogy ez az összetartozás erősíti a „testvéri országok"; Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia együttműködését.[97] Programjában tehát szerepelt számos állampolgári elem, de alapvetően nemzetiségi jellegű volt. Az ő elképzeléseivel ellentétben, a jugoszláv referencia inkább ellenzékiségnek számított a párt, tehát végső soron a szovjetek szemében, mintsem kompromisszumnak.

Viszonylag sokkal később a forradalom leverése után, 1957 februárjában alakult meg Brassóban Orbán László középiskolás diák kezdeményezésére az Erdélyi Magyar Ifjúsági Szövetség, az EMISZ. Programjukban szerepelt a kollektivizáció folyamán elkövetett törvénytelenségek felülvizsgálata, a magyar nemzeti és egyházi jeles napok megünneplése és a felvilágosító munka a román–magyar vegyes házasságok, illetve az abortusz liberalizációja ellen. Dobaihoz hasonlóan az ENSZ-hez akartak fordulni a kisebbségi sérelmek orvoslásáért.[98] Azaz nemzetiségi és állampolgári célokat egyaránt kitűztek, de a szervezet létrehozása önmagában véve nemzetiségi jellegű akció volt.

A temesvári műegyetem lázadóit még a nagygyűlés estéjén letartóztatták, de másnap, október 31-én, óriási tüntetés követelte kiengedésüket, amelyen a rendőrség fegyvert is használt, igaz, csak a tömeg fölé lőtt. A rendőröket viszont a leánykollégiumból üvegekkel dobálták meg.[99] Ehhez fogható eseményekre csak Poznańban és a magyarországi nagyvárosokban került sor 1956-ban. A forradalom első napjaiban a Babeş Tudományegyetem hallgatói közös tüntetésre hívták a Bolyai Tudományegyetem diákjait, akik provokációtól tartó tanáraik intése nyomán eluta-

sították a kezdeményezést. A román gesztus figyelemre méltó volt: a bolyaisok vonultak volna elöl, kifejezve, hogy magyar ügy mellett tesz bizonyságot a diákság. Történt ez annak ellenére, hogy a román egyetem vezetősége a diákokat a magyar forradalom irredentának minősítésével próbálta távol tartani a megmozdulásoktól.[100] Visszaemlékezések szerint a bolyais diákok később mégis szerveztek tüntetéseket, de már önállóan.

Romániában több olyan megmozdulás ismeretes, amelyben a magyar kisebbség egyáltalán nem vagy csak egészen elhanyagolható számban vett részt. Természetesen ezen események körül sok a kérdőjel. Bukarestben állítólag tüntettek a vasutasok,[101] nem sikerült viszont megszervezni a diákság tüntetését, mert a rendőrség időben lezárta az egyetem előtti teret és a hozzá vezető mellékutcákat.[102] Rusu érsek még 1956 nyarán a ciodagirlai kolostorból, belső száműzetéséből memorandumot írt a román állami és pártvezetésnek, valamint a Szentszéknek, amelyben a görög katolikus egyház visszaállítását követelte. Ezért még a magyar forradalom előtt bebörtönözték.[103] A jászvásári (Iaşi) egyetem diákjai 1957 tavaszán – saját visszaemlékezéseik szerint a magyar forradalom miatti lelkesedésükben – tudományos konferenciát rendeztek Nagy István vajda trónra lépésének 500. évfordulója alkalmából, majd tömeggyűlést tartottak a fejedelem nyughelyén, Putna kolostorában, a román–szovjet határ közelében. A demonstráció egyértelműen arra célzott, hogy a román kultúra nem ér véget a mesterségesen meghúzott határnál.[104] A mozgalom szervezői egy évvel később, 1958. tavaszi letartóztatásuk után súlyos (a legsúlyosabb 10 év) büntetést kaptak. Lehet, hogy ezt tényleg magyar indíttatásuk motiválta, bár az is elképzelhető, hogy a román kormányzat a szovjet csapatkivonásokkal párhuzamosan kívánt példát mutatni a „nacionalizmus” elleni fellépésben.

A Román Munkáspárt (továbbiakban: RMP) országos magyar nyelvű napilapja, az *Előre* Gálfalvi Zsolt, Nagy Pál, Oláh Tibor és Sütő András követelésére október végén nem közölte le azt a hűségnyilatkozatot, amelyet velük a hatóságok aláírattak. Erre reagálva Gheorghe Gheorghiu-Dej személyesen zsidózta le Robotos Imre főszerkesztőt, akit a felkelés után elmozdítottak tisztségéből.[105] A nemzetiségi pártelit sajátos mozgásterére jellemzően ekkor éppen a kádári Magyarország ajánlott Robotosnak rádiótudósítói állást,[106] aminek oka az lehetett, hogy Robotos a forradalom előtt is igen jó magyarországi elitkapcsolatokat ápolt.

Ennek az esetnek a kapcsán fölmerül a kérdés, hogy az 1956-os forradalom romániai visszhangjáról írva mennyire jogos a nemzetiségi pártelit

és a hozzá szorosan kapcsolódó, de vele semmiképpen sem egy testet képző népi értelmiség véleménynyilvánításait számba venni. Tetteiket ugyanis a hatalom eleve másként, sokkal bocsánatosabban ítélte meg, mint a közemberét. A nemzetiségi pártelit a hatalom végrehajtója, sőt ha alacsony szinten is, de részese volt.[107] Nekik aligha van helyük az erdélyi ötvenhatos *hősök* arcképcsarnokában, amely néhány erdélyi történész eddigi ígéretes előmunkálatai nyomán kezd kirajzolódni. Abból a szempontból viszont, hogy a későbbi kisebbségpolitika mennyiben reagált 1956-ra, fontos problémakör ennek a kis létszámú elitnek a viselkedése – éppen azért, mert a hatalom sáncain belül helyezkedtek el, s Bukarest az ő részvételükkel kívánta érvényesíteni mindenkori magyarságpolitikáját. Sőt, a kommunista politika arra hajlott, hogy egy népcsoportot a nemzetiségi „dolgozókkal"; azaz a kisebbségi pártelittel azonosítson, úgyhogy szemében a nemzetiségi káderek viselkedése szinte egyenlő volt a kisebbség viselkedésével.

A Bolyai Tudományegyetem pártszervezete már 1956 szeptemberében leváltotta „kemény vonalas" vezetését.[108] Vitatott, hogy 1955 vagy 1956 őszén fogalmazták meg a magyarság sérelmeit tartalmazó memorandumot, amely alapján a párt legfelsőbb vezetésével is vita bontakozott ki.[109] Gáll Ernő, a Bolyai Tudományegyetem prorektora gyűlésen számolt be diákjainak arról, hogy mit tapasztalt Magyarországon járva a Rajk-temetés napjaiban.[110] Voltak diákok, akik úgy tartották, hogy a prorektor előadása előkészítette a forradalmi hangulatot.[111] A pártvezetés részéről Miron Constantinescu kormánybiztos is így vélekedett az egyetemi pártszervezet november 3-ai ülésén.[112] Viszont, mint látni fogjuk, Gáll Ernő nemcsak a retorziókat kerülte el, de karrierjét az egyetemen kívül, egy új lap főszerkesztőjeként folytathatta. Ebben szerepet játszhatott Miron Constantinescu bukása a pártvezetésben, de az is, amire más diákok emlékeznek: Gáll Ernő elsők között próbált hatni rájuk, hogy hagyják abba a szervezkedést.[113] Egy másik professzort, Jordáky Lajost, akit a visszaemlékezések szintén a forradalmi hangulat szellemi előkészítőjének tartanak,[114] s a diákmozgalmak megfékezésében nem vett részt, a hatalom a forradalom után nyilvános megalázkodásra kényszerített. Igaz, kettejük között az is különbség volt, hogy Jordáky tudott Dobai szervezkedéséről, amelyet nem jelentett, míg Gáll Ernőt Dobainak eszébe se jutott megkeresni.

Az 1957 elején induló *Korunk*ban Gáll Ernő szerkesztőtársa lett Balogh Edgár is, aki október utolsó napjaiban az egyetemen nyilatkozatot

fogalmazott és íratott alá, elítélve az „ellenforradalmi jelenségeket”, és támogatásról biztosítva a Nagy Imre-kormányt. A professzor a Diákszövetség vezetőjének, Várhegyi Istvánnak az aláírását is szerette volna megszerezni, mondván, hogy egy ilyen távirattal megnyerhetik az egyetem számára a pártvezetés jóindulatát. Várhegyi, aki viszolygott a forradalommal szembehelyezkedő nyilatkozattól, október 29-ére diákszövetségi gyűlést hívott egybe, amely elutasította a távirat támogatását.[115] Balogh Edgárnak november 1-jén a tantestület ülésén mégis sikerült összegyűjtenie a Nagy Imrével rokonszenvezők személyes aláírásait, testületi állásfoglalást azonban nem tudott elérni. A tartományi pártbizottság, mint várható volt,[116] másnap visszavonatta a táviratot, és helyette újat követelt, immár egy olyan hatalom támogatására, amelynek Nagy Imre nem meghatározó eleme, és amely feltétlen lojalitást vállal a Szovjetunió iránt.[117]

Novemberben az egyetem máskülönben „keményvonalas” kommunista[118] rektora, Bányai László, olyan cikket írt az *Utunk*ba, amelyben elvetette, hogy a magyarországi eseményeket kezdettől fogva ellenforradalomnak lehetne minősíteni.[119] Ezzel tulajdonképpen az immár fogoly Nagy Imre védelmére kelt, hiszen, ha az első napok nem minősültek volna ellenforradalomnak, akkor azt lehetett volna mondani, hogy Nagy Imre akaratlanul sodródott bele a lázadásba. Ebben a kérdésben Bányai gyakorlatilag a jugoszláv álláspontot támogatta a szovjet ellenében. A jugoszláv államvezetés ugyanis október 30-áig egyértelmű rokonszenvvel tekintett a magyarországi fejleményekre.

Az erdélyi magyar pártelit reformer érzületű része – a maga szempontjából érthetően – nem azonosult (legalábbis nyíltan) a radikális forradalmi követelésekkel, de néhány képviselőjük (Balogh, Bányai, Gáll, Robotos) rokonszenvezett a magyarországi reformkommunistákkal, akikkel személyes kapcsolatok is összekötötték őket.

Persze ez a megállapítás a kisebbségi pártelitnek csak egy részére vonatkozik. A Magyarországról kiutazó küldöttségeken kívül számos erdélyi magyar vagy magyar származású kommunistát küldtek tárgyalni Nagy Imrével. Ilyen volt például Walter Roman és Iosif Ardeleanu, akiknek a neve ugyan – egy ideje – nem csengett magyarul, valójában viszont ugyanúgy nagyváradi indulású magyar kommunisták közé tartoztak, mint a reformerekkel rokonszenvező Robotos vagy Gáll Ernő.[120]

Az erdélyi események kapcsán még egy fontos tényezőt kell megemlíteni: a Diákszövetséget. A kolozsvári, temesvári és jászvásári diákmozgal-

mak mögött, sőt valószínűleg a bukaresti mögött is, a helyi Diákszövetség állt mint kezdeményező. Ez sajátos romániai szervezet volt.[121] A DISZ-nek vagy a későbbi KISZ-nek megfelelő Ifjúmunkás Szövetségtől (továbbiakban: IMSZ) nem függetlenül, de attól különállóan, demokratikusabb szervezettel, a diák-érdekképviselet fórumaként hozták létre 1956 nyarán és őszén mint a Román Népköztársaság Diákszervezeteinek Szövetségét. Országos vezetőségében Baróti Pál személyében egy bolyais diák is részt vett. Központja élén egy dinamikus, román ifjú kommunista, Ion Iliescu állt.[122] Igaz, a Diákszövetség hivatalosan nem bírt politikai töltettel, mint Magyarországon a nagyjából egyidejűleg létrejött MEFESZ vagy a Petőfi-kör, de helyi szervezetei, mint láttuk, a magyar forradalom idején nagyon is politizálódtak. A szervezet létrehozása egy olyan reformer jellegű kísérletnek tűnik (természetesen nem a nemzetiségi, hanem az országos pártelit részéről), amely kudarcot vallott: a hozzá csatlakozó diákok sokkal radikálisabb igényeket fogalmaztak meg, mint amilyenekre a hatalom számított. A Diákszövetséget ennek ellenére a pártvezetés nem számolta föl, csupán helyi vezetőit hurcolta meg. Várhegyi Istvánt, a bolyais diákszövetség titkárát többek között azzal vádolták perében, hogy nem engedelmeskedett a Diákszövetség országos központjából kapott utasításoknak.[123] A szervezet az ötvenes és hatvanas évek fordulóján be- (pontosabban vissza-) olvadt az IMSZ-be.[124]

Feleslegesnek érzem az Erdélyben meg-megújuló vitát arról, hogy forradalomnak lehet-e minősíteni a romániai történéseket, vagy sem, hiszen nem az ilyen minősítés a lényeg.[125] Sokkal fontosabb azt kimondani, hogy *Lengyelország és Magyarország után az 1956-os szabadságmozgalmak leginkább Románia társadalmát érintették meg.* A romániai események nagy része a magyar forradalomra reagált, de számos mozgalom még jóval a magyarországi robbanás előtt kezdetét vette. Ez azt jelenti, hogy teljesen jogos Románia „saját ötvenhatos történetéről" beszélni, amely október 23-a után a magyar felkelés hatása alá került.

I.1.3. Csehszlovákia

A lengyel reformok és a magyarországi felkelés idején Csehszlovákia, s azon belül különösen is Szlovákia kiemelkedő stratégiai jelentőségre tett szert. Ennek az országnak fellázadásával területileg összeért volna a Szovjetuniótól függetlenedő térség az Adriától a Balti-tengerig.[126] Rá-

adásul, a második világháborúban a győztes oldalon álló országban 1968-ig a szovjetek nem biztosítottak maguknak állandó katonai jelenlétet, bár éppen a magyar szabadságharc leverése érdekében első ízben akadály nélkül használták felvonulási területként Szlovákiát. A csehszlovákiai magyarság ugyan lélekszámában és arányaiban kisebb volt az erdélyinél, de nagyrészt egy tömbben élt, és szállásterülete (ahogy ma is) közvetlenül a magyar határ mellett húzódott. Jól érzékeltette a helyzet problematikusságát, hogy Szlovákiát a magyarországi forradalom idején teljesen lezárták az idegenforgalom előtt, és az ország(rész) területén, különösen a magyarlakta vidékeken,[127] azaz a határvidéken megerősítették a katonai és karhatalmi alkulatokat, járőröket.[128] A szlovák többségű egységeket cseh katonákkal helyettesítették,[129] s különösen a magyar nemzetiségű sorköteleseket mellőzték.[130] Ez arra enged következtetni, hogy a csehszlovák (s minden bizonnyal a hátterében álló szovjet) vezetés – ellentétben az általános sztereotípiákkal – valószínűbbnek tartotta a magyar forradalomnak a szlovákokra, mint a csehekre gyakorolt befolyását.[131]

Annak ellenére, hogy összes szomszéd ország közül a szlovákiai[XIV] eseményeknek tulajdoníthatjuk a legnagyobb stratégiai jelentőséget, e régió 1956-os megmozdulásainak feldolgozottsága jócskán elmarad az erdélyi és kárpátaljai eseményekétől. Éppen ezért ez az a terület, amely esetében viszonylag nagymértékben kell saját kutatásaimra támaszkodnom, de még így is többnyire csak olyan eseményeket tudok följegyezni, amelyek kiindulásul szolgálnak további, mélyebb kutatásokhoz.

A magyarországi sajtó korántsem jutott át olyan bőségesen Csehszlovákiába, mint Romániába, viszont a magyar rádióadók sugárzását Szlovákia egész magyarlakta területén jól lehetett fogni, s ellentétben Romániával, ebben az országban a magán rádiókészülékek már elterjedtek, sőt Magyarországot megelőzve, ekkor már a tévézés is komolyan fejlődött.[132] Ugyan nem törölték el a vízumkényszert Magyarország és Csehszlovákia között, de a viszonylagos könnyítések hatására a korábban szinte nem létező idegenforgalom 1956-ban mégis ugrásszerűen megnövekedett.[133] Jellemző például, hogy a forradalom kitörésekor mintegy kétezer magyar állampolgár tartózkodott Szlovákiában,[134] aminek alapján feltételezhetjük, hogy a Magyarországon tartózkodó cseh-

[XIV] Ellentétben Erdéllyel, Szlovákiát ekkor is politikai földrajzi fogalomként kezelhetjük, hiszen önálló közigazgatási egységként létezett.

szlovák állampolgárok lélekszáma sem lehetett nagyon alacsony. Úgyhogy a szlovákiai magyarság[XV] is viszonylag bőséges információval rendelkezett az anyaországi eseményekről.[135]

Ellentétben Erdéllyel és különösen Magyarországgal, egyelőre nem tudunk olyan szlovákiai magyar vagy akár többségi megmozdulásról, amely a forradalom napjaiban helyi érdekekért lépett volna föl. Hacsak ilyennek nem minősítjük az olyan sikertelen sztrájkkísérleteket, mint amilyen például a dunaszerdahelyi volt,[136] vagy azt, hogy a felkelés alatt a magyar falvakban miséken a pap és a kántor a *Himnusz*t énekeltette a hívekkel.[137] Nem tudjuk pontosan, hogy mi okból, de pont a magyarországi forradalomtól kezdve Felsőcsájon tanító híján szünetelt a magyar nyelvű oktatás. Erősen elképzelhető, hogy a tanító eltűnése a felkeléssel hozható kapcsolatba.[138]

A lokális érdekekért síkraszálló megmozdulások hiányát valószínűleg azzal magyarázhatjuk, hogy Csehszlovákia lakói még annyira sem reménykedtek a szabadság reális perspektívájában, mint a romániai magyarok, illetve az ottani nemzeti többség. Igaz, erre is találhatunk ellenpéldát: 1956 karácsonyán Rimaszombat lakosai távolmaradtak a Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kultúregyesülete (röviden: Csemadok) szórakoztató műsorától,[139] amelyet a nemzetiségi kultúrszövetség az ateista propaganda jegyében szervezett – ezt a megnyilvánulást részben nemzeti tüntetésnek, részben a lakosság szabad megnyilatkozásának tekinthetjük. Amikor 1957 tavaszán a Csemadok vezetősége támadást kívánt indítani a párkányi járási szervezet titkára, Kovács Flórián és vezetőségi tagja, Bajkai Béla ellen, akkor azt vetették szemükre, hogy a magyarországi felkelés idején magyarságukkal büszkélkedtek, és magyarországi vicceket terjesztettek gépírásban.[140] Később kizárták őket a Csemadokból, majd bírósági eljárásnak néztek elébe. Bár ők tagadták, hogy ezt tették volna, a vád, amelyet a szervezet központi vezetése ellenükben megfogalmazott, elég valósághűen hangzik. Ezekben a helyi szintű megmozdulásokban keveredett egymással az állampolgári és a sajátosan nemzetiségi jellegű motiváció, de mindenképpen domináns

[XV] A szlovákiai magyarságot „felvidéki" magyaroknak is szokták nevezni, pontatlanul, hiszen e kisebbség legnagyobb tömege nem az egykori Felföldön, hanem a Kisalföld északi részén él. Ezért dolgozatomban általában szlovákiai magyarságról beszélek, legföljebb színesítésként alkalmazva a „felvidéki" terminust.

szerepet töltött be az anyaországgal vállalt rokonszenv és a magyar kultúrnemzethez való tartozás demonstrálása.

A csehszlovák–magyar zöldhatáron szintén megnőtt a forradalom alatt a Szlovákia felől Magyarországra illegálisan érkezők száma, akiknek legalábbis egy része feltehetőleg a felkelt anyaország megsegítésére igyekezett. 1956. október 30-án a Losonc környékén fekvő Csákányháza térségében huszonheten próbáltak Magyarországra szökni. Hetet közülük a helyszínen agyonlőtt a csehszlovák határőrség, húszan azonban átjutottak magyar földre.[141] Más hasonló esetek is történtek.[142] November 1-jén állítólag 220 magyar nemzetiségű fogoly került frissen Pozsony egyik börtönébe tiltott határátlépési kísérlet miatt.[143]

A szovjetek Magyarország elleni intervencióját akadályozta, hogy – a *Rudé Pravo* tudósítása szerint – november 4-én *„magyar ellenforradalmárok által elhelyezett akna”* károsította meg Tiszaágcsernyő közelében a szovjet határ felé vezető vasút felső vezetékét.[144] Tornalja lakosai elhatározták, hogy a Csemadokon kívül megalakítják a helyi Petőfi Sándor Kört. Az alakuláskor ki akarták nyilvánítani rokonszenvüket a magyarországi forradalom iránt. A Csemadok és a hatóságok azonban időben elejét vették az alakuló rendezvénynek.[145] Babos László költő, a *Fáklya,* illetve később *A Hét* folyóirat munkatársa 1956 végén egészségügyi szabadságot kapott idegösszeomlására való tekintettel.[146] Betegségét a politikai események mély megélésén kívül családi helyzete is okozta. Ekkor azonban verseket írt a magyarországi forradalomról (köztük a *Magyar Zsoltár*t), amelyeket illegálisan terjesztett. Ezért börtönbe zárták, sőt az 1956-ban összeállított, a szerkesztőség által már elfogadott verseskötetét sem adták ki.[147]

A Csemadok 1956 végén és 1957 elején tartotta rendszeres évzáró közgyűléseit. Dunaszerdahelyen a helyi Csemadok február közepéig[148] megtagadta e rendezvény megtartását, így tiltakoztak a szervezet számukra elfogadhatatlan állásfoglalása ellen a magyarországi forradalom ügyében.[149] (A Csemadok központi állásfoglalására később térünk vissza.) Ahol mégis sikerült megtartani a közgyűlést, ott is a legtöbb esetben szabotálták a magyarországi események „értékelését”.[150] Ahol azonban a járási vagy helyi pártvezetők „beszámolója a nemzetközi helyzetről” napirendre került, a tagság csak nagyon ritkán volt hajlandó erről beszélgetést folytatni.[151] Akadt kivétel. *„A beszámolót több helyen éles vita követte. Így például Felsőkirályréven azon vitatkoztak, hogy vajon forradalom vagy ellenforradalom volt-e Magyarországon…”*[152]

Szlovákiában nem ismert a Szoboszlai- vagy a Mike-féle összeesküvéshez hasonló *konspirációs tevékenység*. Igaz, ez utóbbira célozhatott, ha igaz volt egyáltalán, amit a forradalom után Pozsonyban a párt berkeiben pletykáltak, hogy Tito Brioniban állítólag figyelmeztette Hruscsovot a Csehszlovákiában ketyegő „időzített bombára"; amelyről feltételezése szerint neki több információja volt, mint a szovjet főtitkárnak.[153]

Robert R. King 1973-ban említett egy 1956-os pozsonyi diáktüntetést, amely a magyar forradalom oldalán állt ki. Nem részletezte azonban, hogy mikor, miért és pontosan kik tüntettek.[154] Annak ötlete, hogy Magyarországra kell szökni és harcolni a szabadságért, igen gyorsan terjedt a középiskolások körében, de szinte mindenkit fel- (és le-) tartóztattak közülük.[155] Pozsonyban a Duna utcai gimnáziumban a lányok magyar kokárdát varrtak, s a diákok azt viselték a forradalom első napjaiban. A Magyarországgal szolidaritást vállaló megmozdulások fő szervezője Morvai Lajos volt. Később többeket beidéztek a biztonsági szolgálathoz, de Janda István igazgatóhelyettes közbenjárása nyomán a hatalom visszavonta a kilátásba helyezett retorziókat.[156] 1956. november 4-e után Rév-Komáromban a Jókai Gimnázium, Pozsonyban pedig a Duna utcai Gimnázium (s állítólag országszerte még számos más iskola) diákjai gyászszalagot viselve jelentek meg az iskolában.[157] Emiatt a hatóságok nemcsak a diákokat, de az iskolák igazgatóit is felelősségre vonták.[158] Mindezt figyelembe véve azt mondhatjuk, hogy a diákszervezkedések nemcsak méretükben maradtak el a hasonló romániai események mögött, hanem konkrét *politikai programot* sem fogalmaztak meg.

A nyugati sajtó több ízben foglalkozott azzal, hogy Szlovákiában a magyar határ mentén tüntetések zajlottak.[159] Ennek alapján Brogyányi Kálmán 1959-ben a *London Times*ra hivatkozva a következő színhelyeket sorolta föl, amelyeken valamiféle tüntetés szerveződött volna: Léva, Nyitra, Érsekújvár, Kassa, Losonc, Szepsi, Nagykapos.[160] Szerinte ezeket a megmozdulásokat a magyar kisebbségnek kell tulajdonítani. Kiemelte ugyanakkor, hogy a regisztrált eseményekre általában a magyarországi felkelés első napjaiban került sor.[161] Ez az észrevétel azért fontos, mert miden bizonnyal pontos volt a magyar konzulátus megfigyelése, amelyet Bényi József így vetett papírra: *„Az első napokban történt események a szlovákok körében szimpátiát ébresztettek. Ez azonban egyre fokozódó ellenszenvnek adott helyt (…) annak folytán, hogy a szlovák sajtó magyar területi követelésekről és irredenta irányzatról adott hírt."*[162] A felsorolt városok többsége a nyelvhatáron fekszik. Brogyányi hivatko-

zott egy emigráns jelentésre, amely szerint a kassai tüntetést az ott élő magyarok kezdték – azaz szlovákoknak is részt kellett venniük benne. Alaposan föltételezhetjük tehát, hogy ezek a tüntetések szlovákok és magyarok közös részvételével zajlottak le, s éppen ezért állampolgári célokat fogalmaztak meg, illetve Magyarországgal vállalhattak szolidaritást. A felsorolt városok lánca kelet–nyugati irányban szinte átéri egész Szlovákiát, ami eléggé egy tudatos, Szlovákia stratégiai jelentőségét figyelembe vevő koncepció benyomását kelti. Ilyesmiről azonban – mint említettem – nincs tudomásunk. A hatóságok egész Szlovákiában, de különösen is délen, nagyon tartottak a lakosság spontán megmozdulásaitól.[163] Annyit mindenképpen megállapíthatunk, hogy ilyen méretű tüntetésre – még ha ezek nem is mozgattak meg olyan tömegeket, mint a temesvári – egyetlen másik szomszéd országban sem került sor.

Szlovákiában olyan látványos többségi megmozdulásokra, mint a románok körében, nem akadt példa, a magyar diplomácia megfigyelése szerint azonban a magyarországi forradalom napjaiban a szlovák értelmiség köreiben a korábbiaknál élénkebben vetettek föl autonomista, nemzeti gondolatokat – ez a szellemiség megjelent a pártvezetésben is. A Szlovák Kommunista Párt[XVI] (továbbiakban: SZLKP) KB tagja, Ondrej Klokoč, Magyarországot elítélve olyan határozottan állt ki Szlovákia önállósága mellett, hogy a sajtó nem közölte le beszédét.[164]

A rendelkezésünkre álló feldolgozások általában a szlovákiai magyar sajtó pártvonalasságát hangsúlyozzák.[165] Ezt bizonyítja, hogy az *Új Szó* számos példányát kifejezetten mint szovjet propagandaanyagot dobták át Magyarországra.[166] November 5-én a lap rendes kiadásán kívül egy rendkívüli, egyoldalas kiadás is megjelent, amelyet magyarországi terjesztésre szántak. Ez a szám a *Győzött a magyar nép!* című vezércikk mellett a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány (továbbiakban: FMPK) nyilatkozatát és Münnich Ferenc rádióbeszédét közölte.

Ezzel szemben az *Új Ifjúság* szerkesztőségében a forradalom után tisztogatást rendeztek az október 27-ei lapszám miatt, amelyben két lázadó cikk is megjelent. Ekkor ugyanis a szerkesztésben kiemelkedően fontos utolsó oldalon egy sporttudósításnak álcázott reflexió félreérthe-

[XVI] Pontos fordításban, amelyet eredetileg többnyire használtak Magyarországon a „Szlovákia Kommunista Pártja” szerepel. A kifejezés nehézkessége miatt én inkább ebben az esetben is a kissé pontatlanabb, de jobban hangzó, minőségjelzős fordítást használom.

tetlenül szolidaritásra szólított föl az anyaországgal, valamint a magyarországi rádió hallgatását és az osztrák tévé nézését ajánlotta. Egy másik cikk a lapszám közepén azt követelte a szlovákiai magyar íróktól, hogy írják meg a magyarság háború utáni meghurcoltatását. A Csemadok folyóiratát, a *Fáklyá*t a forradalom után megszüntették, valószínűleg amiatt, hogy novemberi számában nem közölt dicsőítést a forradalom leveréséről, viszont közreadott egy cikket, amely, bár virágnyelven, de az elesett magyaroknak állított emléket.[167] Mind a *Fáklya,* mind az *Új Ifjúság* cikkei a szocialista realista stílus, illetve ideológia formai követelményeinek eleget téve tették le a voksot a magyar szabadság mellett.[168]

Rudolf Strechaj, a szlovák Megbízottak Testületének (továbbiakban: MbT) elnöke 1956. október 25-én értekezletet hívott össze a társadalmi szervezetek vezetői számára arról a kérdésről, hogy miként lehetne elejét venni a magyar forradalom továbbterjedésének a határon túlra. Ezen Pathó Károly, a Csemadok vezető titkára – saját visszaemlékezése szerint – azt javasolta, hogy legjobb, ha több nemzetiségi jogot biztosítanak, és érvényt szereznek a párt 1952-ben hozott nemzetiségpolitikai határozatainak. (Akkor ugyanis több olyan soha végre nem hajtott döntés született, amely komoly mértékben kívánta fejleszteni a magyar intézményrendszert.) Javaslata kiváltotta a résztvevők felháborodását.[169] A szlovák társadalmi szervezetek vezetői ugyanis arcátlanságnak érezték, hogy Pathó, élve a magyarországi „válság" kínálta lehetőséggel, a magyar kisebbség pozícióit kívánja erősíteni.

A Csemadok KB elnöksége 1956. október 26-án ült össze. Aligha kételkedhetünk abban, hogy sok szó esett az anyaországi eseményekről, de a jegyzőkönyvben ennek semmilyen lenyomata nem maradt.[170] A három nappal későbbi ülésen a testület elítélte a magyarországi felkelést, és felszólította a csehszlovákiai magyarságot, hogy aktívan vegyen részt a szovjet–csehszlovák barátsági hónap (novembert nyilvánították annak) eseményein.[171] (A nyilatkozatra még visszatérünk.) Nem tudni, hogy a nyilatkozat kiadását milyen viták előzték meg, mert a Csemadok dokumentumai közül ennek az ülésnek a jegyzőkönyve hiányzik. Pathó Károly úgy emlékszik, hogy november 4-e után közvetlenül fölmerült a szovjet intervenció esetleges elítélése, amelyet a jelenlevők – a magyar kisebbség rövid távú érdekeit szem előtt tartva – elutasítottak.[172] Pathó csakis az október 29-ei ülésre gondolhatott, hiszen ekkortól december 10-éig az elnökség nem tanácskozott (legalábbis hivatalosan). Feltételezem, hogy a vita tárgya nem a szovjetek beavatkozására való reagálás,

hanem inkább a szovjeteket támogató nyilatkozat elfogadása lehetett. A Csemadok elnökségének állásfoglalása után mintegy 2000 tag (a tagság 7-8 százaléka!) mondott önként búcsút a szervezetnek.[173] A szervezet alkalmazottai, ahol csak tehették, szabotálták a munkát. A Csemadok számos alapszervezete passzivitásba vonult,[174] s tüntetően nem vett részt a csehszlovák–szovjet barátsági hónap rendezvényein.[175] Az egész kultúrszövetség tevékenysége akadozott, a helyzet válsággal fenyegette a szervezetet.

A csehszlovák államvezetés számos magyar nemzetiségű ügynököt és propagandistát küldött a forradalom alatt és után Magyarországra.[176] Az intervenciót követően a szlovák pártvezetés közvetlenül – tehát Prága közvetítése nélkül – nyújtott segítséget a kádári bábkormánynak a pártszervezésben, komoly befolyást is gyakorolva ilyen módon Magyarországra.[177] Ennek az értelme az volt, hogy ezzel a kommunista politikai rendszerű Szlovákia önállóságra érettségét bizonyították a szovjet blokkon belül. Éppen ezért a csehszlovák kormány inkább csak tűrte, mintsem támogatta a közvetlen szlovák segítségnyújtást.

Egri Viktor, a Szlovák Írószövetség magyar szekciójának elnöke, a csehszlovák íródelegáció tagjaként 1957 februárjában Magyarországra látogatott. Ladislav Mňačko íróval közös beszámolót tartottak, és emiatt utólag pártmegrovásban részesült, majd a pártvezetés bezúzatta a *Kulturný ivot* március 10-ei számát, amelyben Egri leközölte Veres Péterrel készített interjúját.[178] Egri Viktor tette a pártvezetést meghökkentette, hiszen a szlovákiai magyar irodalmi élet hivatalos első embereként hiperlojalitásáról volt híres. Amikor például 1956 őszén a Magyar Állami Operaház Pozsonyban vendégszerepelt, akkor minden követ megmozgatott annak érdekében, hogy a magyar zászló meg ne jelenjék a színpadon, s a szlovák színházvezetőség az ő ellenében engedélyezte végül a zászló megjelenítését.[179] Ezért meglepő a tette, hiszen éppen őtőle nem lehetett várni, hogy a Kádár-kormánnyal szemben passzív rezisztenciába vonuló népi írók egyik vezérének nyilvánosságot próbál biztosítani Szlovákiában, miközben 1957 tavaszán már az őnála sokkal „megbízhatatlanabb” magyar csúcsértelmiségiek sem mutattak semmiféle nyílt ellenkezést a rendszerrel. A szlovák pártvezetés arra az álláspontra helyezkedett, hogy az eset Egri nagypolgári származásának tulajdonítható, s máskor nem szabad ilyen burzsoá-csökevény elemeket bevenni a hivatalos csehszlovák delegációkba. Arról azonban nem szólnak a dokumentumok, hogy Egri bármiféle komoly retorzióban részesült volna „kihágása” miatt.

És még egy apró adalék: egy évvel a forradalom után Szencen állítólag két tanácstag azt követelte, hogy a vörös és a csehszlovák zászló mellé tűzzék ki a magyart is.[180]

Csehszlovákiában tehát – ellentétben Romániával – nemcsak elfojtani sikerült a felkelés csíráit, hanem a hatalom elejét is tudta venni látványosabb események kibontakozásának. Magyarázatként általában a relatíve jó, s mi több, javuló gazdasági helyzetet említik az elemzők,[181] ami bizonyára nem a kizárólagos gyökere volt Csehszlovákia viszonylagos nyugalmának, de föltétlenül döntő szerepet játszott abban, hogy a felkelés nem terjedt tovább. Figyelembe kell venni a magyarok megfélemlítettségét, amely a negyvenes évek második felében érte őket, és amely a romániai ötvenes évek minden szörnyűsége ellenére is sokkal bénítóbb tapasztalat volt az erdélyi magyarok meghurcoltatásainál. Számos apró esemény azonban arra enged következtetni, hogy egy komolyabb megmozdulás nem sokon múlott. Az eddig ismeretes csehszlovákiai megmozdulások – az erdélyiektől eltérően – mind a magyarországi eseményekre reagáltak. Döntő többségük nélkülözött minden higgadtan átgondolt politikai koncepciót, azaz megőrizte teljesen spontán jellegét. Kivételt legfeljebb a tüntetések földrajzilag összefüggő láncolata képezhet.

I.1.4. Szovjetunió (Kárpátalja)

Jóllehet Kárpátalja[XVII] volt a legelzártabb s az Őrvidék (Burgenland) után a legkisebb határon túli magyar térség, Dupka György és Horváth Sándor munkásságának köszönhetően az itt lezajlott ötvenhatos események feldolgozottsága jelenleg a legegzaktabb.[182] Kárpátalja 1956-os stratégiai jelentősége abban állt, hogy ezen a területen érintkezett a szovjet birodalom Magyarországgal, úgyhogy a térség ekkor – akárcsak 1968-ban – igen jelentős katonai felvonulási területté változott. Ennek ellenére az itteni 1956-os megmozdulásokat sokkal enyhébben büntették, mint a romániaiakat. A kárpátaljai magyarság olyan elenyésző tényező volt akár a Szovjetunión, akár Ukrajnán belül, hogy esetleges lázadásától semmiképpen sem kellett a birodalmat félteni.

[XVII] Ellentétben Erdéllyel, Kárpátalját ekkor is politikai földrajzi fogalomként kezelhetjük, hiszen Kárpátontúli terület (Zakarpatszkaja oblaszty) néven önálló közigazgatási egységként létezett.

A magyarországi rádióadók hallgatása Kárpátalján is megtette a hatását, bár ekkor még itt is – Erdélyhez hasonlóan – kevés ember rendelkezett magán-vevőkészülékkel. A határ mellett fekvő falvakban megesett, hogy a szomszédos falvak lakói átkiabáltak Magyarországról, arra biztatva a kárpátaljaiakat, hogy álljanak ki az anyaország mellett. 1956. május 1-jétől a szovjet állampolgárok családlátogatás céljából már külön beutazási engedély nélkül léphettek Magyarország területére. Ez nem volt kölcsönös,[183] mégis megkönnyítette a természetes érintkezést az anyaország társadalmával, s ennek politikai hatása nem hanyagolható el.[184]

Érdekes módon ezen az egyébként nagyon sok provinciális jellemzővel megáldott területen nem ismeretes egyetlen olyan megmozdulás sem a forradalom alatt, amely kifejezetten *lokális érdekekért* lépett volna fel. Ezzel szemben nyugati hírügynökségi jelentések szerint kárpátaljai „gerillaakciók" akadályozták a szovjet csapatok mozgását Magyarország felé.[185] Egyes értesülések arról adtak számot, hogy a hegyekbe húzódott ukrán fegyveres ellenállás ütött rajta a szovjet csapatokon.[186] Más visszaemlékezések arról is említést tesznek, hogy a Magyarország irányába vonuló tankokat a Beregszászi járásban az iskolások tintásüvegekkel hajigálták meg, amit persze túlzás gerillaharcnak minősíteni. Kérdés természetesen, hogy ezek közül az esetek közül mennyi a korabeli vagy későbbi mítosz. Nem tudni olyan emberekről, akik személyesen emlékeznének ilyen eseményekre. A történtek nem hangzanak nagyon valóságszerűen, bár tény, hogy például az erdélyi események között is több olyannal találkozhattunk, amelyeket könnyen a fantázia szüleményének tarthatnánk, ha nem maguk a szemtanúk mesélnének róluk.

Amikor híre ment, hogy Magyarországról elszállított gyermekek várnak befogadásra, az Ungváron és környékén lakó magyarok szervezkedni kezdtek, hogy mindnyájan magyar családnál találjanak új otthont. Ehelyett azonban a teherautók a gyerekeket tovaszállították a Szovjetunió belsejébe. A gyerekeket őrző fegyveresek állítólag a helyszínen agyonlőttek egy ungvári teherautó-sofőrt, aki éjszaka kenyeret próbált dobálni a gyerekeknek.*

A korabeli nyugati feljegyzések szerint Kárpátaljáról is többen próbáltak átszökni Magyarországra, hogy harcoljanak a szabadságért, de sokan eltűntek a határon.[187] Konkrét nevekről azonban máig sem tudunk. Ismert viszont Lukács Mátyás[188] és Bucsella József neve, akik dezertáltak a szovjet

* Árpa István visszaemlékezése. In Dupka György, Horváth Sándor: 1956 Kárpátalján. Intermix, Ungvár, Budapest, 1993. 60–64. o.

hadseregből, csak hogy ne kelljen Magyarország ellen harcolniuk. Nem elképzelhetetlen, hogy ezt mások is megtették, akik neve nem maradt fenn.

Mezőkaszonyban Ormos István vezette azt a háromtagú – egy középiskolás és két egyetemista fiatalból álló – csoportot, akik a határ túloldaláról, Barabás községből átkiabált felszólításnak engedelmeskedve – a *Nemzeti dal* szövegét írták röplapokra, és fegyveres felkelésre biztatták a lakosságot. Hasonló szervezkedésről lehet tudni Gálocs községben is, ahol kimustrált fegyvereket is rejtegettek, Tiszaújlak utcáin pedig „Ruszkik haza"-feliratú plakátok jelentek meg.[189] Mindezek a követelések az anyaország iránt vállalt szolidaritást tükrözték, amiben keveredett a nemzetiségi kötődés és a szabadság iránti általános elkötelezettség is.

Nem ismeretesek pontosan, de nyilván voltak állampolgári hangsúlyú követelései annak a mozgalomnak, amely miatt a forradalom után több ukrán (köztük talán rutén) és magyar diákot megbüntettek a forradalommal vállalt szolidaritás miatt az ungvári egyetemen.[190] Megdöbbentően sikeres, több mint egy éven át fel nem göngyölíthető szervezkedésben vettek részt még a magyarországi események előtt a nagyszőlősi középiskolás diákok, akik szervezetet alapítottak, és egy politikai program csírájának tekinthető követeléslistát tartalmazó röplapokat terjesztettek. Eleinte a terület Magyarországhoz való visszacsatolását követelték, majd októberben a szovjet csapatok kivonását Magyarországról és Kárpátaljáról, végül 1957 tavaszán a május elsejei felvonulás szabotálására szólítottak föl. Követeléseik elég egyértelműen sajátos nemzetiségi elvárások voltak, bár akadt köztük állampolgári motiváció is.

Salga Attila és András Károly feljegyzése szerint Kárpátalja több városában is tüntettek a magyar forradalom napjaiban.[191] A konkrét helyszínek olyan listája azonban nem áll rendelkezésre, mint amilyen Szlovákia esetében. András Károly – talán némi túlzással – úgy említette ezeket az állítólagos tüntetéseket, hogy a magyarországi forradalom átcsapott volna Kárpátaljára.[192] Az ilyen értesülések valószínűleg nem nélkülöztek minden alapot, de e megmozdulásokról annyira nincs bizonyíték, hogy nagyon nehéz tényként kezelni őket. Tágan értelmezve tüntetésnek minősíthetjük a politikai hangulat által feltüzelt tömeget 1956. november 4-én a beregszászi református istentisztelet után, amely miatt a hatóságok erőszakosan avatkoztak közbe.[193] (Ha egyáltalán történt ilyesmi. Az akkor élt beregszásziak nem emlékeznek ilyen összetűzésre a hatóságokkal,[194] s a forrás is 20 évvel a forradalom után született.)

A kárpátaljai *magyar nyelvű sajtó* eleve nem nyilváníthatott önálló véleményt a forradalomról, hiszen 1956-ban még csak a központi területi ukrán lap tükörfordítása jelent meg. Nem tudunk arról sem, hogy a kárpátaljai magyar pártelitnek bármiféle „alternatív" mozgalmai kialakultak volna a magyar forradalom vagy az intervenció napjaiban. Sokukat a szovjet hadsereg tolmácsnak, propagandistának használta fel.

A kárpátaljai kisebbségi mozgalmak mindegyike speciálisan nemzetiségi jellegű célokat tűzött maga elé. E megmozdulások politikai jelentősége a maga idejében nem volt túl nagy, hiszen a szovjet világbirodalom parányi perifériáján semmiféle eséllyel nem számolhatott a magyar függetlenséggel rokonszenvező fellépés. Nincs tehát mit csodálkoznunk azon, hogy – ellentétben főként Romániával, de Szlovákiával is – a szervezettségnek még csak a gyanúja se merül fel utólag: egész biztos, hogy minden teljesen spontán módon történt, ami egyáltalán történt. Bizonyára ez volt az oka annak, hogy az ellenállást szervező fiatalokra Romániához és Magyarországhoz viszonyítva Kárpátalján elég enyhe ítéleteket szabtak ki. Ha politikailag nem is, de történelmileg jelentős a kárpátaljai szervezkedések érdekekkel nem magyarázható, steril spontaneitása, hiszen világosan kimutatja a magyar kisebbség elemi és akár irracionális áldozatokra is kész ragaszkodását az anyaországhoz az ötvenes években.

I.1.5. Jugoszlávia

Tito állama (pontosabban annak külső imidzse) sokak felfogásában ideálnak számított Magyarországon: csak relatív ideálnak a tömegmozgalmak számára, viszont igazi modellnek a reformkommunisták szemében. Ez a tény határozta meg alapvetően Jugoszlávia stratégiai jelentőségét a Szovjetunió politikájában; de ez a tény erősen determinálta a magyar kisebbség mozgásterét is. A Vajdaság Autonóm Tartomány, ahol a jugoszláviai magyarság nagyobb része élt, 1956-ban stratégiailag nagyon fontos ponton feküdt. A délszláv állam ugyanis itt volt határos egyszerre a Szovjetunió ellen lázadó Magyarországgal és azzal az országgal, Romániával, ahol a legnépesebb magyar kisebbség lakott (azaz, amelynek körében potenciálisan a legnagyobb eséllyel terjedhetett volna tovább a forradalom). Nem véletlen hát, hogy a magyarországi felkelés idején a nyugati hírügynökségek nagyméretű csapatösszevonásokról adtak hírt a Vajdaságból.[195]

A *helyi érdekek* képviselete a Délvidéken sem kapott szárnyra a magyarországi hírek élményére. A felkelés napjaiban az *anyaországgal vállalt spontán szolidaritásnak* – a rendelkezésemre álló adatok alapján – sem akadtak kirívó példái, ami érthető, hiszen az államvezetés sokáig rokonszenvezett a felkeléssel. Van azonban olyan vélemény, amely szerint a forradalom iránti rokonszenv olyan méreteket öltött a kisebbség körében, hogy ez okot szolgáltatott az államvezetésnek a magyarok lojalitásában való kételkedésre.[196] November 4-én azonban Eszéken Gyurkovics Ernő lelkész az ároni áldást[197] úgy mondta el a szószékről, hogy nem szokásosan a gyülekezet felé, hanem annak hátat fordítva, a Dráva felé, tehát a magyar határ irányába nyújtotta ki áldásra a kezét.[198] 1956. november 7-én Óbecsén eltemették Milovanov Milenkót, azt a szerb diplomatát, akit a szovjetek lelőttek Budapesten. A jugoszláv Külügyi Államtitkárság (továbbiakban: KÜÁT – a külügyminisztériumnak megfelelő szerv volt) a család kérésére hivatkozva lebeszélte a magyar követséget a szertartáson való megjelenésről. A magyar diplomaták azonban, minden bizonnyal nem teljesen alaptalanul, más okot sejtettek e mögött. *„Valószínűnek látszik inkább az a feltételezésünk – írta Kuti Jenő, belgrádi ideiglenes követségi ügyvivő –, hogy mivel Óbecse magyarlakta falu, biztonságunkat féltették, vagy esetleg egy politikailag egészségtelen és számunkra nem kívánatos szimpátia megnyilvánulástól tartottak.”*[199]

A forradalmi Magyarország iránti rokonszenv tehát határozottan érezhető volt Eszéken és a Vajdaságban. A Horvát Tudományos Akadémia 1960. január 30-ai ülésére Sinkó Ervin magyar író feldúltan érkezett meg, s közölte – természetesen hiányos információkkal – Mansfeld Péter halálát. Gustav Krklec költő, legalábbis a belgrádi magyar diplomaták feljegyzése szerint, nem örült kollégája „Magyarország-ellenességének”.[200] A jugoszláviai helyzet ismeretében nincs mit csodálkoznunk azon, hogy a magyar forradalom kapcsán sem *konspirációs tevékenységet*, sem *kisebbségi diákmozgalmakat,* sem ellenzéki *politikai programot* nem kell számon tartanunk.

Nem tudjuk, hogy pontosan mikor, de – korabeli emigráns jelentések szerint – Újvidék utcáin tüntetésen követelték az őszinte tájékoztatást a magyar eseményekről.[201] Feltételezhetjük, hogy az újvidéki megmozdulás időpontja a Brioniban lezajlott Hruscsov–Tito-találkozó után, de még Tito pulai beszéde előtt (tehát 1956. november 2-a és 11-e között) lehetett, hiszen ez az időszak az, amikor a jugoszláv propaganda legélesebben helyezkedett szembe a magyarországi felkeléssel, s adott igazat

az idegen beavatkozásnak.[202] Később a propaganda ugyan elítélte Nagy Imre kivégzését, a zombori és kulai magyarok 1958 júniusában mégis tüntetést szerveztek. A hírt a Magyar Távirati Iroda (továbbiakban: MTI) belgrádi tudósítója szerezte be, s a magyar követség tájékoztatta erről a szovjet diplomáciát, illetve a budapesti külügyminisztériumot (továbbiakban: KÜM).[203] Ez utóbbi részletesebb információt kért,[204] amelyet azonban vagy nem kapott meg, vagy pedig írásos lenyomatának veszett nyoma a KÜM anyagai között. Nem elképzelhetetlen, hogy ennél több megmozdulásra is sor került, hiszen 1957 folyamán 27 magyar nemzetiségű jugoszláv állampolgárt ítéltek el a bíróságok államellenes tevékenységért.[205]

Visszaemlékezések szerint a magyarországi forradalommal a többi országrészhez képest kiemelkedően rokonszenvezett Horvátország lakossága.[206] A felkelést követő években feltűnően megélénkültek (főként 1957-ben) a szlovén és (főként 1959-ben) a horvát önrendelkezési törekvések.[207] Az ötvenes évek Jugoszláviájában, ahol a jugoszláv államnemzet gondolata – a „jugoslovenstvo" – politikai vezető ideológiává vált,[208] a köztársaságok többségi társadalmának nemzeti mozgalmai is nemzetiségi színezetet öltöttek.

Az újvidéki tüntetés arra reagált, hogy a jugoszláviai *magyar sajtó* egyáltalán nem járt saját utat a magyar forradalom kérdésében, hanem a hivatalos álláspont szűrőjén keresztül ismertetett mindent. Hasonló benyomásunk lehet a kisebbségi magyar *pártelit* viselkedéséről.

I.1.6. Ausztria és a Magyarországgal nem szomszédos országok

Ausztriában a magyar felkelés idején a jelentős részben magyarlakta Felsőpulyán a járási vöröskereszt tűzoltóautójával bejárta a környékbeli falvakat, és kenyeret gyűjtött, amelyet a nyitott határon át Magyarországra szállítottak, és szétosztották a lakosság körében.

Szomszédaink közül a Magyarországról induló hatalmas menekülthullám elsősorban Ausztria, másodsorban Jugoszlávia felé irányult. Míg Jugoszláviában az országnak azokba a részeibe érkeztek a menekültek, amelyek gazdasági teljesítménye országos összehasonlításban elég jó helyet foglalt el (Vajdaság, Muraköz, Szlovénia), addig Ausztriában az egyetlen – akkor még – komolyan elmaradott tartományra, Burgenlandra zúdult az áradat. Jugoszláviában igyekeztek a menekülteket

csak állami eszközökkel ellátni, s lehetőség szerint távol tartani a magyar kisebbségtől. (Az egyik legnagyobb tábort például a viszonylag alacsony magyar lakosságú Pélmonostorban állították föl.) Burgenlandban ezzel szemben az első menekülteket Felsőpulyán szállásolták el, s csak az áradat növekedésével kezdték meg a professzionális menekülttáborok kiépítését

Dél-Burgenland legnagyobb fogadóállomását, amelyben egyszerre mintegy 100-150 ember tartózkodhatott, Felsőőrben rendezték be, abban az épületben, amely korábban szovjet parancsnokságként szolgált. A menekülteket az egyházakon kívül a járási kórház és a tanintézmények látták el. A környező falvakból, így a magyar falvakból is, például Alsóőrről, Őrszigetről, Jobbágyiból több önkéntes háziasszony ingázott a városba, hogy segítsen a menekültek körüli munkában. Egyes családok két-három hétre gyermekeket fogadtak be.[209] Nem tudunk azonban arról, hogy a magyarok nagyobb arányban vettek volna részt a menekültek segélyezésében, mint a többségi lakosság. A terhek viselését nagymértékben segítették az egyházak és persze a lakosság. Néhány magyarországi menekült később burgenlandi magyar falvakban települt le, bár számuk elenyésző volt.

Ausztriához hasonlóan a szovjet tábornak a Kárpát-medencében jelen nem levő országaiban (NDK, Lengyelország, Bulgária, valamint a szovjet tagköztársaságok) a közvélemény általános rokonszenve kísérte a magyar szabadságküzdelmet. A nemzetiségpolitikai vonatkozású események közül a következőket ismerjük.

Kárpátalján kívül a balti államokban is a magyarországi forradalom napjaiban, s nyilván jelentős részben annak hatására, feléledtek a *nemzeti öntudatot kinyilvánító* különféle mozgalmak, mint például gyertyák elhelyezése a rigai „lett anya" szobránál vagy a vilnai (vilniusi) litván diákok rokonszenv-nyilvánítása Magyarországgal.[210] Ezekben a mozgalmakban sajátosan keveredett a *többségi nemzeti* elv a kisebbségi jelleggel, hiszen a tagköztársaságokon belül többséget alkotó nemzetek a szovjet birodalomhoz képest „nemzetiségnek" számítottak. A nemzetiségi *sajtóorgánumok* között a Szovjetunió, pontosabban Litvánia lengyel nyelvű napilapja *(Czerwony Sztandar),* ha teljesen virágnyelven is, de kifejezte elítélő álláspontját a magyarországi beavatkozás kapcsán.[211]

Ehhez hasonlóan, bár sokkal nyíltabban, a lengyelországi német napilap *(Arbeiterstimme)* nyíltan rokonszenvezett a magyar forradalommal, osztva a lengyel sajtó s nagyrészt a lengyel államvezetés álláspontját,

szembefordulva viszont a hivatalosan elismert (és a lap szerkesztésében is befolyást gyakorló) anyaország, az NDK álláspontjával. A *pártelit* megmozdulásai közül kiemelkedik Lengyelországban az Opole vajdasági pártbizottság 1956. november 2-ai határozata, amely kinyilvánította a német kisebbség hivatalos elismerését.[212] A Lengyel Egyesült Munkáspárt (továbbiakban: LEMP) KB ezt azonnal érvénytelenítette, és a párthatározatot közzé tevő lapot bezúzatták.[213] Ez a tény azért ellenkezik az általános sztereotípiákkal, mert éppen a pártközpontban uralkodtak Stanisław Gomułka vezetésével a reformerek, míg a vidéki pártszervekben sokkal inkább megőrződtek a sztálinista struktúrák. Csakhogy Gomułka, aki az újszerzeményi földek kormánybiztosaként 1945 után maga is kivette a részét a német polgári lakosság elleni atrocitások elrendeléséből, legkevésbé sem érezhette magát érdekeltnek a nemzetiségi sérelmek föltárásában. Így a nemzetiségi jogkiterjesztés programja Lengyelországban a reformerek elleni támadásként hatott.

I.1.7. Összehasonlítás, következtetések

Míg Magyarországon egyáltalán nem, addig az összes szomszéd országban központi problémává vált a kisebbségi kérdés a forradalom alatt. A kisebbségek sajátos, nemzetiségi követeléseket is megfogalmaztak, de elsősorban a magyarországi függetlenségi, illetve a kommunista politikai rendszerrel szemben álló törekvéseket adaptálták. A szomszéd országok vezetése – az ekkor valójában nem létező – magyar területi követelésekre hivatkozva próbálta megakadályozni ezeknek az eszméknek az átterjedését a többségi társadalomra[214] – Csehszlovákiában több, Romániában valamivel kevesebb sikerrel. Ez azonban korántsem jelentett akadályt abban, hogy a csehszlovákiai magyar sajtót propagandaeszközként használják fel Magyarországon a demokratikus törekvések ellen.

A magyarországi kisebbségek körében csak demokratikus (vagy a Magyarországnál valamivel demokratikusabb) anyaországuk hatása érvényesült, míg a szomszéd országokban a magyar kisebbségi közvélemény elsöprő többsége egyértelműen azonosult a forradalmi Magyarországgal. A magyarországi kisebbségek megmozdulásai nagy részben helyi célokat tűztek ki, ellentétben a határon túli magyar megmozdulásokkal. Szlovákiát jobbára az állampolgári, Kárpátalját kizárólag a nem-

zetiségi jellegű megmozdulások jellemezték, míg Erdélyben mindkét típusú törekvés nagy arányban képviseltette magát.

Nemzetiségi vagy a nemzeti kisebbség által közvetített diákmegmozdulásokra, illetve azok kísérletére főiskolai szinten – jelenlegi tudásunk szerint – Romániában, Szlovákiában és Kárpátalján került sor. Erdély ebből a szempontból különösen is fontos, ahol önálló magyar felsőoktatási intézmények működtek. Igaz, ebben az országban nem csak a kisebbségi diákság lázadt fel. Románia, Csehszlovákia, Ukrajna: csupa olyan ország, ahol önálló magyar középiskolák működtek. Persze ilyen iskolák működtek Jugoszláviában is, de ott nem tudunk középiskolás rokonszenv-nyilvánításokról. S az is igaz, hogy – ellentétben az egyetemekkel – középiskolában sehol sem mutatható ki a gimnazista szervezkedések továbbterjedése a többségre. Ennek alapján a tanulság (ami persze nem föltétlenül felelt meg a valóságnak) az lehetett a hatalom számára, hogy az önálló nemzetiségi tanintézmények az anyaországgal vállaltok szolidaritás, s így adott esetben a forradalmiság tűzfészkei lettek, illetve hogy az önálló nemzetiségi felsőoktatási intézmény hatékonyan közvetíti az anyaországi szellemiséget a többségi diákság felé. Ez utóbbi tapasztalatot azonban a kolozsvári közös tüntetési kísérlet sikertelensége és a temesvári megmozdulás méretei (amely pedig nem egy önálló nemzetiségi intézményből indult) mindenképpen megkérdőjelezik.

A hivatalos kisebbségi elit – a közvéleménnyel ellentétben – általában nem mert vagy nem is kívánt szolidaritást vállalni Magyarországgal. Erdélyben és Szlovákiában akadtak azonban szórványosan olyan reformerek, akik a magyarországi reformkommunistákkal rokonszenveztek. A nemzetiségi reformerek helyzetének ellentmondásossága abban állt, hogy a magyarországi reformerek két fő ideálképének, Titónak és Gomułkának, a kisebbségpolitikában korántsem vágtak egybe az érdekei az övékkel.

A határokon túl két alapvető kisebbségi politikai stratégia fogalmazódott meg. Az egyik az adott ország politikai struktúráinak átalakítására törekedett (Szoboszlay-összeesküvés, szlovákiai tüntetések stb.). A másik csakis az adott ország keretén kívül tartotta megoldhatónak a kisebbség problémáit (Dobai István mozgalma, nagyszőlősi diákszervezkedés). Az utóbbi teljesen elenyésző volt az előzőhöz képest, ami érthető, hiszen 1956-ban semmi realitása sem volt egy határmódosításnak.

A felkelés idején megmutatkozott, hogy a magyarországi kisebbségek perspektívát láttak egy független Magyarországban, s készek voltak vele összekötni sajátos nemzetiségi érdekeiket, többek között az anyaországgal tartott zavartalan kapcsolatok igényét. Kiderült az is, hogy egy évtizeddel a második világháború után a határon túli magyarok nagyon erősen kötődtek Magyarországhoz, annyira, hogy tömegesen mutatkoztak hajlandónak akár áldozatot is vállalni érte. E kötődésük folytán közvetítő közeget alkottak a magyarországi szabadságeszmék számára saját államuk többségi társadalma felé.

I.2. A HATALOM ÁLLÁSFOGLALÁSA A KISEBBSÉGEK VISELKEDÉSÉRŐL

November 4-e világosan megmutatta a geopolitikai realitásokat. A kisebbségek számos forradalmi megmozdulására mégis november 4-e után került sor, mert mind a magyarországi, mind a határon túli magyar társadalom – az intervenciós sokk ellenére – viszonylag hosszú folyamat következményeként tudatosította a helyzet kilátástalanságát. Az eddig fűzött szál logikus folytatása ennek a tudatosodásnak a figyelemmel követése lenne: a véres megtorlások, az egzisztenciális megaláztatások számbavétele, 1956 szellemiségének továbbélése vagy éppen halványulása. (Érdekes például, hogy az erdélyi közemlékezet miért tartja sokkal fontosabb eseményként számon 1956-ot, mint a magyarországi.[215]) És persze idetartoznának a társadalmi folyamatok: a túlélési stratégiák, a kisebbségeken belül kirajzolódó érdekellentétek és érdek-összefonódások, a kapcsolat és a súrlódások a többségi társadalommal, valamint az asszimiláció kérdésköre. Ha a kijelölt téma a kisebbségek története lenne, akkor ezen a szálon kellene folytatni a múlt megidézését. A téma azonban nem ez, hanem az állami nemzetiségpolitika.

1956 ősze nem állt ugyan előzmények nélkül, mégis váratlanul érte az uralkodói elitet, amely ezért – uralmának négy évtizede folyamán most először – „lépéshátrányba" került: elsősorban Magyarországon, de sok szempontból Romániában és Csehszlovákiában is. A pártközpont néhány napig nem diktálta az eseményeket, hanem csak reagált rájuk. Ezért kellett az állami nemzetiségpolitika megismeréséhez áttekintenünk a forradalmi mozgalmakat, illetve a nemzetiségi pártelit viselkedését. Ugyanakkor a hatalom első reakciója sem közömbös: miként fogadta a nemzetiségi mozgalmakat, és fellépése milyen stratégiát követett?

Az 1956-os forradalom leverését az ötvenes évek elejére emlékeztető terrorhullám követte – nemcsak Magyarországon, hanem a legtöbb szomszéd országban is. A felkeléssel kapcsolatos büntetések azonban nem öltöttek egyforma méreteket. A magyarországi románság mártírját, Mány Erzsébetet húszéves korában végezték ki Kecskeméten annak ellenére, hogy áldott állapotban volt, illetve hogy a hadbíróság támogatólag terjesztette kegyelmi kérvényét az Elnöki Tanács elé.[216] Mansfeld Pétert kiskorú tevékenységéért végezték ki nem sokkal 18. születésnapja után, 1959 tavaszán. Romániában tucatjával hajtottak végre halálos ítéleteket, többek közt a Szoboszlai-féle összeesküvés résztvevőin, de például a forradalommal csak névleg összefüggésbe hozott érmihályfalvi per vádlottain is. Nem számított ritkaságnak a 25 éves ítélet (amely sok esetben egyenlő volt a halálos ítélettel). Később a történelem úgy alakult, hogy gyakorlatilag nem volt igazi különbség a hét évnél súlyosabb, nem halálos büntetések között, ugyanis 1962 végétől kezdve 1964 nyaráig mindenkit amnesztiában részesítettek, aki addig túlélte a börtönt, illetve a kényszermunkatábort. (Megjegyzendő, hogy Magyarországon is ugyanebben az időszakban, 1963-ban hozták az általános amnesztiát.)

Nincs pontos kimutatás a csehszlovákiai ítéletek súlyosságáról. A büntetések első hullámáról azt lehet tudni, hogy a forradalom napjaiban elkövetett cselekedetek miatt – a párt 1956. decemberi értesülései szerint – országosan 665 személy ellen indult bűnvádi eljárás. Politikai indítékból Szlovákiában 98 embert tartóztattak le, közülük 15-öt a Szepességben (ahol teljesen elenyésző volt a magyarok száma).[217] Valószínűsítem, hogy tudnánk arról, ha a magyarországi események miatt 10 évnél súlyosabb büntetéseket kiszabtak volna. Ilyesmiről azonban nincs információm. Hasonlóan alakult az ítéletek nagysága Kárpátalján, ahol az elítéltek általában már 1959-ben vagy 1960-ban amnesztiában részesültek.[218] Igaz, a csehszlovákiai és kárpátaljai megmozdulások mérete elmaradt a romániai mozgalmaké mögött. Az egyes országokon belül viszont, különösen is Romániában, a büntetések súlyossága egyáltalán nem állt arányban a büntetett tevékenység komolyságával. Nagyon sok esetben belemagyarázás alapján vagy csak feljelentés elmulasztása miatt ítélkeztek. Az ítéletek következetlenségéből úgy tűnik, hogy a cél nem annyira a bosszú, mint inkább a megfélemlítés volt. Szlovákia stratégiai jelentőségének azonban – a hatalom logikája szerint – sokkal inkább indokolnia kellett volna a brutalitást, mint Románia fekvésének.

Persze lehet, hogy éppen emiatt nem kívánták az elkeseredettséget növelni Szlovákiában.

Magyarországhoz hasonlóan a büntetések Romániában és Kárpátalján sem vették célba kitüntetetten az értelmiséget, hanem a megtorlás a kétkezi dolgozókra is lesújtott. Igaz, hogy a legsúlyosabb romániai ítéletekben szinte kizárólag magyarok részeltettek, míg a román lázadóknak többnyire „csak" 8-10 évi börtönt szabtak ki. Kérdés azonban, hogy ebben a magyarokkal szembeni általános előítélet játszott döntő szerepet, vagy az, hogy a magyarokat kívánta a hatalom leginkább megfélemlíteni. Ebből a szempontból érdekes adalék, hogy sem az erről a témáról készült interjúk, sem saját beszélgetéseim során nem tapasztaltam, hogy a Securitate az ötvenhat miatti vallatások során valakinek a szemére hányta volna nemzetiségi hovatartozását.

A hatalom reagálása a kisebbségek megmozdulására azért fontos kérdés, mert a kommunista nemzetiségpolitikától nem volt idegen, hogy a kisebbségek és anyaországuk múltbeli politizálásából – pontosabban annak hivatalos megítélésétől – gyakorlati következtetéseket vonjon le.[219] Ez térségünkben leginkább a németeket és a magyarokat érintette, és elsősorban a második világháború utáni éveket jellemezte, de ne felejtsük el, hogy a magyarországi forradalmat és az intervenciós szovjet megszállás konszolidációját mindössze egy bő évtized választotta el a háborútól. A második világháború utánihoz hasonló, drasztikus kollektív felelősségre vonásnak (népirtás, állampolgári jogok megvonása etnikai alapon, egyoldalú kitelepítés és lakosságcsere) 1956-ban nem volt nagy esélye a szovjet blokkban uralkodó, viszonylag rendezett viszonyok között. A kisebbségek viselkedéséről hivatalosan elfoglalt álláspont viszont befolyásolhatta a kisebbségek és anyaországuk kapcsolatát, illetve a nemzetiségi intézményrendszert, mint ahogy ez 1945 után szintén számos esetben történt.[220]

Jogos aggodalomra adhatott okot, hogy a kommunista propaganda igyekezett összekapcsolni az 1956-os forradalom függetlenségi harcát az egykori náci Németország szovjetellenességével. Ez elsősorban a felkelés ellenforradalmi minősítéséből táplálkozott.[221] Minthogy a két háború közti Magyarország politikai rezsimje önmagát nevezte ellenforradalminak, az ellenforradalmi jelző az ötvenes években óhatatlanul a Horthy-korszakkal azonosította az általa jelölt jelenségeket. Minthogy a Horthy-korszak nem volt időben messze, ez az azonosítás egyértelműen arra is célzott, hogy a két háború közötti Magyarország külpolitikai tö-

rekvéseiben prioritást élvezett a területi revízió. Ez eleve gyanússá tette a magyar kisebbségeket. Ráadásul a kommunista történetírás úgy festette le a húszas, harmincas évek magyar politikai rendszerét, mint ami magától értetődően a nácizmus hazai adaptálásához vezetett. Ebből következett az a föltételezés, hogy az „ellenforradalmi lázadás" magában hordta a nácizmus csíráját, úgyhogy „fasiszta" megmozdulásként értékelendő. A „fasiszta" jelzőt szívesen alkalmazta a hatalom a Magyarországon történtekre.

Ennek a propagandának az alapján elvileg nem lehetett kizárni, hogy valamilyen formában, esetleg a negyvenes éveknél enyhébben, de újra fölmerüljön elsősorban a magyar, másodsorban a német kisebbségek felelőssége a magyarországi felkelésért. Igaz, 1956-ban a második világháborús kollektív felelősség gyakorlati következményei – a tulajdonfosztástól eltekintve – már megszűntek mind Magyarországon, mind a szomszéd országokban.[222] (Egyedül Csehszlovákia jelentett kivételt, de az is csak részletkérésekben.[223]) Egy dolog azonban nem történt meg: a kollektív felelősség elvét sehol sem tagadták meg a kommunista politikai rendszerű országokban, úgyhogy elvileg azt újra alkalmazni lehetett. Ez érintette a déli szláv kisebbségek helyzetét is, akiket Magyarországon és Romániában súlyos atrocitások érték Jugoszlávia függetlenségi politikája miatt 1948 után. Jugoszlávia a kommunista politikai rendszer sajátos változatát alakította ki, amit a szovjet blokkban „revizionizmusnak" neveztek. Az MSZMP Ideiglenes KB decemberi határozata a magyar forradalom kirobbanásának okai között fő hangsúlyt fektetett a „revizionista" eszmék terjedésére, ami korántsem hatott megnyugtatóan a magyarországi déli szláv kisebbségekre.[224]

Ezért igen fontos megvizsgálnunk, hogy volt-e olyan tendencia, amely az érintett kisebbségekre eleve kivetítette az anyaország megítélését. S ezzel szemben: milyen hivatalos állásfoglalások születtek a kisebbségek nevében? Minthogy a kisebbségek legitim képviselettel nem rendelkeztek, hivatalos képviselőik nyilatkozatai gyakorlatilag az államhatalom megnyilatkozásaiként foghatók föl. Papírforma szerint azonban a nemzetiségi intézmények, testületek a kisebbséget képviselték, ezért az államhatalom úgy hivatkozhatott rájuk, mint a kisebbség nyilatkozataira. S végül: milyen hivatalos deklarációkat tett a párt- és államvezetés? A hatalom hivatalos állásfoglalása három formában jelent meg: a döntéshozó testületek határozataiban, a diplomáciában, valamint a tömegtájékoztatásban, amely teljes egészében mint állami monopólium működött.

I.2.1. Magyarország

A Budapest ellen bevetett szovjet kiskatonákat arról tájékoztatták, hogy egy olyan ellenforradalom ellen kell harcolniuk, amelyet a *„német és más nyugati népek vezetésével”* robbantottak ki az „imperialisták” Magyarországon.[225] Ettől eltekintve azonban semmilyen jele nem mutatkozott annak, hogy a németeket pusztán németségük miatt hibásnak tartanák Magyarország lázadásáért. Az MSZMP központi lapja, a *Népszabadság* 1957. március 9-én közölte az MTI interjúját Wild Frigyessel, a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége (továbbiakban: MNDSZ) elnökével. Wild úgy fogalmazott, hogy *„a szövetség tudomása szerint a német nemzeti kisebbség általában megőrizte józanságát az októberi események idején”*.[226] Amit mondott, az a népcsoport egészéről mint közösségről szólt, nem általában a német nemzetiségű emberekről, s e közösség konform viselkedését is árnyalta az „általában” kifejezéssel. Összességében mégis igyekezett elhárítani a németség helyi, anyaországtól független aktivitásából következő felelősségét. Minthogy más nemzetiségi szövetségek elnökével nem közölt a központi lap interjút, föl kell tennünk a kérdést, hogy mi volt az interjú célja? Azzal függhetett össze, hogy a magyar KÜM éppen ekkor adott ki elítélő nyilatkozatot Ausztria viselkedéséről a magyar kérdésben.[227] Az interjú közlése a hazai németséget elhatárolta Ausztriától mint potenciális anyaországtól.[228]

Wild Frigyes nagydobra vert nyilatkozatán kívül 1957 márciusában Bielik György, az MSZDSZ vezetője is hangsúlyozta, hogy a szlovákok – állítólag – távol tartották magukat a felkeléstől.[229] Ez azonban nem kapott olyan publicitást, mint a Wild Frigyes-interjú. Ognyenovics Milán, az MDDSZ főtitkára, a délszláv pedagógusok 1957 novemberében rendezett konferenciáján név szerint is említett több déli szlávot, akik fegyveresen harcoltak a forradalom ellen.[230] 1958 márciusában a német hetilap több olyan cikket jelentetett meg, amely azt bizonygatta, hogy 110 évvel korábban a magyarországi németek nem a velük azonos nyelvű császáriak mellett álltak ki, hanem a magyar forradalom, azaz a társadalmi reformok, a haladás mellett. A cikkek elsősorban a szerb felkelők és a Jelačić elleni harcok kapcsán húzták alá a németek pozitív szerepét.[231] A délszláv lap ezt nem ellensúlyozta pozitív példák kiragadásával a közös szerb–magyar, illetve horvát–magyar történelemből, azaz a sajtó kissé délszláv ellenes éllel vette elejét, hogy a németekre rossz szemmel

lehessen nézni 1848 miatt. Ebben az évben április 4-e alkalmából a német újság az éppen hazánkban tartózkodó Nyikita Hruscsov fényképe mellett közölte Parragi György *Április 4. és a magyarországi németek* című cikkét. Parragi egy rövid ködösítéssel említést tett az SS kényszersorozásairól s arról, hogy az ellenállásban is akadtak németek. A cikk fő üzenete az volt, hogy a felszabadulás Magyarország minden polgára, tehát a németek számára is új korszakot nyitott.[232] A hivatalos ünnepek tehát kiváló alkalmat szolgáltattak 1958-ban a németség állam és rendszer iránti állítólagos lojalitásának kinyilvánítására.

Még 1957-ben Kállai Gyula előterjesztést készített a kormány számára a nemzetiségi problémák „rendezéséről", amelyben hangsúlyozta: *„A nemzetiségek az ellenforradalom idején általában hűek maradtak a népi hatalomhoz, többségükben felismerték a nacionalizmusban rejlő veszélyt. Elvétve akadtak csak, akik egyéni sérelmeik orvoslására igyekeztek az eseményeket kihasználni."*[233] Éreztette, hogy nem minden kisebbségi identitású polgár tartotta magát távol a forradalomtól, de számukat olyan kicsire taksálta, hogy ennek alapján nem lehet felelősnek tartani egyik kisebbségi népcsoportot sem. Az idézett mondat a teendő intézkedések indoklásaként szerepelt a szövegben, azaz Kállai Gyula függővé tette a kormányzat nemzetiségpolitikáját a kisebbségek mint közösségek viselkedésétől a forradalom alatt, de úgy értékelte, hogy ez a viselkedés tűréshatáron belül maradt.

1958 tavaszelőjén a Komárom Megyei Dolgozók Lapjában Gyenes László háromrészes cikksorozatot jelentetett meg *A mi „németkérdésünk"* címmel.[234] A németségnek három „kihágást" rótt föl: a Volksbund támogatását a háború idején, a 40-es évek végi vagyonfosztás visszarendezési kísérletét az ötvenhatos forradalom alatt, valamint jelenlegi „passzivitásukat"; azaz távolmaradásukat az MSZMP és az FMPK intézményeitől. Ez elég komoly ellentétben állt a hűségnyilatkozatokkal. A cikksorozat azonban élesen kritizálta azoknak a magyar párttagoknak a nacionalizmusát, akik a németeket – akár háború alatti, akár ötvenhatos viselkedésükre hivatkozva – ki akarják rekeszteni a szervezetekből, intézményekből, pozíciókból. Azt írta: *„A párt a jelenlegi állásfoglalást nézi, s nem azt, ami a múltban elválasztott bennünket."* A cikksorozat azt üzente az északdunántúli németek számára, hogy az FMPK és az MSZMP támogatásával megváltható az egyébként még érvényes kollektív felelősség.

Ekkor már javában folytak az új nemzetiségi párthatározat előkészítő munkálatai, amelynek egyik tervezetében Benke Valéria és Orbán

László a következőt írták: *„A népi demokratikus rend mellett a gyors és határozott kiállás különösen a szlovákok és a románok körében nyilvánult meg, más nemzetiségek is elsőként vették fel a munkát, alakították újjá a tszeket.”*[235] Ilyen módon a tervezet különbséget tett a kisebbségek között. Mindenkit mentesített a „passzivitás” (tehát a hatalom támogatását elvető viselkedés) vádjától, de nem egyformán. Végül azonban, mint majd látni fogjuk, ez a megkülönböztetés nem került be a párthatározatba.

Magyarországon tehát a kisebbségek felelőssége nem merült föl nagyon komolyan 1956 után. A németek esetében a hatalom igyekezett olyan nyilatkozatokat közzétenni, amelyek alapján kollektív felelősségük szóba sem jöhetett. A nyilatkozatok többnyire nem tagadták, hogy akadtak nemzetiségiek, akik kiálltak a forradalom mellett, de azt állították, hogy ez általában nem volt jellemző. A déli szlávok kollektív bűnössége egyáltalán nem került szóba, úgyhogy nem is tagadta kifejezetten a hatalom. Azt azonban világossá tette a propaganda, hogy a kollektív felelősség elengedése nem föltétlen. Cserében a hatalom elvárja a lojalitást, sőt az FMPK és az MSZMP aktív támogatását.

1.2.2. Románia

Nyikita Hruscsov visszaemlékezése szerint 1956. november 2-án Gheorghiu-Dej felajánlotta neki Románia beavatkozását a magyar forradalom ellen, de ő elutasította azt.[236] A magyarországi forradalom idején a nemzetiségek lakta tartományok élére külön kormánybiztost nevezett ki a román pártközpont, egyrészt biztonságpolitikai intézkedésként, másrészt s főként a magyarok iránti bizalmatlanságból. Temes és Kolozs megyébe Petre Lupu és Miron Constantinescu személyében egy-egy magas rangú román pártfunkcionárius került, viszont más tartományokba a központ magyar nemzetiségű munkatársait küldték: Nagybányára Muzsik Mihályt, Nagyváradra Szenkovits Sándort, Marosvásárhelyre pedig Fazekas Jánost – a pártvezetés magyar tagjaiban tehát továbbra is bíztak.

Ahogy Fazekas a kilencvenes években visszaemlékezett, 1956. október 26-án azt a feladatot kapta Gheorghe Pintilie tábornoktól, a Securitate parancsnokától, hogy intézze el mindazok letartóztatását, akik egy nagyjából 1000 főt feltüntető névsorban szerepeltek.[237] Az „ezrek”

magukban foglaltak minden ismertebb székely értelmiségit és számos főiskolai hallgatót. Fazekas állítólag azonnali cselekvés helyett felhívta az éppen Jugoszláviában tartózkodó Gheorghiu-Dejt, aki ezt követően intézkedett a parancs visszavonásáról.[238] Talán egyszer hiteles források fogják megerősíteni vagy megcáfolni, esetleg elhallgatott részletekkel kiegészíteni ezt a történetet, amely megítélésem szerint korántsem biztos, hogy így igaz, de nem is hangzik teljességgel irreálisan.

A letartóztatás állítólagos elhárítása után a kormánybiztos október végén olyan nyilatkozat aláírására késztette (visszaemlékezések szerint kényszerítette) a MAT több neves íróját, amely elítélte a magyarországi forradalmat. Ezzel akarta igazolni saját (és a pártfőtitkár) politikáját.[239] A nyilatkozat közzététele azonban az írók utólagos tiltakozása nyomán meghiúsult.

Az *Előre* október végi közlése helyett a marosvásárhelyi *Vörös Zászló* 1956. november 4-én új nyilatkozatot adott közre. A kormánybiztos november 2-án íratta alá immár sikeresen a *Lelkiismeretünk parancsszava* című deklarációt a MAT ismertebb íróival. Ez a dokumentum leszögezte: *„Az ellenforradalmat előkészítő és fellobbantó bandák nem azonosak a szocializmus ügyéhez hűséges magyar néppel."* Így a magyarság egészét, nem csak az erdélyieket mentesítette a közösségi felelősség alapjától. Címzettként ugyan az RMP KV-t jelölték meg, de a szöveg olykor a magyarországi írókollégákat szólította meg, például azt mondván, hogy *„a Ti hazátok ügye a mi ügyünk is, minket bánt, aki titeket bántani merészel"*. Ez a megfogalmazás kifejezetten a kultúrnemzeti összetartozás jegyében fogant. Ennek megfelelően a szöveg tiltakozott Petőfi Sándor emlékének állítólagos „bemocskolása" miatt.[240] A *Lelkiismeretünk parancsszava* azonosult Magyarországgal mint anyaországgal, de nem a forradalom, hanem a szovjet megszállás Magyarországával.

Szintén 1956. november 2-án munkásgyűlést rendeztek a marosvásárhelyi Simó Géza Bútorgyárban, ahol több felszólaló állítólag fegyvert követelt, hogy részt vehessen a forradalom elleni harcban.[241] Ez a teátrális és aligha spontán felajánlkozás bizonyára Romániának az intervencióban való részvételi szándékával függött össze, de a magyarság lojalitását is kifejezte a kommunista politikai rendszer és a román állam iránt. Itt is kiadtak egy nyilatkozatot, amely kemény hangon ítélte el a magyarországi szabadságküzdelmet, többek közt arra hivatkozva, hogy ott meggyalázzák Petőfi Sándor emlékét és a Himnuszt. Az írónyilatkozathoz hasonlóan[242] a munkásgyűlés is a nemzeti jelképekre való hivatkozással

ítélte el a felkelést, de korántsem tette le világosan a voksot a megszállás Magyarországa mint anyaország mellett. Inkább olyan hangulatot tükrözött, hogy az erdélyiek a nemzeti szimbólumok legitim képviselői („jó magyarok"), ellentétben az anyaországi („rossz") magyarokkal.[243]

E két nyilatkozat mintájára november 4-e után számos más hűségnyilatkozat látott napvilágot. Például november 4-én Marosvásárhelyen az Orvostudományi és Gyógyszerészeti Felsőoktatási Intézet Tudományos Tanácsa adott ki ilyet,[244] november 5-én pedig a Bolyai Tudományegyetem.[245] (Itt évfolyamonként több táviratot is megfogalmaztak,[246] amelyek aláíratását a diákokkal együtt több oktató megtagadta vagy szabotálta.[247]) Ugyanezen a napon jelent meg a kolozsvári írók első nyilatkozata, néhány nappal később a marosvásárhelyi Petőfi Sándor bőr- és kesztyűgyár munkásaié,[248] majd decemberben az *Utunk* fiatal írói nyilatkoztak.[249] November 9-én Kolozsvárott a diákszövetségek városi szinten tartottak közös nagygyűlést, amelyen elítélték a forradalmat.[250] Nemcsak testületi, hanem egyéni hűségnyilatkozatokat is kiprovokált vagy kikényszerített a hatalom ismertebb magyar értelmiségiekből. Ezek közül Szabédi László bukaresti reptéri (Moszkvából hazatérőben adott) rádiónyilatkozata vált híressé, ő ugyanis a következő napokban s években mindent megtett, hogy nyilatkozatát helyesbítse, ha szóban nem lehetett, legalább tettekben.[251] Valószínűnek tartom, hogy ez a törés a lelkivilágában jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy két és fél évvel később, a Bolyai Egyetem felszámolása közben öngyilkosságba menekült. Ezek a nyilatkozatok a magyar kisebbségről olyan képet festettek, mint amelyik szembefordulva a lázadó anyaországgal hűséges maradt a kommunista politikai rendszerhez.

Újév napján Balogh Edgár és mások több kolozsvári írót megkerestek egy levél tervezetével, amely a magyarországi írókat az FMPK iránti lojalitásra biztatta. A megkeresettek közül többen (például Kós Károly, Jordáky Lajos vagy az éppen említett Szabédi László) nem írták alá a dokumentumot.[252] Az anyaországban a *Népszabadság* január 4-ei száma – Budapesten a címoldalon, vidéken kissé beljebb – tette közzé a nyílt levelet.[253] A levél fő mondanivalója az volt, hogy választ kért a magyarországi íróktól: azaz hűségnyilatkozatot az FMPK oldalán. Ennek érdekében többek közt azt is kifejtette helyzetértékelésében, hogy *„az ellenforradalom temetővé változtatta volna egész Magyarországot, veszélybe sodorta volna a mi békénket, és sorompót vert volna a két ország népei közé, apák és fiak, testvérek és rokonok közé"*. Érvként itt az szolgált, hogy ha

Magyarország kiszakad a szovjet blokkból, akkor elszigetelődnek tőle a magyar kisebbségek. Ebben finoman egy ígéret is benne rejlett, hogy ha nem szakad ki, akkor a hatalom engedni fogja az érintkezést köztük. Ugyanakkor a „mi békénk" veszélybe sodrása arra célzott, hogy az erdélyi magyarság akár kollektív felelősséggel is sújtható. Ez a hűségnyilatkozat nem (elsősorban) a romániai politikai életet célozta meg. A nemzeti összetartozás érzelmére apellálva próbálta a megszállás támogatására bírni a magyarországi írókat.

A hűségnyilatkozatokat aláíróik általában kényszer alatt szignálták.[254] Gyakran azonban a közölt szöveg sem egyezett meg pontosan az aláírt dokumentummal.[255] A magyarországi szovjet intervenció nyílt előkészületeitől fogva tehát az erdélyi magyarság kulturális elitjét sikerült rákényszeríteni a Fazekas János-féle taktika elfogadására, de ez csak kényszerrel ment, kényszerítő eszközökkel pedig csak az állam rendelkezett. Így a hűségnyilatkozatok: a magyar kisebbség elhatárolódása a forradalomtól és azonosulása a megszállt Magyarországgal, illetve a természetes kapcsolatok ebben rejlő perspektívája nem elsősorban az erdélyi magyarság önvédelmi stratégiájának termékei voltak. A román állam politikájának a része volt.

A forradalom első évfordulójának közeledtével, 1957. október 14-én újra felszínre került az 1956-os téma. Kolozsvárott nagygyűlést hívtak össze, amelyen Jordáky Lajos író önkritikát gyakorolt egy évvel korábbi viselkedéséért; elsősorban azért, hogy nem írta alá a magyarországi írókhoz intézett nyílt levelet. Utána magyar értelmiségiek és pártemberek „elemezték" az ő példájából levonható tanulságot. Az eseményről a romániai[256] és a magyarországi[257] sajtó is tudósítást közölt. Ez is hűségnyilatkozat volt, de egészen más hangnemű, mint az 1956 végén születettek. Amazok tagadták, ez kifejezetten rámutatott, hogy volt ellenállás Erdélyben, amelyet ez a „magyar nacionalizmus" tárgykörébe sorolt. Fazekas János összefoglaló jellegű felszólalása azonban itt is azt hangsúlyozta, hogy összességében a magyar kisebbség hű maradt a kommunista politikai rendszerhez és Romániához. Fazekas János a nagy októberi szocialista forradalom alkalmából az MTI bukaresti tudósítójának adott nyilatkozatában újra visszatért a magyar kisebbség 1956-os viselkedésére, s a rendszer melletti egyöntetű kiállásról tett tanúságot. Igaz, *„a magyar értelmiség döntő többségének szilárd kiállásáról"* beszélt, amiben már benne rejlett a Jordáky-féle önkritika nyilvánosságra kerülése.[258]

A felkelés második évfordulóján, 1958. október 26-án, az első évfordulóhoz hasonló, csak még élesebb hangvételű rendezvényt tartott – ezúttal – a Bolyai Tudományegyetem saját diákjai számára. A diákokat a két évvel korábbi viselkedésükről a nyilvánosság előtt vallatták. Az egyetemi IMSZ úgy várt el hűségnyilatkozatokat, hogy egyszersmind bizonyítani kívánta a hűtlenségnek számító történteket. Ezt a látszólagos ellentmondást azzal oldották föl, hogy felkínálták a bűnbánat, a „megtérés" lehetőségét, amivel azonban a diákok közül az óriási nyomás ellenére is csak kevesen éltek. Amikor Vastag Lajos látványosan kitért a hűségnyilatkozat elől, a diákok tapsviharban és füttykoncertben törtek ki. Az ezt követő napokban belső razziát tartottak a tapsolók ellen. Az újabb – jelképesen november 4-ére időzített – gyűlésen a rektor tizenkét diákot zárt ki az egyetemről nagy nyilvánosság előtt. A háttérben sok más diákot is elbocsátottak, s óriási letartóztatási hullám vette kezdetét.[259] A visszaemlékezők szerint ennek célja egy hecckampány volt a Bolyai Tudományegyetem feleslegességének bebizonyítására.[260] Valószínűleg ennél is fontosabb aspektus lehetett a politikai tisztogatás és megfélemlítés: az ellenállni képes elemek kiiktatása az egyetemről, illetve általában véve eltávolításuk a társadalomból. A hecckampánynak sok értelme nem volt, hiszen az egyetem fennállásának helyességét a magyar közvélemény előtt így sem lehetett, a román pártelit szemében pedig úgysem kellett megkérdőjelezni. A második évforduló kapcsán egyébként máshol is (Csíkszentdomokos, Brassó, Temesvár, illetve idesorolhatjuk október elejéről Érmihályfalvát is) letartóztatások és perek kiugró méretű hulláma indult el, amelyek az egyetem elleni kampányhoz fölöslegesek voltak, elrettentésképpen azonban „jó szolgálatot" tettek a hatalom számára.

A román kormány első hivatalos értékelése a magyarországi eseményekről két nappal az „ezrek" letartóztatási parancsa után, 1956. október 28-án került nyilvánosságra.[261] Az értékelés úgy fogalmazott, hogy *„a Román Munkáspárt vezetésével dolgozó népeink soraiban a romániai magyar lakosság szoros egységben, ereje és ügye igazának tudatában folytatja szocialista társadalomépítő munkáját, teljesíti a népi demokratikus állam (…) megerősítésének feladatát".*[262] Az első hivatalos nyilatkozat tehát a magyarok kollektív lojalitásáról adott hírt. Mint Tófalvi Zoltán megjegyzi, ebben a nyilatkozatban a „Románia népei" kifejezés szerepelt, azaz a hatalom a lojalitás megtartása fejében kilátásba helyezte az

erdélyi magyarság közösségi alanyiságának[XVIII] elismerését. A propaganda eközben erősen hangsúlyozta a lázadás állítólagos antiszemita jellegét,[263] aminek célja részben az volt, hogy a felkelést a nácizmussal identifikálják.[264] Másrészt figyelembe kell venni, hogy Erdélyben különféle szintű vezető tisztségekben a zsidó vagy zsidó származású káderek szinte mind magyarok voltak. Sőt, nagyon fontos pozíciókat töltöttek be a magyar kisebbség intézményeiben.[265] Az antiszemita bélyeg kizárta, hogy a nemzetiségi intézmények magyar zsidó (származású) vezetői rokonszenvezhetnek a forradalommal, hiszen csak magától értetődő, hogy egy zsidó nem áll egy antiszemita felkelés oldalára. Az antiszemitázás a forradalmi Magyarországot támadta, de nem a magyar kisebbséget mint közösséget.[266] Tófalvi Zoltán szerint a propaganda már 1956 novemberétől a felkelésről a vele rokonszenvező erdélyi magyarokra is kiterjesztette a határrevízió szándékának vádját.[267] A forradalom irredenta jellegének hangsúlyozásában az erdélyi románok és magyarok megosztásán, illetve egy esetleges kisebbségellenes propaganda kezdetén kívül az is szerepet játszhatott, hogy Dej felajánlotta Hruscsovnak Románia beavatkozását Magyarország ellen, s erre kellett szellemileg előkészíteni a többségi közvéleményt.

Az RMP főtitkára, Gheorghiu-Dej még 1956 novemberében Budapestre látogatott, és tanácsokkal látta el az MSZMP-t, illetve az FMPK-t. Ez azt jelezte, hogy a román pártvezetés nem általában véve Magyarországgal, hanem csak a forradalmi Magyarországgal állt szemben. Ettől kezdve az erdélyi magyarok magatartását csak saját aktivitásuk alapján lehetett megítélni. A magyar főváros meglátogatása után Marosvásárhelyen vett részt Gheorghiu-Dej azon az aktívaülésen, amelyet a MAT pártvezetőinek 1956. december 15–16-án rendeztek. Marosvásárhely, a MAT székhelyeként a hatalom szemében gyakorlatilag a „romániai magyar főváros” szerepét játszotta, bár ezt senki sem fogalmazta meg így. Az azonban így is egyértelmű volt, hogy a főtitkári vizit ebben a városban – a pártdiplomácia nyelvén – rehabilitálja a székely kommunistákat

[XVIII] A nemzetiségi hovatartozást föl lehet fogni egyének személyes ügyeként, amelyből egyéni jogok származtathatók. Lehet azonban úgy is értelmezni egy ember nemzetiségét, mint egy közösséghez való tartozását. Ez a megközelítés úgy tekint a kisebbségekre, mint objektíven létező közösségekre, azaz elismeri közösségi alanyiságukat. A közösségi alanyiság feltétele a politikai és jogi alanyiságnak, s az ezekből következő közösségi (kollektív) jogoknak.

a magyarországi lázadással való azonosítás alól. Dej beszédében kijelentette, hogy *„a magyarországi események idején is* (…) *megnyilvánult a párt körül felsorakozó dolgozó népünk nagyszerű egysége, az összes nemzetiségű dolgozók* [sic!] *szilárd elhatározása, hogy támogatják a párt politikájának valóra válását…”*[268] Nem nevezte ugyan néven a magyarokat, de az „összes nemzetiségű dolgozónak” fordított kitételben a magyarság is benne foglaltatott. Ez részéről egyértelmű hazugság volt, hiszen ekkor már kezébe kellett jusson Leonte Răutu és Fazekas János kolozsvári jelentése, amely pont ennek az ellenkezőjéről tanúskodott.[269] A főtitkár mégis amellett tette le a voksot, hogy a magyarság nemcsak passzivitásával, hanem még a hatalom oldalán kifejtett állítólagos aktivitásával is legitimálta önmagát a kommunista politikai rendszerű Romániában.

1956. december 21-én Gróza Péter (Petru Groza) miniszterelnök nyílt levelet írt az Állami Székely Színház igazgatójának, Tompa Miklósnak, amelyben az erdélyi magyar színészet érdemeit méltatta.[270] A magyarok október–novemberi megmozdulásairól ugyan egy hangot sem ejtett, azaz nem is tagadta, hogy ilyesmi lett volna, de maga a levél kifejezte, hogy az erdélyi magyarságot mint közösséget a kormány nem nézi rossz szemmel. 1957 novemberében adták ki több mint ötezer példányban Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó Magyar Autonóm tartományi főszerkesztője, Balázs Lajos gondozásában azt a brosúrát, amelyben összegyűjtötték az egy évvel korábban keletkezett dokumentumokat: a legfontosabb hűségnyilatkozatokat és Gheorghiu-Dej marosvásárhelyi beszédét.[271] Ez is a rendszerhű magyar kisebbség fikcióját erősítette.

Úgy tűnik tehát, hogy Romániában a párton belül kétféle elképzelés élt a forradalom napjaiban. Az egyik a kisebbségnek az anyaországgal való feltétlen azonosítása alapján kívánt retorziót alkalmazni a magyar értelmiséggel szemben, míg a másik elutasította ezt. Ez utóbbival szövetkezett a nemzetiségi pártelit néhány személyisége. Taktikájuk arra irányult, hogy a magyar kisebbség rendszerhűségének bizonyításával elejét vegye bármiféle kollektív felelősségre vonásnak. Az ilyen pártpolitikai taktikázással azonban a kulturális eliten belül a felkelés napjaiban tudatos ellenállás bontakozott ki, amely nem kívánt elhatárolódni a szabadságáért harcoló Magyarországtól mint anyaországtól.

A hatalom a párton belül kirajzolódó két irányzat közül amellett tette le a voksot október 28-a után, amely elutasítva az erdélyi magyarság felelősségét a magyarországi eseményekért, azt is le kívánta tagadni, hogy lázadó mozgalmak alakultak ki a kisebbség körében. Úgyhogy a nem-

zetiségi pártelitnek azok a képviselői, akik ezt szerették volna elérni, sikeresnek érezhették magukat. Különösen is, mert sokan közülük aktív szerepet vállaltak az ilyen ítélethez fiktív valóságalapot szolgáltató hűségnyilatkozatok kikényszerítésében. Persze a valóságban inkább csak szerencséjük volt; nem tőlük függött, hogy a hatalom így döntött.

Ez a szituáció a „divide et impera" elv alapján remekül szolgálta a hatalom érdekeit, hiszen a kisebbséget három, egymástól idegenkedő csoportra osztotta: a hatalom embereire, akiket a többiek árulónak tartottak, a kompromisszumot „reálpolitikából"; azaz kényszerből megkötő értelmiségiekre, akikre az ellenállóbbak kollaboránsként tekintettek, s az ellenállókra, akik az előbbiek szemében szerencsétlen, egyszersmind közveszélyes őrülteknek tűntek. Ezt a megosztottságot persze nehéz lenne egzakt módon föltérképezni, már csak azért is, mert az egyes csoportok között, bármekkora volt is az ellentét, elmosódtak a határok. A kortanúkkal készült interjúk hangvételéből azonban világosan érződik a három csoport közötti, máig élő feszültség.

1.2.3. Csehszlovákia

Csehszlovákia többek között abban különbözött Magyarországtól és Romániától, hogy itt nemcsak a kommunista párt hagyományaiból következően válhattak a magyarok közösségileg bűnbakká az anyaországi forradalom miatt. A kollektív felelősség gondolata már a polgári Csehszlovákia államfelfogásában is szervesen benne gyökerezett, és nem is csupán a második világháború tapasztalatai miatt: Edvard Beneš elnök már a háború előtt világosan megmondta Esterházy Jánosnak, hogy bármennyire igazságtalan lesz is a büntetés, a magyarokat és a németeket felelősségre fogják vonni, ha Németországban vagy Magyarországon eluralkodnak a forradalmi mozgalmak.[272] Ez a tradíció nyugodtan föléledhetett volna, amikor a kommunista Csehszlovákia kétszer is felajánlotta a Szovjetuniónak beavatkozását a magyar forradalom ellen: 1956. október 26-án, amikor a szovjet pártvezetés arra nem tartott igényt,[273] majd november 2-án, amikor a szovjetek csak formailag utasították el az ajánlatot. Állítólag szovjet zászló alatt[274] Komárom és Dorog térségében bevetettek csehszlovák alakulatokat is,[275] bár ez korántsem sikerült olyan hatékonyan, mint a szovjet fellépés.[276] Ha ez tényleg így történt, az különösen is növelte annak a jelentőségét, hogy a magyar kisebbség hogyan

viselkedett a történelmi pillanatban. A magyarlakta területek katonai megerősítését úgy is fel lehet fogni, mint az eleve – s tegyük hozzá: indokoltan – felkelésgyanúsnak ítélt kisebbség felügyeletét, de úgy is, mint a lázadó országgal határos, azaz katonailag stratégiai fontosságú területek megkülönböztetett kezelését.[277]

A Szovjetunión kívül Csehszlovákiába menekült a forradalom alatt a legtöbb magyarországi kommunista, ami azt jelentette, hogy egyrészt ott érezték leginkább megingathatatlannak a rendszert, másrészt biztos fogadtatásra számítottak.[278] Sokan, mint például Alapy Gyula, szülőföldjükre tértek haza azzal az elhatározással, hogy végleg ott maradnak. A csehszlovák hatóságok valóban bőkezűen fogadták őket, bár végleges letelepedésükhöz, Kádárék kérése ellenére, nem kívántak hozzájárulni.[279] Semmiképpen sem tették felelőssé őket, mint magyarokat, Magyarország lázadásáért. Az 1956-ban megnövekedett turista- és rokonlátogató forgalom miatt sok magyar állampolgár (mintegy 2000 fő) tartózkodott október 23-a után Csehszlovákiában. A hatóságok kilátásba helyezték internálásukat.[280] Végül az internálás elmaradt, csak kiutasították őket. Világosan látszik az esetből, hogy élt egy olyan koncepció, amely gyanúsnak ítélt minden magyar állampolgárt, de végül ez a felfogás nem érvényesült adminisztratív intézkedésekben.

A pozsonyi magyar főkonzulátus és a prágai nagykövetség feljegyzései szerint a felkelés napjaiban, illetve 1956 utolsó két hónapjában sokakra szóltak rá nyíltan az utcán, hogy hogy mernek magyarul beszélni, és – mint azt egy levél is bizonyítja – vállalati szinten magyar munkásokat fenyegettek meg pusztán magyarságuk miatt. A nagykövetség ugyan hivatalosan nem foglalkozott az ilyen tárgyú megkeresésekkel, Csehszlovákia belügyének nyilvánítva a problémát, de egy diplomata informálisan szóvá tette a dolgot a prágai KÜM-ben, ahol – szintén informálisan – megígérték az esetek kivizsgálását.[281] Érezhető tehát, hogy a szlovákiai párt- és állami apparátus természetes viselkedésében kódolódott egy olyan reflex, amely a magyarokat (mint magyar állampolgárokat és mint kisebbséget) eleve azonosította Magyarország lázadásával, s ennek alapján agresszív módon kívánt reagálni, de úgy tűnik, hogy a csehszlovák vezetés erre nem adta áldását.

Az Érsekújvári Elektrosvit (a magyarlakta vidékek egyik legnagyobb ipari létesítménye) 1956. október 25-én munkáskollektíva-ülést tartott, és nyilatkozatot fogadott el a magyarországi eseményekről, amely többek között leszögezte: *„Mi, az érsekújvári Elektrosvit nemzeti vállalat dol-*

gozói tudjuk, hogy kinek volt érdeke Magyarországon a rend felborítása. Nagyon jól tudjuk, hogy a magyar nép nem akar és nem is akarhat zavargásokat. Ezért *elítéljük a zavargások kezdeményezőit, akik nem lehettek mások, csakis (…) a rendszer ellenségei. Meggyőződésünk, hogy a magyar nép hazájában teljes rendet teremt."*[282] [Kiemelés: Sz. Á.] A dokumentum a magyarság egészét (azaz nem csak a felvidékieket) mentesítette a közösségi felelősségtől. Formailag nagyon érdekes, hogy azért ítélték el a „rendbontókat", mert azok állítólag nem képviselik a magyar népet. Ez egy teljesen nemzeti érvelést tükröző indoklás volt. Az Elektrosvit deklarációját egy nappal a Magyarország elleni beavatkozás felajánlása előtt adták ki. Úgy tűnik tehát, hogy akik e hűségnyilatkozatot kitalálták, azok a szlovákiai magyarokat szerették volna az egész magyar nép igazi képviselőiként felmutatni a magyarországi felkelők ellenében. Ez a magyarországi katonai beavatkozás tervével függhetett össze. Időben az Elektrosvit mindenképpen előbb nyilatkozott, mint Marosvásárhelyen a Simó Géza Bútorgyár. Az *Új Szó* az Elektrosvit nyilatkozatával együtt rövid hírt közölt az ógyallai traktoristák állásfoglalásáról is, amelyet azonban semmilyen dokumentum nem támasztott alá. A sort egy Losonc környéki falu, Kalonda folytatta. A helyi téesz magyar tagjainak nevében október 27-én levelet küldtek a Csehszlovák Kommunista Párt[XIX] (továbbiakban: CSKP) KB-nak és a Csehszlovák Kormánynak, amelyben kijelentették: *„A legmélyebb felháborodással elítéljük az ellenforradalmi bandák garázdálkodását, mivel tudjuk, hogy az nem a magyar nép akarata."*[283]

A Csemadok KB Elnöksége csak két nappal később, 1956. október 29-én tette közzé már említett hűségnyilatkozatát. Ez a dokumentum – ellentétben az érsekújvárival és a kalondaival – semmilyen módon nem azonosult Magyarországgal. Az anyaországi eseményeket ez a nyilatkozat is úgy írta le, mint külföldi, imperialista támadást a magyar nép ellen. Annyiban viszont elhatárolódott az anyaországtól, hogy hangsúlyozta: *„Mi, csehszlovákiai magyar dolgozók, a Csehszlovák Köztársaság szabad és egyenjogú polgárai, hűséggel tömörülünk pártunk, a Csehszlovákia Kommunista Pártja és népi demokratikus kormányunk köré…"*[284] Ennek az ál-

[XIX] Pontos fordításban, amelyet eredetileg többnyire Magyarországon használtak, a „Csehszlovákia Kommunista Pártja" szerepel. A kifejezés nehézkessége miatt én inkább itt is a kissé pontatlanabb, de jobban hangzó, minőségjelzős fordítást használom.

lásfoglalásnak az esszenciáját már nem a magyar kultúrnemzeti szolidaritás alkotta, hanem a magyar kisebbség illeszkedése Csehszlovákia államrendjébe.[285] A nyilatkozat szerzői *„hűségünk és hazafiságunk élénk bizonyítékaként"* a magyar falvakban zavartalanul folyó téeszesítést említették meg. A nyilatkozat publikálása csak zökkenőkkel valósulhatott meg, mert a központi magyar lap másnapi kiadásában csak a második oldalon kapott helyet. Ezt a „csorbát" az *Új Szó* azzal korrigálta, hogy az október 31-ai szám címoldalán piros keretben kivonatot közöltek az egyszer már közreadott dokumentumból.[286]

A Kékkő környéki bányák magyar munkásai október 31-én nyílt levelet írtak magyarországi kollégáikhoz, kérve őket, hogy forduljanak szembe a forradalommal. (Ezzel is megelőzték az erdélyi írókat.) *„A kékkői szénbányák több dolgozója hosszú éveken át közöttetek Tatabányán, Dorogon, Salgótarjánban nőtt fel. Baráti kapcsolatainkon kívül vérrokonság is összefűz bennünket. Annál jobban fáj nekünk szerencsétlenségtek"* – indokolták levelüket a kultúrnemzeti összetartozásra hivatkozva.[287]

A Csemadok elnökségi nyilatkozatának szellemében fogant viszont október 31-én a Galánta járási pártaktíva (a sajtó által közösségivé formált, valójában közösségileg el nem fogadott) nyilatkozata,[288] november 31-én a Csemadok Komáromi járási vezetőségének deklarációja,[289] s egy csomó későbbi hivatalos állásfoglalás, köztük már a forradalom napjaiban az ifjúsági nyilatkozatok egész sora. Ilyet szerkesztett a komáromi 11 éves iskola, Csörgő, Diószpatony és Nagyabony CSISZ (a Csehszlovák Ifjúsági Szövetség rövidítése) alapszervezete és a Losonci járásban 11 CSISZ-alapszervezet.[290] Csak a magyarországi harcok eldőlte után adták közre a párkányi gimnazisták nyilatkozatát a felkelés elítéléséről és a csehszlovák szocialista hazafiságról.[291] A marosvásárhelyi *Lelkiismeretünk parancsszaváról* 1956. november 5-én (a romániai közléshez képest mindössze egy nap késéssel!) jelent meg tudósítás az *Új Szó*ban. Példaként állította az erdélyi magyarok „helyes" magaviseletét a felvidékiek elé,[292] ami kronológiailag teljes csúsztatás volt, hiszen az első erdélyi hűségnyilatkozatok a felvidékiek után születtek, tehát ha volt mintavétel, az pont fordítva kellett történjék.

A december 2-án indított új magyar lap, *A Hét* vezércikke (valószínűleg a főszerkesztő, Egri Viktor tollával) így fogalmazott: *„A Csallóköznek és Szlovákia Délvidékének egész magyar népe az október végi és novemberi viharos napokban, a magyarországi tragédia leglátványosabb óráiban higgadt magatartásával és megfontolt tetteivel a szocialista hazafi-*

ságnak valóban legfényesebb jelét adta, a szocialista humánum parancsszavának pedig minden előzetes felszólítás nélkül páratlan módon eleget tett és tesz."[293] Az előzetes felszólítás hiánya olyan érv volt, amely más hűségnyilatkozatokban, illetve a hűségnyilatkozatok összegzése kapcsán nem hangzott el. A romániai tapasztalatok alapján joggal feltételezhetjük, hogy igaz sem volt.

A Csemadok vezetője, Lőrincz Gyula május elsejei komáromi beszédében megköszönte a járás (főként magyar) munkásainak, hogy a forradalom alatt segítséget nyújtottak a Magyarországon megsebesült szovjet katonáknak.[294] Ő még nem célzott nyilvánosan arra, hogy nem kizárólag az ilyen irányú „segítőkészség" jellemezte a dél-szlovákiai magyarokat. Ezzel szemben a Csemadok kongresszusán, amelyet 1957. május 25-én tartottak Pozsonyban, a szervezet elnökségi beszámolója már úgy emelte ki a magyarság általános lojalitását a forradalom alatt, hogy megemlítette, sőt konkrét példákkal igazolta a „sajnálatos" kivételeket is (Himnusz-éneklés a templomokban, rimaszombati karácsony, párkányi röplapterjesztés stb.).[295] Major István az SZLKP KB és a Szlovák Nemzeti Front (továbbiakban: SZNF) küldöttségének vezetője az ideológiai revizionizmusról mondván ítéletet, többek közt kijelentette, *„hogy ezekben a válságos hetekben a csehszlovákiai magyar dolgozók hatalmas* többsége *is kiállta a tűzpróbát. Határozott és egységes fellépésükkel hitvallást tettek hazánk, a csehszlovák népi demokrácia mellett, kifejezésre juttatták, hogy a csehszlovák Köztársaságot valóban hazájuknak tekintik, amelyet ha kell, meg is fognak védeni minden ellenséges támadás ellen."*[296] (Kiemelés: Sz. Á.) A felszólalás formálisan a hűségnyilatkozat és a hatalmi deklaráció határán mozgott, hiszen Major István elvileg mindkettőt képviselte: a kisebbséget a hatalomban, a konferencián pedig a hatalmat. Ő már egyértelműen csehszlovák (nem szlovák és nem magyar) nemzeti szempontból fogalmazott. A beszéd szerint a rendszerhez hűséges magyarok létszáma alapján nem lehet olyan következtetésre jutni, hogy a magyar kisebbség rokonszenvezett volna a forradalommal.

Lőrincz Gyula az SZNF június 24-ei ülésén többek között a következőt mondta, amit a magyar nyelvű sajtó is közreadott: *„1957 már nem 1938. Említettem, hogy a csehszlovákiai magyar dolgozók abszolút többsége a kritikus októberi napokban megállta a helyét, bebizonyították, hogy szeretik hazájukat, a Csehszlovák Köztársaságot, hogy jó hazafiak. Hiba volna azonban nem látni az érem másik oldalát, hogy akadtak eddig megbújt osztályidegen elemek, akik a magyar forradalom alatt felbátorodtak, és*

igyekeztek zavart kelteni, ha eredménytelenül is, a csehszlovákiai magyar dolgozók között."[297] Álláspontja tehát megegyezett azzal, amit Major István egy hónappal korábban képviselt, de még határozottabban tett említést arról, hogy akadtak a magyarok körében lázongó „kivételek". Ezeket egy későbbi szövegrészben revizionista megnyilvánulásnak minősítette. Teljes újításnak számított 1957 és 1938 összevetése. Az következett belőle, hogy most nincs olyan ok a magyarok kollektív megbüntetésére, mint a második világháború nyomán: tehát az akkori diszkrimináció teljesen jogos volt, a kollektív felelősség mint elv továbbra is érvényes.

A hűségnyilatkozatokban 1957 késő tavaszára jóval árnyaltabbá vált 1956 végéhez képest a magyar kisebbség megmozdulásairól kialakított kép. Ezzel együtt sem merült fel azonban nyíltan, illetve hivatalosan az a gondolat, hogy a magyarok általában véve felelősek lennének a dél-szlovákiai megmozdulásokért.

A magyar forradalom elítéléséről számos hivatalos nyilatkozat született. Nyilatkozott az Írószövetség, az SZNF kibővített elnöksége, számos üzemi kollektíva, illetve politikusok és egyetemi tanárok egyenként is.[298] Az ilyen nyilatkozatokban igen következetesen vádolták a felkelést területi követelések fölvetésével. Brogyányi Kálmán példák említése nélkül kiemelte, hogy a forradalom napjaiban a csehszlovák többségi nyelvű propaganda nem a kommunista szófordulatokkal („ellenforradalmi"; „reakciós"), hanem a kommunista hatalomátvétel előtt használt kifejezésekkel, mint a *„horthyzmus";* a *„fasiszta Magyarország"; „a népet és a nemzetiségeket elnyomó feudális állam"* minősítette a budapesti eseményeket és Magyarországot általában.[299] A forradalom állítólagos területi igényeinek hangoztatása a szlovák médiában is szinte azonnal napirendre került.[300] A nagy szovjet intervenció előtti napon a központi pártorgánum, a *Rudé Právo* szemelvényeket közölt számos olyan magyar nemzetiségi hűségnyilatkozatból, amelyeket addig a pozsonyi magyar sajtó nem ismertetett, például a komáromi és a mocsai állami gazdaság, valamint a párkányi és az érsekújvári magyar gimnázium nyilatkozatából.[301] Ezzel a többségi sajtó is elhatárolta a magyar kisebbséget az anyaországi eseményektől, ugyanazt a benyomást keltve, amelyet Tóth Tibor úgy fogalmazott meg egy publicisztikában, hogy *„Felnőtt magyarság a mienk itt, Csehszlovákiában".*[302] (Értsd: ellentétben a magyarországi „bohókkal".)

1956. november 5-én a fölkelés leveréséről tudósító lapszámokban egymástól eléggé eltérő szalagcímek jelentek meg. A cseh *Obrona Lidu* (A nép védelme) *„Vége a fasiszta garázdálkodásnak”* címszó alatt tudósított, a *Práce* (Munka) cikkének vezérmondata pedig így: *„Éljen a Magyar Népköztársaság”.* Azaz a katonai lap a nácinak minősített felkelésen aratott győzelmet húzta alá, a polgári[XX] viszont elsősorban a visszaállított kommunista hatalmat éltette, ami a magyarság felelőssége szempontjából igen fontos különbség volt. Egy másik polgári lap, a *Lidová Demokrace* (Népi demokrácia) ugyanakkor azt emelte élre, hogy *„Teljesen felszámolták az ellenforradalmi reakciós erőket”;* illetve hogy *„Új forradalmi munkás-paraszt kormány alakult Magyarországon”.* Úgyhogy a választvonal nem föltétlenül a polgári és a katonai sajtó között húzódott. Ez persze lehetett a véletlen műve is, de egymással szemben álló koncepciók is elképzelhetők a háttérben. Az *Új Szó* szalagcíme úgy szólt, hogy *„A magyar nép letörte az ellenforradalmat”,*[303] ami kifejezetten a magyarság mint közösség kollektív rehabilitálását célozta meg. A *Práce* 1956. november 6-án tette közzé: *„Sokan magyar nemzetiségű munkásaink és parasztjaink közül, felháborodva az ellenforradalomi bandák magyarországi gaztettein, fegyvert kértek, hogy segítsenek elvtársaiknak Magyarországon.”*[304] A többségi média tehát „rábólintott” a magyar kisebbség nevében kiadott hűségnyilatkozatokra. Az említett fegyverkéréseknek a hűségnyilatkozatokat elfogadó gyűlések forgatókönyve szolgált alapul, bizonyára Csehszlovákia intervenciós felajánlkozása kapcsán. A hír publikálása mindenképpen azt jelezte a propagandában, hogy a szlovákiai magyarságot mint közösséget nem lehet azonosítani a forradalommal. A pozsonyi szlovák rádió 1956. november 11-én egy elemzésében kijelentette: *„Népünk soraiban sokan elutasították, hogy a magyar eseményeket ellenforradalommá nyilvánítsák.”*[305] Nem tudom, hogy „népünk”-ön ebben a pillanatban Szlovákia vagy egész Csehszlovákia lakosságát értették-e, de semmiképpen sem csak a magyarokat. Az derült ki belőle, hogy – ismeretlen nemzetiségű emberekből – nem sikerült hűségnyilatkozatot kikényszeríteni.

1956 végén tehát az a kép bontakozott ki a csehszlovák médiában, hogy az ország lakossága lojális maradt a rendszerhez, bár akadtak, akik húzódoztak annak aktív támogatásától. A magyar kisebbség viszont bizonysá-

[XX] Polgári természetesen nem politikai, hanem katonai irányultságot jelentett.

got tett rendszerhűségéről. Ez persze így természetesen hamis volt, még ha fiktív valóságalapot teremtettek is számára a hűségnyilatkozatokkal.

A Csehszlovák Kommunista Párt (továbbiakban: CSKP) KB 1956. december 5-én és 6-án tartott ülése az egész magyarországi eseménysort ellenforradalommá minősítette. Rudolf Strechaj, az MBT elnöke, tehát állami vonalon Szlovákia első embere, így vélekedett: *„Magyar és ukrán polgártársaink nemcsak érettségből, hanem mindenek előtt csehszlovák szocialista hazafiságból vizsgáztak jelesre. (…) Bebizonyították magyar nemzetiségű honfitársaink is, milyen nagyra értékelik, hogy pártunk és kormányunk helyes nemzetiségi politikájával lehetővé teszi (…) az alkotó erők sokoldalú fejlődését."*[306] Érdekes módon nemcsak a magyarok, hanem mindkét nagyobb nemzetiség hűségét emlegette. A magyarok hűségét kifejezetten – az állítólag ennyire – kedvező kisebbségpolitikára vezette vissza. Pavol Dvorský, az CSKP kassai kerületi első titkára a nemzetiségi hovatartozás megjelölése nélkül úgy nyilatkozott, hogy *„a magyar ellenforradalom elején akadtak elemek, akik úgy vélték, hogy hajnaluk hasad".*[307] Azaz beismerte a szlovákiai nyugtalanságok tényét, a lázadókat azonban ő sem azonosította a magyarokkal. Szavait összevetve Strechaj tételével, a zavargások csakis a szlovák többség köréből eredhettek. Ilyet azonban nem mondott. Mármint ő. Több felszólaló viszont bírálta a szlovák értelmiség „némely rétegeit" (különösen is Ivan Kupec költőt) a magyar események iránti rokonszenvük miatt,[308] azaz a magyarok helyett kifejezetten a szlovák értelmiségre hárították a felelősséget. Az ülésen J. Zeman tábornok arról beszélt, hogy a csehszlovák hadsereg tiszti karában nincsenek magyar nemzetiségű katonák. *„Ezen a téren – mondotta – a hadseregben is sovinizmus érvényesül."*[309]

A csehszlovák hatalom 1956 és 1957 fordulójára egyértelműen megkérdőjelezte, hogy a magyarokat általában véve felelősség terhelné 1956-ért. A hatalmi deklarációk ezt hangsúlyozottan a kisebbség saját viselkedése alapján tették, amihez a hűségnyilatkozatok teremtették meg a fiktív valóságalapot. A hűségnyilatkozatok viszont nemcsak saját aktivitása alapján igazolták a kisebbség konformitását, hanem – eleinte – arra törekedtek, hogy az anyaországnak a Szovjetunió mellett kitartó részével azonosítsák a csehszlovákiai magyarokat. A propaganda mindamellett a szlovákok 1956-os kollektív felelősségét korántsem zárta ki olyan határozottan, mint a magyarokét, jóllehet a magyar kisebbség rokonszenve a forradalom iránt sokkal magától értetődőbben mutatkozott meg, mint a szlovákoké.

I.2.5. Szovjetunió

Biztosra veszem, hogy a sztálini időszakban kiépült szovjet apparátus nem magyar nemzetiségű tagjai *Kárpátalján* a felkelés idején az anyaország viselkedése miatt eleve gyanúsnak tartották a magyarokat, amit éreztettek is. Ezt azonban nem lehet egzakt módon kimutatni. Kárpátalján valószínűtlen egy olyan terv, mint amilyenről Erdélyben Fazekas János beszélt az „ezrek" letartóztatása kapcsán, hiszen nemhogy „ezrek"; de még „századok" sem maradtak 1945–1946 után a magyar értelmiségi elitből, s az ötvenes évek közepén még éppen hogy csak bimbózni kezdett egy új értelmiségi nemzedék. S a forradalom napjaiban nem ez az értelmiség, hanem inkább a következő generáció mutatott ellenállást. Szerte a birodalomban pártaktívák és munkáskollektívák ítélték el a magyarországi felkelést. Ilyenekből jutott Kárpátaljára is, de kifejezetten nemzetiségi jellegű hűségnyilatkozatok születéséről nem tudok. Igaz, nem is állt rendelkezésre olyan önálló nemzetiségi orgánum, amely a hűségnyilatkozatot közreadja.

A szovjet államvezetés egyetlen nyilvános nyilatkozata, amelyet többek között a határon túli magyarok kollektív felelőssége szempontjából lehetett értelmezni, az 1957. január 29-én aláírt szovjet–csehszlovák közös nyilatkozat volt. *„Mindkét fél úgy véli, hogy a Magyarországon, Európa szívében történt ellenforradalmi lázadás agresszív külső és belső erők kísérlete volt. (…) De a magyar nép egészséges erői, a forradalmi munkás-paraszt kormány vezetésével a Varsói Szerződés értelmében Magyarországon állomásozó szovjet csapatok segítségével meghiúsították a népi demokratikus rendszernek és a magyar nép szocialista vívmányainak megsemmisítésére irányuló kísérletet."*[310] A magyar népet tehát egészséges és egészségtelen erőre osztották, de anélkül, hogy a magyar kisebbségeket e két kategória valamelyikébe sorolták volna. Az egészséges erők jellemzőjeként a szovjet beavatkozás támogatása (a „segítség" igénybevétele) tűnt fel. Ebbe a minősítésbe a Romániában és Szlovákiában elfogadott, magyar nemzetiségi hűségnyilatkozatok alapján belefért az erdélyi és szlovákiai magyarság s velük együtt talán a kárpátaljai is.

Nem szabad elfelejteni, hogy ez szinte egy időben történt azzal, hogy a Szovjet Kommunista Párt (továbbiakban: SZKP) KB határozatot hozott a sztálini korban kollektívan elítélt nemzetiségek egy részének rehabilitációjáról.[311] Ilyen módon kiegészült az 1955. november 17-ei intézkedés, amely csak személyileg mentette föl a „kollaboránsokat" állítólagos

vagy tényleges tetteik további következményei alól. Most már a „bűnös” nemzetiségek kollektív rehabilitációja indult el. Ez más nemzetek és kisebbségek mellett a kárpátaljai magyarokra is vonatkozott.

I.2.6. Összehasonlítás, következtetések

Jugoszláviában a hatalom nem értékelte ki nyilvánosan a magyar kisebbség 1956. októberi viselkedését. Ennek jelentős részben az állt a hátterében, hogy – ellentétben más szomszéd országokkal – nem nagyon volt mit kiértékelni. Másrészt a kollektív felelősség gondolata sem merülhetett föl 1956 kapcsán, hiszen a forradalmat Belgrádban eleve nem minősítették fasiszta lázadásnak, mint – Lengyelország kivételével – a szovjet blokk államaiban.

Míg Magyarországon nem, Romániában és Csehszlovákiában a helyi pártapparátus természetes reakciója az volt a forradalomra, hogy a felelőssé tehető kisebbséget, a magyarokat pusztán magyarságukért felelőssé tették a felkelésért. Az államvezetés azonban mindkét országban, sőt Magyarországon is szembefordult a helyi funkcionáriusok ilyen irányú törekvéseivel, és 1956 végén, 1957 elején egyszerűen letagadta a magyar kisebbségi megmozdulásokat. Ebben fontos szerepet játszottak a központilag kikényszerített hűségnyilatkozatok, amelyeket nagyon hasonló szellemben fogalmaztak meg – előbb Csehszlovákiában, majd Romániában, végül Magyarországon. Olyan fiktív valóságot teremtettek, amely azt támasztotta alá, hogy a felkeléssel potenciálisan identifikálható kisebbséget saját viselkedése alapján nemhogy nem illeti megrovás, hanem inkább elismerés jár neki. Ironikusan, de pontosan úgy fogalmazhatnánk, hogy a hatalom „megönvédte” a kisebbségeket.

Mind Erdélyben, mind Dél-Szlovákiában az első munkásgyűlések, amelyeket a hűségnyilatkozatok elfogadtatása érdekében rendeztek (Simó Géza Bútorgyár, Elektrosvit), kronológiailag egybeestek a román és csehszlovák intervenciós felajánlkozással.[312] A két első hűségnyilatkozat, a marosvásárhelyi írónyilatkozat és az érsekújvári Elektrosvit deklarációja egyformán a magyarság egészét (azaz nem csak a kisebbséget) határolta el Magyarország szabadságharcától. Ezzel fenntartotta azt az elvet, hogy a kisebbség eleve azonosítható az anyaországgal, de az adott helyzetre nézve megkérdőjelezte, hogy jogos lenne negatívan megítélni az egész magyarság viselkedését. Mindkét nyilatkozat magyar

nemzeti szellemben próbált fogalmazni. A későbbi hűségnyilatkozatok nagyobb része viszont csak a kisebbség rendszerhűségét bizonygatta.

A kisebbségek lázongásának letagadása nem egyszerűen hazugság volt. A nyilatkozatok ugyanis kényszerből, de valóságosan megszülettek. Fiktív valóságot képeztek, ez azonban elég jogalapot teremtett arra, hogy a hatalom ne tartsa illojálisnak a kisebbség egészét, annak ellenére, hogy a forradalmat és az iránta nyilvánított rokonszenvet bűnnek minősítette, s a kollektív felelősség elvét nem tagadta meg. A kollektív felelősség mint elv élt, csak ezúttal nem alkalmazták. S ez valamiért nagyon súlyosan a hatalom érdekében állhatott mindhárom országban, hiszen nem sajnált erőt, időt, pénzt áldozni a fiktív valóság megteremtésére.

A forradalom hivatalos minősítésében nem Csehszlovákia, hanem Románia járt kronológiailag az élen. Az ellenforradalmi minősítéssel együtt Romániában is és Csehszlovákiában is, sőt a szovjet–csehszlovák közös nyilatkozatban is leszögezték, hogy a magyarság kollektíven nem azonosítható a forradalommal. Mind Románia, mind Szlovákia első embere olyan nyilatkozatot tett, ami ugyanezt tartalmazta. Érdekes, hogy Gheorghiu-Dej is, Rudolf Strechaj is általában beszélt a kisebbségekről, nem csak a magyarokról. Magyarországon valamivel később, 1958-ban felmerült ugyan a kisebbségek lojalitása között teendő különbség, ezt azonban elvetették.

Miközben Magyarországon és Romániában embertelen szigorral, Csehszlovákiában és Kárpátalján pedig valamivel kíméletesebben, de ott is kérlelhetetlenül megbüntették azokat, akik kiálltak Magyarország függetlensége vagy saját szabadságuk mellett, az egész térségben egy olyan kisebbségpolitikai törekvés uralkodott el, amely kerülni kívánta az olyan újabb, konkrét retorziókat, amelyek a második világháborús vagy a magyar forradalommal kapcsolatban potenciálisan fölmerülő közösségi bűnösséggel függött volna össze.[313] E mögött csakis az állhatott, hogy a Szovjetunió valami miatt ezt érezte saját érdekének.

*

Az ötvenhatos forradalom napjai világossá tették, hogy a magyar szabadság eszméje, illetve a polgári szabadságeszmény mind a magyarországi, mind a magyar kisebbségek számára mozgósító erő. Emiatt a felkelés nemzetiségi összefüggései fontosakká váltak. Ezt a szovjetek világosan látták, és szükségesnek érezték, hogy a kérdésben érdekelt csatlós („szövetséges") országok államvezetése állást foglaljon a magyar kisebbség viselkedéséről. A felkelés leverését követő években mind Magyarorszá-

gon, mind pedig a szovjet blokkhoz tartozó szomszéd országokban a propaganda a következő három állítást hangoztatta a magyar szabadságküzdelem és a nemzetiségi kérdés összefüggéseiről: *a)* a magyarországi kisebbségek távol tartották magukat a forradalomtól; *b)* a magyarországi felkelés területi igényekkel lépett fel, és *c)* a magyar kisebbségek a szovjet megszállás iránt lojális Magyarországot tartották anyaországuknak. Ezzel a propaganda a kérdéskör mindhárom lényeges vonását felölelte. A három állítás közül egyik sem felelt meg a valóságnak, ugyanis:

a) Magyarországon mind a négy kisebbség körében találunk olyan lokális vagy országos mozgalmakat, amelyek a felkeléshez kapcsolódtak.

b) A határok és a magyar kisebbségek problémája a forradalmi Magyarországon csak egész szórványosan merült föl, s akkor is a közép-európai összefogás elképzelésével párosult.

c) A határon túli magyar kisebbségek körében számos olyan mozgalom indult, amely a forradalmi Magyarországgal mint anyaországgal vállalt szolidaritást.

Az állásfoglalás ugyan látványosan hamis tényekből indult ki, az adott helyzetben higgadtnak és megfontoltnak mondható, ami a forradalmárok személy szerinti megbüntetése során alkalmazott brutalitás ismeretében meglepő. A hatalom az érintett nemzetiségi közösségeken nem próbált meg kollektívan bosszút állni, sőt az ilyen kísérleteknek – ha voltak – elejét vette. Arra törekedett, hogy a magyarországi kisebbségeket és a határon túli magyarokat, de legalábbis ezeknek a közösségnek a párttársadalmát szembefordítsa a magyarországi szabadságtörekvésekkel. Ezt a stratégiát szomszéd államainkban elég egységesen követték.

JEGYZETEK

[1] A tárgyalt korszakban is előfordult, hogy a kisebbségpolitikai propaganda egy kalap alá vonta a magyar és a magyarországi kisebbségeket, bizonyára azért, mert a kisebbségpolitikát alakító hatalom is együtt kezelte a két kérdést. Vö. Kassai Géza: *A magyar történelmi sorsfordulók és a nemzeti kérdés.* Utószó. Budapest, 1959, Kossuth.

[2] Szarka László: *Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek – kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában*. Budapest, 1998, Ister, 10. p. – egy ennél általánosabb (nem föltétlenül nemzeti) kisebbségi modellben a kisebbség és a többség viszonyának kezelését, szabályozását mutatja be a nemzetiségpolitika esszenciájaként. Ugyanakkor kiemeli a nagyhatalmak döntő befolyását is erre a kérdésre.

[3] Föglein Gizella: A magyarországi kisebbségek helyzetének jogi szabályozása, 1945–1993. *Régió,* 1997/1.

[4] László Béla: A (cseh)szlovákiai oktatásügy szerkezete, valamint közgazdasági és jogi keretei 1945 után. In Tóth László – Filep Tamás Gusztáv (szerk.): *A csehszlovákiai magyar művelődés története, 1918–1998.* II. k. Budapest, 1998, Ister; Szabómihály Gizella: A nyelvhasználat törvényi szabályozása és a szlovákiai magyar nyelvváltozatok jellemzői. In Tóth László – Filep Tamás Gusztáv (szerk.): *A csehszlovákiai magyar művelődés története, 1918–1998.* I. k. Budapest, 1998, Ister.

[5] Jončić, Koča: Polozaj i prava nacionalnih manjina u SFRJ neme nacstu novoj Ustava. *Arhiv za pravne i društvene Nauke,* 1962/3–4.

[6] Vö. *„A kitűzött célt elértük, megerősítettük a népi hatalmat, az alkotmányos ideiglenességet lezártuk és az ellenforradalom utáni konszolidációt formailag is teljessé tettük."* Az MSZMP KB PB határozata a választásokról. In *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1956–1962.* Budapest, 1973, Kossuth, 279. p.

[7] Meissner Boris: Wandlungen in den Bündnisformen und der Vormachtpolitik der Sowietunion in Ostmittel- und Südosteuropa. *Südosteuropa,* 1985/3–4, 153. p. – az 50-es és 60-as évek fordulóján folytatott szovjet blokkpolitikát úgy jellemzi, mint „erőltetett integrációt" (beschleunigte Integration). Márer Pál: A „Szovjet-blokk" mint integrációs modell: gazdasági, politikai és katonai aspektusok. In *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19. és 20. században.* Budapest, 1997, Teleki László Alapítvány – kiemeli, hogy mind a KGST-t, mind a VSZ-t az ötvenes és hatvanas évek fordulóján töltötték meg igazi tartalommal, ami minőségi változást jelentett a sztálini korszakhoz képest.

[8] Az 1951-es népszámlálás 11 176 magyar anyanyelvű őslakost mutatott ki.

[9] Az 1956-os népszámlálás szerint 1 653 700 román állampolgár vallotta magát magyar anyanyelvűnek.

[10] Az 1961-es népszámlálás 518 782 magyar nemzetiségű lakost mutatott ki Szlovákiában, míg Csehországban mintegy 30 ezer magyar élt.

[11] Az 1959-es szovjet népszámlálás Kárpátalja területén 146 247 magyart írt össze.

[12] Az 1961-es népszámlálás szerint 504 369 magyar élt Jugoszláviában.

[13] E hármas hatás részletes kifejtésétől itt eltekintek, de tervezem, hogy egy vagy két külön tanulmányban megindokolom ezt az állítást.

[14] Szakolczay Attila: Deutsche im Jahre 1956; és Cseresnyés Ferenc: Die Ungarndeutschen und die Revolution von 1956. In Hambuch Wendelin (szerk.): *Deutsche in Budapest. Deutscher Kulturverein*. Budapest, 1999.

[15] Karsai Károly oszt. vez. h.: *Feljegyzés a német nemzetiség egyes problémáiról.* Budapest, 1958. június 20. MOL 288. f. 33/1958/15. vé 87–96, valamint Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL) XIX-I-4-g, 45. d. 63. t. MMNO/MNDSZ iratok, 1955–67.

[16] Kondacs Pál: Jegyzőkönyv. A Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetsége helyiségében tartott munkaértekezletről. Budapest, 1957. március 23.

MOL XIX-I-4-g, 46. d. 65. t. MMNO/MSZDSZ iratai, 1955–68. Garaj György felszólalása.

[17] A csehszlovák–magyar lakosságcsere súlyosan terhelte a ki nem telepített magyarországi németek és a betelepített szlovákiai magyarok viszonyát. Vö. Föglein Gizella: A magyar–csehszlovák lakosságcsere. *Élet és Tudomány,* 1996/34; Föglein Gizella: A német nemzetiségűek kitelepítése. *Élet és Tudomány,* 1996/18; Kugler József: A csehszlovák–magyar népességcsere lebonyolítása Békés és Csongrád megyében. *Régió,* 1996/4; Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között.* A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcsere összefüggései. Kecskemét, 1993.

[18] Pelle János: *Az utolsó vérvádak. Az etnikai gyűlölet és a politikai manipuláció kelet-európai történetéből.* Budapest, 1996, 283–299. p.; Harsányi László: *Adalékok a hajdúvárosok történetéhez.* Budapest, 1970, 301. p.

[19] Az antiszemita megnyilvánulások lokális és csak vidéki jellegét hangsúlyozta Kende Péter: *Röpirat a zsidókérdésről.* Budapest, 1989, Magvető, 149. p.

[20] Pl. Ludányi András: Programozott amnézia és kellemetlen ébredés. Magyar kisebbségek a nemzetközi politikában, 1945–1989. In Romsics Ignác (szerk.): *Magyarország és a nagyhatalmak a XX. században.* Budapest, 1995, Teleki László Alapítvány, 252. p.: *„Magyarországon a forradalom lehetőséget adott, hogy beszéljenek és vitatkozzanak a szomszédos államokban élő magyarok sorsáról (…) a magyarok kifejezésre juttatták érdeklődésüket és törődésüket a határon túl élő magyarokkal szemben alkalmazott bánásmódot illetően."* King, Robert R.: *Minorities under Communism.* Nationalities as a Source of Tension among Balkan communist States. Cambridge, 1973, Harvard University Pr., 79. p.: *„An end to the censorship of the mass media and the formation of power groups outside communist control permitted free discussion of Hungarian problems. Immediatelly, the question of the Hungarian minorities was raised and changes were demanded (…) But the periode of free expression was short and preoccupied with defining the creation of a Hungarian government and with defining Hungary's relation to the Soviet union."*

[21] Révai István: A nemzeti kérdés éve: 1968. *Katolikus Szemle,* 21 (1969) 206. p.: *„A magyar felkelők gondosan ügyeltek arra, hogy fel ne vetődjön a területi kérdés, mert féltek egy háromoldalú bekeríttetéstől";* Kisebbségek és a magyar sérelemérzet. In Kende Péter: *A párizsi toronyból.* Budapest, 1991, Cserépfalvi, 174. p. – úgy tartja, hogy *„az 1956-os epizód túlságosan rövid volt ahhoz, hogy a felkelő erők alapkérdéseken kívül bármilyen más magyar nemzeti problémát feszegessenek. Ennyiben a szomszédos kommunista kormányok pusztán agyrémeiknek adnak hangot, amikor a magyar forradalmat határrevizionista szándékkal gyanúsítják."*

[22] Ungváry Krisztián: A miskolci egyetemi diákparlament története. *Múltunk,* 1992/2–3, 132. p.

[23] *Veszprém Megyei Népújság,* 1956. október 30. Hivatkozik rá King, Robert R., i. m. 78. p.

[24] Ungváry Krisztián 1992, i. m. 149. p.; Vago, Raphael: *The Grandchildren of Trianon.* Hungary and the Hungarian Minority in the Communist States. New

York, 1989, Columbia University Press, 60. p.; King, Robert R. 1973, i. m. 78–79. p.; Brogyányi, Coloman: Hungary's Fight for Freedom and the Hungarian Minorities. In *Hungarians in Czechoslovakia.* New York, 1959, Research Institut for Minority Studies on Hungarians Attached to Czechoslovakia and Carpato-Ruthenia, Inc., 90. p.

[25] Valójában Pándi Pál cikke a román nemzetiségpolitikát inkább pozitív, mint negatív fényben festette le, ugyanakkor némi kritikát is gyakorolt, például abban a tekintetben, hogy hiba volt feloszlatni a Magyar Népi Szövetséget, mert a Magyar Autonóm Tartományon kívül élő magyarságnak az utóbbi években nehezedett a helyzete. Kijelentette, hogy a román nacionalizmus burzsoá nacionalista jelenségeket szít az erdélyi magyarság körében. Elismerte, hogy Magyarország felelősséget kell vállaljon az erdélyi magyarságért. Pándi Pál: Közös dolgainkról. *Szabad Nép,* 1956. szeptember 9. A MAT-on kívüli magyarság helyzetéről szóló megállapítást idézi Révai István: Magyarok Erdélyben. *Új Látóhatár,* 1962/11–12, 542. p. is.

[26] A *Szabad Nép*ben a nemzetiségi kérdésről megjelent Pándi-cikk romániai visszhangja. MOL XIX-J-1-j, Román TÜK 9. d. 5/c 007591/1956. – említi Keleti Ferenc nagykövet: *A Kolozsvári Tartományi Pártszervezet memoranduma*. Bukarest, 1956. október 5. 327/szig. titk. 1956. MOL XIX-J-1-j, Román TÜK 26. d. 27/a 007588/1956. Ő egyenesen ennek a cikknek a következményeként értékelte a román nemzetiségpolitikában 1956 őszén megindult változásokat, amiben van részigazság, de azért önmagában véve túlzás.

[27] Klaukó Mátyás, megyei titkár – Frank Ferenc, agit. prop. oszt. vez. (MSZMP Békésmegyei Bizottsága) jelentése Orbán Lászlónak az MSZMP KB Tudományos és Kulturális Osztályán. Békéscsaba, 1958. május 29. MOLI. 288. f. 33/1958/15. vé 62–65.

[28] A szlovák irodalmi nyelv „inkompatibilitásáról" a hazai szlovák közösségekben: A magyarországi szlovákok nemzetiségi sajátosságai. In Gyivicsán Anna: *Anyanyelv, kultúra, közösség. A magyarországi szlovákok.* Budapest, 1993, Teleki László Alapítvány, 59. p.; H. Sz. J.: Virágzó kulturális élet a négynemzetiségű Eleken. *Népszabadság,* 1957. június 15. (vidéki változat). *„A panasz az, hogy az új regényeket, politikai műveket a népüktől régen elszakadt nemzetiségek nehezen értik meg a nyelvfejlődés miatt."*

[29] Feljegyzés a német nemzetiség egyes problémáiról. Budapest, 1958. június 20. MOL 288. f. 33/1958/15. vé 87–96, 90. p.; MOL XIX-I-4-g, 45. d. 63. t. MMNO/MNDSZ iratok, 1955–67.

[30] A Politikai Bizottság határozata a magyarországi nemzeti kisebbségek közötti politikai, oktatási és kulturális munkáról. In Izsák Lajos (szerk.): *A Magyar Dolgozók Pártja határozatai, 1948–1956.* Budapest, 1998, Napvilág, 409–415. p.

[31] Lenyűgöző adat, hogy míg 1953-ban nyugatra összesen három, a szomszédos népi demokratikus országokba 4612 magánútlevelet adtak ki, 1956-ban október közepéig ez a szám a nyugati utazások esetében meghaladta a 10 000-et, a keleti országokéban pedig a 190 000-et. A szocialista országokba kért „ablak" ára ebben az évben negyedére csökkent: 200 forintról 50-re. *Magyar Nemzet,* 1956. október 24.

[32] Nincs megbízható adat arról, hogy a hazai kisebbségek hogyan használták ki az 1956-os útlevélszabadságot.

[33] A határátkelési szabályozás és a közlekedési lehetőségek hatásáról a kisebbségek életéről ad számot Kocsis Károly: Die Auswirkungen der Grenzlage auf ungarische und kroatische Minderheit im ungarischen und kroatischen Teil der Baranya. In Fata Márta (szerk.): *Die Schwäbische Türkei. Lebensformen der Ethnien in Südwestungarn.* Ergebnisse der Tagung des Instituts für Donauschwäbische Geschichte und Landeskunde in Tübingen vom 10. und 11. November 1994. Sigmaringen, 1997, Jan Theorbecke. 52. p.

[34] A Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetségének országos munkaértekezlete. (Beszámoló.) [1960. május 26.] 1960, MOL XIX-I-4-g, 46. d. 65. t. MMNO/MSZDSZ iratai, 1955–68. mentegetőzve megjegyzi, hogy a bizottság csak nagyon későn alakult meg.

[35] Kerecsényi Edit: *A muramenti horvátok története és anyagi kultúrája.* Zalaegerszeg, 1983, Zalai Gyűjtemény, 122.

[36] Kerecsényi Edit: *A muramenti horvátok története és anyagi kultúrája.* Zalaegerszeg, 1983, Zalai Gyűjtemény, 122.

[37] Frank Ferenc megyei agit. prop. oszt. vez. levele, valamint *Jelentés a nemzetiségek között végzett politikai és művelődésügyi munkáról.* Békéscsaba, 1958. december 24. MOL XIX-I-4-g, 46. d. 65. t. MMNO/MSZDSZ iratai, 1955–68.

[38] Egy szépirodalmi említésben 1962-ben (könyv formában 1967-ben), ha nagyon nagy kételkedés mellett is, „K", azaz Kisdorog kapcsán nyomot hagyott a hatalomnak az a törekvése, hogy hazai „jó németekre" és kitelepített „rossz németekre" kell osztani a németséget. *„Állítólag 1956 októberében a kitelepítettek halálos fenyegetéssel üzentek haza Németországból"* – írta Moldova György: Svábok és Székelyek. In M. Gy.: *Rongy és arany.* Riportok. Budapest, 1967, 86. p. Ez a megjegyzés az író részéről valószínűleg azt a célt szolgálta, hogy kiadható legyen a riport, amely a német és székely kérdést egyébként nagyon szókimondóan tárgyalta, és a helyi plébánost is igencsak rendszerkonform színben tüntette fel.

[39] Solymár Imre – Gelencsér András: Ethnospezifische Merkmale der Entwicklung der Agrarwirtschaft nach 1945. Das Beispiel des Kreises Völgység im Komitat Tolna. In Fata Márta (szerk.): *Die Schwbische Türkei. Lebensformen der Ethnien in Südwestungarn. Ergebnisse der Tagung des Instituts für Donauschwbische Geschichte und Landeskunde in Tübingen. vom 10. und 11. November 1994.* Sigmaringen, 1997, Jan Theorbecke, 189. p., 191/Tab. 3.; Somi Benjáminné: A termelőszövetkezeti mozgalom győzelme Tolna megyében (1959–1961). In K. Balogh János (szerk.): *Tanulmányok Tolna megye történetéből.* Szekszárd, 1978, 299–371. p.

[40] Moldova György i. m. 88. p.

[41] Bernics Ferenc, Baranya megye Tanácsa VB. Művelődésügyi Osztálya, osztályvezető-helyettes: *Nemzetiségi oktatás helyzetéről jelentés.* 1957. február 28. MOL XIX-I-2-f, 244. d. 859-3/4.

[42] Zegnál János attaché: *A magyar–jugoszláv kulturális kapcsolatok alakulása 1960 első felében.* 200/I. Pol./1960. Budapest, 1960. június 25. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai, 29. d. 771–779/773.

[43] Magyari Barna beszélgetése: Petrás János a gyulavári eseményekről. Emberségért megtorlás. *Gyulai Hírlap,* 1992. október 22. (V/42. sz.); Október 23-ai megemlékezések. „Isten adjon nektek békés nyugodalmat". *Gyulai Hírlap,* 1992. október 30. (V/43. sz.); Nádházi János: Találkozás 35 év után. *Gyulai Hírlap,* 1991. november 1. (IV/44. sz.); *Népszabadság,* 1957. január 11. és február 3.

[44] Cseresnyés Ferenc: Die Ungarndeutschen und die Revolution von 1956. In Hambuch Wendelin (szerk.): *Deutsche in Budapest.* Budapest, 1999, Deutscher Kulturverein, 154. p.

[45] Ez a helyzet, amely természetesen kisebbségenként különbözött, a településeknek nemcsak a hivatalos státusa, hanem inkább jellege szempontjából értendő. A mintegy hatezer békéscsabai szlovák az ötvenes évek közepén még falusias környezetben lakott. A szlovákok száma a megyei jogú városokban csak Budapesten haladta meg az ezret és Miskolcon a százat 1960-ban, viszont a legtöbb olyan faluban, ahol a népességnek legalább 10%-át alkották, lélekszámuk többszázas nagyságrendet alkotott. Vö. Gyivicsán Anna: A magyarországi szlovákság számadatok tükrében. In Klinger András (szerk.): *Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos országok magyarságának statisztikája (1910–1990)*. Budapest, 1994, KSH, 311–312. A hatvanas–hetvenes évek urbanizációjával természetesen változtak az ilyen jellegű állapotok. A bányavidékeken a kitelepítések során eleve viszonylag több németet hagytak otthon. A szerbek is viszonylag nagyobb arányban alkottak városi, polgári népességet.

[46] Erről részletesen írtam, Szesztay Ádám: Nemzetiségi törekvések az 1956-os forradalomban. *Régió,* 1994/2. sz.

[47] *Népszabadság,* 1957. március 16.

[48] Az állampolgárok akaratától független nemzetiségi besorolást Gerhard Seewann: Minderheiten in der ungarischen Innenpolitik 1949–1989/90. In Heuberger Valeria – Kolar Othmar (szerk.): *Nationen, Natinalitäten, Minderheiten. Probleme des Nationalismus in Jugoslawien, Ungarn, Rumänien, der Tschechoslowakei, Bulgarien, Polen, der Ukraine, Italien und Österreich 1945–1990.* Wien [Bécs], 1994, 113/14. j. a két háború közti időszak maradványának minősíti a kommunista politikai rendszerű Magyarország nemzetiségpolitikájában.

[49] Szesztay Ádám 1994, i. m.

[50] Peják Zsiva: *Feljegyzés. Grabocai szerb nemzetiségi találkozó.* 255/Né. Budapest, 1959. július 22. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai, 27. d. 1959. 58. p.

[51] Lásztity Péró személyes közlése édesapjáról.

[52] Lásztity Lubomír: *A magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségének szervezeti felépítése.* Budapest, 1957. március 16. MOL XIX-I-4-g, 44. d. 62. t. MMNO/MDDSZ iratok, 1945–1967.

[53] A szlovákok aránya 1960-ban nem érte el a 10%-ot. Lásd Gyivicsán Anna 1994, i. m. 311.

[54] Kahler Frigyes (szerk.): *Sortüzek – 1956.* Lakitelek, 1993, Antológia, 35. p.

[55] A lapot december 9-én adták ki. Az OSZK-ban a *Libertatea Noastrã* kötetében található meg.

[56] Említi Fehér István: *Az utolsó percben. Magyarország nemzetiségei, 1945–1990.* Budapest, 1993, Kossuth, 172. p.

[57] Bielik György: *Feljegyzés a MM-ban Bodnár Istvánnak.* Budapest, 1957. szeptember 11. MOL XIX-I-4-g, 46. d. 65. t. MMNO/MSZDSZ iratai, 1955–68.

[58] Gyenes László: A mi német kérdésünk, I. *Komárom Megyei Dolgozók Lapja,* 1958. február 27.

[59] Önmagában a megtorlásból persze nem lehet egyenesen az események valódi súlyára következtetni, hiszen sok esetben „szerény próbálkozásokat" nagyítottak föl a perekben. Vö. Tófalvi Zoltán: Az 1956-os forradalom visszhangja Romániában, Erdélyben. *Századok,* 1998/5, 989. p.

[60] Szabó T. Ádám: Resonanz und Folgen der Resonanz in Rumänien. *Siebenbürgische Semesterblätter* [München] 6. évf. (1992) Heft 2, 192; Gáll Ernő-interjú. Készítették: Szabóné Dér Ilona – Hegedüs B. András – Gagyi Balla István, 1985. 1956-os Intézet Oral History Archívuma (továbbiakban: OHA) 15. sz., 118–119.

[61] Tófalvi Zoltán: Kezdeményezések és szervezkedések Erdélyben (Romániában). In Székelyhídi Ágoston (szerk.): *Magyar '56*. Budapest, 1996, MVSZ.

[62] Az 1956-os forradalom hatása a szomszédos országokban. Duna TV 1958. október 25. 22.50 óra, Fórum, Halász Péter vitavezető megjegyzése.

[63] Az egyik legnagyobb horderejű esemény a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem hallgatóinak kolozsvári látogatása volt 1956 áprilisában. Számot ad erről többek között Jordáky Lajos naplója 1956–1957. *Medvetánc,* 1988/2–3, 284. p.

[64] Magyar részről az MNK Minisztertanácsának (továbbiakban: MT) 3525/VIII. 8. 56. sz. határozata intézkedett ebben az ügyben. Vö. Gémesi Ferenc: *Vízumkényszer megszűnése a RNK viszonylatában.* Külügyminisztérium (továbbiakban: KÜM) 006617/szig. titk. 1956. sz. körlevele. Budapest, 1956. augusztus 30. Megtalálható pl. MOL XIX-J-32-a, Pozsonyi főkonzulátus iratai, 8. d. 1956. 396.; KÜM 0010/139. Napi jelentés. Budapest, 1956. július 31. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi követség iratai, 22. d. 1956. 58. p.; Magyar–román kapcsolatok. In *Román–magyar kormányközi tárgyalások*. MOL XIX-J-1-j, Román TÜK 3. d. 4/b 00445/2/1958.

[65] Más országok között is könnyítettek az útlevél- és a beutazási engedélyek megszerzésén, illetve regionális szinten a magyar–román viszonylathoz hasonlóan szabad utazási lehetőség nyílt a Tátra lengyel és csehszlovák oldala között. Az NDK és Magyarország között viszont szeptember 1-jén is csak a diplomaták számára törölték el a vízumot. Gémesi György: *Vízumkényszer megszüntetése, be- és kiutazási engedélyek módosítása az NDK viszonylatában.* 006618/szig. titk. VI. 56. Budapest, 1956. augusztus 30. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Követség iratai, 22. d. 1956, 395. p.

[66] A forradalom napjaiban Magyarországon tartózkodott például Kós Károly is. Beszélgetés Kós Károllyal a magújuló Budapestről. *Élet és Irodalom,* 1958. december 12.

[67] Uo. 301–302; *Ha igazság, harmatozzék. Vallomások Tamási Áronról.* Duna TV, 1997. szeptember 20. 20.00 óra.

[68] Vö. *Dávid Gyula-interjú.* Készítette Gagyi Balla István. 1992, OHA, 479. sz. 58; *Szilágyi Júlia-interjú.* Készítette Gagyi Balla István, 1992, OHA, 480. sz. 2–4. p.

[69] Lipcsey Ildikó: Három dokumentum a Securitate levéltárából. *Erdélyi Magyarság,* 1998/1–3.

[70] *Páll László-interjú.* Készítette Gagyi Balla István, 1993, OHA, 588. sz. 9. p.

[71] Tófalvi Zoltán 1998, i. m. 1011–1012. p.

[72] Tófalvi Zoltán 1998, i. m. 989, 1008. p.

[73] Tófalvi Zoltán 1996, i. m. 205–206, 229. p.; *Szabó Zakariás-interjú.* Készítette Gagyi Balla István, 1994, OHA 586. sz., 48; *Páll László-interjú* i. m. 5–8. p.; *Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben.* Budapest, 1957, 47. p. A képen, amelyen a Lenin körúti börtönből szabadulóknak osztanak civil ruhát, Salamon László kolozsvári diák is látható. Őróla Csiha Kálmán: *Fény a rácsokon. Börtönévek vallomása*. Budapest, 1992, Kálvin Kiadó, 43. p. is említést tesz.

[74] *Szabó Zakariás-interjú.* Készítette Gagyi Balla István, 1994, OHA, 586. sz. 48. p.

[75] Tófalvi Zoltán 1996, i. m. 206. p.

[76] Miklós István református lelkész személyes közlése.

[77] Szilágyi Domokos például csak azért úszta meg a büntetést, mert igazolni tudta, hogy családjában éppen ekkor meghalt valaki. *Szilágyi Júlia-interjú* 1992, i. m. 15. p.

[78] Említi Gagyi Balla István 1999, i. m. 286. p. Péter Miklós: Kolozsvári '56-os diákok. In *Kolozsvári Református Kollégium évkönyve, 1997–1998*. Kolozsvár, 1998, 22. p.

[79] Miklós István református lelkész személyes közlése.

[80] Említi Vincze Gábor: Az 1956-os magyarországi „események" erdélyi kihatása. *Szabadság,* 1999. november 16.

[81] Tófalvi Zoltán 1998, i. m. 992. p., valamint Miklós István református lelkész személyes közlése.

[82] Tófalvi Zoltán 1996, i. m. 207–211. p.; *Háromszék,* 1993. október 23.; *Lőrincz Sándor Károly-interjú.* Készítette Gyagyi Balla István, 1993, OHA 587. sz. 23. p.; *Orbán Péter-interjú.* Készítette Gyagyi Balla István, 1994, OHA 635. sz.

[83] Tófalvi Zoltán: Negyven éve végezték ki a tizenkét erdélyi ötvenhatost. „Kabátjára borultunk: az volt édesapánk sírja". *Napi Magyarország,* 1998. november 7. azt emeli ki, hogy a Szoboszlay-féle szervezkedés tűzte ki célul elsőnek a többpártrendszert Közép-Európában.

[84] Finta Ella: Szilágysomlyói sirató. *Erdélyi Magyarság,* 1996/10–12; Gagyi Balla István: Emléktöredékek (megíratlan erdélyi emlékiratok). In Székelyhídi Ágoston (szerk.): *Magyar '56.* Budapest, 1996, MVSZ, 240–241; *Szabó Zakariás-interjú.* I. m. 26–28. p.

[85] Tófalvi Zoltán 1996, i. m. 211–217. p. Gáll Ernő intett, hogy fel kell hívnom a figyelmet az ügy teljes irrealitására, ami persze nem feltétlenül változtat jelentőségén.

[86] Tófalvi Zoltán 1996, i. m. 222–224. p.

[87] Tófalvi Zoltán 1998, i. m. 1011. p.

[88] Tófalvi Zoltán 1996, i. m. 201. p.; Fazekas János elvtársnak az RMP KV titkárának beszéde a marosvásárhelyi „Petőfi Sándor Bőr- és Kesztyűgyár" dolgozóinak nagygyűlésén. Balázs Lajos (szerk.): *A szocializmus védelmében*. Dokumentumok a Magyar Autonóm Tartományból az 1956. októberi–novemberi magyarországi ellenforradalommal kapcsolatban. Marosvásárhely, 1957, Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, 60–61. p.

[89] Bodor András: A Bolyai Tudományegyetem 1945–1959. In Faragó József – Incze Miklós – Katona Szabó István (szerk.): *„Az erdélyi magyar felsőoktatás évszázadai" kiállítás és konferencia emlékkönyve.* Budapest, 1996, Bolyai Egyetem Barátainak Egyesülete, 82. p.; Szabó T. Ádám 1992, i. m. 193; Tófalvi Zoltán 1998, i. m. 991–992. p.; Dávid Gyula-interjú. Készítette Gyagyi Balla István, 1992, OHA 479. sz., 60–62. p.; *Csehiné Papp Sára-interjú.* Készítette Gagyi Balla István, 1992, OHA 481. sz., 113–114. p.; *Páll László-interjú.* I. m. 21. p.; *Gáll Ernő-interjú.* 124. p.; Gáll Ernő, az egyetem rektorhelyettese szerint ez volt az egyetlen nyílt tüntetés, amelyre 1956. október–novemberében sor került. Keleti Ferenc nagykövet: *A „Korunk" folyóirat főszerkesztőjének kérése*. Bukarest, 1957. február 14., 69/szig. titk. – 1957. MOL XIX-J-1-k, Román admin 84. d. 001105. 1957.

[90] *The New York Times,* 1956. október 29; hivatkozik rá Brogyányi Coloman 1959, i. m. 100. p.

[91] Vö. *Dávid Gyula-interjú.* I. m.; *Szilágyi Júlia-interjú.* Készítette Gyagyi Balla István, 1992, OHA 480. sz.

[92] Gagyi Balla István 1999, i. m. 281. p.

[93] Tófalvi Zoltán 1998, i. m. 1011. p.

[94] Tófalvi Zoltán 1996, i. m. 187–190. p.; *Dávid Gyula-interjú.* 58. p.

[95] Baghiu, Aurel: 1956-os diákmozgalmak és azok következményei Romániában. In Békés Csaba (szerk.): *Az 1956-os forradalom helye a kommunista rendszer összeomlásában.* Budapest, 1993, '56-os Intézet, 98–101. p.; Tófalvi Zoltán 1996, i. m. 190. és a *Nagy László-interjú.* Készítette Elekes Zoltán, 1995, OHA 659. sz. foglalt visszaemlékezések más-más sorrendben, de ugyanezeket a követeléseket sorakoztatják fel.

[96] Gagyi Balla István 1999, i. m. 283–284. p.

[97] Idézi és összefoglalja a nyilatkozatot Tófalvi Zoltán 1998, i. m. 995. p., hivatkozva magára Várhegyi Attilára, a vele készült interjúban: Gál Mária: Erdély, 1956. Mítosz vagy történelem? Beszélgetés Dr. Várhegyi Istvánnal. *Szabadság,* 1994. június 24.

[98] Gagyi Balla István: *Emléktöredékek…* 1996, i. m. 244–246. p.

[99] Baghiu, Aurel 1993, i. m. 101. p.; *Nagy László-interjú.* I. m. 42–43. p.

[100] Tófalvi Zoltán 1998, i. m. 991. p.; *Csehiné Papp Sára-interjú.* I. m. 112. p.; *Dávid Gyula-interjú.* I. m. 51. p.; *Szilágyi Júlia-interjú.* I. m. 12–13. p.

[101] Gál Mária: Az erdélyi ötvenhat hátteréről és következményeiről. *Korunk,* 1996/10.

[102] Beke György: Elmaradt kézfogás… 1956 Bukarestben. *Erdélyi Magyarság,* 1996/10–12; Duduica, Radu személyes közlése. Ő akkor középiskolás diákként akarta a teret megközelíteni, de már elkésett.

[103] *Dávid Gyula-interjú*. I. m. 66. p.

[104] Zub, Alexandru történész, a megemlékezések fő szervezőjének személyes közlése. Említette: Baghiu, Aurel. 1993, i. m. 102. p. is; ő egy, a jászvásárihoz hasonló kolozsvári „hórás csoportról" is szót ejt, amelyet a jászvásáriakhoz hasonlóan szintén 1958-ban ítéltek el.

[105] Sütő Andrással készült interjút idézi Tófalvi Zoltán 1996, i. m. 203. p.

[106] Keleti Ferenc nagykövet: *Robotos elvtárs kérése*. Bukarest, 1957. február 14., 67/szig. titk. – 1957. MOL XIX-J-1-k, Román admin. 24. d. 18/b. 001105/1957.

[107] Külön köszönettel tartozom Gagyi Balla István tanár úrnak, amiért – elsőként reagálva nyilvánosan dolgozatom egyik előre megjelentetett részletére – ennek a kérdésnek a fontosságára felhívta figyelmemet. Vö. Gagyi Balla István: Néhány észrevétel és kiegészítés Szesztay Ádám A határon túli magyar sajtó az 1956-os forradalom alatt és után c. tanulmányához. *Magyar Figyelő,* 1999/6.

[108] Keleti Ferenc nagykövet: *A Bolyai-Egyetem pártszervezetének taggyűlése*. Bukarest, 1956. október 10. 331/szig. titk. XIX-J-1-j, Román TÜK 26. d. 27/a 007587/1956.

[109] A dokumentumról Vincze Gábor úgy tartja, hogy már 1955 őszén elkészült, míg Keleti Ferenc: *A Kolozsvári Tartományi Pártszervezet memoranduma*. Bukarest, 1956. október 5., 327/szig. titk. 1956. MOL XIX-J-1-j, Román TÜK 26. d. 27/a 007588/1956. Vö. Jordáky Lajos i. m. 296–300. p. jelentésében ezt aktuális eseményként kezelte – lehet persze, hogy tudatosan aktualizálva a dolgot.

[110] *Gáll Ernő-interjú*. I. m. 119–120. p.

[111] Egyes visszaemlékezések szerint a diákság hosszú idő után először hallott olyan kifejezést, hogy *„elemi erővel tört ki a gyászoló tömegekből a magyar nép igazságérzete". Szilágyi Júlia-interjú.* I. m. 5. p.

[112] Vincze Gábor: Az 1956-os magyarországi „események" kihatása Erdélyben. (Kronológia 1956–59). *Szabadság,* 1999. november 9.

[113] Gagyi Balla István 1999, i. m. 287. p., hivatkozva az opus szerzője által készített, saját tulajdonában levő interjúra Gajdos B. Attilával.

[114] Gagyi Balla István 1999, i. m. 281. p., hivatkozva az opus szerzője által készített, saját tulajdonában levő interjúra Istenes Gabriellával.

[115] Tófalvi Zoltán 1998, i. m. 992. p., Gál Mária 1994, i. m. Kissé más képet fest az eseményről Vincze Gábor: Az 1956-os magyarországi „események" kihatása Erdélyben (Kronológia 1956–59). *Szabadság,* 1999. november 8., aki szerint a diákgyűlés előtt a kari diákszövetség elfogadta a nyilatkozatot, és a gyűlés célja a szélesebb körű elfogadtatás lett volna, ami azonban nem sikerült.

[116] Jordáky Lajos i. m. 305. p.

[117] *Dávid Gyula-interjú.* I. m. 100. p.

[118] Az egyetemi pártbizottság 1956. szeptember 10-ei desztalinizáló ülésén őt buktatták ki a pártvezetőségből mint sztalinistát. Sokan azonban az őt megtámadó Csehi Gyula múltjával is elégedetlenkedtek. Ezt kihasználva Bányai rögtön a balsiker után közeledni próbált a pártszervezet „nemzeti ellenzékéhez", amely október–november folyamán a párt berkeiben a leglelkesebb rokonszen-

vet mutatta az anyaország szabadságharca iránt. (Jordáky Lajos i. m. 307. p.) Bányai novemberi megnyilatkozásának bizonyára ez is a hátterében állhatott.

[119] Bányai László: Nyitott szemmel. *Utunk,* 1956. november 24.

[120] *Gáll Ernő-interjú.* 156–160, 173. p.

[121] Kivéve persze, ha összevetjük vele azt az észt politikamentes, kulturális diákszervezetet, amelyet Tallin diáksága alakított 1956-ban a helyi politechnikán. Ez azonban, ellentétben a romániai Diákszövetséggel, nem alkotott országos hálózatot. Vö. Misiunas, Romuald J. – Taagepera, Rein: *The Baltic States. Years of dependence 1940–1980.* London, 1983, Hurst, 130. p.

[122] *A romániai magyar főiskolai oktatás.* Kolozsvár, 1991, Misztótfalusi Sajtóközpont, 25. p. Múlt, jelen, jövő sorozat.

[123] Tófalvi Zoltán 1998, i. m. 995. p.

[124] Zub, Alexandru személyes közlése; említi Baghiu, Aurel 1993, i. m. 102. p. is.

[125] Ilyen vitákról ad számot Gál Mária 1996, i. m.

[126] Kaplan, Karel: Csehszlovákia 1956-ban. In Békés Csaba (szerk): *Az 1956-os forradalom helye a kommunista rendszer összeomlásában.* Budapest, 1993, '56-os Intézet, 91. p. – ezt a *„szovjet blokk közép-európai szárnyának"* nevezi.

[127] Bényi József konzulhelyettes jelentése. (Pozsony, 1957. január 18.) MOL XIX-J-1-j, Csehszlovák TÜK, 14. d. 4/j. 00277/1957. 12. p. *„A szlovák párt és állami szervek igen sok megbeszélést tartottak a dél-szlovákiai helyi vezetőkkel, annak érdekében, hogy biztosítsák az ország népének nyugalmát."*

[128] MOL 288. f. 21/1957/16. őe. 123; Ludányi András i. m. 249. és 261/21. j.

[129] Révai István: A csehszlovákiai. I. m. *Katolikus Szemle,* 1958, 80. p.; Brogyányi Coloman 1959, i. m. 92. p.; hivatkozik az NBC bécsi tudósítójának 1956. november 10-ei jelentésére; a tényt említi András Károly i. m. 392. p. is.

[130] Balassa Zoltán: Csehszlovákiai emléktöredékek 1956-ból. *Erdélyi Magyarság,* 1996/10–12, 26. p.

[131] A szlovákiai feszültségekre jellemző, hogy a forradalom napjaiban elkövetett cselekedetek miatt – az CSKP 1956. decemberi értesülései szerint – országosan 665 személy ellen indult bűnvádi eljárás. Politikai indítékból Szlovákiában 98 embert tartóztattak le, közülük 15-öt a Szepességben. Lásd Hajdú Tibor: „A magyar reakció népellenes puccsa". A csehszlovák KB 1956. december 5–6-ai ülése. In *Évkönyv,* II. Budapest, 1993, '56-os Intézet, 130. p. Balassa Zoltán szerint számos embert a hatalom még évtizedekig zaklatott 1956 miatt, de a megtorlások sokkal enyhébbek voltak itt, mint Romániában.

[132] Vö. *Új Ifjúság,* 1956. október 27. Sportrovat.

[133] András Károly: Magyar kisebbség – szlovák többség. A csehszlovákiai magyarok 1956 előtt és után, valamint rövid kitekintés Kárpátaljára. In *30 év 1956–1986*. Bern, 1987, EPMSZ, 392. p. – említi a Szlovákia és Magyarország közötti utazási lehetőségek fontosságát.

[134] Bényi József jelentése (Pozsony, 1957. január 18.) MOL XIX-J-1-j, Csehszlovák TÜK 14. d. 4/j. 00277/1957, 13.

[135] A szlovákiai magyar lakosság rádióhallgatásáról adott számot egy nyitravidéki emigráns a *Magyarországi Hírek* 1957. március 30-ai számában.

[136] Hajdú Tibor 1993, i. m. 130. p.

[137] A Csemadok egykorú feljegyzése négy megnevezetlen falu római katolikus miséjéről adott számot, valószínűnek tartom azonban, hogy sok hasonló esetről, többek közt református gyülekezetek Himnusz énekléséről egyszerűen nem szereztek tudomást. Vö. *Tézisek a Csemadok VI. országos közgyűlésének elnökségi beszámolójához.* (Pozsony, 1957 májusa) BH Csem. Arch. Rendezésre váró anyagok.

[138] Jegyzőkönyv. Felvéve Kassán a Csemadok VII. járási konferenciáján 1957. március 10-én az SCSP helységében. BH Csem Arch. „Kassai Járási konferencia"-dosszié.

[139] Tézisek a Csemadok VI. országos közgyűlésének elnökségi beszámolójához. (Pozsony, 1957 májusa) BH Csem. Arch. Rendezésre váró anyagok.

[140] Uo.

[141] Brogyányi Coloman 1959, i. m. 94. p.

[142] Révai István: A csehszlovákiai… *Katolikus Szemle,* 1958, 80. p.

[143] *Magyarországi Hírek,* New York, 1957. január 12. Hivatkozik rá Brogyányi Coloman 1959, i. m. 94. p.

[144] *Rudé Pravo,* 1956. november 5. Idézi Brogyányi Coloman 1959, i. m. 95. Ezt egyébként Kárpátalján a vasút is regisztrálta, úgyhogy a Magyarországra Csehszlovákián át érkező szovjet csapatokat „lábon" kellett elindítani Csapról. Vö. Balogh László: 1956 Kárpátalján. *Napi Magyarország,* 1998. október 27.

[145] Jegyzőkönyv. Készült a Csemadok titkárságának ülésén 1957. január 30-án a kerületi titkárok bevonásával. (Pozsony, 1957. január 30.) BH Csem. Arch. „Titkári értekezletek 1957–1958"-dosszié. A jegyzőkönyv egy példánya megtalálható Budapesten, az Akadémiai Kisebbségkutató Műhely Archívumában (továbbiakban: AKM Arch.) is.

[146] A Csemadok Országos Titkárságán vita előzte meg, hogy megérdemli-e a pihenőt. Kérését elsősorban Egri Viktor támogatta. Vö. megtartott értekezletén (Pozsony, 1956. december 10.) BH Csem. Arch. Rendezésre váró anyagok.

[147] Turczel Lajos: 1956 üldözöttje, Babos László. *Szabad Újság,* 1956. október 30.

[148] A gyűlést nemcsak Dunaszerdahelyen szabotálták, hanem még három alapszervezet nem tartott összejövetelt a nyitrai kerületben és hat alapszervezet a besztercebányai kerületben. Persze egy évvel korábban is sok gyűlés elmaradt, pedig akkor ez nem tiltakozásképpen történt. 1957. február 15-én azonban az összes elmaradt közgyűlést lebonyolították. Lásd A Csemadok évzáró közgyűléseit… (Beszámoló a Csemadok 1957. február 22-ei elnökségi ülésére.) BH Csem. Arch. E-III. d. E-57-3.

[149] *Jegyzőkönyv.* Készült a Csemadok elnökségének 1957. január 11. [így] ülésén. [Pozsony], 1957. január 11. BH Somorja Csem. Arch. E-III. d. E-57-1. 5.

[150] Ez a programpont például a somorjai járásban tartott 23 közgyűlés közül csak öt jegyzőkönyvében szerepelt. Még inkább így festett a helyzet a dunaszerdahelyi járásban. Vö. BH Csem. Arch. „Évzáró közgyűlések, 1957"-dosszié anyagai.

[151] A Csemadok évzáró közgyűléseit… (Beszámoló a Csemadok 1957. február 22-ei elnökségi ülésére.) BH Csem. Arch. E-III. d. E-57-3.

[152] Királyréven egyébként a Csemadok járási elnöke sikeresen elsimította az indulatokat. BH Csem. Arch. Beazonosíthatatlan dokumentumrészlet Végh László előadásának dokumentációjából az 1956-os csehszlovák sajtóvisszhang témájában.

[153] *„Az egyik szlovák elvtárs (…) elmondta, hogy 1956-ban, amikor Romániában* [sic!] *Hruscsov találkozott Titóval, Tito figyelmeztette, hogy vigyázzon, mert Csehszlovákiában a magyar eseményeknél sokkal nagyobb szabású esemény van kitörőben. Hruscsov elvtárs erre azt felelte: (…) örülne, ha azt is megmondaná, hogy ezt a kijelentését mire alapozza. Tito erre azt válaszolta, hogy Csehszlovákiában működő diplomatáinak a jelentéseire."* Mányik Pál osztályvezető: Bratislavai jugoszláv konzul. Budapest, 1958. február 12. 00777/szig. titk. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai, 26. d. 857–859.

[154] King, Robert R. 1973, i. m. 79. p.

[155] András Károly 1987, i. m. 392. p.

[156] Brányik Sándor: Mi, Duna utcai diákok… Adalék az 1956-os eseményekhez. *Szabad Újság,* 1998. október 21.

[157] Saját magára, illetve arra, ahogy a tanárok ezt tiltották, visszaemlékszik Duray Miklós: *Kutyaszorító*. New York, 1983, Püski, 47–48. p. Idézi András Károly 1987, i. m. 394. p.; *Az 1956-os forradalom hatása a szomszédos országokban.* Duna TV, 1958. október 25. 22.50 óra. Fórum. Balassa Zoltán hozzászólása.

[158] Uo. 12. p.

[159] Ezek a hírek elsősorban a bécsi tudósítóktól, részben pedig emigránsok beszámolóiból származtak. Révai István: A csehszlovákiai magyarság mai helyzete. *Katolikus Szemle,* 10 (1958) 80. p. – hivatkozik a *The New York Times* 1956. november 2-ai, a londoni *The Times* 1956. december 7-ei és a *Neue Züricher Zeitung,* 1957. augusztus 14-ei számára.

[160] Brogyányi Coloman 1959, i. m. 94–95. p. a *The Times* 1956. december 7-ei számára hivatkozva.

[161] Ugyanezt közvetlenül a forradalom leverése után Pavol Dvorský, az SZLKP Kassa kerületi első titkára is megállapította, *Új Szó,* 1956. december 21.

[162] Bényi József konzulh. jelentése. (Pozsony, 1957. január 18.) MOL XIX-J-1-j, Csehszlovák TÜK, 14. d. 4/j. 00277/1957, 11. Szintén erre céloz Gábor József nagykövet: *Összefoglaló a magyarországi okt. 23 – nov 22-eig terjedő időszak csehszlovák sajtóvisszhangjáról*. Prága, 1956. november 22. MOL XIX-J-1-j, Csehszlovák TÜK 14. d. 4/j. 007792/1956.: *„Október 23-át követő napokban manipulálták a csehszlovák sajtót, hogy megakadályozzák az esetleges zavargásokat, amelyek előjelei Szlovákia egyes helyein is megmutatkoztak…"*

[163] Gábor József nagykövet jelentése. Prága, 1957. január 30. MOL XIX-J-1-j, Csehszlovák TÜK 14. d. 4/j. 00708/1957. 25. *„A párttagok az események idején rendszeresen ellenőrizték a templomokat, sporteseményeket és minden olyan helyet, ahol tömegesen jelent meg a közönség."*

[164] Bényi József konzulh. jelentése. (Pozsony, 1957. január 18.) MOL XIX-J-1-j, Csehszlovák TÜK, 14. d. 4/j. 00277/1957. 11.

[165] Lacza Tihamér: A magyar sajtó Szlovákiában 1945 után. In Tóth László – Filep Tamás Gusztáv (szerk.): *A csehszlovákiai magyar művelődés története, 1918–1998.* II k. Budapest, 1998, Ister, 384. p. – a főszerkesztő, Dénes Ferenc szerepét hangsúlyozza ebben.

[166] MOL 288. f. 9/1957/17. őe. 22.

[167] Ezt a feltételezésemet persze mérlegre kell tenni annak alapján, hogy már október 26-án múlt időben beszéltek a Fáklyáról a Csemadok vezetőségében. Jegyzőkönyv. Készült a Csemadok elnökségének 1956. október 26-ai értekezletén. (Pozsony, 1956. október 26.) BH Csem. Arch. E-III. d. E-56-16.

[168] Részletes elemzéseket lásd Szesztay Ádám: A határon túli magyar sajtó az 1956-os forradalom alatt és után. *Kisebbségkutatás,* 1998/3.

[169] Pathó Károly: Miért csökkent 1956-ban a Csemadok taglétszáma? *Vasárnap* (Pozsony), 1999. május 5.

[170] *Jegyzőkönyv.* Készült a Csemadok elnökségének 1956. október 26-ai értekezletén. (Pozsony, 1956. október 26.) BH Csem. Arch. E-III. d. E-56-16.

[171] A Csemadok központi elnökségének felhívása. Bratislava (Pozsony), 1956. október 29. *Új Szó,* 1956. október 30.

[172] Pathó Károly 1998, i. m.

[173] Uo. Pathó Károly ezt nem az elnökségi állásfoglalásnak, hanem az új tagnyilvántartásnak tulajdonítja.

[174] Lőrincz Gyula elnök megfigyelése *„Saját tapasztalataim szerint a füleki járásban még egy évvel ezelőtt a Csemadok tagság között* [sic!] *megvolt a lelkesedés. Sehogy sem találjuk meg az okát a teljes visszaesésnek."* Jegyzőkönyv. Készült a Csemadok elnökségének 1956. december 22-ülésén [sic!]. (Pozsony, 1956. december 22.) BH Csem. Arch. E-III. d. E 56-18.

[175] *Jegyzőkönyv.* Felvétetett a Csemadok titkárságának 1956. december 10-én megtartott értekezletén. (Pozsony, 1956. december 10.) BH Csem. Arch. Rendezésre váró anyagok.

[176] Balassa Zoltán: Az 1956-os forradalom és szabadságharc évfordulóján. I–III. *Szabad Újság,* 1996. október 23., 30., november 6.

[177] Balassa Zoltán 1996 *(Erdélyi Magyarság)* i. m. 24. p.; Brogyányi Coloman 1959, i. m. 85–86. p.; MOL 288. f. 32/1957/2. őe. 157.; valamint *Feljegyzés a CSKP kerületi és járási szerveivel való kapcsolatokról.* Budapest, 1957. február 9. MOL 288. f. 9/1957/17. őe. 20; Bényi József konzulh. jelentése. (Pozsony, 1957. január 18.) MOL XIX-J-1-j, Csehszlovák TÜK, 14. d. 4/j. 00277/1957. 12; *Az MSZMP KB Titkárságának javaslata a szlovák delegációval megtárgyalandó kérdésekre.* Budapest, 1957. február 25. MOL 288f. 21/1957/16 őe. 127–129. Paradox módon Erdélyi Károly: *Feljegyzés Sándor elvtársnak*. 1957. szeptember 17. MOL 288. f. 21/1957/16. őe. 300. p.

[178] Bényi József főkonzulh.: *Csehszlovákiai írók magyarországi látogatása.* Bratislava [Pozsony], 1957. március 20. MOL XIX-J-1-j, Csehszlovák TÜK 14. d. 4/i 001845/1957; MOL XIX-J-32-a, Pozsonyi Főkonzulátus iratai, 9. d. 1957. 319., 329.

[179] Bényi József főkonzulhelyettes: *Operaház vendégjátéka*. 36/5/szig. titk. 1956. MOL XIX-J-32-a, Pozsonyi Főkonzulátus iratai, 8. d. 277–278.

[180] Révai István: A csehszlovákiai… *Katolikus Szemle,* 1958. 81. p.

[181] Pl. Kaplan, Karel 1993, i. m.

[182] Publikáció szintjén ennek a munkásságnak legjobb összefoglalása jelenleg Dupka György – Horváth Sándor (szerk.): *'56 Kárpátalján*. Ungvár–Budapest, 1993, Intermix. A külön hivatkozással nem jelzett eseményeket ennek a könyvnek az alapján említem. Ezzel nagyjából megegyezik Dupka György – Horváth Sándor: A magyar forradalom és szabadságharc hatása Kárpátalján. In Székelyhidi Ágoston (szerk.): *Magyar 56.* Budapest, 1996, MVSZ

[183] Kárpáti József miniszterhelyettes: *Tájékoztató a népi demokratikus országok és kapitalista országok viszonylatában jelenleg érvényben levő vízumrendszerről.* 004981/szig. titk. 1956. Budapest, 1956. május 19. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Követség iratai, 22. d. 1956. 418. p.

[184] Bereczki Gábor: Levél Udinéből. *Új Ember,* 1994. január 9.

[185] Ludányi András 1995, i. m. 251, 261/28. j.

[186] King, Robert R. 1973, i. m. 88. p.

[187] Angol hírszerző források alapján Révai István: A kárpátaljai magyarság mai helyzete. *Katolikus Szemle,* 10 (1958), 131. p.

[188] „Nem voltam hajlandó harcolni magyar testvéreim ellen." (Interjú Lukács Mátyással.) *Beregi Hírlap,* 1996. október 19.; Ugyanez *Erdélyi Magyarság,* 1996/10–12.

[189] S. Benedek András előadása *„Az 1956-os forradalom és szabadságharc"* című konferencián. 1997. október 12. Magyarok Házának Színházterme (MVSZ).

[190] Az 1956-os forradalom hatása a szomszédos országokban. Duna TV, 1958. október 25. 22.50 óra. Fórum. Dupka György hozzászólása.

[191] Bonkáló Sándor – Salga Attila: *A rutének (ruszinok).* Basel–Budapest, 1996, EPMSZE, 165. p.

[192] András Károly 1987, i. m. 422. p.

[193] Bonkáló Sándor, Salga Attila 1996, i. m. 165. p. hivatkozva András Károly 1987, i. m. 422-ra, amely a hír alapjául a *Die Deutsche Tagespost* (Würtzburg) 1976. október 12-ei számában közölt információt veszi.

[194] Dalmay Árpád személyes közlése.

[195] *Journal American,* 1956. november 19.; *New York Times,* 1956. november 20. Említi Brogyányi i. m. 106. p., King, Robert R. i. m. 86. p. – november 4-e utáni időszakra helyezi a vajdasági csapatösszevonást, de hangsúlyozza, hogy az sokkal inkább a szovjet intervenció ellensúlyozására, mintsem a vajdasági magyar kisebbség megfélemlítésére irányult.

[196] Rusinov, Dennison: Minorities in domestic politics: Yugoslavia. In Heuberger, Valeria – Kolar, Othmar (szerk.) 1994, i. m. 75. p.

[197] *„Istennek népe, áldjon meg téged az Úr, és őrizzen meg téged, világosítsa meg az Úr az Ő orcáját terajtad, és könyörüljön rajtad, fordítsa az Úr az Ő orcáját tefeléd, és adjon neked békességet."*

[198] Dobos Ágoston és Dobos Ágostonné személyes közlése.

[199] Kuti Jenő ideiglenes ügyvivő: *Látogatás Bábics főosztályvezetőnél.* 272/1/1956 sz. t. Belgrád, 1956. december 20. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Követség iratai, 23. d. 1286.

[200] Cséby Lajos nagykövet: *Látogatás Gustav Krklec költőnél*. 34/szig. titk./1960. Belgrád 1960. február 24. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai, 29. d. 454–455.

[201] Révay István: A jugoszláviai magyarság mai helyzete. *Katolikus Szemle,* 10 (1958) 177.

[202] Kuti Jenő ideiglenes ügyvivő: *A magyar események a jugoszláv sajtó tükrében*. 36/1957. sz. t. Belgrád, 1957. január 15. MOL XIX-J-1-j, Jugoszláv TÜK 11. d. 4/j. 001194/1957.

[203] Cséby Lajos nagykövet: *Szovjet tanácsossal folytatott beszélgetés*. 167/szig. titk./1958. Belgrád, 1958. július 1. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai, 27. d. 1958. 385–386.

[204] Boros Róbert KÜM I. pol. oszt. vez.: *Szovjet tanácsossal folytatott beszélgetés*. 004349/szig. titk. Budapest, 1958. július 15. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai, 27. d. 1958. 384. A kéthetes válaszadás viszonylag gyorsnak számított a korabeli magyar KÜM-ben, azaz fontosnak tarthatták az ügyet.

[205] Cséby Lajos nagykövet: *A magyar nemzeti kisebbség helyzete Jugoszláviában*. Belgrád, 1960. január 15. 17/sz. t./1960. Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL) XIX-J-1-j, Jugoszláv TÜK, 25. d. 16/b 00651/1960.

[206] Pecze Ferenc előadása *„Az 1956-os forradalom és szabadságharc”* című konferencián. 1997. október 12. Magyarok Házának Színházterme (MVSZ).

[207] Nemzeti jelleget is öltött az 1959. május 11-ei zágrábi diáktüntetés. Még ennél is inkább nemzeti követelésekkel léptek föl a horvát fővárosban a karácsonyi éjféli mise után a Köztársaság téren gyülekező hívek (Nenad Mali korabeli zágrábi csehszlovák konzul szerint több százan, a *Magyar Képes Újság*ot szerkesztő Svetko Malusev szerint pedig több ezren). Ekkor a májusi megmozdulással ellentétben, ütközet nem következett be, mert a rendőrség közeledtére már oszlani kezdett a tömeg, mégis mintegy 100 embert letartóztattak. Vö. Cséby Lajos nagykövet: *Látogatás a zágrábi csehszlovák alkonzulnál.* 37/szig,titk./1960. Belgrád, 1960. február 24. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai, 29. d. 446–447. p. A zágrábi, eszéki és szarajevói katolikus papság ellen nacionalista szervezkedés vádjával 1960 elején folytatott perekről ad számot Cséby Lajos nagykövet: *Hírek Jugoszlávia és a Vatikán viszonyainak alakulásáról.* 38/szig. titk./1960. Belgrád, 1960. február 24. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai, 29. d. 443–445.

[208] Rusinov, Dennison i. m. In Heuberger, Valeria – Kolar, Othmar (szerk.) 1994, i. m. 73. p.

[209] Gaál, Károly (szerk.): *1956 und das Burgenland. Burgenländisches Landesarchiv.* Eisenstadt, 1996, 108–109, 187, 236. p.

[210] Misiunas, Romuald J. – Taagepera, Rein: *The Baltic States. Years of dependence 1940–1980.* London, 1983, Hurst, 130. p.

[211] *Czerwony Sztandar,* 1956. november 6. A virágnyelv úgy érvényesült, hogy „véletlenül" pont az „imperializmus" nemzeti belügyekbe való beavatkozása fölött ítéletet mondó jelszót nyomtatták ki a november 4-ei beavatkozást ismertető deklaráció fölé.

[212] Korábban csak autochton lakosságot ismert el a lengyel politikai retorika.

[213] *Trybuna Opolska,* 1956. november 3. Ezt a számot a hatóságok bezúzatták; Urban, Thomas: *Deutsche in Polen. Geschichte und Gegenwart einer Minderheit.* München, 1994, CH-Bek, 84. p.; Stoll, Christian Th.: *Die Rechtstellung der deutschen Staatsangehörigen in den polnisch verwalteten Gebieten. Zur Integration der sg. Autochtonen in die polnische Nation.* Frankfurt a. M.–Berlin, 1968, 498. p.

[214] Brogyányi, Coloman 1959, i. m. 86. úgy tartja, hogy mindegyik *„vasfüggöny mögötti"* szomszéd országban így történt ez. (E fogalomba valószínűleg nem értette bele Jugoszláviát.)

[215] Vö. Gereben Ferenc: A történelmi tudat kisebbségi helyzetben. *Valóság,* 1997/4, 36–51. p.

[216] *Népszabadság,* 1957. január 11. és február 3.

[217] Hajdú Tibor 1993, i. m. 130. p.

[218] Vö. Horváth Sándor – Dupka György 1993, i. m.-ben feltárt ítéletekkel.

[219] A második világháború utáni kollektív felelősségre vonásról lásd pl. Komanovics József: A német nemzeti kisebbség és a kollektív felelősségre vonás kérdése a II. világháború után. In *Baranyai Helytörténetírás,* 1987/1988, 479–487. p.; Balogh Sándor: A nemzeti, nemzetiségi kérdés és a kollektív felelősség Közép- és Délkelet-Európában az 1940-es években. *Múltunk,* 1990/2; Janics Kálmán: *A kassai kormányprogram és a magyarok „kollektív bűnössége".* Pozsony–Bratislava–Pressburg, Pannónia, 1993.

[220] Magyarországon a német intézményrendszerre nem vonatkozott sem a kisebbségi törvény 1945-ben készült tervezete (Föglein Gizella: A magyarországi nemzeti kisebbségek helyzetének jogi szabályozása, 1945–1993. *Régió,* 1997/1), sem az 1946-ban hozott minisztériumi rendelet a nemzetiségi oktatásról (Föglein Gizella: Nemzetiségi oktatás a II. világháború után Magyarországon. *História,* 1990/2). Romániában, ahol hivatalosan sosem merült fel a magyarság kollektív felelőssége, elég széles körű magyar intézményrendszer épült ki 1945-ben, amelyet ugyan sok tekintetben hátrányára alakítottak át az ötvenes évek elején, de olyan új intézményekkel is bővítettek, mint a MAT. Ezzel szemben a második világháborúért hivatalosan is kollektív felelősséggel sújtott németek intézményi hálózata sosem érte utol a magyar intézmények számát és színvonalát (Vö. Hartl, Hans: Zum Exodus der Deutschen aus Rumänien. *Südosteuropa Mitteilungen,* 3/4/1987). Csehszlovákia annyiban nem tökéletes példa, hogy a magyarság intézményrendszeri diszkriminációja a hivatalosan ukránnak tekintett ruténekhez képest a kommunista politikai rendszer bevezetése előtti éveket jellemezte. Ezzel szemben a németek intézményei sosem vetekedhettek az ukrán, lengyel és magyar intézményekkel a kommunista Csehszlovákiában. Jugoszláviában még a hatvanas évek végén is a kisebbségpolitika ideológiai alapját képezte, hogy a németeket a háború után kollektív felelősséggel sújtották, viszont a

magyarságot és az albánokat – tekintettel a jugoszlávbarát albán és magyar partizánmozgalmakra – a vajdasági és koszovói „autonómia" keretében elég széles körű intézményrendszerrel ruházták fel (Vö. Rehák László: *A kisebbségek Jugoszláviában*. Újvidék, 1967, Fórum, 210. p. és azt követő oldalak).

[221] Jugoszlávia és Ausztria kivételével a szomszéd országok vezetése már 1956. november 4-e előtt kinyilatkoztatta, hogy ellenforradalomnak tartja a magyarországi felkelést. Magyarországon az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottsága 1956 decemberének elején nyilvánította elejétől végéig ellenforradalommá az október 23-át követő eseménysort. Az MSZMP Ideiglenes KB 1956. decemberi határozata. In *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1956–1962.* Budapest, 1964, Kossuth, 13–24. p.

[222] 1956 őszéig a második világháború után kollektív felelősséggel sújtott német és magyar kisebbségek már térségünk az összes országában visszanyerték állampolgári egyenjogúságukat. A határon túli magyarok intézményrendszere összes szomszéd országokban megfelelt az adott ország kisebbségpolitikai normáinak (tehát az igényekhez képest lehetett szűk, de a többi kisebbséghez képest semmiképpen sem volt diszkriminatív). Hasonlóan alakult a németek helyzete Magyarországon, Lengyelországban, illetve némi megszorítással Romániában. Csehszlovákiában, a Szovjetunióban és Jugoszláviában ezzel szemben a németek számára még mindig nem szerveztek saját intézményeket.

[223] Sok magyar 1958-ig nem vehette föl a csehszlovák állampolgárságot.

[224] Ezt a nyugtalanságot számos korabeli hangulatjelentés is tükrözte, amelyek a későbbiekben szerepelnek a hivatkozások között.

[225] *Magyar Nemzet,* 1956. november 4.

[226] Hazánk németajkú lakosságának helyzetéről nyilatkozott dr. Wild Frigyes, a Magyarországi Német Dolgozók Kulturális Szövetségének főtitkára. *Népszabadság,* 1957. március 9.

[227] *Népszabadság,* (fővárosi kiadás), 1957. március 8. és (vidéki kiadás) március 9.

[228] A vidéki változatban, amelyet a németséggel közvetlen kapcsolatban élő pártfunkcionáriusok olvastak, a KÜM közleménye két nap késéssel, a Wild Frigyes-interjúval egyszerre jelent meg. Világos kellett legyen tehát a vidéki olvasó számára a következtetés: nem számít a megszállók iránti lojalitásnak az osztrák külpolitika számonkérése a hazai németeken.

[229] Kondacs Pál – Bielik György: *Jegyzőkönyv.* Készült 1957. március 23-án a Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetsége helyiségében tartott munkaértekezletről. MOL XIX-I-4-g, 46. d. 65. t., MMNO/MSZDSZ iratai, 1955–68., Budapest, 1957. március 23. Bielik György beszámolójával foglalkozó szakasz.

[230] *Narodne novine,* 1957/8.

[231] Klio: Zwei Schwaben im ungarischen Freiheitskampf. Lajos Kossuth über die Schwaben. *Neue Zeitung,* 1958/11; Knabel, Wilchelm: Die Tolnauer Schwaben im Freiheitskampf 1848/1849. *Neue Zeitung,* 1958/11.

[232] Parragi György: Der 4. April und die Ungarnduetschen. *Neue Zeitung,* 1958/14.

[233] Kállai Gyula: *Előterjesztés a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányhoz a Magyarországon élő nemzetiségek néhány problémájáról*. Budapest, 1957. június. MOL 288. f. 33/1957/5. 130–133. p. Nem elképzelhetetlen természetesen, hogy maga a szöveg a megjelölt időpontnál valamivel korábban keletkezett.

[234] Gyenes László: A mi „német kérdésünk", I–III. *Komárom Megyei Dolgozók Lapja,* 1958. február 27., március 1. és március 5.

[235] Előterjesztés-tervezet a magyarországi nemzetiségi kisebbségek gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális (oktatási, népművelési) helyzetéről. 1958. május 21. MOL 288. f. 33/1958/15. vé 114–121.

[236] Khrushchew: *Remembers*. Boston–Toronto, 1970. Idézi Ludman Ferenc: Románia helyzetéről, fejlődési trendjéről és a magyar–román viszonyról a közép-kelet-európai térségben 1989 után. Vázlat. *Pro Minoritate,* 1995/3–4.

[237] Valószínűleg ugyanerre a parancsra célzott, csak némileg rosszul értelmezve az információt a *The New York Times* 1956. október 30-ai száma, amely minden tüntetés szervezőjének azonnali letartóztatására adott romániai parancsról számolt be. Minthogy ez a hír aligha származott közvetlenül Romániából, eljutásának hosszúsága miatt jelenhetett meg csak a 30-ai lapban.

[238] Fazekas Jánossal és Sütő Andrással készült interjúra hivatkozva Tófalvi Zoltán 1996, i. m. 199. és 202. p.

[239] Itt érdemes idéznünk, amit Fazekas János a hasonló tartalmú, 1956. november 2-ai írónyilatkozatról mondott, de amelyet nyilván ugyanolyan személyes indítékkal igazolt önmaga előtt, mint néhány nappal korábban. Tófalvi i. m. 202. p.: *„Szükségesnek tartottam, hogy a marosvásárhelyi és a Magyar Autonóm tartományi értelmiség politikai álláspontjáról írásos dokumentum legyen (…) amely igazolja, hogy a magyar értelmiség nem nacionalista, nem akarja elvenni Erdélyt. (…) Azokon a soviniszta szekuritátés tiszteken ütött, akik hamis információkat gyűjtöttek a magyar írók ellen, és 1956-ban javasolták letartóztatásukat."*

[240] Lelkiismeretünk parancsszava. *Előre,* 1956. november 4.; *Utunk,* 1956. november 7; Lelkiismeretünk parancsszava. A Magyar Autonóm Tartományban élő írók és a marosvásárhelyi irodalmi intézmények dolgozóinak levele a Román Munkáspárt Központi Választmányához. In Balázs Lajos (szerk.): *A szocializmus védelmében. Dokumentumok a Magyar Autonóm Tartományból az 1956. októberi–novemberi magyarországi ellenforradalommal kapcsolatban.* Marosvásárhely, 1957, Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó; ismertette a pozsonyi *Új Szó* 1956. november 5-ei száma is.

[241] Nagy István: A romániai magyar irodalom. *Élet és Irodalom,* 1957. május 10.

[242] Általában a hűségnyilatkozatok egyformaságára s emiatt észrevehető közös szerzőjére utalt Tófalvi Zoltán 1996, i. m. 205. p.

[243] A marosvásárhelyi Simó Géza Bútorgyár dolgozóinak nyilatkozata. A Román Munkáspárt Központi Vezetőségének, Gheorghe Gheorghiu-Dej elvtársnak. Balázs Lajos (szerk.) 1957, i. m. 26. p.

[244] Említi Vincze Gábor 1999, i. m. *Szabadság,* 1999. november 9.

[245] *Előre,* 1956. november 6.

[246] Vincze Gábor 1999, i. m. *Szabadság,* 1999. november 9.
[247] Vö. Jordáky Lajos i. m. 305. p.; *Szilágyi Júlia-interjú.* I. m. 14. p.
[248] Fazekas János elvtársnak… In Balázs Lajos (szerk.) 1957, i. m. 46–63. p.
[249] *Utunk,* 1956. december 8.
[250] Gagyi Balla István 1999, i. m. 287. p.
[251] Jordáky Lajos i. m. 306. p.; *Szilágyi Júlia-interjú.* 13. p.
[252] Jordáky Lajos i. m. 308. p.
[253] Romániai magyar írók újévi levele. *Népszabadság,* 1957. január 4. (budapesti változat), 1. p.; Romániai magyar írók levele a Magyar Népköztársaság íróihoz. *Népszabadság,* 1957. január 4. (vidéki változat), 4. p.
[254] Lásd pl. *Dávid Gyula-interjú.* I. m. 63. p.; *Gáll Ernő-interjú.* I. m. 155. p.
[255] Gál Mária 1996, i. m. 114. p.
[256] *Előre,* 1957. október 15.
[257] Dános Miklós: A nacionalizmus ellen együtt kell harcolnia magyarnak és románnak. Értelmiségi nagygyűlés Kolozsvárott. *Népszabadság,* 1957. október 16.
[258] Üdvözletünket küldjük a magyar népnek és szívből kívánunk újabb ragyogó eredményeket a szocializmus építésének útján. *Előre,* 1957. november 17.
[259] Részletek: Bodor András: Az egyetem felszámolása. In Bodor András: A Bolyai Tudományegyetem, *1945–1959.* In Faragó József – Incze Miklós – Katona Szabó István (szerk.): *„Az erdélyi magyar felsőoktatás évszázadai" kiállítás és konferencia emlékkönyve.* Budapest, 1996, Bolyai Egyetem Barátainak Egyesülete, 295–296. p.
[260] *Boros Zoltán-interjút* idézi Tófalvi Zoltán 1998, i. m. 1002–1003. p.
[261] King, Robert R. 1973, i. m. 83. és 285/22. j. is.
[262] Idézi Tófalvi Zoltán 1996, i. m. 198–199. p.
[263] Szabó T. Ádám: 1956 Romániában. In Békés Csaba (szerk.): *Az 1956-os forradalom helye a kommunista rendszer összeomlásában.* Budapest, 1993, '56-os Intézet, 107. p.
[264] Gagyi Balla István 1999, i. m. 282. p. szerint ez a propaganda elsősorban a budapesti román nagykövetség téves jelentésein alapultak. Feltételezésem szerint a diplomáciai jelentések tendenciózussága már eleve a propaganda számára kitűzött célokat szolgálta.
[265] Vö. Jordáky Lajos i. m. 285. p.
[266] Az antiszemitizmus vádja a magyar felkelés ellen korántsem számított kizárólag román felvetésnek. A kádári „Fehér könyv" IV. kötete is külön fejezetet szentelt ennek a témának *„Antiszemita jelenségek és zsidóellenes atrocitások a magyarországi ellenforradalom idején"* címmel, mint ezt kiemeli és álságosságára rávilágít Kende Péter: *Röpirat…* 1989, i. m. 147. p.
[267] Tófalvi Zoltán 1996, i. m. 199. p.
[268] Gh. Gh-Dej beszéde. In Balázs Lajos (szerk.) 1957, i. m. 23. p. A beszédet közölte: Gheorghiu-Dej, Gheorghe: *Artikel und Reden. Dezember 1955 – Juli 1959.* Bukarest, 1959, Politischer Verlag is.
[269] Lungu, Corneliu Mihai – Retegan, Mihai (szerk.): *1956 explozia. Percecpti române, iugoslave si sovietice asupra evenimentelor din Polonia si Ungaria.* Bucu-

resti, 1996, Univers Enciclopedic, 370–375. p. Magyar fordításban idézi részleteit Gagyi Balla István 1999, i. m. 287–289. p.

[270] Páll György: Mai magyar élet Erdélyben. *Katolikus Szemle,* 11 (1959) 60. p.; Becsky Andor: Az Állami Székely Színház Magyarországon. *Élet és Irodalom,* 1958. december 5.

[271] Balázs Lajos (szerk.) 1957, i. m.

[272] Vö.: Esterházy János: Jelentés 1936. szeptember 11-én Beneš-elnökkel lefolytatott megbeszélésről. In Molnár Imre (szerk.) – Esterházy János: *A kisebbségi kérdés*. Válogatott írások, beszédek, interjúk. Budapest, 2000, Ister, 76. p.: *„Tudvalevő dolog az, hogy minden forradalom a szomszéd államokban bizonyos idegességet vált ki, és ha netán valami zavargások törnének ki Németországban vagy Magyarországon, ennek levét legelsősorban az itt élő kisebbségek innák meg, ha mégoly igazságtalan volna is ezen büntetés"* – mondta Edvard Beneš, ami ellen a lojális együttműködést javasolta orvosságul, olyan formában, hogy a magyar keresztény szocialisták lépjenek be a csehszlovák kormánykoalícióba.

[273] Kaplan, Karel 1993, i. m. 95. p.

[274] Balassa Zoltán 1996 *(Erdélyi Magyarság)* i. m. 26. p.

[275] *Hadak útján.* München, 1957. Hivatkozik rá Brogyányi Kálmán i. m. 88. p., amely egy vázlatos térképet is közöl a csehszlovák csapatmozgásokról.

[276] Balassa Zoltán 1996 *(Erdélyi Magyarság)* i. m.

[277] Vö. Gábor József nagykövet: *Az októberi események kihatása Csehszlovákiában és a csehszlovák párt és kormány ezzel kapcsolatos állásfoglalása*. Prága, 1957. január 30. MOL XIX-J-1-j, Csehszlovák TÜK 14. d. 4/j. 00708/1957. 25.: *„A hadsereg gépesített alakulataihoz két korosztályt behívtak, és ezeket elsősorban a magyar határ mellett helyezték el, ugyanakkor az esedékes leszereléseket bizonytalan időre elhalasztották. A párt és állami apparátus, éppúgy mint a fegyveres erők, teljes készenlétben állt, hogy ha a magyarországi események hullámai átcsapnának Csehszlovákiába is, azt azonnal el tudják fojtani."*

[278] Egy ilyen menekültről és még a kommunisták között is hűvös fogadtatásáról írt Duba Gyula: *Örvénylő idő*. Pozsony, 1982, Madách, 344. p. Említi András Károly 1986, i. m. 393. p.

[279] Levél a CSKP KB Titkárságának. Budapest, 1957. március 4. MOL 288. f. 9/1957/17. őe. (11) 2. és MOL 288. f. 32/1957/2. őe. 110. Alapy Gyula Érsekújvár „vendége" volt, ahol munkát is kapott. Az, hogy a csehszlovák hatóságok szerették volna, ha visszatér Magyarországra, azzal is összefüghetett, hogy károsnak tartották egy súlyosan kompromittált anyaországi személyiség jelenlétét a magyar kisebbség körében. Végül a Szovjetunió fogadta be, ahonnan csak az 50-es évek végén tért vissza Magyarországra.

[280] Iván Tivadar levele Lázár Györgynek. Bratislava (Pozsony), 1957. március 10. MOL 288. f. 32/57/5. őe. 281–282. p. Bényi József jelentése (Pozsony, 1957. január 18.) MOL XIX-J-1-j, Csehszlovák TÜK 14. d. 4/j. 00277/1957, 11–12. p.

[281] *„A főkonzulátus félfogadásán számos csehszlovák állampolgár, aki valamilyen ügyben érdeklődni jött el, mondta el tapasztalatait. Például az utcán, ha ma-*

gyarul beszéltek, rájuk szóltak, a túlnyomó részt szlovákokból álló munkahelyeken kellemetlenkedtek, sértegették a magyar nemzetiségű dolgozókat." Bényi József jelentése, MOL XIX-J-1-j, Csehszlovák TÜK 14. d. 4/j. 00277/1957. 11. *„A nagykövetséget az utóbbi időben többen keresték fel és egyre több levelet is kapott, amelyekben az itt élő magyar nemzetiségű lakosok panaszt emelnek egyes helyi szervek vezetőinek túlkapásai ellen."* Gábor József nagykövet: *Csehszlovák Külügyminisztériumban tett látogatás*. Prága, 1957. január 10. 206/1/szig. titk. 1956-G. MOL XIX-J-32-a, Pozsonyi Főkonzulátus iratai, 9. d. 1957. 495. p.; uo. 496. p. Horváth Ferenc levele a magyar Főkonzulátusnak. Zlutice, 1956. december 18. Gábor József jelentésének mellékleteként.

[282] *Új Szó,* 1956. október 26.; *Ifjúság,* 1956. október 27.

[283] *Új Szó,* 1956. október 28.

[284] A Csemadok Központi Elnökségének felhívása. Bratislava (Pozsony), 1956. október 29. *Új Szó,* 1956. október 30.

[285] Az erre vonatkozó részeket idézi András Károly i. m. 393. p. és említi King, Robert R. 1973, i. m. 79–80. p.

[286] *Új Szó,* 1956. október 31.

[287] Levél Magyarország bányászaihoz. *Új Szó,* 1956. november 1.

[288] Vö. *Új Szó,* 1956. november 2.; Brogyányi 1959, i. m. 97. p.

[289] Határozati nyilatkozat. Komárno (Rév-Komárom), 1956. november 3. In BH Csem. Arch. Végh László előadásának dokumentációja az 1956-os csehszlovák sajtóvisszhang témájában.

[290] *Új Ifjúság,* 1956. november 3.

[291] *Új Szó,* 1956. november 11.

[292] Brogyányi, Coloman 1959, i. m. 98. p.

[293] Beköszöntő. *A Hét,* 1956. december 2.

[294] (Lőrincz Gyula május elsejei beszéde) Kedves elvtársak, polgártársak!… BH Csem. Arch. Levelezés I. d.

[295] Tézisek a Csemadok VI. országos közgyűlésének elnökségi beszámolójához. (Pozsony, 1957 májusa) BH Csem. Arch. Rendezésre váró anyagok.

[296] A Csemadok VI. Országos Konferenciája. Ma ebben az országban a munkásosztály uralkodik.

[297] Lőrincz Gyula vitafelszólalása a Szlovák Nemzeti Front ülésén. *A Hét,* 1957. július 7.

[298] Gábor József nagykövet: *Az októberi események kihatása Csehszlovákiában és a csehszlovák párt és kormány ezzel kapcsolatos állásfoglalása*. Prága, 1957. január 30. MOL XIX-J-1-j, Csehszlovák TÜK 14. d. 4/j. 00708/1957, 25. p.

[299] Brogyányi, Coloman 1959, i. m. 86. p.

[300] A Comenius-egyetemi nagygyűlésről: Bényi József jelentése, MOL XIX-J-1-j, Csehszlovák TÜK 14. d. 4/j. 00277/1957, 12. p.

[301] Ezt másnap a magyar újság is összefoglalta. A magyar nemzetiségű polgárok szava. *Új Szó,* 1956. november 4.

[302] Tóth Tibor: Határmenti képek 1956 novemberében. *Új Szó,* 1956. november 9.

[303] Összefoglaló október 23–november 4. csehszlovákiai sajtóvisszhangjáról. Prága, 1956. november 22. MOL XIX-J-1-j, Csehszlovák TÜK 1945-64. 14. d. 4/j. 007792/1956.

[304] Práce, 1956. november 6.; idézi Brogyányi i. m. 93. p.

[305] Említi Brogyányi, Coloman 1959, i. m. 96. p.

[306] Idézi Hajdú Tibor: „A magyar reakció népellenes puccsa". A csehszlovák KB 1956. december 5–6-ai ülése. In *Évkönyv,* II. Budapest, 1993, '56-os Intézet, 129. p.

[307] *Új Szó,* 1956. december 21. Idézi Brogyányi, Coloman 1959, i. m. 96. p.

[308] Uo.

[309] Hajdú Tibor i. m. 130. p.

[310] *Népszabadság,* 1957. január 30.

[311] Említi Kraus Tamás – Szilágyi Ákos (szerk): *Oroszország és a Szovjetunió XX. századi képes történeti kronológiája*. Budapest, 1992, Akadémiai Kiadó, 1957. január.

[312] Meg kell jegyezni, hogy az erdélyi és a felvidéki magyarokon kívül még az NDK-ban fogadták „önkéntesek" jelentkezését Magyarország ellen, úgyhogy az ilyen tervek szerint a beavatkozásban „jó németek" is részt vettek volna. Vö. Kádár János felszólalásával az MSZMP ideiglenes KB 1956. november 23-ai ülésén, Balogh Sándor (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt vezetőtestületeinek jegyzőkönyvei*. I. k. Budapest, 1993, Interna RT, 95. p.

[313] Lengyelországban például 1958 elején állították bíróság elé az 1957-ben gyűjtött dokumentumok alapján Czesaw Gêbrowskit, akit Lambinowice (Lamsdorf) internálótáborának vezetőjeként 1945–1946-ban több száz német haláláért terhelt felelősség. Urban, Thomas 1994, i. m. 84. p.

II. NEMZETISÉGI KÉRDÉS A FORRADALOM UTÁNI ELSŐ KÉT ÉVBEN (1957–1958)

1957 és 1958 folyamán a szovjet fennhatóság[1] megszilárdítása alkotta a legfontosabb politikai célt Magyarországon, s a szomszéd országok pártvezetése is elsőrendű feladatnak érezte ennek támogatását. A konszolidációs folyamat egyrészt a lázadó társadalom pacifikálására törekedett, aminek a politikai terror és a gazdasági, illetve egyéb engedmények egyaránt részét alkották; másrészt legitimitást próbált szerezni a hatalomnak, amely valójában egyelőre csak a szovjet fegyverekre támaszkodhatott. Egyik szempontból sem volt közömbös, hogy mely szomszéd országok gyakorolnak befolyást a magyarországi társadalomra.

Ez a probléma nem nélkülözte a nemzetiségpolitikai összefüggéseket, mivel a kisebbségekről azt feltételezték, hogy átlagon felül figyelnek anyaországukra. Természetesen az ilyen feltevés különböző kisebbségek esetében különböző mértékben állta meg a helyét. Központi kérdésnek Magyarország megbékéltetése számított, de mind a Szovjetunió, mind a többi szomszéd ország biztonságpolitikája abban volt érdekelt, hogy egy esetleges újabb magyarországi felkelés esetén a magyar kisebbségek ne közvetítsenek eszményeket a határ túloldaláról. Ez az érdek szintén mélyen érintette a kisebbségpolitikát. A magyarországi kisebbségek és a szomszéd országok magyarsága között lélekszámban, jellegzetességekben és persze számtalan más tekintetben hatalmas különbség mutatko-

[1] A fennhatóság kissé óvatos megfogalmazásnak tűnik a megszálláshoz képest, de azért használom ezt a kifejezést, mert a katonai megszállásnál többet jelentett a megszállt Magyarország és a szovjet birodalom viszonya. A szovjet fennhatóságot két struktúra biztosította. A hatalom egyrészt arra kényszerítette a magyar társadalmat, hogy viselkedjék lojálisan a magyarországi „párttársadalom” iránt, és fogadja el a szovjet hadsereg jelenlétét, másrészt a párttársadalmat kényszerítette arra, hogy tanúsítson lojalitást a Szovjetunió, pontosabban a Kreml mint a szovjet blokk központja iránt.

zott,[1] de nem tudunk arról, hogy ezt a különbséget 1956 körül valaki górcső alá vette volna. Egy kevés társadalompolitikai rutinnal azonban részletes elemzés nélkül is ki lehetett számítani, hogy a szomszéd országok magyarsága sokkal nagyobb erőt képvisel, azaz sokkal „robbanékonyabb" közeget alkot, mint a magyarországi nemzetiségek.

Biztonságpolitikailag a hatalom azzal a kihívással nézett szembe, hogy milyen kisebbségpolitikával tudja ebben a közegben leginkább támogatni a szovjet megszállás konszolidációját, illetve útját állni a forradalmi eszmék továbbterjedésének.

II.1. AZ ÁLLAM, A KISEBBSÉG ÉS AZ ANYAORSZÁG VISZONYÁNAK ALAKULÁSA

A nemzetiségpolitika három fő szereplője maga a kisebbség, az állam, amelyben él, és ha van, akkor az anyaország. A kisebbségpolitika e három szereplő egymáshoz való viszonyát befolyásolja. Ha tehát meg akarjuk ismerni egy korszak nemzetiségpolitikáját, akkor arra kell figyelmet fordítanunk, hogy ez a háromszögű viszony hogyan alakult. Azért kell a háromszögű viszonyról egységben beszélnünk, mert ha az egyik oldalt a másik nélkül tekintjük át, akkor hamis képet, hamis értelmezést kapunk. Sajnos azonban kevés a politikai életnek az olyan szegmense, amely egyszerre befolyásolná mind a három oldalt. Sőt, a három oldal nem is azonos politikai síkon mozog. Míg az állam-kisebbség viszony döntő részben belpolitikai ügy (amelybe vitatott, hogy a nemzetközi jog szerint mennyi beleszólása lehet az anyaországnak), addig a két állam kisebbségpolitikai kapcsolata a nemzetközi politika kérdése. Az anyaország és a kisebbség kapcsolata, ha egyáltalán fennáll ilyen kapcsolat, mindkét síkhoz tartozik, de voltaképpen egyiknek sem organikus része, hiszen államhatárokon túlmutató együttműködés, de a kisebbségek nem egyértelműen alanyai a nemzetközi jognak. A politikai élet jogi struktúrái tehát nem felelnek meg a valóságnak, ami bizonyára a kisebbségi problémákkal járó gyakori instabilitás egyik okozója.

Közvetlenül a magyarországi forradalom után egyik tárgyalt országban sem született olyan *központi párthatározat,* amely átfogóan vázolta volna fel a kisebbségpolitika koncepcióját, a régi határozatok érvényessége azonban az új helyzetben megkérdőjeleződött. Ezért a diplomácia és a propaganda apróbb elemeiből kell összeraknunk, hogy milyen koncepció érvényesült ebben a politikában. Mit kell vizsgálnunk a há-

romszögű viszony megismeréséhez tárgyalt korszakunkban és térségünkben?

Minthogy egy ország kialakíthat általános elveket kisebbségpolitikája számára, amely nem egy-egy kisebbségre vonatkozik, de befolyásolja a konkrét kapcsolatokat, ismerni kell az általános ideológiai koncepciót, ha volt. E téren releváns változást a szovjet megszállás konszolidációjának két évében csak Magyarországon találtam.

Az állam és a kisebbség viszonyával kapcsolatban egyrészt az tisztázandó, hogy a sajtó vagy a belső diplomácia hogyan értelmezte az egyes népcsoportok helyét, szerepét, státusát az adott államban. A másik fontos szempont a nemzetiségi intézményrendszer, hiszen azt a kommunista politikai rendszerű országokban az állam tartotta fenn a kisebbségek számára. Az intézményrendszer olyan döntő fontosságú problémaként jelentkezett a kommunista politikai rendszerű országok nemzetiségi politikájában, hogy erre külön alfejezetet kell szánnunk, s ebben a fejezetben csak elvi szinten foglalkozunk vele. Az állam és az anyaország kisebbségpolitikai viszonya elsősorban a diplomáciában érvényesült, úgyhogy figyelemmel kell lennünk a kisebbségpolitika megjelenésére az államközi kapcsolatokban. A diplomáciához hozzátartozott természetesen a sajtón keresztül történő „üzengetés", irányvonal-meghatározás is.

Az anyaország és a kisebbség, illetve általában véve az államhatárok által szétszakított nemzetrészek kapcsolatát döntő mértékben határozta meg (ha egyáltalán létezett) a *természetes társadalmi érintkezés* (értve ezen korszakunkban főként az utazási lehetőségeket). Tekintettel arra, hogy ez igen szűkre szabott (bár fokozatosan táguló) korlátok között folyt, különösen fontos az a kérdés, hogy a médiában hogyan jelentek meg a kisebbségek, illetve az anyaország. (A média nemcsak a sajtó, hanem az ünnepi megemlékezések vagy akár a templomi prédikációk is.) Ellentétben az utazásokkal, a média *virtuális érintkezést* teremtett a kisebbségek és anyaországuk között. S végül, de nem utolsósorban, fontos szerepet játszott az anyaország és a kisebbségek kapcsolatában az anyaországi diplomácia erőfeszítése, már amikor volt ilyen, hogy közvetlen kapcsolatot tartson fenn a kisebbség intézményeivel, vezető személyiségeivel.

Az egész helyzet értelmezését súlyosan befolyásolja tárgyalt korszakunkban az a tény, hogy a kisebbségeknek semmiféle önrendelkezésük, illetve legitim képviseletük nem volt. Így csak az állam és az anyaország politikai viszonya kétoldalú, a háromszög másik két oldalán csak az

egyik fél (az állam, illetve az anyaország) álláspontjáról beszélhetünk. Önrendelkezést csak az egyes országok „párttársadalma”[2] mondhatott magáénak, de az is csak korlátozott mértékben. Az effektív vagy potenciális szovjet katonai jelenlét miatt nem történhetett szinte semmi, amihez a Kreml – legalább passzívan – ne járult volna hozzá, úgyhogy minden megállapításunkat a szovjet érdekek tükrében is érdemes értelmezni.

Fellelhető-e Magyarországon egy általános kisebbségpolitikai koncepció nyoma, amely a hazai nemzetiségekre és/vagy a határon túli magyarokra vonatkozott?

A hatalom legitimációját kereső Kádár-rezsim 1957-ben döntő jelentőséget tulajdonított a kommunista politikai rendszerben favorizált tavaszi ünnepnek, május 1-jének. Ezért nem közömbös, hogy a *Népszabadság* vidéken épp ezen a napon, a fővárosban pedig az ünnepségekről tudósító május 3-ai kiadásában egy nemzetiségi tárgyú cikket közölt. Gerencsér Miklós arról értekezett a cikkben, hogy a Baranya megyei Monyoród sokác (a cikkben délszláv), német és magyar polgárai milyen idilli békességben élik közös világukat.[3] A riport szerint Monyoródon szinte mindenki, így a fiatal, szőke tanácselnök, Kretz János is három nyelven beszél. Igaz, csak egy tanító lakik a faluban, Borsos János, aki magyar, de ő is mindhárom nemzetiség diákságával szót ért azok anyanyelvén. A cikk puszta megjelenése természetesen a két feltüntetett kisebbség konformitásáról adott bizonyságot, azaz arról, hogy a hatalom nem azonosítja őket a szovjet blokk számára ellenséges anyaországok politikájával. A falu élete irodalmi típusalkotás volt, s valójában az egész országot jellemezte a publicisztikus írás. Nem azt mutatta be az ideális állapot feltételeként, hogy a magyar mellett egy sokác és egy német tanító is órákat adjon az iskolában, hanem azt, hogy az egyetlenegy tanító mindenki nyelvét értse. Olyan egységet tűzött ki célul, amely kizárja a diszkriminációt, de nem föltétlenül biztosítja a kisebbség közösségi alanyiságát. Igaz, a különbözőség nem merült föl defektként, de értékként sem.

1957. június 15-én Elek községről jelent meg egy hasonló cikk a *Népszabadság* vidéki változatában. A falu fejlődését egyebek mellett a modern építészet egységes stílusával érzékeltette, amely már nem különbözik nemzetiségenként. A másik nagy „eredmény”: gyakori a másik etnikumú házastárs választása. Előkerült ennek intézményes vetülete is, olyformán, hogy a falu négynyelvű kultúrcsoportot működtet. A név-

telen szerző azt írta, hogy *„ebben a községben régen feloldódott a tüntető nemzetiségi különválás, amely olyan jellemző volt főleg a felszabadulás előtt a többnemzetiségű községekben. […] Úgy mondják Eleken, hogy a torzsalkodás a múlté.”*[4] Ellentétben a május 1-jei cikkel, az etnikai önállóság itt már kifejezetten defektként szerepelt. Az ideál nem a különbözőség elhanyagolása, hanem eltörlése, az összeolvadás volt. A nemzetiségek előtti alternatívát egy önkényes fogalomtársítással ez a cikk úgy állította fel, hogy vagy az összeolvadást, azaz a békességet, vagy az elkülönülést, azaz a „torzsalkodást”, ellenségeskedést kell választaniuk.

A restaurálódó kommunista hatalom propagandájában tehát 1957 tavaszán előkelő említésre tett szert a hazai nemzetiségpolitikai ideológia, amely a kisebbségek különállásának megőrzése ellen emelt szót az idő múlásával radikalizálódó hangnemben. Mai szemmel ezt természetes publicisztikai vitának is felfoghatnánk, 1957-ben azonban nem létezett Magyarországon olyan sajtóorgánum (s különösen is a *Népszabadság* nem volt az), amelyben szabad koncepcionális vita folyhatott volna. A „viták” is irányították, ellenőrzöttek voltak, s mint ilyenek nem nélkülözték a politikai funkciót.

Az anyaországhoz fűződő viszonyról a két cikk nem ejtett szót. Nyilvánvaló, hogy ha a nemzetiségek összeolvadásában jelölték meg a célt, akkor az anyaországi kapcsolatoknak értelemszerűen háttérbe kellett szorulniuk. Ugyanakkor az anyaországi kérdés kifelejtése azt is jelezhette, hogy az anyaországi kapcsolatok tekintetében a hatalom nem kívánt általános koncepciót kialakítani, hanem nemzetiségek és anyaországok szerint differenciálásra törekedett.

Az említett két cikken kívül 1957 novemberében a cigánypolitikáról is közölt egy írást a *Népszabadság.* A monyoródi és eleki riporttól eltérően ez a cikk támogatóan nyilatkozott az olyan törekvésekről, amelyek az önálló, cigány nemzetiségi kultúra ápolására irányultak.[5] A következő, koncepcionális gondolatokat is tartalmazó cigánypolitikai publikációt a *Magyar Nemzet* adta közre 1958 szeptemberében. Ez inkább a cigánysággal szembeni előítéletek felszámolására helyezett hangsúlyt, ami persze nem állt ellentétben a novemberi *Népszabadság*-cikk tartalmával.[6] E cikkek szellemiségével azonban szemben állt annak a tanulmánynak a következtetése, amelyet a Munkaügyi Minisztérium megbízásából Pogány György és Bán Géza készített 1957 októberében. Ők élesen elutasították, hogy a cigányságot nemzetiségként kellene kezelni. Kifej-

tették, hogy nincs szükség önálló, cigány nemzetiségi kulturális intézményekre.[7]

1958. május 11-én Baja főterén egy nagygyűlésen az MDDSZ főtitkára, Ognyenovics Milán, valamint az MSZMP KB Titkárságának képviseletében Marosán György mondott beszédet. Marosán *„kijelentette, hogy pártunk és kormányunk törvényes alapokon olyan jogokat biztosít a nemzetiségeknek, mint amilyen* állampolgárokként *megilleti őket. Ha voltak is ezen a téren hibák, eltökéltük, hogy kijavítjuk azokat. (…) Mi csak azt kívánjuk, mindazok, akik a nemzeti kisebbségekhez tartoznak, legyenek hazánk hű állampolgárai, s hogy őrizzék meg nyelvüket, kultúrájukat, sajátos értékeiket."*[8] (Kiemelés: Sz. Á.) Nem lehetett nehéz érteni a szóból. Az ország egyik, egyszerre déli szláv és német kultúrközpontjában a szónok egyértelműen e két kisebbséget célozta meg, s nekik azt üzente, hogy folytatódni fog a „kollektív rehabilitáció", de nem minden föltétel nélkül. A föltétel nem más, mint az állampolgári lojalitás. A beszédből érződött, hogy a szónok „nemzetiségi jog"-on az állampolgári jogegyenlőséget érti.

A határon túli magyar kisebbségi kérdés kapcsán 1957. március 31-én Pikay István cikke a *Népakarat* hasábjain számon kérte, hogy miért nem lehet kapni Magyarországon a romániai *Korunk* új számait, Szlovákiában pedig a magyarországi sajtótermékeket. Azt írta, hogy az elmúlt évtizedben csak nagyon elvétve esett szó a határon túli magyarság problémájáról, s ez vezetett az 1956-os népfelkelést állítólag uraló, durva, irredenta jelszavakhoz. Kijelentette, hogy a határon túli magyarok kulturális élete nem a szomszéd országok belügye, hanem az egyetemes magyar kultúra részét alkotja. Pikay azt fejtegette, hogy csak a határon túli írók megszólalása és a szomszéd országok magyar intézményrendszerének bemutatása veheti elejét a magyar kisebbségek elnyomatásáról keringő híreknek. Azon is kesergett, hogy a szlovákiai magyarság elzáratása az anyaországtól a háború előtti kultúra egyeduralmához, azaz „ideológiai elmaradottsághoz" vezet.[9] Ez pártvonalassága ellenére komoly program volt: annak kimondása, hogy Magyarország – a szovjet fennhatóságú Magyarország is – felelős a magyar kisebbségekért. A cikk megjelenése miatt a szlovák hatóságok rosszallásukat jelezték a pozsonyi magyar főkonzulátusnak.

1957 áprilisában a lipcsei nemzetközi (főként kommunista politikai rendszerű országok számára rendezett) könyvkiállításon Magyarország a román–magyar és csehszlovák–magyar közös könyvkiadás termékei-

vel jelent meg. Minthogy e termékek fogyasztói elsősorban a határon túli magyarok voltak, ez a kultúrdiplomácia szintjén az anyaország őértük vállalt felelősségét demonstrálta. Ez egybevágott a Pikay-cikk ideológiájával.

1957. május 24-én Baktai Ferenc terjedelmes cikket írt a *Népakarat*ba a nacionalista jelenségekről. Ő, ellentétben Pikayval, nem azt vetette a Rákosi-korszak szemére, hogy fél előhozakodni a magyar kisebbségek kérdésével, hanem hogy állítólag túl lanyhán támadta a magyar nacionalizmust. A határok szerinte azt tükrözik, hogy Magyarország „Hitler utolsó csatlósa" volt a második világháború alatt. Ehhez képest csak a népi demokrácia nagyvonalúságának köszönhetők olyan intézmények, mint a székelyföldi autonómia, az újvidéki rádióadás vagy a szlovákiai magyarok *„jó életkörülményei".* Kifejtette, hogy akik ezzel a helyzettel elégedetlenkednek, azok *„suttyomban szívesen ócsárolják a szomszéd népi demokráciákat",* és amit el akarnak érni (s amiért októberben harcoltak is), az nem más, mint a *„torzsalkodás a szomszéd népekkel".*[10] Ez is komoly programnak mondható, csak éppen ellenkező előjellel, mint a Pikay-cikk. Itt a határon túli magyar kérdés teljes érinthetetlensége fogalmazódott meg. Az önkényes képzettársítással kialakított alternatíva szerkezetében is, de szóhasználatában is megdöbbentően hasonlított az Elek nemzetiségeit bemutató *Népszabadság*-cikkre: vagy a magyar kisebbségek helyzetének feltétlen elfogadását, azaz a békességet választjuk, vagy a fellépést érdekükben, azaz a „torzsalkodást".

A *Népakarat* két cikke közötti különbség ugyanúgy csakis egy irányított vitából eredhetett, mint ahogy erre a *Népszabadság* esetében már felhívtam a figyelmet. A határon túli magyar kisebbségi kérdésre vonatkozó, programadó cikkek fordulatot jeleztek. Kora tavasszal a magyarság kultúrnemzeti egységét hirdették meg, amelyet a szovjet blokk keretei között lehet megélni (ezt helyezték kilátásba az erdélyi és szlovákiai hűségnyilatkozatok is!), május végén viszont már elzárkózott ettől a propaganda. Figyelemre méltó, hogy mindkét magyarországi nemzetiségpolitikai cikk a párt központi orgánumában, a *Népszabadság*ban látott napvilágot, és mindkét írás, amely a határon túli magyar kérdést taglalta, a szakszervezetekhez tartozó *Népakarat*ban. Valószínűleg a *Népakarat*ra kényesebb, bizonytalanabb kérdéseket lehetett rábízni, hiszen azért nem közvetlenül felelt a pártvezetés.

II.1.1. Kisebbségpolitikai viszony a német nyelvterülettel

1957. február 5-én találkoztak az FMPK és az MNDSZ képviselői. A németektől elvett ingatlanokról és az összeköltöztetésekből adódó nehézségekről tárgyaltak. Az FMPK konkrét ígéretet tett lépésekre a probléma megoldása érdekében.[11] A találkozó puszta ténye azt jelezte, hogy a szovjetek iránt lojális kormányzat tárgyalópartnernek fogadja el a németség hivatalos képviselőjét, az MNDSZ-t, azaz akceptálja mind a németség helyét a magyar államban, illetve annak politikai struktúráiban, mind az MNDSZ legitimitását. Ezt jelezte később a Wild Frigyes-interjú, illetve a *Neue Zeitung* 1958-ban közzétett hűségnyilatkozatai.

A németeknek a gyakorlatban három anyaországa volt: a Német Demokratikus Köztársaság (NDK), a Német Szövetségi Köztársaság (NSZK) és Ausztria.[II] Ezek közül csak Ausztriában élt magyar kisebbség, de ott is a legkisebb lélekszámú, akikkel – tudomásom szerint – Magyarország egyáltalán nem foglalkozott ebben az időszakban. Így lényegében csak a hazai német kisebbség ügye jelent meg a széles értelemben vett politikai életben. Ahogy láttuk, a Wild Frigyes-interjú 1957 márciusában kifejezetten elhatárolta a magyarországi németeket Ausztriától mint anyaországtól. Ebből azonban még nem következett szervesen, hogy mit tartanak anyaországnak.[12] Az NDK-ban közvetlenül a forradalom után mindentől idegenkedtek, ami magyarországi, még a németektől is. A háttérben bizonyára az állt, hogy Kádárt jugoszláv elkötelezettséggel gyanúsították. Ez a bizalmatlanság 1957 nyarára azonban kezdett szertefoszlani, többek közt Jugoszlávia és a szovjet blokk kapcsolatainak átmeneti javulása miatt.

A Magyarországtól való általános idegenkedés jegyében a berlini tanügyi hatóság júniusban visszamondta a magyarországi német tanárok nyári táboroztatását, amit a két ország közötti kulturális munkaterv írt elő a kisebbség számára.[13] 1957 október–novemberében viszont az NDK Népi Kamarájának[III] küldöttsége Magyarországra látogatott. A garai

[II] Igaz, Ausztria – a dél-tiroli kérdéstől eltérően – sohasem deklarálta elméletben, hogy védő hatalmat gyakorolna a magyarországi németek felett, azaz anyaországuk lenne. Gyakorlatilag azonban Magyarország az osztrák határon érintkezett közvetlenül a német nyelvterülettel, s a salzburgi központtal szerveződő „dunai sváb mozgalom" befogadása mindenképpen anyaországi jelleget kölcsönzött Ausztriának is.

[III] A parlamentnek megfelelő szerv.

német tannyelvű iskolában a kamara elnöke, Johannes Dickmann saját anyanyelvén ismertette a gyerekekkel Németország kettészakított helyzetét.[14] Érdekes módon – s biztosan nem véletlenül – alacsonyabb reprezentációval, az elnök nélkül látogatott a küldöttség Budapesten az MNDSZ székházába. Ott Charlotte Prasse képviselőasszony kijelentette: *„Örömmel adhatok számot valamiről a szétszakított német családok egyesítésének ügyében. A magyar és az NDK-kormány tanulmányozza a problémát, és abban reménykedünk, hogy hamarosan mindenkit megnyugtató megoldás születik."*[15] Persze ez mellébeszélés volt, hiszen annak idején a kitelepítettek döntő többségét a nyugati zónákba irányították, úgyhogy mindenkit csak az NSZK bevonásával nyugtathattak volna meg. Az esemény azonban kétségtelenül azt akarta érzékeltetni, hogy Magyarország elismeri az NDK-t a németek anyaországának, s az NDK vállalja az ebből következő kötelezettségeket.

1957-ben látványosan megsokasodtak az NDK és a hazai németek kapcsolatáról tudósító sajtóhírek, annak ellenére, hogy a német nyelvű újságot 1956-nak az első tíz, 1957-nek viszont csak az utolsó három hónapjában adták ki.[16] Ez 1958-ban folytatódott. 1958 végén a magyarországi németek látványos külsőségek között ünnepelték meg az NDK fennállásának 9. évfordulóját.[17] A német nemzetiségű úttörők üdvözletet küldtek a keletnémet pioníroknak.[18] Meglepő, hogy egy nem kerek évfordulóra ilyen nagy gondot fordítottak, ami azt jelezte, hogy az NDK látványos elismerése anyaországnak elsősorban a világpolitika ekkor leginkább aktuális kérdésével, a berlini válsággal állt összefüggésben.

A német–magyar (illetve osztrák–magyar) kisebbségpolitikai viszony „másik oldalán" egyedül a burgenlandi autochton (tehát nem emigráns) magyarságot említhetjük, mint az egyetlen olyan magyar kisebbséget, amely a német nyelvterület egyik államában élt. Kelet-Ausztria a tízéves szovjet megszállás ellenére, amelynek már 1955-ben vége szakadt, végig megőrizte polgári demokratikus berendezkedését, azaz nehéz kisebbségpolitikáját összehasonlítani a dolgozatunkban tárgyalt országokéval. Magyarországon vagy Csehszlovákiában egy kultúregyesület létrejötte vagy felszámolása egy nemzetiségi faluban, esetleg egy nemzetiségi témájú újságcikk megjelenése legtöbb esetben az állami nemzetiségpolitika gesztusa, jelzése vagy lecsapódása volt. Burgenlandban viszont szinte semmi köze nem volt az ilyen jelenségeknek a bécsi vagy akár a kismartoni kormányzat elképzeléseivel, hiszen a községi önkormányzatok *széles körű* autonómiát élveztek.[19] A burgenlandi magyarság azonban

ezzel együtt is nemzetközi jogilag hátrányos helyzetben volt, hiszen az osztrák államszerződés 1955-ben csak a horvátok és a szlovének közösségi jogait garantálta, az övékét nem (ahogy a csehekét és a szlovákokét sem).[20] Ennek valószínűleg a magyarság alacsony lélekszámán kívül az lehetett az oka, hogy a szovjet blokk országai az államszerződés megkötésekor nem támasztottak kisebbségpolitikai igényeket, ellentétben Jugoszláviával.

II.1.2. Román–magyar nemzetiségpolitikai viszony

Annak ellenére, hogy mind a romániai, mind a magyarországi társadalomról világosan kiderült 1956-ban: elutasítják a szovjet fennhatóságot és a vele járó politikai rendszert, a két ország helyzete mégis eltért egymástól. A román pártelit – néhány kivételtől eltekintve – 1956 őszén megerősítette a szovjet blokkpolitika iránti elkötelezettség látszatát, míg magyar megfelelőjének az ilyenfajta imidzset újjá kellett teremtenie. A román politikai vezetés ennek ellenére egészen a hatvanas évek elejéig nagyon ügyelt a látszat fenntartására. A geopolitikai megfontolásokon kívül ez is lehetővé tette, hogy míg Magyarországon a szovjet hadsereg hosszú távra rendezkedett be, Romániából 1958 tavasza és nyár közepe között kivonták a megszálló csapatokat.

1957 márciusában a *Népszabadság* kiemelte a Battonya lakosai számára szervezett nyilvános pártnap nemzetiségi jellegét.[21] 1957. április 14-én egy nemzetiségi nap keretében a román nagykövet megkoszorúzta Méhkeréken a második világháborúban elesett román katonák emlékművét.[22] Az Elekről szóló *Népszabadság*-cikk szót emelt annak érdekében, hogy több romániai könyvet hozzanak be a falusi könyvtárba. A Nagyvárad és Gyula közötti könyvcsere keretében a kortárs irodalom tényleg átáramlott a határon. 1957 nyarán a magyarországi román gimnazistáknak Erdélyben szerveztek nyári tábort.[23] 1957. október 5-én és 6-án román filmestet tartottak az alföldi románlakta településeken.[24] Bizonyára nem véletlenül, éppen az aradi vértanúk ünnepén történt ez. A cél nyilvánvalóan az volt, hogy az erősen kettős identitású románok ne a legújabb mártírokra emlékezzenek, hanem moziba menjenek szórakozni, s ott anyaországukkal kerüljenek virtuális kapcsolatba. 1958 januárjában a HNF és az MRDSZ gyűlést szervezett több románlakta faluban a román–magyar barátsági egyezmény megkötésének 10. évfor-

dulója alkalmából.[25] 1958. augusztus 23-án Elek, Gyula és Méhkerék románsága számára rendeztek ünnepséget Románia felszabadulási évfordulóján.[26]

A magyar államhatalom arra törekedett, hogy erősítse a hazai románok mind természetes, mind virtuális kapcsolatát anyaországukkal. Ennek hátterében meghúzódhatott az a feltételezés is, hogy az anyaországi kapcsolatok pacifikáló hatást fejtenek ki a kisebbségre, de nem elképzelhetetlen, hogy a demonstratív azonosítás az anyaországgal a *Gazeta Româna* önálló, anyaországtól független nemzetiségi tudatot képviselő törekvésére reagált. Önmagában véve az a tény, hogy a magyarországi román kérdésben a magyarországi államhatalom törekedett valamire, azt tükrözte, hogy a román kisebbség alacsony létszáma ellenére nem számított jelentéktelen tényezőnek a korszak kisebbségpolitikájában. A hazai románok fontosságát jelezte a kulturális életben az a tudósítás, amelyet az *Élet és Irodalom* 1958 nyarán közölt Méhkerékről.[27]

Romániában 1957 során példátlan parádéval ünnepelték meg Arany János születésének 140., Ady Endréének pedig a 80. évfordulóját. A nagyszabású rendezvények, publikációk, szoboravatások és múzeumok létesítése azt akarta bizonyítani, hogy a román állam milyen pozitívan viszonyul a magyar kisebbséghez.[28] Ilyen formában egyszersmind azt is elismerték, hogy a romániai magyar kultúra az egyetemes magyar kulturális kánon organikus része. Hamarosan visszatérünk arra a látogatásra, amelyet Kádár János vezetésével a legfontosabb magyar állami és pártvezetők 1958 elején tettek Romániában. Egyelőre csak annyit kívánok megjegyezni, hogy a román állammal egyeztetett útitervben a MAT külön is szerepelt. Ez azt mutatta, hogy a hivatalosan is elismert, színmagyar vidéket a román állam legalább formálisan megpróbálja bevonni a román–magyar kapcsolatokba, azaz a román államiság részének tekinti a magyar „autonómiát".

A román–magyar testvériség jelszava, amely óriási tömegben kísérte a Kádár-látogatást, már a felkelés óta fő helyet foglalt el a romániai propagandában. Eleinte, mint láttuk, azt hangoztatták, hogy az államhatalom nem hagyja megbontani a két népcsoport testvériségét. A forradalmat az erre való kísérlettel vádolták. Ez csúsztatás volt, hiszen 1956 októberében inkább erősödött, mintsem csökkent a román és a romániai magyar társadalom szolidaritása. Ennek letagadásával a hatalom megkísérelte a valóságos közeledést egy virtuális és tartalmatlan közeledéssel, pontosabban annak ideológiájával helyettesíteni. 1958 őszén

elhatározták, hogy Segesvár belvárosában Petőfi Sándornak, Temesvárott pedig Dózsa Györgynek szobrot emelnek.[29] A bukaresti magyar nagykövetség feljegyzése szerint azonban a Kádár-látogatás után, ellentétben az ott elhangzott deklarációkkal, rögvest romlani kezdett a magyarokhoz való általános viszony Romániában. A hangulatot jelképezte, hogy a forradalom második évfordulóján Bukarest publikuma kifütyülte és kövekkel dobálta meg a magyar válogatott labdarúgócsapatot.[30]

A szovjet blokk országainak újévi csúcstalálkozójára Gheorghiu-Dej főtitkár az RMP PB magyar származású tagja, Mogyorós Sándor kíséretében érkezett a magyar fővárosba.[31] A román szakszervezetek segélyét 1957. január 22-én Csavar Béla, a MAT Szakszervezeti Tanácsának elnöke hozta Magyarországra.[32] Februárban a román–magyar kulturális munkaterv aláírására hazánkba érkező háromtagú román delegációban szerepelt Andrásovszky Tibor, a marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetem rektora.[33] Márciusban egy román szakszervezeti küldöttségben két magyar is jelen volt: *„Ludovic Szilágyi, az oradeai* [Nagyvárad] *szaktanács elnöke […] továbbá Kovács Eugén, a szaktanács munkatársa.”*[34] Minden fontosabb delegációban képviseltette magát legalább egy magyar. A magyarországi tájékoztatási eszközök bőven adtak hírt ezekről a küldöttségekről. 1957 áprilisában abbamaradtak az ilyenfajta, látványos, nagydobra vert utazgatások. Addig azonban az anyaország közvéleményének azt kellett tapasztalnia, hogy Románia, ahová a miniszterelnököt internálták, korántsem idegen föld számunkra.

Közben a magyar követség igyekezett minél pontosabb információkat beszerezni a magyar kisebbség valóságos helyzetéről. A magyarság pontos létszámáról szóló hírek vagy a magyar nemzetiségű pártvezetők diplomáciai tevékenységéről szerzett adatok annyira bizalmasnak számítottak, hogy a jelentéseket a KÜM még más kormányszerveknek is csak rövidítve küldte át.[35] 1957 decemberének elején a magyar nagykövetség listát készített Románia jelentősebb nemzetiségi sajtótermékeiről.[36]

Fazekas János MTI-nyilatkozata A NOSZF 40. évfordulója alkalmából csak rövidített változatban jelent meg a magyarországi sajtóban. Az MTI-közlemény kivágta a méltató szavakat a szovjet forradalomról és a soknemzetiségű szovjet államról, a *Népszabadság* pedig ezenkívül kihagyta a kisebbségi iskolákra, a színházügyre, a MAT iparosítására, a „haladó” nemzetiségi hagyományok ápolására, valamint az értelmiségi hűségnyilatkozatokra vonatkozó kitételeket is.[37] Magyarországon tehát éppen azokat a részeket nem látták szívesen, amelyek a romániai nem-

zetiségi intézményrendszer viszonylag magas színvonalát ecsetelték, s ilyen módon ellentétben álltak a *Népszabadság*nak a magyarországi nemzetiségpolitika ideológiájáról írt riportjaival. Az RMP pártközpontja telefonon tiltakozott emiatt, az MSZMP „meakulpázásra" kényszerült.[38] Valószínűleg ennek a csorbának a kiküszöböléséről lehetett, hogy az *Esti Hírlap* szilveszteri száma cikket közölt az erdélyi magyarok oktatási hálózatáról.

1957 decemberében a KÜM tolmácsolta az MMNO vezetőjének, Kovács Péternek a kérését, hogy a nagykövetség ismertesse részletesen a romániai kisebbségi iskolarendszer működését, különös tekintettel a tankönyvekre.[39] A nagykövet azt válaszolta, hogy erről a problémáról a háború után nem jelent meg külön könyv, és a részletes információ megszerzése meghaladná a diplomáciai kirendeltség teherbírását. Segítséget kért a helyi Művelődési Minisztériumtól, Bányai László nemzetiségi főigazgatótól, aki azt javasolta: küldjön a magyar MMNO munkatársakat Romániába a nemzetiségi iskolaügy tanulmányozására, s a nemzetiségi főigazgatóság mindenben segítségükre lesz.[40] A kisebbségpolitika magyarországi intézői tehát mintát kerestek Romániában. Bányai László azonban nem akart papíron mintával szolgálni, hanem személyes kapcsolatot keresett magyarországi kollégájával.

A magyar párt- és kormánydelegáció „Kádár-látogatás" néven híressé vált, 1958 februárjában tartott romániai útja volt kétségtelenül a korszak legfontosabb eseménye a két állam viszonyában. Mogyorós Sándor várta a román kormány és az RMP nevében a magyarországi küldöttséget Kürtös határállomáson. Útközben, a forradalomra legélénkebben reagáló város, Temesvár vasútállomásán Apró Antal a felkelés állítólagos határrevíziós törekvéseiről beszélt. A vidéki körút során Jászvásárban (Iaşi) Szirmai István hangsúlyozta a városnak a román kultúrában betöltött óriási szerepét, többek között az első román egyetem alapítása miatt. Ez a tájékoztatás szép gesztus lett volna, ha Kolozsvárott is legalább egy szót szól a küldöttség valamelyik tagja a magyar egyetemről. Ilyet azonban nem tettek. A marosvásárhelyi látogatás extra várakozásokat ébresztett. Kádár az állomáson kifejtette: *„A magyar dolgozók az önök segítségével tudták megvédeni a népi hatalmat."*[41] Önök tehát nem magyar dolgozók – értették ki szavaiból az erdélyiek.[42] A Simó Géza Bútorgyárban Kállai Gyula beszélt. Elutasította, hogy minden magyar testvér lenne, s hogy Magyarország részéről jogos volna bármiféle területi igény. Kiemelte, hogy a határon túli magyarok problémáit a jogegyenlő-

ség (tehát nem a kisebbségi intézményrendszer!) által eleve megoldja a szocialista rendszer. A MAT fejlődését a román és a magyar dolgozók közös munkája gyümölcseként mutatta be. Így – a román alkotmány felfogásával ellenkezően – a MAT funkciójaként nem a kisebbségi jogok biztosítását értelmezte, hanem a két etnikum együttélésének megszervezését a tartomány területén. Ilyen módon alaposan beleszólt a román belpolitikába, de nem a kisebbség védelmében, hanem a nemzetiségi intézményrendszer ellen lépett föl. Paradox módon a bútorgyárban mondott beszédben csak az írók hűségnyilatkozatában megfogalmazott támogatást köszönte meg. Ennek kapcsán az erdélyi magyar értelmiségről (de csak az értelmiségről) kijelentette, hogy az egyetemes magyar kultúra hordozója.[43] Búcsúzóul a bukaresti stadionban Kádár leszögezte: *„a Magyar Népköztársaságnak nincs egyetlen országgal szemben sem területi,* sem más *igénye. Aki ilyet felvet, nemcsak a velünk testvéri barátságban élő szomszéd népköztársaságoknak ellensége, hanem halálos ellensége a Magyar Népköztársaságnak.”*[44] (Kiemelés: Sz. Á.) A „sem más” nyilvánvalóan arra célzott, hogy a kommunista politikai rendszerű Magyarország kisebbségpolitikai követelésekkel sem áll elő. Útban hazafelé még Kolozsvárott tett a delegáció rövid látogatást, ahol Marosvásárhelyhez hasonlóan nagy csalódást okozott a magyaroknak.[45]

Az erdélyi magyar politikai köztudat a Kádár-látogatást tartja az egyik legnagyobb sérelemnek, amelyet az erdélyi magyarság valaha is elszenvedett az anyaországtól.[46] Ennek az oka a csalódás volt, ami elég érthetetlen, hiszen hogyan várhatott volna a kisebbség nemzeti kiállást egy olyan kormányzattól, amely vérbe fojtotta Magyarország szabadságharcát? A csalódást az okozta, hogy a küldöttség nemhogy nem követelt semmit a román kormányzattól, de a magyarság státusát, a magyar intézményrendszert illetően szűkmarkúbb álláspontot foglalt el, mint az ekkor még hivatalos román ideológia. Ki kell persze emelni a látogatásnak azt az aspektusát is, amely szintén nagy elvárásokat támaszthatott, hogy a szovjet blokk történetében ekkor látogatott először (s utoljára) egy nemzetiségi autonóm tartományba az anyaország első embere. 1958 végén már a román KÜM eltanácsolta Keleti Ferenc magyar nagykövetet attól, hogy eleget tegyen a sepsiszentgyörgyi színház meghívásának, és részt vegyen egy premieren. A nagykövet számos más téren is a kapcsolatok romlását vette észre.[47]

1957-ben, s még a Kádár-látogatás alatt is, viszonylag fontos szerepet játszott az erdélyi magyarság ügye a román–magyar diplomáciai érint-

kezésben. 1958-ban azonban ez a lendület megtört, sőt annak jelei mutatkoztak, hogy visszájára is fordult. A Kádár-látogatáskor kiderült, hogy a kisebbség államon belüli státusának kérdésében Magyarország nemcsak szabad kezet ad Romániának, de a hivatalos román nemzetiségpolitikai ideológiánál kevésbé látja szükségesnek a nemzetiségi jogvédelem és a kisebbségi önállóság hangsúlyozását.

A forradalom alatt újra bevezették és évekig nem oldották föl a vízumkényszert Románia és Magyarország között. Ezzel újra szünetelni kezdett gyakorlatilag mindenfajta természetes (tehát ember és ember közti közvetlen) kapcsolat a két társadalom között. A virtuális kapcsolatok (tehát a másik társadalomról közvetített és a közvetítők által befolyásolt kép) szempontjából viszont fontos, hogy az erdélyi előfizetők 1957–1958 során elvileg minden gond nélkül, postai úton megrendelhették a magyarországi újságokat, folyóiratokat. Igaz, csak egy 300 000 rubeles kereten belül, amely az igényekhez képest igen szerénynek bizonyult, különösen is a folyóiratok árának 1957 végi, drasztikus emelése után.[48] A budapesti mozik 1957. január 5-étől újra műsorra tűzték az *Emberek a havason* című, a háború alatt játszódó filmet.[49] A román–magyar barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási egyezmény megkötésének 9. évfordulója alkalmából a *Népszabadság* gyönyörű fényképeket közölt a Békás-szorosról és Vajdahunyad váráról.[50] A média Erdély virtuális megjelenítésével ugyanazt a benyomást próbálta kelteni 1957 legelején, mint a diplomácia a román delegációk magyar tagjaival: Románia, ahová Nagy Imrét hurcolták, nem idegen ország számunkra.

A *Népszabadság* egy hét leforgása után, 1957. január 13-án adott választ a romániai magyar írók nyílt levelére,[51] amelyet a magyarországi irodalmi élet vezető személyiségei nem írtak alá.[52] A kudarcot Gellért Oszkár a hónap végén beismerte saját nyílt levelében. Feltette a kérdést, hogy mi ennek az oka, s arra a következtetésre jutott, hogy *„a kommunista írók bizonyos elzárkózása az egységes* [értsd: egyetemes] *magyar irodalom érdeke elől”*.[53] A problémát ugyanabban jelölte meg, mint két hónappal később a Pikay-cikk. A *Népszabadság* tehát 1957 elején építeni próbált a magyarországi közvélemény erdélyi mítoszára. Január után azonban nagyon megritkult az erdélyi téma a központi lapban.

A március 15-e alkalmából az *Irodalmi Újság* helyett útjára indított *Élet és Irodalom* pontosan ugyanolyan érvekkel sajátította ki a kommunisták számára Petőfi hagyományát, mint a *Lelkiismeretünk parancssza-*

va, de a referencia megjelölése elmaradt.[54] Az újság második és/vagy utolsó oldalán elhelyezett Röviden-rovat ettől kezdve egészen 1960 elejéig viszonylag rendszeresen közölte az erdélyi magyar kulturális élet távirati stílusú híreit. 1957. május 10-én a lap egész első oldalát elborította Nagy István erdélyi kommunista író értekezése a romániai magyar irodalomról. A tanulmány azt állította, hogy *„a mi irodalmunk nem erdélyi, hanem romániai magyar irodalom”.* A magyar kisebbségekről viszont megállapította: *„Több szomszédos országba nőttünk szét, de közös szocialista vérkeringés éltet bennünket.”*[55] Megpróbálta költőien kifejezni azt az ígéretet, amely a hűségnyilatkozatokban is megjelent, hogy a szovjet blokk keretei között meg lehet élni a magyar nemzetrészek kulturális összetartozását: a magyarság „szocialista” egységét. Az *Élet és Irodalom* 1957-es karácsonyi számában Tamási Áron tett hűségnyilatkozatot, elítélve saját, egy évvel korábbi „tévedéseit”. Nyilatkozatát így indokolta: *„A felelősség súlya feloldja a szerénységet, és tudomásul veszem, hogy bent az országban és a határainkon kívül számosan vannak, akik hisznek szavamnak.”*[56] A hűségnyilatkozat indoklását kihasználta annak leszögezésére, hogy az ő személyisége – mint Magyarországon élő erdélyi íróé – a nemzeti összetartozást fejezi ki. A valóságos indok bizonyára az is lehetett, hogy szeretett volna újra útlevelet, illetve beutazási engedélyt kapni Romániába.[57]

A *Népszabadság*on, a *Népakarat*on és az *Élet és Irodalm*on kívül még számos másik lap adott valamilyen formában hírt Erdélyről 1957 folyamán. Olykor teljesen elavult információkat közöltek, de ezek által is az erdélyi magyarság ügye napirenden volt. 1958 elején a Kádár-látogatás értékelése uralta a médiát mindkét országban. Az *Élet és Irodalom* a válaszfalak állítólagos ledőlésének beszédes eredményeként a romániai nemzetiségi intézményrendszert jelölte meg, amelynek persze a valóságban semmi köze sem volt Magyarország első emberének utazásához.[58] A magyarországi német lap két alkalommal is ismertette a romániai németek kulturális életét,[59] azaz a két társadalom virtuális érintkezését még ezen a téren is erősítették.

Részben virtuális, részben természetes kapcsolatnak tekinthető a marosvásárhelyi Állami Székely Színház magyarországi turnéja 1958 nyarán. A színtársulat óriási sikert aratott. Kevésbé sikerült a magyarországi operettszínház székelyföldi látogatása, amely ezt viszonozta.[60] Közvetlenül Nagy Imre kivégzése után,[61] Pozsonyból hazatérőben Balogh Edgár[62] tartott előadást a Kossuth Klubban a romániai nemzetiség-

politikáról. A felkelés második évfordulóján a Budapesten tartózkodó Nagy István cikke került újra az *Élet és Irodalom* címlapjára, de immár nem az erdélyi magyar irodalomról, csak a szocialista realista stílusról.[63] Decemberben Kós Károly érkezett meg két év után először a magyar fővárosba. Interjút adott az *Élet és Irodalom*nak, amelyben csak építészeti kérdésekről nyilatkozott. Szavait mégis sikerült úgy megszerkeszteni, hogy azokból az újság hasábjain az erdélyi magyarság részéről a kádári Magyarország iránti elismerés tükröződjön.[64]

A forradalom előtt felélénkített természetes kapcsolatokat a felkelés után ugyan elvágták, de egy igen erős, kontrollált, virtuális kapcsolattal helyettesítették. Ez utóbbi elsősorban a magyarországi közvélemény irányában hatott. A nemzeti értelmiség iránt tett gesztus, egy olyan kimondatlan ígéret fogalmazódott meg benne, hogy ha ti lenyelitek a szovjet megszállást és a miniszterelnök meggyilkolását, akkor számíthattok a kisebbségi kérdés napirenden tartására. A magyarországi írótársadalom java része azonban 1957-ben és 1958-ban szemmel láthatólag még elzárkózott egy ilyen kompromisszumtól.

II.1.3. Csehszlovák–magyar nemzetiségpolitikai viszony

A hazai szlovákok és a magyar állam viszonya nem került reflektorfénybe a szovjet megszállás konszolidációja alatt. Erre a kisebbségre (is) a nemzetiségek perspektíváit általában kijelölő, már említett megállapítások vonatkoztak. Magyarországra mindenképpen úgy tekintettek Csehszlovákiában, mint a magyar kisebbség anyaországára. Magyarországon ezzel szemben nem éltek „csehszlovákok", csak szlovákok. Soha nem is merült fel olyan törekvés, mint amilyen a déli szlávok esetében testet tudott ölteni, hogy mesterségesen alakítsanak ki az anyaország állami ideológiájának megfelelő nemzetiségi csoportot. (Nem is állt hozzá rendelkezésre minden „komponens".) Persze senki sem vitatta el Csehszlovákia anyaországi szerepét. Csakhogy északi szomszéd országunk „aszimmetrikus" felépítése[65] miatt a szlovák kérdés a szlovákok anyaországában is nemzetiségi kérdésnek számított.[66] A hazánkban élő kisebbség – legalábbis logikusan – annál inkább számíthatott komoly anyaországi törődésre, minél inkább elmozdult Szlovákia az önrendelkezés irányában; illetve minél több közvetlen kapcsolat alakult ki a szlovák szervek és Magyarország között.

Az alföldi szlovákok és Szlovákia kapcsolatairól 1956-ban, a forradalom előtt, minden korábbinál több hírt közölt a hazai sajtó. Ez a szám 1957-re látványosan visszaesett, bár az 1956 előttihez képest még így is viszonylag magas maradt, 1958-ban stagnált, majd 1959-től még határozottabb mélyrepülést kezdett.[67] A virtuális érintkezés tehát a kvázi anyaország és a kisebbség között a magyarországi szovjet megszállás konszolidációja idején csökkent 1956-hoz képest. Mivel a határ átlépését a forradalom alatt radikálisan korlátozták, ebben az időszakban a kontrollált kapcsolatokon kívül a természetes kapcsolatok lehetősége is visszaesett. Amikor 1957. február 16-án Pavel Tonhauser, Besztercebánya kerületi első titkár és Matej Petrina, az SZLKP KB tagja a *Fehér Könyv* egyik szállítmányával Budapestre érkezett, az informális tárgyalásokon felmerült, hogy a tervezett szlovák–magyar megyei kapcsolatokba a határ menti megyéken kívül a szlováklakta alföldi megyéket is be kellene vonni.[68] Erre azonban nem került sor. Az SZLKP KB főtitkára, Karol Bacílek hazatérve magyarországi látogatásáról 1958 nyarán, azt javasolta a CSKP KB Politikai Irodájának, hogy *„meg kell fontolni, mennyiben lenne helyes, milyen hasznot hozna, ha magyarországi szlovákokat rendszeresen meghívnánk egy-egy nagyobb ünnepségre Szlovákiába”*.[69] Valószínűleg magyarországi benyomások, esetleg biztatások alapján tette ezt. A javaslat folytatásáról azonban nem tudunk. Azután, hogy 1955 és 1956 fordulóján a szlovákiai médiában a korábbihoz képest felélénkült az alföldi nyelvtestvérek problémája, a magyarországi forradalom után újra feledésbe merült ez a kérdéskör.

A magyarországi szlovákok ügye tehát a forradalom leverését követően 1956-hoz képest általában véve is háttérbe szorult, eltekintve a szlovák pártvezetők egészen marginális és ritka megnyilvánulásaitól, amellyel a szlovák–magyar érintkezésbe akarták bevonni ezt a témát.

Mint ahogy az ötvenhatos forradalom kapcsán is érzékeltük, Csehszlovákiában a nemzetiségi kérdés első helyen nem a szlovák többség és a magyar kisebbség, illetve a szlovák állami szervek és a magyar intézmények konfliktusait jelentette, hanem ezt megelőzően is a „szlovákkérdést”, azaz Csehszlovákia és Szlovákia viszonyát. Csehszlovákia 1948-ban elfogadott alkotmánya[70] „aszimmetrikus” felépítést jelölt ki az országnak, amelyet elvileg két egyenjogú nemzet államaként határozott meg.[71] A közös csehszlovák szervek mellett csak Szlovákia rendelkezett saját intézményekkel, Csehország nem. Működött egy korlátozott hatáskörű szlovák törvényhozó intézmény, a Szlovák Nemzeti Tanács (to-

vábbiakban: SZNT) és annak egy szintén korlátozott végrehajtó szerve, a Megbízottak Testülete (MbT).[72] Szlovákia így formailag inkább egy nemzetiségi autonóm területre hasonlított, mint egy tagállamra. Az uralkodó kommunista párt felépítése ugyanezt a modellt tükrözte. A közös Csehszlovák Kommunista Párton (CSKP) belül működött az SZLKP, amelynek saját Központi Bizottsága, saját kongresszusai voltak. A kerületi és járási szervezetek egyszerre tartoztak a CSKP-hoz és az SZLKP-hoz. Az SZLKP KB „iroda" néven fenntartott egy szűk körű döntéshozó testületet, akárcsak az önálló országok vezetőpártjai, de a megnevezésből nem véletlenül maradt ki a „politikai" jelző, nehogy összetévessze saját hatáskörét a CSKP KB Politikai Irodájával[72a] (CSKP KB PI). Nyílt titok volt, hogy a szlovák közvélemény ellenérzéssel fogadta Szlovákia ilyetén státusát. Az SZLKP két szárnya: a Szlovák Nemzeti Felkelésből eredő nemzetibb és a csehszlovák egység iránt lojálisabb, moszkovita érdekcsoport közül az ötvenes években végig az utóbbi gyakorolta a hatalmat. 1956 júliusában olyan alkotmányreformot fogadott el a Csehszlovák Nemzetgyűlés, amely jelentősen megnövelte a szlovák állami szervek hatáskörét, a rendszer alapjait azonban nem formálta át, s pártvonalon sem változtatta meg Szlovákia politikai elhelyezkedését a közös államban.[73]

Több ország konzulátust tartott fenn Pozsonyban, azonban a szlovák állami és pártszervek az ötvenes évek első felében gyakorlatilag nem ápoltak önálló külpolitikai kapcsolatokat. 1955 végétől és a forradalom kitöréséig erősen megélénkültek a helyi pártszervek és tanácsok közvetlen kapcsolatai Dél-Szlovákia és Észak-Magyarország járásai között. A szlovákok kísérletet tettek hasonló megyei együttműködés kiépítésére is, amire Magyarországon komoly partnerekre találtak, a csehszlovák vezetés azonban nem engedte tovább fejleszteni a kezdeményezéseket.[74] Ez a törekvés nyilvánult meg a forradalom leverése során az FMPK-nak nyújtott közvetlen szlovák segítségben is. Minthogy a határ menti járások döntő részében a magyarok alkották a lakosság többségét, a járások kapcsolata, illetve forradalom utáni magyarországi befolyása gyakorlatilag magyar–magyar kapcsolatot jelentett.

A *Népszabadság* főszerkesztője, Nemes Dezső vitte magával Pozsonyba 1957. január 21-én, tehát a szovjet–csehszlovák csúcstalálkozó előestéjén, az MSZMP KB külügyekkel foglalkozó titkárának, Kiss Károlynak az SZLKP KB-nak írt levelét. Kiss Károly külön megköszönte a *„közvetlenül és gyorsan"* nyújtott szlovák segítséget, és további segítséget kért a

Fehér Könyv előállításához.[75] A szlovák pártközpontban kihasználták az alkalmat, hogy tárgyalásokat folytassanak a fontos pozíciójú futárral az SZLKP és az MSZMP közvetlen kapcsolatának lehetőségéről. Ismét elsősorban a megyei kapcsolatok kiépítését szorgalmazták.[76] Ennek megteremtése az SZLKP önállóságát jelezte volna a CSKP-ban, hiszen a magyar kapcsolat megszervezése önálló szlovák külpolitikai aktivitást jelentett volna. Január 25-én az MSZMP PB úgy döntött, hogy kikéri a CSKP KB vezetése (azaz Prága) véleményét az ügyben,[77] február 9-én a budapesti pártközpont mégis részletes tervezetet alakított ki a határszéli megyék közötti együttműködésre. Ebben a járási (gyakorlatilag magyar–magyar) kapcsolatokat alá kívánták rendelni a magyar oldalról megyei, szlovák oldalról kerületi (szlovák–magyar) együttműködésnek. A megyei kapcsolatok ellenőrzéséről a dokumentum nem beszélt.[78] A kerületi pártszervek Szlovákiában egyszerre tartoztak az SZLKP és a CSKP központja alá, de egyértelműen az SZLKP érezhette bennük magát „birtokon belül". Az MSZMP álláspontja tehát Szlovákia szuverenitásának előmozdítását munkálta. Februárban megérkezett a szlovák tárgyalási álláspont, amelyet a CSKP Politikai Irodája (tehát Prága) dolgozott ki. Ez minden helyi kapcsolatot magyar oldalról az MSZMP megyei bizottságai, szlovák oldalról pedig az SZLKP KB ellenőrzése alá rendelt. A magyar megyék és a szlovák kerületek kapcsolatáról kijelentette, hogy az csakis az MSZMP KB és a CSKP KB ellenőrzésével jöhet létre. Mindennemű segítségnyújtást a csehszlovák kormány (Prága) hatáskörébe utalt, és ennek egyetlen útját a sima határforgalomban jelölte meg.[79] Az eredeti szlovák elképzelés és e tervezet között az volt a különbség, hogy míg amaz az SZLKP központját az MSZMP KB partnereként, tehát országos szervként fogta föl, addig ez a megyei bizottságok partnerét, azaz középszintű szervet látott benne. A hivatalos szlovák (valójában csehszlovák) álláspont tehát ellenezte, hogy Szlovákia szuverenitása növekedjék. Február 25-én az MSZMP új állásfoglalást dolgozott ki, amely újra megyei és területi ellenőrzés alá kívánta helyezni a járási kapcsolatokat, a megyei kapcsolatok ellenőrzéséről pedig immár azt nyilatkozta, hogy az legyen az MSZMP KB és az SZLKP KB jogköre.[80] A korábbinál is hangsúlyosabban a szlovák szuverenitás növelése mellett tette le tehát a voksot.

Év elején az MSZMP, ha óvatosan is, de a szlovák autonómia szélesítését, társnemzeti státusra való emelését támogatta, az SZLKP viszont engedett a CSKP vezetése részéről jelentkező központosításnak. Az

MSZMP így egyértelműen beavatkozott a csehszlovák nemzetiségpolitikába, méghozzá annak legfontosabb kérdésébe. Talán emiatt is márciusban teljes csend honolt az ügy körül. A pozsonyi magyar konzulátus április 4-ei fogadásán azonban az SZLKP KB főtitkára, Karol Bacílek, informálisan,[81] majd néhány nappal később a pártközpont két másik dolgozója formálisan is[82] jelezte a főkonzul helyettesének (aki ekkor a kirendeltség első embere volt), hogy a lehető legrövidebb időn belül Budapestre szeretnének utazni a közvetlen kapcsolatok és a kishatárforgalom lehetőségének megtárgyalására. A negyvenes évek végén megszüntetett kishatárforgalomtól nyilván azt remélték, hogy az a szlovák szervek ellenőrzése alá vonható. Az SZLKP tehát tulajdon érdekében erősíteni próbálta az érintkezést Dél-Szlovákia és Észak-Magyarország társadalma között, amiből elsősorban a szlovákiai magyarság profitált volna. Az MSZMP halasztást kért, és május elejét javasolta a tárgyalásra.[83] A találkozóra végül május 3-án került sor, ahol az SZLKP KB küldöttsége hangsúlyozottan a CSKP KB képviseletében jelent meg, s tagjai között helyet foglalt a CSKP KB külügyi bizottságának vezetője, azaz Prága képviselője. A tárgyalás tehát nem fejezte ki Szlovákia szuverenitását és a valóságos közvetlen kapcsolat fölvételét, de gyakorlatba ültette a járási kapcsolatok ellenőrzését és a megyei kapcsolatok rendszerét. A szovjet fennhatóság alatt álló Magyarországgal kialakított kapcsolaton keresztül tehát nem sikerült az SZLKP-nek Szlovákia státusát megváltoztatni. Ez azonban nem jelentette a kérdés teljes feledésbe merülését. 1957 júliusának első hetében Hruscsov Csehszlovákiába látogatott. Programját úgy alakították ki, hogy az idő felét Szlovákiában töltse, s ebbe beletartozott volna a többségben magyar munkásokat foglalkoztató komáromi hajógyár meglátogatása. A csehországi programot azonban váratlanul kibővítették egy egynapos ostravai és egy plzeòi kirándulással, úgyhogy Szlovákiára csak a kassai és a zsolnai állomáson tartott beszédek, valamint egy félnapos pozsonyi látogatás maradt.[84] Pozsony jelképes státusa tehát Ostraváéra degradálódott. A változás világosan jelezte, hogy a szovjet vezetés – korábbi kecsegtetése ellenére – még jelképesen sem támogatja Szlovákia státusának az emelését. Búcsúzóul Hruscsov Prágában kijelentette, hogy azonosan értékelik a két ország belpolitikáját,[85] ami egyrészt a moszkvai puccs kérdésében Novotný támogatását jelentette Hruscsovnak, másrészt Szlovákia kérdésében Hruscsov támogatását biztosította Novotnýnak.

A magyar diplomácia figyelmet fordított arra, hogy a párt nemzeti törekvéseinek bukása ellenére, a szlovák értelmiség továbbra is az ország önállóságának növekedését szerette volna látni, s ennek még mindig élnek politikai összefüggései. Az ősz folyamán az 1956-ban elhatározott gazdasági decentralizáció konkretizálásával megbízott szlovák testület Stefan Šebasta vezetésével, aki a kvázi szlovák parlament, a Szlovák Nemzeti Tanács (továbbiakban: SZNT) elnöke volt, olyan tervezetet dolgozott ki, amely gyakorlatilag gazdasági autonómiát biztosított volna a szlovák állami szerveknek. Szeptemberben a pártban botrány tört ki a vasút és a légitársaság szlovák ellenőrzésének terve miatt. Világossá vált, hogy az SZLKP-ban éles front húzódik a pozsonyi és a prágai centralizáció hívei között. A vita eldöntésére hívták össze 1958. január 10-ére az SZLKP KB-t. Ott Karol Bacílek kiállt a status quo mellett, és ennek megfelelően a testület többsége a reform ellen szavazott.[86] Budapesten erre úgy reagáltak, hogy Magyarországnak felül kell vizsgálnia eddigi álláspontját Szlovákiával kapcsolatban.[87]

Kádár János egy magas rangú párt- és kormánydelegáció élén 1958 decemberében Csehszlovákiába utazott, az év eleji, romániai látogatáshoz hasonlóan viszonozva azt a látogatást, amelyet a fogadó ország vezetői 1956 végén tettek Budapesten. A csehszlovákiai vizit sokkal kevesebb kisebbségpolitikai hangsúlyt kapott, mint a romániai, de a határon túli magyarokkal foglalkozó szakirodalom általában kiemeli, hogy Münnich Ferenc nyilvánosan is Magyarország támogatásáról biztosította a csehszlovák nemzetiségpolitikát. Kérdés azonban számomra, hogy mennyire vonatkozott ez a kijelentés a szlovákiai magyarokra, akik ügyében Magyarország a negyvenes évek végétől folyamatosan tartózkodó viselkedést tanúsított. Valószínűnek tartom, hogy a deklaráció elsősorban a szlovák kérdésben foglalt állást, hiszen azt szemmel láthatólag stratégiai szempontból Budapesten is és Prágában is sokkal többre értékelték, mint a magyar kisebbség problematikáját. Mindamellett az állásfoglalás nem hagyta teljesen érintetlenül a szlovákiai magyarok helyzetét. Politikailag ugyanis a „felvidéki" magyarság jövője szempontjából legtöbbet a közvetlen szlovák–magyar pártkapcsolat kísérlete jelentette, illetve az, hogy ezen a nemzetközi kapcsolaton belül a magyar–magyar kapcsolatok is megjelentek a járások hivatalos érintkezésével.

Mindamellett érdemes számításba vennünk a csehszlovák–magyar és a szlovák–magyar kisebbségpolitikai kapcsolatokat is. Nagyon apró gesztusnak mondható, de jelképesen a magyarság egyenrangú helyzetét fe-

jezte ki a csehszlovák államon belül, hogy 1957 novemberében Zapotocký temetésén egy magyar fejőnőt is bevettek a koporsónál díszőrséget álló reprezentatív személyek közé.[88] A CSKP KB főtitkára, Antonín Novotný, amikor Zapotocký helyére választották, és első ízben látogatott államelnökként Szlovákiába, rövid pozsonyi tartózkodása mellett csak Pozsonypüspöki meglátogatására szakított időt, ahol a helyi téeszben magyar kulturális programmal kedveskedtek neki, s magyar nyelvű beszédeket mondtak tiszteletére.[89] 1957–1958 fordulóján két magyart is, Monoszlóy Dezső írót és Dávid Teréz költőt kitüntetett a Szlovák Irodalmi Alap. 1958 augusztusában Karol Bacílek mondott beszédet a szlovákiai magyarság – ekkoriban még tényleg – javuló[90] életkörülményeiről egy betakarítási ünnepélyen, amelyet annak tiszteletére rendeztek, hogy Somorja és környéke egész Szlovákia viszonylatában leggyorsabban tért át a kollektív mezőgazdasági termelésre.[91] 1957-ben és 1958-ban tehát mind a szlovák, mind a csehszlovák hivatalos szervek képviselőinek megnyilatkozásai azt fejezték ki, hogy a magyarságnak közösségként is helye van a csehszlovák állam szerkezetében.

A szlovákiai magyarság jelentőségét egy apró diplomáciai esemény is jelezte. Sztankó Pál új magyar főkonzultól ismerkedési látogatásán Adolf Kita lengyel főkonzul arról érdeklődött, hogy Magyarország hogyan ítéli meg a magyar kisebbség helyzetét. Más hasonló kisebbségpolitikai kérdezősködésről nem tudunk. Sztankó a nemzetiségi intézményrendszerről elmondott néhány közismert adatot a csehszlovák statisztikák alapján, jelezve, hogy ez az egyetlen mértéke a kisebbség helyzetének.[92] Sztankó ezzel semmilyen releváns információt nem közölt, de kifejezte Magyarország lojalitását a csehszlovák nemzetiségpolitika iránt. Persze ha Kitának, mint mondta, tényleg a lengyelországi kisebbségpolitikához kellett volna minta, érdeklődhetett volna a csehszlovák hatóságoktól is. Valószínűbb azonban, hogy őt elsősorban az érdekelte, hogyan viszonyul Magyarország egy olyan kisebbséghez, amely egy esetleges közép-európai együttműködés szempontjából stratégiailag fontos helyen él. Nincs kizárva persze, hogy Kitát amúgy is érdekelte a kisebbségi kérdés, hiszen maga is a Lengyelországtól elcsatolt Keleti Végekről származott.

A magas rangú csehszlovák állami delegációkban – ellentétben a román küldöttségekkel – 1957-ben és 1958-ban egyáltalán nem kaptak helyet magyar képviselők. Ennek természetesen az is oka volt, hogy Csehszlovákiában sokkal kevesebb magyar töltött be magas pozíciót, mint

Romániában. Kivételt csak Egri Viktor magyarországi látogatása képzett, s a hatalom számára ez az epizód is – mint láttuk – balul ütött ki. A magyarság hivatalos képviselete, a Csemadok ezzel szemben saját delegációkat küldött az anyaországba. Pathó Károly, a Csemadok főtitkára 1957 elején két ízben is Magyarországra utazott: január 20-a és 25-e között Szarka Béla Csemadok KB-instruktorral, majd március 17-e és 21-e között Szabó Rezső (Rudolf) titkársági tag kíséretében. Első ízben Mosonmagyaróváron egy pozsonyi művészegyüttes fellépésén vettek részt, s onnan Budapestre utazva egy zuglói pártaktíván Pathó negyvenperces beszédben *„tolmácsolta a csehszlovák nép üdvözletét”*. Programjuk külön érdekessége, hogy január 23-án találkoztak három kisebbségi szervezet: a szlovák, a délszláv és a német szövetség képviselőivel. Részletes tájékoztatást adtak a Csemadok működéséről, éreztetve, hogy ennek mintájára kell újjászervezni a magyarországi nemzetiségi szervezeteket. Pathóék elmondták, hogy *„milyen munka vár a magyarországi elvtársakra”*.[93] Másodszor ismét a XIV. kerületi pártaktívát keresték föl, majd a tokodi munkásokat győzködték a munkástanács szükségtelenségéről.[94] A Csemadok és az MSZDSZ a januári látogatáson kívül is kapcsolatot ápolt egymással. A magyarországi szlovákok korábbi látogatását viszonzandó, 1957 végén Budapestre látogatott a Csemadok két vezetőségi tagja, Szabó Rezső és Tóth Dezső.[95] Figyelembe véve Egri Viktor már említett magyarországi útját, egyértelmű, hogy 1957 első negyedévében Csehszlovákiából is tudatosan küldtek magyar nemzetiségi vezetőket Magyarországra. A magyarországi sajtó azonban sem a Csemadok-vezetők, sem Egri Viktor látogatásáról nem tett említést, ami éles ellentétben állt a román delegációk magyar tagjainak hangsúlyozásával.

1957 szeptemberében a magyar Nemzeti Színház Pozsonyban vendégszerepelt. Annak ellenére nagy sikert aratott a magyar közönség előtt, hogy a helyi Nemzeti Színház 800 férőhelyes épülete helyett az 500 fős Hviezdoslav Színházban kellett az előadást megtartaniuk.[96] A magyar diplomácia ezt a szlovák hatóságok szőrösszívűségeként értelmezte, de valószínűleg tévedett, hiszen éppen Szlovákia és Magyarország egyenlőségét, azaz Szlovákia államiságát húzta volna alá, ha az egyik ország Nemzeti Színháza a másikénál vendégeskedik. 1958 nyarán a magyar Állami Népi Együttes lépett föl Pozsonyban. Az ő szereplésüket azonban a csehszlovák rendezőség kifejezetten hanyagul készítette elő, s lényegében egyáltalán nem tájékoztatta érkezésükről a város lakosságát, úgyhogy az 500 fős nézőteret sem sikerült megtölteni.[97]

II.1.4. Kárpátalja kérdése

Kárpátalja kapcsán nem sikerült semmi olyan dokumentumot találnom, amelyben akár Magyarország, akár a Szovjetunió (vagy az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság) deklaratívan fejtette volna ki álláspontját arról, hogyan viszonyul a birodalomban élő magyar kisebbséghez. Nincs nyoma annak sem, hogy a kárpátaljai magyarság ügye megjelent volna a szovjet–magyar diplomáciai viszonyban. Egyébként is, ha a Szovjetunióban nemzetiségpolitikáról beszéltek, az csak mellesleg érintette az egyes köztársaságok és a területükön élő kisebbségek viszonyát. Sokkal inkább a birodalom és a tagköztársaságok viszonyáról szólt.[98] Ehhez pedig Magyarországnak értelemszerűen nem lehetett sok köze.

1957. augusztus 30-ától Ungvárt „megnyitották" a külföldi látogatók előtt. Ez azt jelentette, hogy a szigorú megszorításokkal (többnyire szervezett úton) a Szovjetunióba látogató külföldiek – a földrajzi viszonyok miatt ezek Ungvár esetében főként csehszlovák és magyar állampolgárok voltak – valamennyi időt eltölthettek a magyarlakta terület (megye) székhelyén. Bármennyire szűk körre korlátozódott az ilyen utasok (leginkább átutazók) száma, a rendelkezés mindenképpen enyhített a kisebbség anyaországtól való elszigeteltségén, úgyhogy ez a helyzet feltétlenül kedvezett a magyarságnak. De nem csak a magyarságnak, hiszen ekkor összesen öt városba engedték be az idegenforgalmat, amelyek közül három (Csernovic, Lemberg és Ungvár) a románok, a lengyelek, a magyarok, a szlovákok érintkezését tette lehetővé anyaországukkal: a Szovjetunió négy közép-európai szomszédjával.[99]

Kárpátaljáról, a szovjet fennhatóság magyarországi konszolidációja idején, tudtommal csak egyszer emlékezett meg a sajtó az anyaországban, amikor a *Szabad Föld* a téeszesítés mintaképeként néhány magyar tagságú kárpátaljai kolhozt mutatott be.[100] Ezenkívül 1958 nyarán megjelent egy cikk a kárpátaljai magyarokról a szlovák nyelvű újságban.[101]

Ha nem is Magyarországon, de Szlovákiában témává vált 1956 végén Kárpátalja. Az *Új Szó* 1956. november 13-ai kezdettel négyrészes cikksorozatot közölt, amelyben Szabó Béla a mezőkaszonyi és egy Ungvár környéki kolhozban tett látogatását írta le.[102] A cikk végig magyar helységneveket használt (olyan esetekben is, mint Ungvár, amelyet a régió központjaként Kárpátalján nem lehetett magyarul megnevezni), miközben magában Szlovákiában is csak korlátozottan lehetett magyar helységneveket használni. Mi több, a cikksorozatban magát a régiót sem

szovjet nevének magyar fordításával jelölték, hanem mint Kárpátaljáról beszéltek. A cikksorozat puszta ténye hozzájárult annak a képnek az erősítéséhez, hogy a magyar kisebbségek nem felelősek a magyar forradalomért. Tartalmát figyelembe véve, a hangulatjavító intézkedések egyikének tekinthetjük. Megjelenése az *Új Szó*ban de facto elismerte a kárpátaljai és a szlovákiai magyarság kultúrnemzeti összetartozását. 1956 végén iskolai levelezésre is lehetőséget kínáltak felvidéki és kárpátaljai magyar diákok között.[103] Érdekes módon nem Magyarország, hanem a szlovákiai magyarság ápolta hivatalosan a legélénkebb kapcsolatokat, még ha azok nagyon szűkek és jelképesek voltak is.

II.1.5. Jugoszláv–magyar kisebbségpolitikai viszony

A megszállt Magyarország vezetői minden kétséget kizáróan megkülönböztetett jelentőséget tulajdonítottak Jugoszláviának, annak az államnak, amely a hazai déli szláv népcsoportok anyaországának vallotta magát. A két állam hivatalos viszonya az 50-es évek végén gyorsan változó hullámmozgást produkált. Az a támogatás, amelyet Tito az intervenció napjaiban nyújtott Kádárnak, Nagy Imre romániai internálása és a munkástanácsok elleni támadás után (legalábbis látszólag) visszájára fordult, 1957 tavaszán mégis újra élénkülni kezdtek a kapcsolatok, s ez a felvirágzás egészen addig tartott, amíg Jugoszlávia tüntetően ki nem vonult az 1957. novemberi moszkvai nemzetközi pártértekezletről. 1958 tavaszán mégis megint újra egymásra talált Kádár és Tito, annak ellenére, hogy a szovjet–jugoszláv viszony korántsem alakult rózsásan. Nagy Imre meggyilkolása újra befagyasztotta Belgrád és Budapest kapcsolatát, amit komoly olvadás már csak a 60-as években követett. A gyors változásoknak persze nem kisebbségpolitikai, hanem párt- és geopolitikai érdekek álltak a hátterében.[104] A magyar államvezetés részéről nem hangzott el releváns elvi deklaráció, amely kifejezetten a déli szlávok helyét érintette volna a magyar államban. Rájuk is az általános elvek vonatkoztak.

1957 őszén nézeteltérés támadt a KÜM és az MDDSZ között arról, hogy visszahelyezzenek-e a déli szláv kisebbséget érintő fontosabb pozíciókba jugoszláv emigránsokat. Az KÜM a jó szomszédsági kapcsolat érdekében ezt el szerette volna kerülni.[105] A KÜM-ben 1957 márciusában vetették föl, hogy Magyarország nyisson konzulátust Zágrábban, egy pécsi jugoszláv konzulátusért cserében. Áprilisban Horváth Imre

külügyminiszter Pécsett nyíltan is kifejtette a zágrábi kirendeltség gondolatát, anélkül hogy az ellentételezés helyszínéről beszélt volna. Magyarország bevallottan azért a horvát és nem a vajdasági fővárost választotta, hogy a jugoszlávok azt a vajdasági magyarokkal kialakuló szorosabb kapcsolattól való félelemben el ne utasítsák.[106] A jugoszláv diplomácia 1957. november 1-jén bejelentette Kuti Jenő követségi ügyvivőnek, hogy kész hozzájárulni a zágrábi és pécsi konzulátus megszervezéséhez.[107] Budapesten azonban ekkor már nem akarták Pécset, mondván: *„A jugoszláv konzulátusnak a délszlávlakta területeken történő felállítása következményekkel járhat."*[108] 1958 áprilisában a KÜM újra elképzelhetőnek tartotta a pécsi helyszínt,[109] majd halogatásra adott utasítást.[110] Nagy Imre kivégzése után azonban végleg lekerült a kérdés a napirendről.

Filip Babić, a Jugoszláv KÜÁT illetékes területi főosztályának vezetője 1957. április 6-án kifejezte rosszallását amiatt, hogy az FMPK jugoszláv emigránsokat helyez fontos belügyes posztokra, sőt tiszti rendfokozattal is illeti őket. Kilátásba helyezte, hogy a jugoszláv belügyi szervek sem fognak tétovázni a magyar emigránsok köréből való toborzást illetően.[111] (Az emigránsok eltávolítása a kulcspozíciókból már a forradalom előtt is döntő célt jelentett a jugoszláv külpolitika számára.) Egy későbbi találkozón kiderült, hogy Belgrád tökéletes információkkal rendelkezik az emigránsok pozícióiról.[112] Belgrád ekkor csak az emigránsok belügyi alkalmazása ellen lépett fel, és semmiféle lenyomatát nem látni annak, hogy az MDDSZ jövőjét és személyzeti politikáját illetően is nyomást gyakorolt volna a Kádár-kormányra. 1957. szeptember 21-én Magyarország kezdeményezte egy kishatárforgalmi megállapodás aláírását. Hosszú évekig azonban nem kapott rá választ.[113] Miroslav Zotić jugoszláv követségi első titkár viszont 1958. június 2-ai bemutatkozásakor a Magyar KÜM-ban az őt fogadó Peják Zsiva titkárral már első beszélgetésük során a hazai kisebbség nyelvjárásaira, sajátosságaira terelte a szót, éreztetve, hogy Jugoszlávia ezt a problémakört nagyon fontosnak tartja a két állam viszonyában.[114]

Még a forradalom előtti tervek alapján Lakócsa népi együttese jugoszláviai körutat tett.[115] Az egyik legismertebb hazai horvát zenész, Antun Kričković (Kricskovics Antal) 1957-ben a zágrábi Lado Horvát Népi Együttesben vállalt munkát.[116] 1957. június 23-án a jugoszláv követség több dolgozója részt vett a Pomáz környéki rácok juniálisán. A szerbekkel együtt mulattak az MSZMP Pest megyei bizottságának vezetői is.[117] A Lado együttes számára 1958. május végén magyarországi kör-

utat szerveztek. A fővároson és több színmagyar városon kívül fellépett Bácsalmás, Baja, Mohács és Pécs horvát–sokác nézőközönsége előtt is. A magyar miniszterelnök kivégzése után azonban már botránynak számított, hogy a szentendrei búcsún (1958. augusztus 19.) a budakalászi rácok barátságos focimeccsre hívták ki a jugoszláv nagykövetséget. Pártutasításra a megyei sporthivatal gyorsan Budakalász–Szentendre-meccset rendezett a kitűzött napra, hogy a nemzetiségi meccsnek ne legyen helye, de a helyi sportbizottság egyik szerb dolgozója, Sajna Alexa, váratlanul lefújta a hivatalos mérkőzést. Így a rác–jugoszláv meccsre sor került, amely miatt a hatóságok csak utólag tudtak retorziókal súlytani.[118] Részben ennek következményeként a KÜM arról értesítette 1958 szeptemberében a belgrádi magyar nagykövetet, hogy a jugoszláv diplomaták a hazai déli szláv kisebbségek körében saját országuk politikai nézeteit terjesztik, s ez ellen adminisztratív fellépés készül.[119] Jugoszlávia tehát a periódus folyamán végig a hazai déli szlávokkal a kapcsolatok erősítését szorgalmazta, amit a magyarországi kormányzat a két állam viszonyától függően hol tűrt, hol meg nehezített.

A jugoszláv propagandában 1957 folyamán élenjárt a nacionalizmus visszaszorításának jelszava. Ezen a köztársasági és a kisebbségi nacionalizmust egyaránt kellett érteni. 1957 őszén a dolgozók egyenjogúságának, egységének, békés együttélésének eszméi domináltak a helyhatósági választások kampányát.[120] Az egységet és a békés együttélést ekkor még a kisebbségi identitás ellenpontjaiként értelmezték. 1958 márciusában az országgyűlési választások alkalmából – ugyan a nemzeti és nemzetiségi közösségek egyenjogúsága továbbra sem váltotta fel a dolgozói egyenjogúságot – a sajtó a korábbiaknál sokkal nagyobb súlyt fektetett arra, hogy Szerbiában Szabadka, Óváros, Zenta, Óbecse, Topolya, Magyarkanizsa és Törökkanizsa képviseletében hat magyar,[121] Szlovéniában pedig Lendva környékéről két magyar képviselő[122] került a parlamentbe. A propagandában tehát nagyobb hangsúlyt kapott az egyenjogúságnak a kisebbségi parlamenti képviseletben testet öltő vonása, amely az 1957-es jelszavaknál sokkal inkább célzott a kisebbségek közösségi alanyiságára. A többi kommunista politikai rendszerű országhoz képest a jugoszláv propagandában amúgy is előkelőbb helyet foglalt el a nemzetiségi reprezentációra való hivatkozás, amely a kisebbségpolitika eredményességét hirdette. Rendszerint azzal érveltek a kisebbségpolitika engedékenysége mellett, hogy az ötvenes évek elején nem kérték számon a kisebbségeken a szomszéd országok viselkedését, azaz nem alkal-

mazták a kollektív felelősség elvét.[123] A jugoszláv propaganda tehát 1957-tel ellentétben, 1958 folyamán lassú fordulatot mutatott a magyar kisebbség közösségi alanyiságának elfogadása irányában, áttörésről azonban nem beszélhetünk.[124]

A belgrádi magyar nagykövetség a KÜÁT-tal való érintkezés során sokat kritizálta a *Magyar Szó* hangvételét, amely kritikusan viselkedett a kádári Magyarországgal szemben.[125] Ettől eltekintve a magyar diplomácia 1957-ben nem nagyon foglalkozott a délvidéki magyarokkal. Magyar diplomaták vajdasági utazásaik során a jugoszláv titkosszolgálat éles figyelmét és akadályozó tevékenységét észrevételezték. Erre hivatkozva a magyar KÜM 1958 őszén elhatározta, hogy viszonossági alapon nálunk is zavarni fogják a jugoszláv nagykövetség kisebbségi kapcsolatait.[126] 1958 őszén, egy követségi fogadáson Barity Miklós magyar diplomata egy jugoszláv katonadiplomatával való beszélgetésben provokatívan a jugoszláviai bolgárok és albánok helyzetét kezdte feszegetni. Stošić alezredes erre úgy válaszolt, hogy a magyaroknak több okuk lenne a vajdasági magyarság helyzete miatt bírálni Jugoszláviát. Hozzátette, hogy a jugoszláv vezetés javítani és nem feszíteni akarja a kapcsolatokat a jövőben Magyarországgal. A tiszt tehát elébe ment az esetleges magyar követeléseknek, s jelezte, hogy országa ebben az irányban engedményekre készül. Mindenképpen megjegyzendő, hogy ezt egy katona s nem egy hivatásos politikus tette. Év végén egy budapesti fogadáson Peják Zsiva érdeklődött Miroslav Zotić nagykövetségi titkártól a koszovói albánok elnyomatása felől. A jugoszláv diplomata annyit felelt, hogy meg kell vizsgálni, pontosan milyen jogokat élveznek a jugoszláviai kisebbségek, például a magyarok: mennyivel többet, mint romániai nyelvtársaik. Peják erre az Állami Székely Színház útjával példálózott a román nemzetiségpolitika védelmében. A jugoszláv diplomata ahelyett, hogy vitába bocsátkozott volna vele, arról kérdezte magyar kollégáját, valójában konkrétan mit rosszallnak a vajdasági magyarok helyzetében.[127] A jugoszláv viselkedésből tehát itt is a magyar követelések megismerése, az elébük vágás érződött.

Az *Élet és Irodalom* időnként hírt adott Szabadka, illetve Újvidék magyar kulturális eseményeiről. A *Népszabadság* 1957. április 19-én jugoszláv statisztikai adatok alapján röviden ismertette, hogy a szövetségi állam egész területén összesen 507 000 magyar lakik.[128] Az újvidéki egyetem 1957 őszén ösztöndíjascserét javasolt a KÜM-nak, amelyet Magyarországon nem fogadtak osztatlan lelkesedéssel.[129] Ennek ellenére engedély nélkül, de érvényes vízummal két magántanuló kezdett órá-

kat hallgatni az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudomány Karán (továbbiakban: ELTE BTK) 1957 végén.[130] 1958 májusában a belgrádi magyar nagykövetség munkatársai előbb Újvidék, majd Zenta és Szabadka magyar intézményeit keresték föl. Vendéglátóik arra kérték őket, hogy szervezzék meg számukra egy magyarországi turné lehetőségét, amely során sokat tanulhatnának és lelkesedést is nyerhetnének az anyaországi kollégáktól.[131] Az anyaország diplomatáit általában örömmel fogadták a vajdasági magyarok.

A Magyar KÜM 1958. szeptember 19-én leiratban utasította a nagykövetséget, hogy 1. gyűjtsön adatokat a vajdasági magyarság helyzetéről, és 2. ennek érdekében élénkítse föl kapcsolatait a magyarokkal.[132] A magyar kisebbségről azonban a konszolidáció alatt nem készült külön jelentés. A nagykövetség diplomatái 1958 novemberében újra Újvidék és Zombor magyar intézményeit látogatták meg.[133] A magyar diplomácia arra törekedett, hogy akit csak lehet, megnyerjen a kádári Magyarország szimpatizánsának a délvidéki magyar pártelitből. Herczeg János író az ilyen közeledésre reagálva 1958 őszén kifejezetten elutasította az együttműködést a kádári Magyarországgal, illetve azt is, hogy a délvidéki magyarság bármiféle közvetítő közeggé váljék az anyaország és Jugoszlávia között.[134]

1957-ben a magyar kisebbségi kérdésben csend honolt a két állam viszonyában. 1957 végétől mindkét oldalról történtek kezdeményezések arra, hogy a vajdasági magyarok kapcsolatai élénküljenek Magyarországgal, de mindkét fél gyanakodva figyelte a másik kezdeményezéseit. 1958 őszén azonban a jugoszláv diplomácia olyan jelzéseket adott, mintha kisebbségpolitikai nyitásra készülne északi szomszédja felé. Úgy tűnt: Belgrádban arra számítanak, hogy egy román ellenségkép fog kialakulni a hivatalos magyar kisebbségpolitikában. A magyar külpolitika azonban nem reagált pozitívan a jugoszláv gesztusokra, minden bizonnyal azért, mert Budapesten jól tudták, hogy egy kisebbségpolitikai közeledés Belgráddal nem áll Moszkva érdekében.

II.1.7. Összehasonlítás, következtetések

1957-ben, sőt 1958-ban is, mindegyik tárgyalt ország propagandájában a „nemzetiségek egységének” gondolata uralkodott, de ezt a gondolati keretet nem mindenütt töltötte ki valódi tartalom. Magyarországon

ezt az ideológiát leghatározottabban a párt központi lapja képviselte, és az összes hivatalosan elismert nemzetiségre egyformán vonatkozott. 1957. május 1-jén még nem, de júniusban világosan megjelent a nemzetiségi önállóság, a közösségi alanyiság megnyilvánulásainak rosszallása. Romániában és Csehszlovákiában az egységet elsősorban azzal a feltételezett támadással helyezték szembe, amelyet a propaganda szerint az 1956-os forradalom intézett a szomszédos állami egysége ellen. A román propagandában az egységbe 1957-ben még önálló elemként fértek bele a kisebbségek, amelyeket politikailag a nemzetiségi intézményrendszer testesített meg. Egyre határozottabban lépett viszont fel a romániai média a „nacionalizmus" ellen, amivel többek között a kisebbségek közösségi alanyiságát kérdőjelezte meg. Csehszlovákiában viszont, ahol a nemzetiségi intézményrendszerre egyáltalán nem került olyan nagy hangsúly a propagandában, mint Magyarországon és Romániában, több olyan apró, jelképes gesztus történt, amely a magyar kisebbség közösségi alanyiságára utalt. Csehszlovákiában a fő nemzetiségi kérdést nem a magyarság, hanem Szlovákia státusa alkotta. Ezen a téren 1958 elejéig látványosan két koncepció állt egymással szemben, amelyből azt a változatot, amelyik Szlovákia pozícióját erősíteni kívánta, Magyarország is támogatta, de az ennek ellenére egyre több teret vesztett. Jugoszláviában az 1958-as választások propagandája apró váltást jelzett a monolit egység és a tisztán állampolgári jogegyenlőség hirdetése felől a közösségi jogegyenlőség irányában. Persze a nemzetiségi képviselők parlamentbe juttatása máshol, többek között Magyarországon is, része volt a nemzetiségpolitikai propagandának, de kisebb hangsúlyt kapott, mint az 1958-as választásokon Jugoszláviában.

Az első bizalmatlanság után a szovjet táborhoz tartozó országok, így az NDK, Csehszlovákia és a Szovjetunió bizalma megerősödött a FMPK iránt, Románia és az önálló szlovák állami szervek bizalma pedig kezdettől töretlen volt. Ez azonban csak az NDK esetében hatott a hazai német kisebbség és a kommunista politikai rendszerű anyaország kapcsolataira. Az a tény, hogy a németek egyre inkább anyaországként tekinthettek az NDK-ra, illetve ugyanakkor elhatárolódtak Ausztriától mint anyaországtól, egy alapjában véve katonai kérdéssel függött össze: a berlini válsággal. A csehszlovák–magyar kapcsolatokon belül a kisebbségi kérdés csak a közvetlen szlovák–magyar kapcsolatépítési kísérletben bukkant föl, de ott is csak érintőlegesen. Román–magyar viszonylat-

ban ezzel szemben 1957 során nem számított a diplomáciai élet teljesen tabu kérdésének, 1958 során azonban kezdett kényes ponttá válni. Az anyaországi kapcsolat egyedül Jugoszláviával működött a kölcsönös aktivitás jegyében, de ott is csak 1957 végétől. Az anyaországi kapcsolatok egymástól való gyökeres eltérése többek között abból is adódott, hogy a németek nyugati anyaországaival és Jugoszláviával a határ egyszersmind a világrendszerek határát is képezte.

A hazai németek virtuális kapcsolata látványosan erősödött az NDK-val, a románoké pedig Romániával, viszont a szlovákok és anyaországuk érintkezése 1956-hoz képest csökkent. A déli szlávok (főként szerbek) összeköttetéseit az anyaország diplomáciai testületével és természetes anyaországi kapcsolatait 1958 közepéig tűrte a magyar állam, utána viszont viszonylag szigorúan lépett fel ellene. Románia részéről egyáltalán nem, Szlovákia részéről csak szórványosan, Jugoszlávia részéről viszont tapasztalhatjuk a nagyon élénk anyaországi aktivitást. A magyarországi propagandában 1957 elején felvetődött hazánk anyaországi szerepének vállalása (különösen is Erdély kapcsán), tavasz és nyár fordulójára azonban ez ellenhatást váltott ki, és a bűnös nemzet elve alapján az egész kérdéstől való deklarált elzárkózás ideológiája kezdett testet ölteni. Ez a fordulat tükröződött az erdélyi Kádár-látogatásban is. A hazai médiát, pontosabban az *Élet és Irodalom* című folyóiratot ebben az időszakban végig az jellemezte, hogy Erdélyt a magyar kultúrkör részeként kezelték, de ugyanez nem terjedt ki a többi határon túli magyar területre is. Az utazási lehetőségekben rejlő természetes kapcsolat helyett Erdéllyel a virtuális érintkezés élénkült meg. Ez a helyzet nyilvánvalóan az értelmiség manipulációjára is szolgált.

Az állam–kisebbség–anyaország viszony kezelésében a magyarországi szovjet megszállás konszolidációja alatt mindenütt kitapintható egy határvonal: 1957 tavaszának vége, nyarának eleje, illetve tágabb értelemben 1957 második fele. Ekkortól kezdve a soknemzetiségű állam víziója mellé egyre inkább oda szegődött a kisebbségellenes, nemzetállami orientáció. Ez a „vízválasztó” érzékelhető volt már a hűségnyilatkozatok hangnemének megváltozásában is. Egyedül Jugoszlávia alkotott kivételt annyiban, hogy ott a kisebbségpolitikai ideológia lassú fordulása épp az ellenkező irányban hatott, mint a szovjet blokk országaiban.

II.2. A NEMZETISÉGI INTÉZMÉNYRENDSZER VÁLTOZÁSAI

A békés korszakokban az állam és a kisebbség kapcsolatának a kommunista politikai rendszerű országokban a nemzetiségi intézményrendszer alkotta a legfontosabb elemét. A magyarországi szovjet megszállás konszolidációja mind hazánkban, mind a szomszéd országokban sajátos átmenetet jelentett a háborús és a békés állapotok között. A kommunista politikai rendszerben gyakran azonos fogalomként kezelték a kisebbségi jogokat és a nemzetiségi intézményrendszert, ami a közgondolkodásban mély nyomot hagyott. Valójában a jog nem feltétlenül vonja maga után intézmények létezését, csak a kisebbség számára lehetőséget biztosít létrehozásukra és fenntartásukra.[135] Elképzelhető tehát, hogy jog van, intézmény azonban nincs. A jogok alapján működő intézmények viszonylag stabilak: csak a kisebbség közösségi elhatározásától függ létük. Működhetnek viszont intézmények anélkül, hogy jogi biztosíték lenne fennmaradásukra, azaz bármikor betilthatók, felszámolhatók. Ebben az esetben intézmény van, jog nincs. Persze ideális esetben jog is és intézmény is van – de bizony az is lehetséges, hogy: se jog, se intézmény.

1945-ben ugyan teljesen átalakult a kisebbségek háború előtti (illetve alatti) intézményrendszere, de ez az átalakulás országonként és kisebbségenként nagyon eltérő tendenciát mutatott. Magyarországon a német intézményrendszer teljesen megszűnt, míg a Szlávok Antifasiszta Frontja, majd a helyébe létesült délszláv szövetség viszonylagos önrendelkezést biztosított a déli szláv népcsoportok baloldali értelmiségének. Szlovákiában és Kárpátalján szinte az összes magyar intézményt betiltották, Erdélyben és a Vajdaságban viszont a magyar baloldal olyan intézményeket szervezhetett, amelyek – kizárólag a baloldalnak – bizonyos szintű önrendelkezést tettek lehetővé: ilyen volt egy darabig a Bolyai Egyetem, a Magyar Népi Szövetség (MNSZ), illetve a vajdasági Magyar Kultúrtanács. Magyarországon és Romániában eleinte még a kisebbségek egyházi intézményei is működtek (főként iskolák), amelyek értelemszerűen nem a baloldal érdekeltségi köréhez tartoztak. A sztálinizmus nyílt bevezetése után ez utóbbiak hálózatát (az egyházszervezet kivételével) teljesen megszüntették vagy államosították. A baloldali intézményeken belül pedig olyan politikai tisztogatások és átszervezések történtek, amelyek ezeket az intézményeket is megfosztották az önrendelkezést idéző vonásaiktól. Több olyan kisebbség számára viszont, amelyet 1945 után a hatalom minden saját intézménytől megfosztott

(így az itt említett magyarországi németek és szlovákiai, kárpátaljai magyarok számára) új intézményrendszert létesítettek, amely eleve úgy épült ki, hogy jól illeszkedjék a sztálinista struktúrákba. Ezzel a negyvenes és az ötvenes évek fordulójára kialakult a közép- és délkelet-európai kisebbségek sztálinista intézményrendszere, amelyet Sztálin halála előtt még néhány mutatós intézménnyel kiegészítettek, mint például a MAT. Ennek a rendszernek a főbb elemeit alkották:

a) a nemzetiségpolitikai kormányszervek,

b) kisebbségek hivatalos, országos, regionális vagy helyi képviselete (nemzetiségi szervezetek, területi „autonómiák", helyi anyanyelvi ügykezelés stb.) és a közigazgatás,

c) a nemzetiség nyelvén kiadott sajtótermékek,

d) a nemzetiségi oktatás, valamint

e) a nemzetiségi kulturális és gazdasági élet egyéb[IV] intézményei, eseményei.

Ezek a főbb elemek 1956-ig nem változtak meg jelentősen. Mennyiségük, kiterjedtségük, tevékenységi körük, önállóságuk és tevékenységük tartalma viszont lényeges változáson esett át. A Moszkvában kibontakozó utódlási harc megnövelte a csatlós államok mozgásterét, ami csak másodsorban járt enyhüléssel a társadalom számára, elsősorban az egyes országok saját pártelitje jutott több függetlenséghez. Immár Moszkvából nem írták elő számukra (vagy ha igen, akkor nem olyan következetesen, mint Sztálin), hogy mit kell kezdeniük a kisebbségekkel. A jelentéktelen nagyságrendű kisebbségi népcsoportok (mint például a magyarországiak vagy a kárpátaljai magyarok) nem különösen zavarták az országos párteliteket, viszont a nagyobbak (így az erdélyi és a szlovákiai magyarok) igen. Az ő intézményeik vezetőségében, a nemzetiségi pártelitben az országos elit versenytársat sejtett.

A nem kívánatos vetélytárs súlyát leginkább azzal lehetett csökkenteni, ha megnyirbálták a bázisául szolgáló intézményeket. Ennek esett áldozatául az MNSZ, számos erdélyi magyar iskola és szlovákiai magyar kultúrintézmény. Magyarországon viszont nemhogy nem szűkítették, hanem kifejezetten bővítették az intézményrendszert. 1955-ben alapí-

[IV] A kulturális életnek természetesen része az oktatás, a kisebbségpolitikában azonban olyan megkülönböztetett súllyal szerepelnek az oktatási intézmények, hogy érdemes külön figyelmet szentelni az oktatásnak és a kulturális élet egyéb területeinek.

tották meg például a német szövetséget, és a kormányzat minden követ megmozgatott (igen kevés sikerrel, amit a szlovák szórványok nyelvoktatás elleni megmozdulásai 1956-ban érthetővé tettek) új, szlovák tannyelvű iskolák szervezése érdekében. 1956 tavaszán azonban az MDP köreiben is sok kritikus hang szólalt meg ezzel a politikával szemben.

A magyar kisebbségi intézményrendszer szűkítése rámutatott a sztálinista nemzetiségi intézmények és az organikus nemzetiségi társadalom ellentmondásos viszonyára. A társadalom, amely számára a politikai diktatúra struktúráiba illeszkedő intézmények idegenek, sőt ellenségesek voltak, óriási csapásként élte meg felszámolásukat. Persze különösen is az olyan intézményekét, amellyel az emberek mindennapjaikban érintkeztek: az iskolákét és a kultúrcsoportokét. Szlovákiában például a magyar lakosság gyűjtőakcióval és túlórákkal próbálta megmenteni az 1955-ben megszüntetett központi magyar népi együttest – sikertelenül. Ugyanakkor az a nemzetiségi pártelit, amelyet egzisztenciálisan is sújtottak ezek az intézkedések, többnyire azt a szerepet kapta osztályrészül, hogy magyarázza meg a kisebbségi társadalomnak a kisebbségpolitika bizonyítványát. Ez pedig nem volt hálás szerep.

Másrészt viszont a politikai terror általános enyhülése azt is eredményezte, hogy a föl nem számolt intézmények a korábbiaknál szabadabban rendelkeztek saját energiáikkal. Szlovákiában például a közönség sírva-nevetve ünnepelte, hogy a Csemadok *János vitéz* előadásain meglengették a magyar zászlót. A forradalom napjaiban azonban megmutatkozott, hogy milyen átmeneti ez az enyhülés, és mennyire szűkek a korlátjai. Míg a magyar lakosság körében egyértelmű rokonszenvet ébresztett a forradalom, a hatalom – néhány szabályt erősítő kivételtől eltekintve – sikerrel garantálta a magyar intézmények lojalitását. Magyarországon pedig a hivatalos nemzetiségi intézmények lebénultak a forradalom hatására, míg a déli szlávok és a románok rövid időn belül megalapították saját szervezeteiket (pécsi nyilatkozat, *Gazeta Române*).

Mi is volt tulajdonképp a kommunista politikai rendszerbe illeszkedő, hivatalos nemzetiségi intézmények funkciója? Nyilvánosan a nemzetiségi jogok biztosításáról beszéltek, ami a jogállamiságot eleve kizáró rendszerben csakis fikció lehetett. A gyakorlatban ez a fikció azt jelentette, hogy az intézmények megjelenítették, illetve bizonyos értelemben lehetővé tették egy-egy kisebbségi közösség gyakorlati létezését, amelynek – a hagyományos értékvilág ellen folytatott ideológiai küzdelem miatt – egyetlen közös nevezője a nyelv, némely esetben az anyaországhoz

való laza kötődés maradt. Hivatalosan a kisebbségek intézményeiről beszéltek, ami szintén fikció volt, hiszen az intézményeket az állam működtette, befolyásolta s szüntette meg, ha akarta. Az intézményrendszer az államé volt, de hivatalosan a kisebbség képviseletének nyilvánították. Így az intézmények az állam és a kisebbség egyirányú kommunikációját valósították meg, tehát azt, hogy az állam az adott kisebbség körében annak saját nyelvén ismertesse meg akaratát, ideológiáját. Ebbe belefért az is, mint láttuk, hogy az intézmények a kisebbségi közvéleménynek az állam által elvárt fiktív valóságát megjelenítsék, például a forradalom utáni hűségnyilatkozatok formájában. Így az államhatalom az őt magát képviselő nemzetiségi intézményekre – ha akart – úgy tekintett, mint a kisebbség képviselőire.

Nem egy kisebbség számára egyáltalán nem szerveztek intézményeket, például a magyarországi bolgároknak, a szlovákiai németeknek, a kárpátaljai ruténeknek stb., ami azt is jelentette, hogy az állam nem ismerte el létezésüket. Előfordult azonban az a paradoxon is, hogy egy olyan kisebbségnek, mint pl. a lengyelországi németek, amelynek létét hivatalosan tagadták,[136] fenntartott az állam intézményeket. Az intézmények tehát a kisebbségeknek nem a *de jure,* hanem a *de facto* elismerését jelentették.[137]

Így alakulhatott ki az a helyzet, hogy a nemzetiségi közvélemény döntő részében komoly elégedetlenség élt a nemzetiségi intézményekkel szemben, azok vezetőit gyakran kollaboránsnak tartották, és mégis ragaszkodtak az intézményekhez. Azok megszüntetése ugyanis egyet jelentett a kisebbség *de facto* elismerésének megkérdőjelezésével. Mindamellett azt sem szabad elfeledni, hogy a kisebbségi intézmények számos jó egzisztenciát kínáltak a nemzetiségi pártelit számára. (Mai, ironikus kifejezéssel élve: az ötvenes években is működött „etnobiznisz".)

II.2.1. Magyarország

Magyarországon 1952 óta a Kovács Péter vezette MMNO látta el az állam részéről a kifejezetten nemzetiségpolitikai feladatokat. 1960-ban az egyik nemzetiségi szövetség vezetője hivatalos beszámolóban úgy nyilatkozott, hogy 1957-ben az MMNO igyekezett szabotálni a nemzetiségi intézményrendszerben végzendő politikai tisztogatást.[138] Ha ez igaz, akkor alighanem az lehetett az oka, hogy a minisztériumi osztály szívesen

dolgozott volna együtt a már megszokott apparátussal. Az MMNO-t 1957-ben a minisztérium önálló főosztályává szervezték át, és az egyik miniszterhelyettes közvetlen irányítása alá helyezték.[139] Ilyen módon „rangja" s ezáltal a nemzetiségpolitika rangja, ha nem is jelentősen, de növekedett. Ugyanakkor még a forradalom előtti elképzelések alapján a szövetségeket integrálták a Hazafias Népfront (továbbiakban: HNF) szervezetébe. Így az MMNO, amely korábban is a kormányon keresztül a párt irányítása alá tartozott, kompetenciáit megosztani kényszerült a HNF-fel. A HNF Országos Tanácsa (továbbiakban: OT) 1958 áprilisában elfogadta rövid távú nemzetiségpolitikai programját. Ez problémaként főképpen a németek és a déli szlávok „passzív" viselkedését jelölte meg. Felszólította a népfrontbizottságokat, hogy követeljenek több pénzt a nemzetiségi kulturális programokra, ami igazi mellébeszélés volt, hiszen a HNF sosem „követelhetett". A nemzetiségpolitika fő feladatául szabta, hogy érvényesítse a kisebbségi jogokat, és erről világosítsa föl a kisebbségeket. Harcot hirdetett mind a kisebbségi, mind a többségi nacionalizmus ellen.[140]

Magyarországon a kisebbségek hivatalos képviseletét az ún. nemzetiségi szövetségek látták el, amelyek helyi szervezetek híján inkább központokként működtek, mintsem szövetségekként. A „szövetségek" újjászervezése komoly politikai szűrő alkalmazásával, azaz fontos személycserékkel már 1956 legvégén megkezdődött.[141] 1956 decemberében találkozó zajlott le az FMPK és az elérhető hivatalos nemzetiségi vezetők között. (Az utóbbiak nem feltétlenül voltak azonosak a központok vezetőivel.) Az FMPK megígérte nemzetiségi rádióműsorok indítását és a lapok mielőbbi újraindítását.[142]

Az MSZDSZ-ben Bernula Mihály távozása után Bielik György vette kezébe az irányítást. 1957 tavaszán két ízben is értekezletre hívta össze *„az ellenforradalom alatt helytállt vidéki, szlovák elvtársakat".*[143] Aki „helyt állt", az fegyveresen harcolt a felkelők ellen. Az 1957. március 23-ai ülésen többen tiszti rangban vettek részt. Bielik György beszámolójában kifejtette, hogy a forradalom ellen fellépő szlovák káderek nek joga van testületként beleszólni az FMPK politikájába.[144] A vidéki résztvevők helyi szervezetek létrehozását követelték. Ezt Bielik elutasította. Abban viszont egyetértettek mindnyájan, hogy a Kossuth rádió sugározzon a jövőben szlovák nyelvű műsort. Az MSZDSZ újjászervezésében egy olyan koncepció érvényesült, amely a nemzetiségi képviseleten keresztül a szlovák nemzetiségű karhatalmistákat kívánta pozícióba juttatni.

Ennek az elhatározásnak is két opciója merült föl, egy helyi központokkal számoló és egy teljesen centralizált, amelyekből az utóbbié lett a döntő szó.

1957. március 13-án az MDDSZ is megtartotta saját ülését, amelyet azonban nem a szervezet potenciális vezetője, hanem Bíró Lívia személyében egy kormánybiztos vezetett le.[145] Itt Lásztity Szvetozár fia, Lásztity Ljubomír mutatott be egy tervezetet a szervezet felépítéséről. Ennek megfelelően az MDDSZ-nek tagsága nem lett volna, de helyi és körzeti szervezetei, helyi gyűléseken választott kongresszusa, kongresszus által delegált vezetősége igen, amelyben a szerbek, horvátok és szlovének mint közösségek képviseltették volna magukat. A szervezet választott emberei maguk szerkesztették volna a délszláv újságot, ugyanakkor – Lásztity utólagos, kézzel írt hozzátoldása szerint – minden területen a párt vezető szerepe érvényesült volna.[146] Az ifjabbik Lásztity tehát valamiféle, belülről is strukturált, délszláv önkormányzatot képzelt el a kommunista politikai rendszer keretei között. Ebből azonban nem lett semmi. Tervezetében a szövetség szerveinek megnevezése, mint ahogy az elképzelés számos egyéb eleme is, kísértetiesen hasonlított a Csemadokra. Nagyon valószínű, hogy Lásztity elképzeléseire komoly hatást gyakorolt Pathó Károly és Szarka Béla Csemadok-vezető januári, budapesti látogatása.

A szlovák aktíva jegyzőkönyve és Lásztity Ljubomír MDDSZ-tervezete két homlokegyenest ellenkező koncepciót tár elénk. Az egyik a teljesen központosított intézményben a karhatalmista befolyást akarta erősíteni, a másik valódi szövetséggé, sőt valamiféle önkormányzattá akarta átformálni a „szövetséget". Az MDDSZ márciusi gyűlésén választottak egy ideiglenes szervezőbizottságot, de beleegyeztek, hogy az új vezetőséget végül Bíró Lívia jelentése alapján a kormány jelölje ki. Ognyenovics Milán lett az elnök. Ő jugoszláv emigráns volt, de megjárta Rákosi börtöneit, úgyhogy látszólag kompromisszumos személynek tűnt. A jugoszláv diplomácia mégis elégedetlenkedett vele.[147] Ennek okai között szerepelt, hogy még korábban az MDDSZ alkalmazásába vették Sztovanovity Milutin jugoszláv emigránst (akit szintén bebörtönöztek az ötvenes évek elején), majd Urosevics Danilót, aki maga is az emigránsok közé tartozott, novembertől pedig karhatalmistaként tartották számon.[148] Az MDDSZ-ben tehát gyakorlatilag az emigránsok, köztük karhatalmisták kerültek pozícióba, azaz a végleges felépítés nagyon hasonlított az MSZDSZ-re.

A minisztériumi anyagok viszonylag keveset árulnak el a román és a német „szövetségről” 1957 elejéről. Az MMNO-nak az MRDSZ-re vonatkozó anyagaiból a forradalom és az azt közvetlenül követő évek teljességgel hiányoznak. Csak 1959/60-tól datálódnak a későbbi dokumentumok.

1957 májusában négy *„cigány származású elvtárs”* kezdeményezte egy cigány „szövetség” alakítását. Közülük ketten aláírásuknál hangsúlyozták, hogy a Szovjetunióban tartózkodnak.[149] A közvetlen kezdeményezés tehát a szovjet birodalomban fogant, bár már az ötvenes évek közepén is történt kísérlet egy Cigányszövetség létrehozására. A Munkaügyi Minisztérium cigánypolitikai tanulmányával egy időben, a tanulmány végkövetkeztetésével szemben 1957. október 26-án megalakították a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségét (továbbiakban: MCKSZ).[150] A döntést szeptember 20-án a Művelődésügyi Minisztérium miniszterhelyettesi értekezlete hozta, amely úgy határozott, hogy *„a nemzetiségi kérdéssel foglalkozó minisztertanácsi előterjesztésben a cigánykérdésre vonatkozó problémáit fel kell vetni”*.[151] A szövetség képviselője megjelent a nemzetiségi szövetségeket érintő megbeszéléseken, ahol felvetette a cigánykérdést.[152] Azaz a szövetség megalapításával *de jure* nem,[153] viszont *de facto* nemzetiségként ismerték el a cigányokat. A cigánykérdést integrálták a nemzetiségi problémakörbe. A szövetség élére László Mária került, aki a harmincas–negyvenes években az organikus cigány-önszerveződés kiemelkedő alakjaként tűnt fel, a politikai palettán pedig a hazafias szociáldemokráciát képviselte. Már a szervezet megalakulásától vele dolgozott, s 1958 tavaszán főállású munkatársává is vált Ferkovics Sándor, aki 1956 végén a karhatalomban szolgált. Ferkoviccsal az MCKSZ-ben is megjelent a karhatalmista vonal, de egyelőre nem élvezett olyan osztatlan uralmat a Cigányszövetségben, mint amilyennel a többi nemzetiségi szervezet esetében találkoztunk. László Mária az önálló, cigány nemzetiségi kultúra szervezésére és terjesztésére kívánta fölhasználni a szövetséget, de erre gyakorlatilag semmilyen eszköz nem állt rendelkezésére. Másik célja, hogy az új szervezet ellássa a cigányság érdekképviseletét, annyiban valóra vált, hogy számos roma elpanaszolta sérelmeit a szövetség irodájában. A sérelmek orvoslását azonban az iroda nem tudta teljesíteni.[154]

1957-ben tehát a jugoszláv emigráns és a karhatalmi vonal dominálta a „szövetségek” újjászervezését. 1957 második felétől az MCKSZ-szel egy olyan problémakör vált a kisebbségpolitika részévé, amely elsősor-

ban nem kulturális, hanem döntően szociális jellege miatt teljesen kirítt a többi kisebbség ügyei közül, s az egész nemzetiségpolitikának sokkal inkább a szociális kérdés jellegét kölcsönözte. Másrészt viszont a cigányság alkotta a legnagyobb lélekszámú kisebbséget Magyarországon, úgyhogy ha a cigányságot a nemzetiségek közé sorolták, azzal megnőtt a hazai nemzetiségi kérdés jelentősége.

1956. december végén Pécs rádióadója megkezdte napi húsz percben a német nyelvű műsor sugárzását.[155] A próbaadásokat januárban rendszeres műsor váltotta fel. Ennek szerkesztésébe eleinte a német „szövetség" is valamennyire beleszólhatott.[156] Pécsett egyébként már szerb–horvát adásokat is közvetítettek. A két pécsi nemzetiségi műsor csak regionális adás volt. A másik két kisebbség számára nem szerveztek hasonló regionális adót, csak annak a két nemzetiségnek, amelyek anyaországukból nem föltétlenül a megszállók szájíze szerinti tájékoztatást kaptak. A cél nyilván ennek ellensúlyozása volt. Közvetlenül Nagy Imre meggyilkolása után a KÜM egyik följegyzése kiemelte: a szerb–horvát műsor feladata volt, hogy megnyugtassa a hazai déli szlávokat, hogy Jugoszlávia tiltakozása miatt őket nem vonják felelősségre, másrészt az FMPK felfogásának megfelelő tájékoztatást nyújtott a jugoszláviai hallgatóságnak.[157] Kállai Gyula 1957. júniusi (már említett) előterjesztésében megjelent az országos Kossuth rádióban szórandó nemzetiségi műsorok terve. Ez a gondolat még a párthatározat előkészítése idején is vita tárgyát képezte. A tájékoztatási hivatalt vezető Szirmai István takarékossági okokból, illetve nem látva gyakorlati (értsd: politikai) hasznát a nemzetiségi műsoroknak, még a Petőfi rádióban sugárzandó adás elképzelését is ellenezte.[158]

A szovjet blokkon kívüli anyaországhoz kötődő kisebbség anyaországtól független befolyásolását tekintették a rádió fő feladatának. Ezenkívül a déli szláv adó feladatkörébe tartozott a befolyásgyakorlás Jugoszlávia, s talán a német adóéba ugyanez Ausztria felé.

Az FMPK 1956. decemberi ígérete ellenére a nemzetiségi újságok nemhogy 1957 elején, de még nyarán sem jelentek meg. A német lap 1957. szeptember 20-án, a délszláv október 3-án, a szlovák október 4-én, a román csak november 1-jén látott napvilágot. Előbb a két, '56 kapcsán vitatott felelősségű nemzetiség orgánumát nyomtatták ki, utoljára pedig éppen a sajtó területén fellázadt románokét. Ráadásul a román lapot csak kéthetente adták ki. A német újságot továbbra is hetilapként szervezték újjá, jóllehet 1956 tavaszán a párthatározat kimondta a napilappá

szervezés szükségességét,[159] és megtörténtek az első intézkedések is.[160] 1957 márciusában a Wild-interjú, szeptemberben pedig az újra kiadott lap vezércikke[161] említette ezt a tervet. Végül a napilappá szervezés sosem történt meg. A lapok szerkesztősége az újraindítás előtt komoly politikai szűrésen esett át, amiből egyedül a szlovák lap munkatársainak értékeléséről maradt dokumentum.[162]

Megváltozott az újságok címe. A német *Freies Leben* (Szabad Élet) helyett *Neue Zeitung*ra (Új Lap), a szlovák *Naša Slobodá*ról (Szabadságunk) *L'udové Novin*yre (*Népújság*), a román *Libertatea Noastră* (Szabadságunk) pedig *Foaia Noastră*ra (A mi lapunk) változott. Mindhárom címből a szabadság maradt ki. Mindhárom újság az I. évfolyam 1. számtól indult, ami azt sugallta, szemben a valósággal, hogy a megváltoztatott cím új tartalmat, új törekvéseket takar. De a tartalom nem sokat változott. A három újság közül kettő hetente, a román kéthetente jelent meg. (Aligha volt a véletlen műve, hogy épp annak a kisebbségnek a folyóiratát ritkították, amely saját forradalmi sajtóterméket szerkesztett.) Eleinte a *Foaia Noastră* színvonalban is messze elmaradt a többi (amúgy sem túl sikeres) nemzetiségi lap mögött. A románságnak az „új" laphoz való viszonyára mi sem jellemzőbb, mint Lucian Magdu battonyai román költő viselkedése, aki 1956 előtt szívesen írt a *Libertatea Noastră-ba,* 1957-ben azonban elhallgatott, majd élete hátralévő kilenc évében csak magyarul publikált a *Tiszatáj*ban és a *Dél-Magyarország*ban.

A *Naše Novine* (Híreink) *Narodne Novine*re (Nemzeti[163] Hírek) változott.[164] A délszláv kalendárium is *Narodni Kalendar* lett (s ugyan az úttörőlap, a *Pionerska Danica* a *Narodne Novine* gyermekmellékletévé szűkült össze, immár csak *Danica* címmel jelent meg). Más cím – más hagyomány. A *Naše Novine* a háború alatt kiadott délvidéki szerb kormánypárti lap címét folytatta.[165] Ezzel szemben a *Narodne Novine* mint a magyarbarát horvát nemzeti ellenzék újsága működött a XIX. században. Az új hangsúly tehát a szerbek helyett a horvátokra esett. A *Narodne Novine* 1957 őszén a X. évfolyam 1. számától kezdődött, tehát elvileg vállalta elődje folytonosságát. Mégis ez volt az a lap, amely új törekvésekről írt, különösen is a hazai déli szlávok érdekeinek őszinte képviseletéről. (Arról, amit a románoknak a *Gazeta Româna* ígért.) Sztovanovity Milutin személyében egy volt jugoszláv politikai menekült lett a főszerkesztő. Tevékenységével mégsem annyira Jugoszlávia képviselői elégedetlenkedtek, mint inkább – nemzetieskedő hangvétele miatt – a magyar állami szervek.[166]

Az oktatás területén az FMPK a negyvenes évek végén kialakított struktúrát örökölte azzal a változással, hogy az ötvenes években a németek egyenjogúsítása miatt számos német iskolát is beindítottak. A két háború közti háromféle (nemzetiségi tannyelvű, kétnyelvű és nyelvoktató) iskolák helyett 1946-tól csak nemzetiségi tannyelvűt és nyelvoktató iskolákat szerveztek az elismert kisebbségek számára. A forradalom leverése után a letartóztatások következtében[167] fellépő tanárhiányt a kisebbségi iskolákban sokkal nehezebben lehetett pótolni, mint a többségiekben. A forradalom egyik felszámolatlan vívmányaként a többségi gyermekek számára is megkezdődött a nyugati nyelvek tanítása. Így hirtelen nehéz lett különbséget tenni a német mint idegen nyelv és a német mint anyanyelv oktatási módszere között.[168] Az MMNO előírta: a németül tanuló magyarokat és németeket külön csoportba kell osztani.[169] Arra viszont már esély sem nyílt az MMNO számára, hogy az orosz nyelv kötelezővé tételéből eredő problémákkal megküzdjön.[170]

A nemzetiségi oktatás legsúlyosabb, sajátos problémáját a nyelvoktatás elutasítása jelentette a szlovák szórványokban a forradalom alatt. Az MMNO már 1957 legelején megkezdte a felszámolt szlovák tanítás újjászervezését. Volt, ahol ez – a hivatalnokok meggyőző erejének köszönhetően – sikerült; volt viszont, ahol nem, mert a szülők igénybe vették a törvényes utat is elhatározásuk érvényesítésére.[171] A hivatalos körök megkezdték „felvilágosító" munkájukat a szülők között, hogy új nyelvoktató iskolákkal megszüntethessék az októberben keletkezett hiányt. Ősszel sikerült a nyírségi Mandabokor szülőit rábeszélni, hogy kérjék gyermekeik számára a szlovák nyelv oktatását.[172] Szeptemberben Budapest egyik gimnáziumában szlovák osztály kezdte meg a tanévet.[173] Amilyen nagy erőfeszítést tett az MMNO a szlovák oktatás újjászervezése terén, annyira kevés volt az intézkedés annak megvalósítására, amit az MCKSZ kezdeményezett, hogy alakuljon ki a cigány nyelvoktató iskolák hálózata.[174]

Az MDDSZ 1957. november 16–17-én több mint száz déli szláv pedagógus számára rendezett konferenciát.[175] Többen a jugoszláv zászló felvonását és az MDDSZ-ből az emigránsok eltávolítását követelték. A rendezők ezzel természetesen nem értettek egyet. A déli szláv oktatási hálózat kiszélesítését fogalmazták meg programként, valamint azt, hogy a horvát, szerb és szlovén szülőket kötelezni kell arra: gyermekeiket nemzetiségi iskolába járassák. Tizenöt tagú tanácsot választottak,

amelynek feladatául szabták, hogy dolgozza föl a déli szláv oktatás összes tartalmi és módszertani kérdését.[176] Az ilyesminek politikai súlya volt: lényegében autonómiát kívánt teremteni a déli szlávoknak az oktatás területén. Az autonómia tanfelügyeleti részéről Ognyenovics Milán külön levélben – mint az MDDSZ javaslatáról – tájékoztatta az MMNO-t.[177] Az MDDSZ tehát azt akarta autonómiával elérni a déli szlávok körében, amivel az MMNO a szlovák szórványokban próbálkozott központi, hatósági eszközökkel: a nemzetiségi oktatás kiszélesítését, akár a szülők szándékának ellenében is. Ehhez képest kérdés, hogy az MMNO hogyan tekintett a pedagóguskonferenciára. Kovács Péter, az MMNO vezetője olyan jelentést tett a rendezvényről, hogy *„a beszámolók elég reálisak voltak, semmi különös hibát nem észleltünk benne”*.[178] (Csak néhány apróságot kritizált, azt is finoman.) A KÜM jugoszláv referatúrájának egy hónappal későbbi értékelése viszont elutasította ezt, és nacionalistának minősítette a rendezvényt, különösen is Sztovanovity Milutin beszámolóját, amelyet a *Narodne Novine* teljes terjedelemben közölt.[179] 1958 elején Szombathelyen a déli szláv és német pedagógusoknak szerveztek konferenciát – ezúttal a központi szervek. A fórum inkább tájékoztató, mintsem programalkotó jellegű volt, így eltért a délszláv konferencia hangulatától. De ez a rendezvény is az intézményhálózat szélesítése mellett tette le a voksot.[180]

1957 őszén ugyan megfigyelhető a válaszvonal, de az összejátszás is az autonomista déli szláv és az MMNO-féle központosított oktatásfejlesztés között. 1958. február 11-én az MSZMP Tudományos és Kulturális osztálya tanácskozást tartott a „szövetségek”, valamint az MMNO vezetőivel a nemzetiségi oktatás jövőjéről. A kiadott sajtóközleményből kiérződött, hogy a párt és a kormányszervek álláspontja eltért, de végül az MSZMP elfogadta az MMNO és a „szövetségek” álláspontját a nemzetiségi iskolahálózat kiszélesítéséről.[181] Az MMNO 1958 márciusában újra utasítást adott a megyei művelődésügyi osztályoknak önálló vagy párhuzamos szlovák tannyelvű osztályok szervezésére.[182] Töretlenül folytatta tehát a szlovák iskolahálózat szélesítésének programját. Ez a kísérlet teljes sikertelenséget hozott.[183] Egy szimbolikus dátummal, 1958. március 14-én hozott döntés alapján[184] 1958 őszén német gimnáziumi osztály indult Budapesten, Pécsett és Kőszegen.[185]

Tavasszal a készülő nemzetiségpolitikai párthatározat Benke Valéria és Orbán László-féle tervezete kimondta, hogy a kisebbségek kö-

zépiskola-hálózatának fejlesztése befejeződött, azaz le kell állítani. Az MMNO ezzel szemben számos olyan hírt tett közzé a sajtóban, amelyik a nemzetiségi iskolahálózat prosperálását bizonyította.[186] 1958-ban tehát világosan körvonalazódni kezdett, hogy a nemzetiségi oktatás jövője szempontjából nem teljesen egységes a párt és a kormányszervek álláspontja. A párt véleményét az 1957 májusában és júniusában megjelent két *Népszabadság*-cikk ideológiája már megelőlegezte.

A szlovák oktatás mellett 1957 márciusára a mátraszentimrei népi együttest is újjászervezték.[187] A Békés megyei együttesek tavasszal arra kezdtek készülődni, hogy nyáron az anyaországi rendezvényeken képviselhessék az alföldi szlovák kultúrát. A bajai bunyevácok 1957-ben engedélyt kaptak arra, hogy újjáalakíthassák tradicionális olvasókörüket, a Citanicát, amelyet a hatalom még 1949-ben oszlatott föl.[188] Az *Élet és Irodalom* 1958. január 17-én rövid hírt adott arról, hogy *„újabban a bajai járásban, Hercegszántón délszláv, Garán német és délszláv, Csávolyon délszláv színjátszó csoport alakult”*.[189] Ez csúsztatás volt, hiszen az említett csoportok még a felkelés előtt alakultak. Tolna megyében a TIT újra megkezdte a német nyelvű tudományos előadások szervezését, a korábbinál kétszer több előadóval, immár nemcsak irodalmi, hanem történelmi és mezőgazdasági előadásokat is tartva.[190] Míg az irodalmi téma elsősorban az identitásőrzést szolgálta, addig a történelem ideologikus téma volt, a mezőgazdasági tematika pedig a téeszesítéssel függött össze. A TIT nemzetiségi műsora tehát az FMPK törekvéseinek megfelelően ideologizálódott.

1957 elején bonyhádon német–magyar vegyes kart alakítottak.[191] A Villányban munkához látó német énekkarban magyarok is részt vettek.[192] 1958. február–márciusban német–magyar kultúrcsoportot állítottak fel Egyházaskozár, Magyarbóly, Majs, Mohács–Szőlőhegy, Óbánya, Töttös, Versend és még vagy öt meg nem nevezett település iskolájában.[193] Ami ennyire egyszerre ment végbe, az csakis központi kezdeményezésre történhetett. Időben éppen megelőzte a németek lojális hagyományairól szóló március 15-ei propagandaakciót. A felkelés után tehát mind a szlovák, mind a német nemzetiségi intézményrendszert visszaállították, de a német még kissé bővült is. A német és a szlovák, illetve déli szláv csoportok között a lényeges különbség az, hogy a szlovák és déli szláv intézmények általában csak a kisebbséget tömörítették (monokulturális formát alkottak), míg a német intézményeket együtt

használták németek és magyarok (multikulturális intézményként[V] működtek).

1958 márciusában Budapesten megrendezték az első „sváb bált". Ez már csak a németek hagyományait vonultatta fel, több ezer német részvételével.[194] Hangsúlyozottan „sváb" volt, és nem német, a németekben a kifejezetten magyarországi, tehát anyaországtól független sváb identitást erősítette. 1957. november 17-én a Baranya megyei Németiben nemzetiségi napot tartottak, amelyen a horvát iskola diákjai szerepeltek.[195] November 30-án megrendezték Mohács első nemzetiségi napját: egy igazi politikai-kulturális tömegrendezvényt, amelyen a kulturális műsorokon és a bálon kívül Wild Frigyes és Ognyenovics Milán is beszédet mondott.[196] 1958. január 25-én Magyarbóly, február 2-án pedig Gara német és sokác, illetve bunyevác lakosai számára rendeztek falusi nemzetiségi napot.[197] Már említettem az 1958. május 11-ei bajai nagygyűlést. Május 25-én Kőszeg rendezett nemzetiségi napot a népek közötti barátság hónapjának nyitányaként, ahol Ognyenovics Milán tartott beszédet.[198] E rendezvények nyilvánvalóan összefüggtek azzal, hogy a hatalom éppen e két kisebbség lojalitását kívánta leginkább biztosítani.

Az MCKSZ megalakulásával párhuzamosan több cigány népi együttes is létrejött. 1957 őszén Szarvas, 1958 júliusában pedig Nyíregyháza alakított ilyen csoportot. 1958-ban a békéscsabai tanács elhatározta, hogy a Munkácsy Mihály Múzeumban nemzetiségi kiállítást rendez, amely bemutatja *„a Békés megyében és a környező megyékben élő szlovákok, románok, németek, szerbek és cigányok"* kultúráját.[199] A cigányság tehát itt is azonos kategóriába került a nemzeti kisebbségekkel.

1957-ben Bonyhádon újjáalakult az 1953-ban alapított német téesz. Míg korábban a viszonylag semleges Szabadföld névvel illettek, 1957-ben Petőfi Sándor nevét vette fel,[200] ami a magyarsággal való azonosulás folyamatát sugallta. Az újjáalakulás mégis azt jelentette, hogy megmaradt a német intézményrendszer gazdasági eleme: a német téesz. A nemzetiségi téesznek hallatlanul nagy volt a szerepe a nemzetiségi in-

[V] Természetesen akkoriban nem használták a ma divatos multikulturális szót, amely azonban elég világosan szemlélteti a vegyes tagságú (diákságú), illetve vegyes tannyelvű intézmények jellegét. Ezen a nemzetiségi intézményrendszer olyan elemeit értjük, amelyek nemcsak egy, hanem több nemzetiségi, esetleg a kisebbség és a többség tagjait is szolgálják, illetve nem elsősorban egy kisebbség kultúrájának őrzésére hivatottak, hanem az együtt élő kultúrákat tömöríteni próbálják.

tézményrendszerben. A nagyüzemi gazdálkodás ugyanis eleve asszimiláló hatást fejtett ki, hiszen a kisebbségek nyelve a családi gazdaságokban primer pozíciót élvezett, többnemzetiségű munkahelyi közegben azonban szekunder nyelvvé vált, s a háztartási érintkezésre korlátozódott.[201] Ezt a jelenséget ellensúlyozta a nemzetiségi alapon szervezett termelőszövetkezet. A németeken kívül itt-ott szerb és horvát téeszek is működtek. Gyakorlatilag cigányszövetkezetnek számítottak a negyvenes évek végén alakult szegkovács kisipari termelőszövetkezetek (továbbiakban: ktsz). 1958-ban a nagyüzemi gazdálkodást propagáló gazdaságpolitika egyre inkább megkérdőjelezte az ilyen szövetkezeti forma létjogosultságát. László Mária az MCKSZ vezetőjeként 1958 szeptemberében konferenciát szervezett szegkovácsok számára, amelyen azt javasolta, hogy bővítsék ki a ktsz-ek termékspektrumát. Nyilvánvalóan arra törekedett, hogy indokolttá tegye a cigányszövetkezetek létezését az új gazdasági viszonyok között is.[202] A cigányszövetkezetek ugyan nyelvileg nem töltötték be azt a funkciót, amelyet a nemzetiségi téeszek, arra azonban alkalmat kínáltak, hogy a hagyományos cigányszakmák tovább éljenek a kommunista gazdasági rendszer keretei között. Ez egzisztenciálisan nagyon fontos biztosítékot jelentett számos cigányközösség számára.

II.2.2. Románia

A romániai magyar intézményrendszer volt az ötvenes években az egész kommunista politikai rendszerű tábor országai közt a legfejlettebb. Ezen a tényen az sem változtatott, hogy az 1945-ben virágzó intézményrendszert előbb ideológiai alapon szűkítették a negyvenes évek végén, majd az ideológiailag „tiszta” intézmények, különösen is az iskolák számát faragták le (többségi iskolákkal való összevonás útján) 1953-tól kezdve. A Bolyai Tudományegyetem így is a térség egyetlen önálló nemzeti kisebbségi egyetemeként[VI] működött. (A prištinai egyetem ugyanis dominánsan albán jellege ellenére sem volt teljesen önálló nemzetiségi

[VI] A szó mai, politikai értelmében viszont nem volt önálló magyar egyetem, hiszen, mint azt Tonk Sándor meghatározza, csak a magyar nemzeti oktatáspolitikai célokat kitűző egyetem tekinthető annak. Vö. Tonk Sándor: Romániai magyar magánegyetem. *Magyar Kisebbség,* 2000/1.

intézmény.) A MAT is a maga nemében unikumnak számított, bár a jugoszláv propaganda a Vajdaságot és Koszovót is nemzetiségi autonómiának állította be, Szlovákia helyzete pedig gyakorlatilag megegyezett a szovjet típusú nemzetiségi autonómiákkal, még ha nem is így hívták. Persze a romániai magyar intézményrendszer az egyik legnépesebb kisebbséget szolgálta ki, úgyhogy a fejlettség viszonyítás kérdése. 1956-ban a Dobai-féle memorandum terve vagy éppen a magyar ifjúsági szervezetek kezdeményezése világosan jelezte, hogy a kisebbség kevesli az intézményekben rejlő és különben is látványosan csökkenő lehetőségeket. Ráadásul az intézményrendszer gyarapodása 1952-ben megállt, és Sztálin halálától 1956 őszéig egyértelmű hanyatlás következett be, ami rontotta a magyarok amúgy sem rózsás (lásd téeszesítés, politikai terror stb.) közhangulatát. Az előnyös közép-európai összehasonlítás mellett is az intézményi „kínálat" az ötvenes évek közepén sokkal szűkebb volt, mint egy évtizeddel korábban. Ennek ellenére a hűségnyilatkozatok aláírását nyilván az a megfontolás is motiválta, hogy az erdélyi magyaroknak 1956 végén volt mit vesztenie az intézményi hálózat terén.

A 40-es években felállított, de később megszűnt Nemzetiségi Minisztérium helyett 1956 novemberében létrehozták az Oktatás- és Népművelésügyi Minisztérium nemzetiségi főosztályát, a Nemzetiségi Főigazgatóságot (a román MMNO-t), amely az egész ország nemzetiségi iskolarendszerét felügyelte.[203] Természetesen a főigazgatóság nem ismerte el politikailag olyan magas szinten a kisebbségi problematika sokoldalúságát, mint egykor a Nemzetiségi Minisztérium, mégis saját nemzetiségi csúcsintézménnyel gazdagította a kormányzati struktúrát. Főigazgatóvá Bányai Lászlót nevezték ki, a kolozsvári Bolyai Tudományegyetem addigi rektorát, aki helyébe Takács Lajos rektor került. Bányai tehát ötvenhatos szereplése után bizonyos értelemben „fölfelé bukott", hiszen az állami hierarchiában az egyetemi rektor főnökévé vált. Egy főosztályvezetői poszt mégsem érte el a rektori szék rangját.

Romániában a Magyar Népi Szövetség (továbbiakban: MNSZ) megszüntetése (1953) óta nem működött a magyarországi nemzetiségi „szövetségeknek" megfelelő intézmény. Ha volt olyan intézmény, amelyet a magyarságot országosan képviselő szervnek (is) tekintett a hatalom, az csakis a MAT lehetett, amelynek a területén azonban a magyaroknak csak a kisebb része élt. Biztonságpolitikailag talán indokolható lett volna, de nem tudok arról, hogy a forradalom után közvetlenül valaki firtatta volna Romániában a MAT létjogosultságát. A közigazgatás nagyon

szerény mértékű, bár sokat hirdetett decentralizációja[204] folytán 1957 márciusa után papíron bővültek a MAT jogkörei,[205] de helyzete alapvetően változatlan maradt a forradalom leverését követő két évben. 1957-ben megindultak a soha be nem fejezett munkálatok a MAT statútumának kidolgozására, az autonóm terület ugyanis közel fél évtizede működött önálló szabályzat nélkül.[206]

A forradalom előtt az erdélyi magyarság országos napilaptól a hetilapokon át a tartományi újságokig több szinten is válogathatott anyanyelvű sajtótermékeiből, nem is beszélve az igen nagyszámú magyar könyvről. 1957 elején megjelent a *Korunk* folyóirat, amely a két háború között az erdélyi magyar baloldal patinás orgánuma volt.[207] Az első számban Balogh Edgár vezércikke, elítélve a magyarországi felkelést, olyan programot fogalmazott meg, hogy a *Korunk* legyen a Kárpát-medencében élő magyarság közös folyóirata, a magyarokon keresztül közvetítve a szocializmus építésének romániai tapasztalatait a többi szocialista ország felé.[208] Egy „pánmagyar" intézmény gondolatát vetette papírra. Ha ez a terve valóra válik, az fontos lépés lett volna a hűségnyilatkozatokból kiolvasható ígéretek gyakorlati megvalósulása felé, amelyek a magyarság (virtuális) szocialista egységét helyezték kilátásba. Ezt utólag teljes naivitásnak érezhetjük, de tény, hogy akkor a szerkesztőségben komolyan gondolták az elképzelést, hiszen Gáll Ernő főszerkesztő tárgyalásokat folytatott Keleti Ferenc nagykövettel a magyarországi szerzők felkéréséről és a magyarországi terjesztésről.[209] A „pánmagyar" jelleget azonban sosem sikerült megvalósítani.

1957-ben Kolozsvárott elindult a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények,*[210] a Román Tudományos Akadémia kolozsvári Nyelvtudományi Intézetének folyóirata.[211] Tematikájában a magyar kultúra egészére koncentrált. A kolozsvári rádióadó *Nyelvőr* címmel hetente sugározta a folyóirat saját programját.[212] Szeptember 1-jén újraindították a *Tanügyi Újság*ot.[213] 1957 tavaszán alapították a *Napsugár* gyermekfolyóiratot.[214] Március 16-án (!) az IMSZ kiadta a 30 000 példányos *Ifjúmunkás*t. Május 1-én szintén 30 000 példányban megjelent az egykor 50 000-es, 1952 óta szünetelő *Munkásélet,* a Román Népköztársaság Szakszervezeti Tanácsának hetilapja. Temesváron napvilágot látott a *Bánsági Üzenet* irodalmi folyóirat. Ebben az évben adták ki először a katolikus egyház magyar nyelvű kalendáriumát.[215] A németek és a szerbek számára is kiadtak néhány új sajtóterméket,[216] de korántsem olyan számban, mint a magyaroknak.

Év végén a magyar nagykövetség tudni vélte, hogy *„magyar nyelvű lap indítása van folyamatban Sztálinvárosban* [Brassó], *Aradon és Nagybányán”.*[217] Kétségtelen, hogy 1957-ben a magyar sajtókínálat robbanásszerűen megnőtt Erdélyben. Kuszálik Péter szerint ez elsősorban a XX. kongresszus utáni enyhülésnek köszönhető.[218] Ezt az is alátámasztja, hogy például a *Korunk* újraindítását már a magyarországi felkelés előtt tervezték. Persze ha csak a szovjet enyhülés vezérelte volta a sietséget, akkor Magyarországon is bizonyára jobban siettek volna a nemzetiségi lapok engedélyezésével. Így hát azt mondhatjuk, hogy a szovjet tendenciáknak megfelelően, de a magyar forradalom hatására is kezdeményezte a hatalom a nemzetiségi sajtóhálózat bővítését.

1958. március 2-án reggel középhullámon sugározni kezdett Marosvásárhely rádióadója hetente összesen 12 órában.[219] Ezzel a Romániában sugárzott magyar műsorok heti ideje kb. 35 órára emelkedett, azaz a korábbi időtartam több mint 50%-kal nőtt. Nem sokkal az új adó létrehozása után a fővárosi és a székelyföldi szerkesztőség közös értekezlete elhatározta, hogy a magyar kulturális témák fokozatosan átkerülnek Bukarestből Marosvásárhelyre. Szorgalmazták az egyelőre csupa amatőrből álló székely stáb mihamarabbi kiképzését, mert – a magyar nagykövetség értesülése szerint – *„a célkitűzést így fogalmazták meg: Mikor érjük el azt, hogy a romániai magyar lakosság elsősorban a mi magyarnyelvű adásainkat és ne a budapesti adó adásait hallgassa? A törekvések tehát a Magyar Rádió adásainak ellensúlyozására irányulnak.”*[220] 1958 áprilisában Sütő András szerkesztésében, 5000 példánnyal piacra került a tartalmilag és nyomdatechnikailag igen magas színvonalú *Művészet.*[221] A beköszöntő cikk szocialista realista célokat tűzött ki, de maga a lap elég objektíven foglalkozott az erdélyi kulturális, különösen is a színházi élet eseményeivel, s minden szám bemutatta egy erdélyi város műemlékeit. Olyan hírek terjedtek, miszerint a *Művészet*et hamarosan 10 000 példányos napilappá szervezik át.[222]

Ekkoriban a hűségnyilatkozatok kompromisszumát kénytelen-kelletlen megkötő erdélyi magyar értelmiség igazolva érezhette taktikáját: úgy tűnt, hogy a hatalomnak tett engedményért fontos intézmények jártak cserében. Az új sajtótermékek persze új egzisztenciákat is kínáltak, még olyanoknak is, akik ötvenhatban nem szereztek jó káderlapot. Szinte hihetetlen, hogy a *Művészet* főszerkesztője Sütő András lett, a *Korunk*é pedig Gáll Ernő. Dávid Gyula szintén meghívást kapott az *Igaz Szó* szerkesztőségébe, de ő nem fogadta el az ajánlatot, mert a *Lelkiis-*

*meretünk parancsszavá*t fogalmazó Hajdú Zoltán kérte föl.[223] Hamarosan letartóztatták, és sokéves börtönnel fizetett a házsongárdi megemlékezésért. Hasonló pályát futott be Jordáky Lajos, akinek 1957. január 3-án ajánlották föl a *Korunk* szerkesztőbizottsági tagságát. Ő szintén elutasította a pozíciót,[224] s ugyan nem került (újra – 1955-ben szabadult) börtönbe, de év végén súlyos, nyilvános megaláztatásokat kellett elszenvednie. A sajtótermékek által kínált pozíciók elfogadása tehát a hatalom iránti lojalitás próbáját jelentette.

Még 1956 júliusában egy minisztériumi rendelet előírta, hogy az olyan településeken, amelyeken nem alkot egy nemzetiség abszolút többséget, a kisebbségi és többségi iskolákat közös intézménybe kell összevonni.[225] Ősszel ezt az előírást annak ellenére végrehajtották, hogy más területeken kisebb engedményeket tettek a magyaroknak: például néhány líceumban, ahol 1948-ban megszűnt a magyar humán oktatás, most külön tagozatként újraindították. 1956 őszén a magyar alsó tagozatú iskolák száma az előző évi 1022-ről 940-re esett vissza, a közös („tagozatos") iskoláké pedig 38-ról 163-ra emelkedett.[226] Bizonyára többnyire a forradalmi hangulat hatására ez a folyamat 1957 őszén különböző irányban változott. A csak négyosztályos (azaz kis, falusi) iskolák esetében a tagozatos iskolák száma jelentősen csökkent a teljesen magyar tannyelvűek javára, míg a nagyobb helységek hétosztályos iskoláiban tovább növekedett a tagozatok száma. Más szinten is akadtak olyan iskolák, ahol a korábbi tagozatosítást visszaszervezték, míg máshol tovább folyt az előző évben megkezdett reform.[227] Egy új minisztériumi rendelet 1957-ben már 15 tanuló esetén kötelezővé tette önálló magyar osztály létrehozását az alapfokú iskolákban.[228] (Korábban ez a szám húsz fölött volt.)

Marosvásárhelyen már 1956. november 16-án bejelentették, hogy a város öreg gimnáziuma fölveszi egykori tanára, Bolyai Farkas nevét.[229] 1957 szeptemberében Nagyvárad gyárvárosában magyar nyelvű líceumot nyitottak, míg Kolozsvárott a Farkas utcai magyar líceum felvette Ady Endre nevét.[230] Ekkor kapta nevét a Brassai Líceum is, amelynek tanári karában egy évvel később, 1958 nyarán komoly politikai tisztogatás kezdődött, méghozzá nem is elsősorban az 1956-os megmozdulások alapján, mint inkább a nemzetiségi „nacionalizmus" vádjával.[231] A nagyszalontai gimnáziumot Arany Jánosról nevezték el.[232] Bákóban (Băcău) eközben folytatódott a moldvai csángók magyar tanárképzőjének 1954-ben kezdődött leépülése. 1958-ban elhagyta az alma matert az utolsó magyar nyelven tanuló diák is. Az oktatási minisztérium viszont

rendeletben szabályozta, hogy az egyetemekre magyar nyelven is lehessen felvételizni. Korrigálták azt a sérelmet, hogy 1955-ben nem indult magyar szak a kolozsvári mezőgazdasági főiskolán.[233] A Bolyai Tudományegyetem pedig jóval több diákot vehetett fel 1957-ben, mint a korábbi években. A bukaresti Parhon Tudományegyetem is 1957-ben indított néhány rövid évre magyar nyelv és irodalom tanszakot.[234]

Kolozsvárott Miron Constantinescu 1956. november 5-én közös gyűlést rendezett a román és a magyar egyetem oktatói és tudósai részére, amelyen együtt határolódtak el az olyan hírektől, amelyek szerint a városban forradalmi megmozdulásokra került volna sor.[235] 1957. január 22-én megtartották a Bolyai és a Babeş Tudományegyetem első közös tanácsülését, amelyen a magyarok is végig románul vitték a szót.[236] A két egyetem korábbi organikus kapcsolatait 1957 őszétől (Jordáky látványos önkritikájától) kezdve mesterségesen kezdték szervezni. Hetente tartottak kerekasztal-beszélgetéseket a két alma mater vezető kádereinek, tanszékvezetőinek, kiemelkedőbb tanárainak.[237] A Bolyai Tudományegyetem 1958. évi tanévnyitóján a beszédek a magyarok körében állítólag elharapódzó szeparatizmust emelték ki mint fő veszélyt, erősítve ezzel azt a fikciót, amellyel szemben a hatalom a két egyetem mesterséges barátkozását szervezte.[238] Többek között ezt szolgálták az egyetemen rendezett nagygyűlések, kizárások, letartóztatások októberben és novemberben.

Az oktatásban tehát néhány apró gesztustól eltekintve nemhogy nem mutatkozott akkora „robbanás" 1957-ben, mint a sajtóban, hanem csak egy-egy szerény ponton torpant meg, míg más területeken folytatódott átmenetileg a magyar oktatás leépítése. Sőt a gesztusok látványosak, de felszínesek voltak, míg a magyar oktatási hálózat valójában csökkent. A Bolyai Egyetemen 1958 második felében eluralkodott a terror hangulata.

Marosvásárhelyen 1957 elején alakult az Állami Székely Népi Együttes.[239] Vezetőjévé Hajdú Zoltán írót, a *Lelkiismeretünk parancsszavá*nak a szerkesztőjét nevezték ki. Az együttes nem regionális, hanem országos magyar intézményként működött, és feladatai közé sorolták a magyar hagyományok őrzésén kívül a román néphagyományok megismertetését is a magyar lakossággal.[240] 1958 tavaszán gyermekegyüttessel bővítették ki.[241] Brassó magyarsága, illetve német fiataljai külön-külön alakítottak együttest 1957-ben, Temesvár pedig egy új szerb együttesnek adott otthont.[242] 1957 júniusában Marosvásárhelyen első ízben megren-

dezték a Magyar Ifjúsági Fesztivált, amelyen magyar ifjúsági kultúrcsoportok mutatták be egymásnak műsorukat.[243] Az erdélyi magyar folklórt népszerűsítő intézmények életében tehát 1957 hasonlóan nagy konjunktúrát hozott, mint a sajtó területén. Ez a fejlődés az országos, regionális és nagyvárosi szervezetek szintjén ment végbe, úgyhogy az erdélyi magyar intézményrendszer továbbra is hiányt szenvedett helyi, falusi kultúrcsoportokban.

Az 1955 óta saját székház nélkül működő, bukaresti Petőfi Sándor Egyesület új épületét a román nemzeti ünnep alkalmából 1957. augusztus 23-án adták át. Gróza Péter azt is megígérte, hogy amint felépül három új színház, a felszabaduló épületek valamelyikét *„kiharcolja”* (így!) egy magyar társulat számára.[244] 1957 végén Temesvárott önálló magyar színház kezdte meg működését, amivel ötre bővült az állandó magyar színházak száma Romániában.[245] A temesváriak közös színpadon játszottak az egy évvel korábban alapított német színtársulattal.[246] 1958 tavaszán azonban sajtóvita indult az *Utunk* hasábjain a magyar színházi életről. Kritizálták a kisebbségi színházak elégtelen színészellátottságát, a rendezők hiányát, illetve azt, hogy elszigetelődnek az ország és a világ irodalmi vérkeringésétől.[247] Ez utóbbi kritikát úgy is lehetett érteni, hogy túl sok magyar darabot játszanak, ami a multikulturális intézményi ideál irányában hatott. Nyáron Tamás Gáspár, a kolozsvári Állami Magyar Színház igazgatója a magyarországi olvasóközönségnek megígérte, hogy ősszel megnyílik a Bolyai Tudományegyetem kamaraszínháza. A színház egyik fő feladatát a nacionalizmus elleni harcban jelölte meg.[248] A romániai drámai színházak 1958-as fesztiválján a szatmárnémeti Állami Magyar Színház első, az Állami Székely Színház pedig második díjat nyert.[249] Ilyen magyar sikerre az ötvenes évek végén semmiképpen sem kerülhetett volna sor, ha azt a román hatóságok ellenezték volna. Ugyanakkor az sem biztos, hogy a magyar kisebbségi színházak kitüntetése a román művészek között föltétlen rokonszenvet ébresztett e társulatok, illetve általában véve a kisebbségi intézmények iránt. Csíkszeredán 1958-ban megalakították a Székely Népművészet nevű vállalatot, amely folklorisztikai termékeket gyártott hazai felhasználásra és exportra, egyszersmind sajátosan magyar szereplőt jelentett Románia gazdasági életében.[250]

A kulturális intézményrendszer tehát elsősorban 1957-ben fejlődött, s ez a tendencia a következő évben is folytatódott, bár enyhébben. A nyilvánosság előtti viták is arra engedtek következtetni, hogy a hatalom kü-

lönböző részei nem föltétlenül értenek egyet a kulturális intézmények funkciójával kapcsolatban. És persze nem szabad megfeledkezni arról, hogy eközben újabb súlyos támadások érték a katolikus, a református és az unitárius egyházat, tehát az erdélyi magyarság olyan intézményeit, amelyek egyedül tevékenykedhettek az állami intézményrendszer keretein kívül. Az ötvenhatos szervezkedésekben való részvételért vagy annak mondvacsinált ürügyén, vagy egyéb államellenes tevékenység vádjával számos lelkészt tartóztattak le, főként 1957 első felében. A helyzetet jól jelképezte a csúcsokon, hogy Gyulafehérváron megszigorították Márton Áron püspök házi őrizetét. Ezen a politikán egy-egy olyan kivétel sem változtatott, mint Molnár Dezső esete, akit Gróza Péter közbenjárására engedtek fél év után szabadon.[251]

II.2.3. Csehszlovákia

Az ötvenes évek közepén működő csehszlovákiai magyar intézményrendszer a kommunista hatalomátvételt követően, 1948-tól épült ki. A propaganda mindig is kihasználta, hogy ennek nyomán az általános és középiskolákat, a napi- és hetilapokat, a magyar nyelvű könyvkiadást, valamint a Csemadokot a kommunista politikai rendszer áldásaként tüntethette föl. Az első dinamikus fejlődési szakasz (1949–1952) után 1954-től a „húzd meg, ereszd meg" politikája kezdett érvényesülni. Új iskolák továbbra is nyíltak, új sajtótermékek is megjelentek (igaz, rendszerint elég jelentéktelenek), viszont néhány fontos intézmény megszűnt: például 1954-ben a pártfőiskola magyar tagozata (ez persze ma groteszknek tűnik, de az ötvenes években egyáltalán nem volt mindegy, hogy megszerveződik-e a párttársadalom sajátosan magyar csoportja, vagy sem), 1955-ben az országos magyar népi együttes, 1956 elején az önálló magyar könyvkiadó. Az utóbbi két intézmény megszűnése nemcsak a politikai és az értelmiségi elitet keserítette el, hanem világosan érezhető, általános felháborodást váltott ki a szlovákiai magyarság egészéből.[252] Másként alakult a szlovák állami szervek helyzete, amelyek a maguk nemében szintén nemzetiségpolitikai funkciót töltöttek be. Ezek hatáskörét az 1948-as alkotmány alaposan szűkítette az 1946-os ún. második prágai megállapodáshoz képest, de ekkortól 1956-ig nem került sor jelentős változásra. Az 1956-os alkotmányreform szintén nem változtatta meg gyökeresen pozícióikat, de azért megnövelte hatáskörüket.

A már említett viták ellenére 1957-ben érintetlen maradt az ország(rész) saját intézményrendszere.

Az MMNO-nak nagyjából megfelelő kisebbségpolitikai csúcsszerv Csehszlovákiában 1956 óta a pozsonyi Iskola- és Kulturálisügyi Megbízotti hivatalnak az a főosztálya volt, amely a rutén és magyar iskolák ügyeit intézte.[253] A megbízotti hivatal 1957 elején megkérte a Csemadok vezetőségét, hogy jelölje meg, kiket javasol a hivatal munkatársának, bővítendő a magyarul beszélő hivatalnokok körét.[254] A magyar iskolák központi tanfelügyelői státusa az 1956-ot követő években sokáig betöltetlen maradt, ami némileg csorbította a magyar iskolarendszer önállóságát.

Ellentétben az erdélyi magyarokkal, a csehszlovákiai magyarság nem nélkülözte hivatalos értelemben az egyértelmű, országos képviseletet. A Csemadok elvileg nem szorult területi korlátok közé, s így az egész csehszlovákiai magyarság csúcsintézményének tekinthette magát. Persze ennek az országos képviseletnek a legitimitása a kulturális szervezeten belüli választások politikai determináltsága miatt erősen kétséges alapokon nyugodott; nem is nyugodhatott máson, mikor a kommunista politikai rendszerben nem léteztek tényleges, demokratikus legitimitású szervezetek. E kisebbségi képviselet legitimitása mégsem volt annyira félreérthetetlenül „blöff", mint például Magyarországon a nemzetiségi szervezeteké: a Csemadokot saját tagság alkotta, amely helyi csoportokba tömörülve – legalább papírforma szerint – választotta a különféle szintű vezető testületeket. A helyi szervezetek tevékenysége – legalább részben – tényleges igényeket elégített ki, úgyhogy a vezető testületek nem egy fantomstruktúra élén álltak, hanem egy valóban létező szervezetet irányítottak. Ezt a helyi aktivitást az tette lehetővé, hogy a Csemadok hangsúlyozottan kulturális szervezetként határozta meg magát, ami a csehszlovák és a kommunista politikai struktúráktól idegenkedő nemzetiségi társadalom számára elfogadható ideológiai keretet biztosított. A szervezet gyűlésein még csak nem is az elvtárs, hanem a „kultúrtárs" megszólítást használták. A kulturális jelleg azonban csak helyi szinten volt igaz. Országos szinten a Csemadok teljes mértékben politikai funkciót látott el. Ez sem lehetett volna másként, hiszen a kommunista politikai rendszerben a kulturális életet a hatalomgyakorlás egyik ágazatának tekintették. A Csemadok országos vezetőinek a helyi szervezetek aktivitása volt a politikai tőkéje, ami személyes karrierjük szempontjából is előnyös volt számukra, de az is igaz, hogy politikai tőke nélkül tel-

jesen esélytelen lett volna a magyarság politikai és kulturális érdekérvényesítésére törekedni. A tudatosan formált, bár papíron nem vállalt politikai jelleget jól tükrözte a Csemadok szerveinek névsora: Országos Elnökség, KB, járási bizottságok stb. Ez a nómenklatúra többé-kevésbé a kommunista pártszervek megnevezését követte. A szervezet kettős (hivatalosan kulturális, gyakorlatilag politikai) jellege a lehetőségekhez mérve viszonylag hatékonyan integrálta a szlovákiai magyarságot a csehszlovák politikai életbe, amit más eszközzel nehezen lehetett volna elérni. Ezért (is) érte meg a csehszlovák államvezetésnek egy ilyen intézmény fenntartása.

A Csemadok a maga kategóriáján belül „leg-leg-leg" volt. Nem területi egységként megjelenő nemzetiségi képviselet akadt ugyan máshol is a kommunista politikai rendszerű közép-európai országokban: pl. Magyarországon, Lengyelországban vagy az NDK-ban. A Csemadok azonban messze kiemelkedett közülük azzal, hogy teljesen valóságosan működött, több tízezer tagot számlált, de valójában több százezres tömeget képviselt, és emiatt komoly politikai súllyal bírt. Azt mondhatjuk tehát, hogy annyira valóságszerű országos képviseletet, mint a csehszlovákiai magyarság, egyetlen másik kisebbség sem érezhetett magáénak a Vasfüggönytől keletre.[255] 1956 és 1957 fordulóján azonban, mint láttuk, aggasztó válság ütötte föl a fejét: az Országos Elnökség Magyarországgal kapcsolatos állásfoglalása miatt rohamosan hanyatlani kezdett a tagság, illetve a helyi szervezetek aktivitása. Ha ez a folyamat folytatódik, akkor a Csemadok elveszíti politikai súlyát. A nagy kihívás 1957 elején abból állt a „kultúrszövetség" számára, hogy sikerül-e a csalódott kisebbségi társadalmat újra a Csemadok mögé állítani.

A Csemadok szervezete az anyaországi szovjet megszállás konszolidációja során nem változott. Az 1957 májusában tartott VII. kongresszuson Major István vezérszónok, SZLKP KB-tag, az egyesület fő feladatát Csehszlovákia egységének megőrzésében jelölte meg.[256] Ezt a feladatot hirdette a pódium felirata is.[257] A jelszó azonban nem volt új. Fél évvel korábban a hűségnyilatkozatok unos-untalan ismételgették, de már akkor sem számított újdonságnak. Látszólag tehát semmi sem változott a kongresszuson. A gyűlés határozatában olyan elvárások fogalmazódtak meg, hogy a helyi Csemadok-csoportok terjesszék ki tevékenységüket a téeszek tagságára, szolgálják ki programokkal az üzemi klubokat stb. E semmitmondónak tűnő intézkedéseket a szervezet főtitkára, Pathó Károly egy évtizeddel később úgy jellemezte, mint egy kísér-

letet, hogy a Csemadok egyesületből tömegszervezetté váljék, és saját befolyása alá vonja az egész kisebbségi magyar kulturális életet. Az ilyen módon szinte történelmiként bemutatott kongresszussal kezdődő és 1960-ig tartó periódust mint *„az új taktika időszakát”* jelölte meg, elismerve, hogy ez a „taktika” teljes kudarcot vallott.[258]

Az ötvenhatos forradalomtól kezdve hosszú éveken át a magyarországi sajtótermékeket nem engedték be Csehszlovákiába. 1956-ban Egri Viktor főszerkesztésével megjelent *A Hét* című hetilap. Míg a *Fáklya* – fejléce szerint – *„A Csemadok művelődéspolitikai folyóirata”*-ként tűnt el a csehszlovákiai magyar nyilvánosságból, addig *A Hét* első száma egyenesen *„A csehszlovákiai magyarság kulturális lapja”* néven mutatkozott be. Ez azt sugallta, hogy a hatalom médiapolitikája elismeri a magyar kisebbség közösségi alanyiságát. A vezércikk is a nemzetiségi kultúra fenntartását tűzte ki célul. Azt hangsúlyozta, hogy *A Hét*tel bővült a nemzetiségi intézményrendszer, ami azonban nem volt igaz, hiszen a *Fáklya* egy hónappal előbb megszűnt. Az első szám címlapján Pozsony háztetői felett a csehszlovák és a szovjet zászló lengett, éreztetve, hogy mind a lap, mind a fejlécen szuggerált szellemiség az állam és a birodalom barátságának, a kommunista politikai rendszernek köszönhető. A karácsonyi kiadás már jobban összezsugorodott, és már a fejléc is *„A csehszlovákiai magyar dolgozók lapja”* megjelölést alkalmazta, ami korántsem tükrözött annyira nemzetieskedő felfogást, mint a „csehszlovákiai magyarság”.[259] A lapban közölt cikkek eleinte mégis fontos nemzeti sorskérdéseket vetettek fel. *A Hét* ugyan nem kifejezetten a forradalom következtében jelent meg, de Karol Bacílek, az SZLKP első titkára már a magyarországi felkelés második vagy harmadik napján külön sürgette Lőrincz Gyulát és Egri Viktort, hogy mielőbb készüljön el a Csemadok új lapja.[260]

1957 elején a csehszlovák kormány utasította a szlovák szerveket, hogy bővítsék ki a pozsonyi magyar rádióadás műsoridejét. A szlovák szervek ezt próbálták szabotálni – sikertelenül, mert a műsoridőt végül kibővítették, a stábot viszont nem. Így aztán a szerkesztőkre sok feladat hárult.[261] Ebben a konfliktusban a prágai vezetés állt a kisebbségi intézmény bővítése mellé a pozsonyi hatalmi központ ellenében. 1957 januárjában a szlovák hatóságok – 1953 óta immár több ízben – kísérletet tettek arra, hogy magyarországi szaktanácsok alapján ideológiailag vizsgálják felül a dél-szlovákiai népkönyvtárak állományát. Ezúttal is sikertelenek maradtak.[262] 1957-ben 128 önálló magyar kötetet publikáltak,[263]

ami rekordnak számított. 1958 elején azonban már az egész évre mindössze 30 magyar könyv kiadását tervezték.[264] Szakál Gyula 1997-ben rávilágított arra, hogy negyven évvel korábban a magyar kisebbségi sajtó az ország városait, várait a magyar történelem szempontjából, annak terminológiájával mutatta be. Gyakorta nevezték a tájat Felvidéknek.[265]

1958 novemberében napvilágot látott a negyedévente megjelenő *Irodalmi Szemle.*[266] Főszerkesztőnek Dobos Lászlót nevezték ki. Az ilyen folyóiratra való igényt az Írószövetség magyar szekciója már 1953-ban megfogalmazott,[267] majd 1956 decemberében Dobos László vezetésével az írók akciót kezdtek, hogy *Fáklya* címmel adják ki a folyóiratot.[268] Ez a törekvés ért most célt. Az *Irodalmi Szemle* I. évfolyamának 1. számát Fábry Zoltán cikke vezette be. A folyóirat kiadását megkésettnek nevezte, és szkepticizmust árult el jövője iránt, elég világos képekben kinyilvánította a felvidéki magyarság organikus illeszkedését a kulturális magyar nemzettestbe, felidézte a Kárpátaljával való összetartozás referenciáját, és kijelentette, hogy a csehszlovák kulturális elit nem tanúsít megértést a magyar kisebbség kultúrája iránt, ellentétben a két háború közti baloldal törekvéseivel.[269] Nem az a furcsa, hogy ő ezt gondolta, hanem az, hogy ilyen gondolatokat kinyomtattak. Úgy tűnik, a hatalomnak még a kemény bírálat is megérte, hogy Fábry Zoltán vezesse be a folyóiratot. A szlovákiai magyarság médiahálózata tehát bővült, és számos „eretnek" gondolat került papírra.

1957 őszén megindult az egyetlen önálló nemzetiségi felsőoktatási intézmény, a magyar tanárképzés áttelepítése Pozsony pedagógiai főiskolájáról a Nyitra székhelyű hasonló intézménybe, amit a szakirodalom a szlovákiai magyarság egyik legsúlyosabb sérelmeként tart számon.[270] A magyar tanárképzés így elszakadt a magyar nyelvterülettől, és a fővárosban koncentrálódó országos jellegű ügyek közül a vidéki problémák egyikévé süllyedt. 1958-ban új iskola nyílt Dunaszerdahelyen,[271] magyar nyelvű gimnázium Szencen és mezőgazdasági szakközépiskola Tornalján.[272] (Ez nagy szó, mert az anyanyelven történő szakképzés az egész térségben jellemző hiánya volt a nemzetiségi iskolahálózatoknak.) Felerészt szlovák nyelvű oktatás kezdődött viszont abban a füleki iskolában, amelyet magyar szülők társadalmi munkával építettek.[273] A kormányzat bővítette az oktatási hálózatot, de az viszont feszegette volna a rendszer kereteit, ha a kisebbség helyi társadalma alanyi jogon igényt tarott volna valamire, csak azért, mert ő maga áldozatot hozott érte.

1957 első felében kezdődött meg a CSISZ szlovákiai KB-ának keretében s támogatásával egy félhivatalos magyar népi együttes, az Ifjú Szívek szervezése. A művészcsoport felállítására egyértelmű igény mutatkozott a magyar diákság körében, 1957 januárjában a szlovák pártvezető, Karol Bacílek kezdeményezte a Csemadoknál egy ilyen együttes létrehozását.[274] A szervezők feladatként a hagyományok gyűjtését és bemutatását, valamint kulturális funkcionáriusok képzését jelölték meg.[275] A korabeli megfigyelők úgy tartották, hogy az Ifjú Szíveket a szlovákiai magyarság kárpótlásul kapta az 1955-ben (1954-es határozat alapján) megszüntetett Magyar Népi Együttesért.[276]

1956. november 10-én megtartották Losoncon a Besztercebánya kerületi magyar együttesek kulturális seregszemléjét.[277] Decemberben 30-án pedig Losoncon országos szinten próbálták ugyanezt megismételni.[278] A cél nyilvánvalóan a Csemadok tevékenységének felélesztése volt, ezt azonban ekkor nem sikerült elérni. Az esemény rendezvényként teljesen jelentéktelenre sikeredett, később szinte egyáltalán nem ejtettek róla szót. A rendezvényen csak 11 együttes képviseltette magát, s nem egészen a fele (Somorja, Losonc, Rimaszombat, Tornalja) érkezett nagyobb településről.[279] A Csemadok első (sikeres)[280] országos seregszemléjét 1957. augusztus 24-én és 25-én a Szlovák Nemzeti Felkelés évfordulója alkalmából tartották Zselízen húsz együttes 15 000 néző részvételével.[281] Kétségtelenül merész vállalkozás volt éppen ekkor ennyi magyart összegyűjteni. Végig géppisztolyos rendőrök ügyeltek a nyugalomra.[282] A rendezvény második napjára az SZLKP első titkára, Karol Bacílek is megérkezett, és beszédet intézett az egybegyűltekhez, amelyben a szlovákok és magyarok közös munkásmozgalmi harcát méltatta.[283] Magánbeszélgetésekben azonban hiányolta a szlovák népi együtteseket a seregszemléről, azaz sokkal inkább multikulturális megmozdulásban gondolkozott, mint az esemény szervezői. 1958-ban a második zselízi találkozó jellege közelebb került a Bacílek-féle multikulturális ideálhoz: több szlovák együttes is fellépett. A rossz idő miatt (is) sokkal kevesebb néző jött el, és immár a fegyverek látványos megjelenítése nélkül felügyelt a rendőrség a résztvevőkre.[284] Igaz, ekkor nem a szlovák felkelés évfordulójához kötődött a rendezvény, hanem június végén tartották. A cél nyilvánvalóan a kisebbség szórakoztatása volt azokban a napokban, amikor meggyilkolták a magyar miniszterelnököt.

1957-ben a magyar diplomácia arra figyelt fel, hogy a Komáromi Területi Magyar Színházban súlyos személyi konfliktusok bontakoznak ki.

A pozsonyi főkonzul a hatóságok tudatos manipulációjára gyanakodott.[285] Ugyanakkor az is igaz, hogy a hatóságok megengedték 1957-ben egy magyarországi rendező meghívását.[286] 1957-ben alakította meg Prága magyar diáksága az Ady Endre Ifjúsági Klubot (továbbiakban: AEIK).[287] Igaz, ez a kör a magyar nyelvterülettől nagyon távol jött létre,[288] mégis érdekes, hogy a felkelés utáni évben indult el a később nagyon jelentőssé terebélyesedő, autonóm klubmozgalom.

Csehszlovákiában a kulturális életet szolgáló országos intézmények bővültek leglátványosabban. Ezek monokulturális intézmények voltak, ugyanakkor a verbálisan elhangzó vélemények erősen éreztették a multikulturális igény ébredését a hatalom részéről, amelynek az 1958-as zselízi találkozón már érvényt is szereztek.

II.2.4. Szovjetunió (Kárpátalja)

A kommunista politikai rendszerben élő többi magyar kisebbséghez képest – ha eltekintünk Ausztriától – a Szovjetunióban tartották fenn a magyarok számára a legszűkebb intézményrendszert, s éppen ezért ők álltak a politikai elismertség legalacsonyabb fokán. Az intézményrendszer előtörténete annyiban nagyon hasonlított a csehszlovákiai magyarságéra, hogy az 1945 utáni totális pusztulás után az ötvenes évek legelején kezdett csírázni a kisebbségi kulturális élet. Megnyíltak az első iskolák, kiadták az első magyar nyelvű könyveket, a területi (megyei) lapot magyar fordításban is megjelentették. Olyan *kormányszerv* azonban, amelyhez a magyar ügyek tartoztak volna, értelemszerűen nem működött, és 1989-ig, a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség (KMKSZ) megalakulásáig nem jött létre olyan szervezet sem, amelyet a kárpátaljai magyarság *hivatalos képviseletének* tekintettek volna. Úgyhogy a magyar kisebbség intézményes helyzete gyökeresen különbözött a csehszlovákiai magyarokétól. A különbség abban is megmutatkozott, hogy a kárpátaljai magyar intézmények fejlődése szerényebb volt a szlovákiaiaknál, de Sztálin halála után is egyenletesen folytatódott. Ha egyszer egy intézményt létrehoztak, azt – más szomszéd országoktól eltérően – nem szüntették meg egyhamar.

A felkelés előtt egyetlen magyar lap jelent meg Kárpátalján: a beregszászi *Vörös Zászló,* amelyet 1945. december 2-a óta adtak ki. A hetente háromszor megjelenő orgánumot 1955-től ukránra is lefordították. Egy

másik, számottevő mértékben magyarok által is lakott térségben, a Nagyszőlősi járásban viszont 1957-ben kezdték magyarra fordítani a hasonló helyi lapot. Címe: *A Kommunizmus Zászlaja.* A fejlécen az első évfolyamot és zárójelben a tizenkettediket tüntették fel. 1957 elején tehát a tükörfordításban megjelenő magyar nyelvű sajtó nemcsak területi, hanem kerületi szinten is megjelent két magyar többségű kerületben. Ezzel azonban egy harmadik térség (amely etnikailag összefüggő területet alkot az előző kettővel), Csap környéke még nem jutott saját magyar sajtótermékhez. Az újságok agrár tematikájuk miatt elsősorban a falusi lakosság igényeit elégítették ki.

1957 első felében jelent meg Muzsaly kolhozában az *Előre,*[289] Nagybereg kolhozában a *Kolhoz Újság,*[290] Beregsom kolhozában az *Új Élet,*[291] Vári földművelői számára pedig a *Lenini Úton.*[292] E kolhozhíradók nagyjából kéthetente kerültek az olvasók kezébe egy A/4-es lap két oldalán, ünnepkor esetleg egy kettéhajtott A/5-ös lapon. Vári és Bereg neve a fejlécen magyarul, míg a többi falué ukránul (Beregszász neve pedig mindenütt ukránul) szerepelt. Ennek a két falunak a nevét hivatalosan sem változtatta meg a szovjet hatalom. Vári és Bereg azonban nemcsak saját nevét, hanem általában a környező községek nevét is magyarul használta, távolabbiakról pedig nem nagyon írtak. Megesett az a pikantéria, hogy Muzsaly Muzsalyon csak Muzsijevó lehetett, Beregen viszont megmaradt Muzsalynak. E két kolhozlap írt viszonylag sokat a falu életéről a tartalmatlan kolhozi eredmények rovására. Mindegyik újságban szerepelt a „Kis sün" rovat, amelyben a kis sün név szerint a kolhoz dolgozói szemére vetette mulasztásaikat. Ez a lehető legprecízebb eszközként szolgált a falusi mikrotársadalom megosztására, egymásnak ugratására. A kolhozújságokkal a területi és kerületi szint mellé a lokális szint is felzárkózott a magyar nyelvű sajtóban. E hírlevelek nem tükörfordítások voltak, hanem a magyar községek kolhozainak saját kiadványai. Magyarok szerkesztették őket magyaroknak.[293]

1957-ben adták ki először a magyar *Kárpáti kalendárium*ot, amely tartalmában viszonylag konszolidáltra sikerült az újságokhoz képest.[294] 1958 februárjában a sajtóellátás kiegészült a területi ukrán ifjúsági lap magyar fordításával, a *Kárpátontúli Ifjúság*gal.[295] 1958-tól kezdett az ungvári területi könyvkiadó magyarországi testvérintézményekkel közös könyveket szerkeszteni, ami erősen növelte a Kárpátalján publikált könyvek mennyiségét és színvonalát.[296] Nem tudok az *oktatási hálózat* különösebb változásáról ebben a két évben. A beregszászi művelődési

ház színtársulata 1957-ben nagy látványosságok közepette ünnepelte meg fennállásának fél évtizedes évfordulóját.[297] Ez jelképesen mutatta a magyar intézményrendszer konformitását. Beregsomban ekkor szerveződött újjá a színjátszó csoport, amely a szomszéd falvakban is fellépett.[298] Kárpátalján tehát a kisebbségi sajtó önmagához képest óriási fejlődésen esett át, és a hatalom a többi kulturális intézmény fejlesztését is kilátásba helyezte.

II.2.5. Jugoszlávia

Míg a második világháborút közvetlenül követő években (1945–1947) Magyarországon, Csehszlovákiában és a Szovjetunióban egyáltalán nem szerveztek intézményeket az etnikai alapon üldözött kisebbségeknek, Jugoszláviában az első véres etnikai leszámolást a magyar intézményrendszer kiépítése követte. A magyar intézmények döntő többsége a Vajdaság Autonóm Tartomány (továbbiakban: VAT) keretében jött létre, de működtek magyar intézmények Horvátországban és Szlovéniában is. Az intézményrendszeri fejlődés az ötvenes évek első negyedében érte el csúcspontját, majd 1953-tól hasonló „húzd meg, ereszd meg”-politika kezdődött, akárcsak Csehszlovákiában. Ennek ellenére sem a Belgrádban működő nemzetiségpolitikával foglalkozó *kormányszervek,* sem a Vajdaságban a nemzeti kisebbségek *hivatalos képviseleti rendszere* (ahol az önálló nemzetiségi képviseleteket valamivel a magyar forradalom előtt olvasztották egybe) nem változott lényegesen a magyarországi konszolidáció két évében.

Tito marsall 1956. november 11-ei pulai beszédét az újvidéki magyar rádióadásból gyorsírással lejegyezve adta közre a magyarországi *Népszabadság,* amiből az MSZMP köreiben óriási botrány lett. A *Magyar Szó* című újvidéki napilap pedig a nyugati lapoknál pontosabb értesüléseket tudott hírül adni az MSZMP berkein belül folyó hatalmi harcról, így például a *Népszabadság* november végi sztrájkjáról.[299] A Magyar KÜM 1957 márciusában kifejezetten *„barátságtalan lépésnek”* minősítette, hogy a szovjet hatalom elleni jugoszláv propagandában *„a magyarlakta területen, magyar nyelven megjelenő Magyar Szó című lap és a Noviszádi* [Újvidék] *Rádió vezet”.*[300] A szovjetek propagandájában fő ellenségként a Szabad Európa Rádió (továbbiakban: SZER) jelent meg, valójában azonban legalább ennyire aggódtak a jugoszláviai magyar

adások miatt, amelyek éppen a magyarországi párttársadalom reformer részére hatottak mozgósító erővel.

A vajdasági Tartományi Szakszervezeti Tanács 1957-től 1990-ig *Dolgozók* címmel saját magyar nyelvű napilapot szerkesztett az országos *Magyar Szó* mellett. Az önálló napilap a Vajdaság önállóságának s így a jugoszláv típusú autonómia jelentőségének felértékelődését jelezte a közvélemény számára. 1957-ben felújították az ötvenes évek elején már egyszer napvilágot látott és ismét csak kérészéletűnek bizonyuló (1958-ig kiadott) *Pionírújság* című gyermekújságot is. 1958. február 21-én adták ki első ízben a muraszombati kétheti lapot, a *Népújság*ot mint első magyar újságot Szlovéniában. Elvileg önálló lapként működött, de katasztrofálisan rossz magyarsággal fogalmazták cikkeit, amelyek többsége a szlovén orgánumok írásait, illetve pártvezérek beszédeit foglalta össze. A lap irányításával egy magyarul tudó, szlovén öntudatú kádert bíztak meg, aki a munkát pusztán pártmegbízásból vállalta.[301] Muraszombat rádióadója 1958. december 2-án kezdte meg sugárzását szlovén és magyar nyelven, nagyjából fele-fele arányban. A kezdő műsort a köztársasági parlament magyar képviselője, Györfi István nyitotta meg.[302]

A magyar sajtó tartományi, illetve köztársasági szintje erősödött meg. A folyamat 1957-ben a Vajdaságban kezdődött, majd 1958-ban Szlovéniában folytatódott. A muraszombati rádióadót olyan helységbe telepítették, ahol az országhatár egyik oldalán sem lehetett jól fogni Újvidéket. Így az mind a magyarországi tájékoztatás ellensúlyozását, mind a nyugat-magyarországi közvélemény befolyásolását szolgálni tudta.

1957-ben a hatalom „nyilvános vitára" bocsátotta egy – valójában már 1955 óta készülő – iskolareform tervét. A megvitatandó elképzelés kötelező erejűen írta volna elő a kisebbségek anyanyelvi oktatását, de csak általános iskolai szinten, mondván, hogy csak ez a szint kötelező. A közép- és felsőfokú oktatás kérdését a köztársaságokra kívánták bízni. A nemzetiségi területek képviselőin kívül a köztársaságok és tartományok vezetősége is élesen ellenezte az elképzelést. A vita végkicsengése az volt, hogy a terveket módosítani kell.[303] Így az egész társadalmi diskurzus nagyon liberális látszatot keltett.

A magyar nyelvű tankönyvkiadás a forradalom utáni évben rekordot döntött, de rögvest ezt követően mélypontjára zuhant, annyira, hogy csak 1965-ben érte utol az 1957-es szintet.[304] Kevésbé látványos, de azért alapvetően pozitív módon változott 1957-ben a magyar iskolák száma,

amely 1952 óta folyamatosan csökkent.[305] 1958 őszétől ez a váratlan emelkedés nemcsak hogy megállt, de visszájára is fordult.[306] 1958 nyarán a *Népújság* még tudni vélte, hogy az ősszel megnyitandó muraszombati tanárképzőben magyar osztály is indulni fog, s így a Vajdaság helyett helyben képzik majd a szükséges magyar tanerőt.[307] Ősszel mégsem alakult meg a magyar osztály. Ugyanekkor a helyi hatalom megígérte: hamarosan nem kell majd a vajdasági tankönyveket használni, hanem önálló szlovéniai magyar tanszerekkel fogják ellátni a kisebbséget.[308]

A magyar oktatási hálózat tehát 1957-ben látványosan bővült, egy évvel utána viszont – szintén látványosan – visszaesett. 1957 őszén szűnt meg Óverbász (és egész Jugoszlávia) egyetlen román nyelvű gimnáziuma, hogy 1958-ban, ha egy szerb tanintézmény keretében is, de újraindítsák benne a román oktatást. 1957-ben számolták fel Újvidék román nyelvű ipari szakiskoláját, amelyet szintén egy év szünet elteltével Óbecse egyik szakiskolájában pótoltak román osztállyal.[309] Koszovó albán iskoláiban viszont éppen 1957-től engedélyezték, hogy a diákok évi 6 órában Albánia történelmét tanulják.[310] A magyar oktatásra jellemző tendenciák tehát nem jellemezték Jugoszlávia összes nemzetiségét egyformán. A végeredmény mégis ugyanaz volt: a kisebbségi iskolák száma 1958-ra csökkent 1956-hoz képest.

1958-ban új intézménnyel bővült a vajdasági magyar könyvkiadás. Ekkor jött létre a Fórum Kiadó.[311] Olyan szépirodalmi műveket is megjelentettek, amelyek sem az anyaországban, sem a szovjet blokk más államaiban nem láthattak napvilágot. A Népi Ifjúság (jugoszláv KISZ) vajdasági vezetőségi ülésén 1957 júniusában komoly kritikával illették a nemzetiségi kultúregyletek nevelő munkáját, mondván, hogy azok irányítói *„a nemzeti romantikát és folklórt szorgalmazzák”.*[312] Nagy József, a vajdasági Közművelődési Közösség magyar nemzetiségű elnöke is fellépett a kultúregyletek által keletkező „nemzetiségi elszigeteltség” ellen. Még az év folyamán elkezdődött a vegyes lakosságú községekben az addig nemzetiségenként tagolódó csoportok összevonása egységes, közös kultúrszervekké. Ezek a Testvériség–Egység nevet viselték.[313] 1958-ban a vajdasági Ifjúsági Tribün nevű, polifunkcionális (lapkiadó, szórakoztató, továbbképző stb.) intézménynek magyar szerkesztőséget szerveztek, azaz jellegét a nemzetiségi intézményrendszert bővítve tették többnemzetiségűvé. A magyarországi szovjet megszállás konszolidációja alatt tehát Jugoszláviában a nemzeti kisebbségek ifjúsági és kulturális szervezeteinek multikulturális modelljét kezdték terjeszteni.

A muravidéki *Népújság* Élő újságnak nevezte azt a szolgáltatását, hogy munkatársai időről időre egy mikrobusszal végigjárták a Mura menti magyar falvakat, és szórakoztató kultúrműsorral léptek fel.[314] (Magyar kultúrcsoportok ekkor ugyanis még nem működtek Szlovéniában.) 1958-ban az újvidéki rádióadás színvonalát a szabadkai színház néhány színészének átirányításával érték el, ami színvonalcsökkenéshez vezetett a színházban.[315] Az intézményrendszer bővülése nem föltétlenül járt együtt az egzisztenciák számának bővülésével. Így az intézmények egymás rovására tudták kiterjeszteni munkájukat.

II.2.6. Ausztria és a Magyarországgal nem szomszédos országok

A magyar kisebbségek közül a burgenlandi magyarság rendelkezett a tárgyalt korszakunkban a legszerényebb intézményrendszerrel. Országos képviselete 1968-ig egyáltalán nem működött. Az egyetlen országos hetilap, a felsőőri *Magyar Szó,* amelyet a szovjetek 1945-ben hoztak létre, s egyáltalán nem örvendett különösebb népszerűségnek, 1955-ben, a szovjetek kivonulásakor megszűnt. Jóllehet a hatóságok ekkoriban semmilyen adminisztratív akadályt nem gördítettek az anyanyelvi iskolázás útjába, ezt még olyan színmagyar községben sem igényelték, mint Alsőőr. Községi szinten számos egyesület tevékenykedett, amelyeknek azonban semmi közük sem volt az állami nemzetiségpolitikához.

Az SZKP 1957. januári határozata több új autonóm köztársaság felállításáról is rendelkezett,[316] bővítve a szovjet nemzetiségi intézményrendszert. Az NDK-ban 1957-ben, tehát egy évvel a békéscsabai előtt alapították Hoyeswerda (Wojerecy) szorb nemzetiségi múzeumát.[317] Lengyelországban 1956 végén és 1957-ben számos kisebbség alakított országos kulturális szervezetet.[318] Ekkor engedélyezték a wałbrzychi (Waldenburg) német egyesület országossá bővülését is. Az *Arbeiterstimme* című német hetilapot egy évvel a magyarországi német újság napilappá szervezési terve előtt, 1955-ben állították át heti öt alkalommal való megjelenésre. (Ugyanekkor a csehországi *Aufbau und Frieden* napilappá alakítását is elhatározták, de abból, Magyarországhoz hasonlóan, nem lett semmi.[319]) Az *Arbeiterstimmé*t 1957-ben egy igen színvonalas, képes, szombati melléklettel egészítették ki. Az újság azonban 1958. április 30-án jelentette meg utolsó számát, amikor váratlanul, szemmel láthatólag a szerkesztők számára is meglepetésként, utód nélkül megszűnt.[320]

1958 januárjában zajlott a Lett Kommunista Párt 15. kongresszusa, amelyen a beszédek túlnyomó többsége a párt lett tagokkal való megerősítését, a lett nyelv párton belüli használatának fokozását hangsúlyozta. A kongresszus a politikai bizottságba túlnyomó többségben lett kommunistákat választott meg. Később lettek foglalták el a Komszomol, a szakszervezetek és a kormányzat vezető tisztségeit is.[321] Moszkvában egyelőre nem álltak ellen a rigai kommunisták döntéseinek.

II.2.7. Összehasonlítás, következtetések

Az olyan kormányzati szerv, amely a nemzetiségpolitika gyakorlati intézését bonyolította, csak Magyarországon és Romániában esett át változáson. Magyarországon emelkedett az MMNO státusa, és a HNF is nemzetiségpolitikai funkciót kapott. Romániában 1957 elején hoztak létre újra ilyet. Mindkét eset a nemzetiségpolitika felértékelődését mutatta. Csak Magyarországon következett be lényeges változás a kisebbségeket hivatalos értelemben országosan képviselő szervezetekben. A változás elsősorban a személyi állomány összetételében nyilvánult meg, ahol komoly szerepet kaptak a karhatalmisták és a jugoszláv politikai menekültek.

A nemzetiségi könyvkiadás Csehszlovákiában és Jugoszláviában emelkedett látványosan. Csehszlovákiában, ahol az 1956-ban megszüntetett önálló magyar könyvkiadót ekkor még nem állították vissza, a magyar könyvkiadás robbanása teljesen konjunkturális volt, Jugoszláviában viszont, ahol új kiadókat hoztak létre, tartósnak mutatkozott. A magyar lapok kiadásában összes szomszédunknál óriási bővülést figyelhetünk meg, különösen is 1957-ben. Ez éles ellentétben állt a magyarországi nemzetiségi lapok hosszas várakoztatásával. A hazai lapok közül a déli szláv újság emelkedett ki viszonylagos önállóságával. A szomszéd országok erősen különböztek egymástól a magyarországi sajtótermékekhez való viszonyukban. Románia és a Szovjetunió a felkelés után bizalommal tekintett a kádári médiapolitikára, Csehszlovákia viszont nem. Mind a négy nemzetiségi rádióadó, amellyel találkoztunk, az anyaország saját műsorsugárzását akarta ellensúlyozni, de jugoszláv–magyar viszonylatban láthatólag az anyaországi közvélemény befolyásolására is szolgált.

Magyarországon megoszlott a kormányszervek és a párt álláspontja a nemzetiségi iskolapolitika tekintetében. A gyakorlatban az a kormány-

zati elv érvényesült, amely akár a szülők akarata ellenében is, központi eszközökkel akarta bővíteni az oktatási hálózatot. E gyakorlatba a hasonló célokat autonómia útján megvalósítandó déli szláv törekvés nem fért bele. Romániában néhány felszíni gesztussal leplezték a magyar anyanyelvű iskolák fogyását, míg Kárpátalján stagnált a magyar iskolák száma. Csehszlovákiában főként 1958 őszén látványosan bővült a magyar iskolahálózat. Jugoszláviában az iskolák számának 1957-es „robbanása" után 1958-ban nagy visszaesés következett be. Jugoszláviában szinte egyik napról a másikra létrehoztak, majd ugyanígy megszüntettek egy-egy iskolát. A szovjet blokkban is, mint láttuk, komoly manipuláció folyt az oktatással, de ennyire gyors fordulatokra nem sűrűn akadt példa. A szovjet zónában a nemzetiségi tanintézményeket inkább stratégiai ágazatként kezelték, amelyek a stratégia változásának megfelelően olykor átalakulásra kényszerültek. Jugoszláviában a kisebbségi iskolák inkább a politikai taktika eszközeként jöttek szóba, azaz eleve úgy telepítették az intézményt, hogy ne jelentsen különösebb nehézséget felszámolása sem. A nemzetiségi oktatás tehát a magyarországi megszállás konszolidációja alatt nem egyforma irányban mozdult el a Kárpát-medence országaiban. Annyiban mégis hasonlítottak az egyes országokban lezajló folyamatok egymásra, hogy mindenütt elég világosan kirajzolódott a bővítés és visszafejlesztés, illetve a monokulturális és multikulturális intézményi modell egymásnak feszülő koncepciója.

Az összes áttekintett országban nőtt a helyi kultúrcsoportok száma, ha eltérő mértékben is. Magyarországon nemzetiségspecifikus módon, Szlovákiában egy-egy deklarációra, Romániában a funkciók előírásának erejére, Jugoszláviában pedig általánosan megjelent a kisebbségi kultúra fenntartása mellett a többségi kultúra ismertetésének célja is. Erre a folyamatra egyáltalán nem volt jellemző a reciprocitás. Míg a jugoszláviai magyar egyesületektől éppen elvették önálló jellegüket, addig Magyarországon a multikulturális modellt nem a délszláv, hanem a német kultúrcsoportok esetében érvényesítették. Magyarországon a „sváb bál", Erdélyben a Magyar Ifjúsági Fesztivál, Szlovákiában a zselízi kulturális seregszemle egyformán ebben az időszakban kezdeményezett, grandiózus nemzetiségi rendezvények voltak, amelyek elsősorban propagandacélokat szolgáltak, de valóságos közösségformáló funkciójuknál fogva élvezték a kisebbségi értelmiségi elit támogatását. Az ilyenfajta propagandisztikus rendezvény keretében a losonci találkozóval Csehszlovákia időben messze Romániát megelőzve tett lépést a magyarok kulturális pacifikálására.

A kisebbségi intézményrendszer átalakulásának kérdése talán kevésbé látványos Magyarország szomszédainál, mint hazánkban, hiszen határainkon túl a magyarországi felkelés nem hozott semmiféle intézményes robbanást, amire a hatalomnak reagálnia kellett volna. A térség egészének mérlege a nemzetiségi intézményrendszer szerény mértékű terebélyesedését mutatta, úgy, hogy az államok ilyen formában biztató gesztust igyekeztek tenni a kisebbségek irányába.

*

A szovjet megszállás magyarországi konszolidálásával párhuzamosan az államhatalom olyan kisebbségpolitikára törekedett, amelyet a nemzetiségi közösségek politikai és értelmiségi elitje gesztusként foghatott fel. Ennek a törekvésnek két korlátja volt. Egyrészt a kisebbségek tényleges önrendelkezése nem jöhetett szóba. Másrészt forradalmi követelést nem lehetett teljesíteni. Minthogy a forradalom kapcsán megfogalmazódó követelések Magyarországon ölelték föl a nemzetiségek valóságos igényeinek a legnagyobb részét, ez a korlát az ő esetükben volt a legkeményebb. Csakhogy az ő stratégiai jelentőségük elenyészett a határon túli magyaroké mellett, úgyhogy ez nem jelentett különösen súlyos problémát. A rendszer kereteit egyáltalán nem feszegető gesztusok részben azt a távoli célt szolgálták, hogy az érintett kisebbségeket megpróbálják leválasztani a magyarországi forradalom törekvéseiről, részben az egész szovjet blokkra jellemző nemzetiségpolitikai enyhülésbe illeszkedtek.

JEGYZETEK

[1] Vö. pl. Szarka, László: *Historický vývin a identita k otázke typologického zaradenia menšín Karpatskej kotline*. In *Národnostní menšiny a majoritní společnost v České republice a v zemích Střední Evropy v 90. letech XX. Století.* Sborník z mezinárodní vědečké konference. Slezský ústav Slezského zemského muzea v Opavě, Dokumentační a informační středisko Rady Evropy v Praze. Opava, 1998.

[2] A párttársadalom működéséről Vass Csaba írt kandidátusi értekezésében. Vass Csaba: *Többszörösen összetett magyar társadalomszerkezet – többes hatalom Magyarországon (1948–1975).* Kísérlet egy értelmezés fogalmainak kialakítására. Kandidátusi értekezés tézisei. Budapest, 1994, 12. p.

[3] Gerencsér Miklós: Közös anyaföld, három anyanyelv. *Népszabadság,* 1957. május 1. (vidéki változat); május 3. (fővárosi változat).

[4] H. Sz. J. : Virágzó kulturális élet a négynemzetiségű Eleken. *Népszabadság,* 1957. június 15. (vidéki változat).

[5] Solymár Tamás: Gondolatok egy új szövetségről. *Népszabadság,* 1957. november 5.

[6] Kun Erzsébet: Ne legyen különbség ember és ember között. Évszázados babonák ellen küzd az egy éve alakult Cigányszövetség. *Magyar Nemzet,* 1958. szeptember 19.

[7] Említi Sághy Erna 1999, i. m. 19–20. p.

[8] Veliki narodni zbor u Baji. *Narodne novine,* 1958/20.

[9] Pikay István: Népek hídja. *Népakarat,* 1957. március 31.

[10] Baktai Ferenc: Amiről nem beszélünk. *Népakarat,* 1957. május 24.

[11] 1957. évi február hó 5-ei megbeszélés. MOL XIX-I-4-g, 64. d. 63. t. MMNO/MNDSZ iratai, 1955–67.

[12] Hivatalos értelemben az NSZK mint anyaország elismerése – igaz, nem szó szerint, de egyértelműen – az MSZMP XIII. kongresszusán fogalmazódott meg 1985 májusában. Említi Sitzler, Kathrin: Die ungarische Nationalitätenpolitik der letzten Jahre – konstante Prinzipien bei modifizierter Praxis. *Südosteuropa,* 1987/1, 40. p.

[13] Lange, Fritz oktatásügyi miniszter levele Kállai Gyula oktatásügyi miniszternek. [Berlin,] 1957. június 26. MOL XIX-I-4-g, 45. d. 63. t. MMNO/MNDSZ iratai, 1955–67.

[14] Die deutsche parlamentsdelegation in der deutschen Schule in Gara. *Neue Zeitung,* 1957/8.

[15] Gäste aus der DDR im Verband der deutschen Werktätigen. *Neue Zeitung,* 1957/8.

[16] Forrás: Käffer István (szerk.): *Nemzetiségek Magyarországon*. I. rész.: Németek Magyarországon, 1945–1975. Budapest, 1984, Állami Gorkij Könyvtár Nemzetiségi Dokumentáció [továbbiakban: ÁGK ND] 121–127. p.

	a hazai német lapban	a magyar sajtóban
1954	1	–
1955	1	–
1956	1	–
1957	3	2
1958	7	1
1959	8	3
1960	5	2
1961	5	2
1962	6	1

[17] Neun Jahre der DDR in Dunabogdány gefeiert. *Neue Zeitung,* 1958/42.

[18] Ungarndeutsche Pionieren beglückwünschen die Pioniere der DDR. *Neue Zeitung,* 1958/50.

[19] Vö. Sozán Mihály: *A határ két oldalán.* Párizs, 1985, Irodalmi Újság Sorozata, 2. fejezet.

[20] Éger György: *A burgenlandi magyarság rövid története*. Budapest, 1991, Anonymus, 63. p; Éger György: *Az ausztriai kisebbségek helyzete a második világháború után.* Budapest, 1991, Vita, 16. p.

[21] *Népszabadság,* 1957. március 12.

[22] *Népszabadság,* 1957. április 10. (csak vidéki változat); 1957. április 16. (mindkét változat).

[23] Magyarországi román gimnazisták Romániában. *Békés Megyei Népújság,* 1957. augusztus 15.

[24] Román filmest Gyulán és a megye több községében. *Békés Megyei Népújság,* 1957. október 6.

[25] *Magyar Nemzet,* 1958. január 24.

[26] Emlékünnepségek Románia felszabadulásának évfordulóján Békés megyében. *Békés Megyei Népújság,* 1958. augusztus 24.

[27] Izsáky Margit: Méhkerék – mai szemmel. *Élet és Irodalom,* 1958. július 18.

[28] A két évforduló részleteiről korábban írtam. Szesztay Ádám: Adalék a magyar kisebbségi kérdés történetéhez. 1956. november – 1958. november. In Pölöskei Ferenc – Stemler Gyula (szerk.): *Múltból a jövőbe*. Tanulmányok. Budapest, 1997, ELTE BTK, 197. p.

[29] *Élet és Irodalom,* 1958. szeptember 19. A szobrok tényleg elkészültek.

[30] Keleti Ferenc nagykövet: Néhány negatív jelenség 1958-ban a magyar–román kapcsolatok terén. Bukarest, 1959. január 9. 80/1959 sz. t. MOL XIX-J-1-j, Román TÜK, 3. d. 4/b 002071/1959.

[31] *Népszabadság,* 1957. január 6.

[32] *Népszabadság,* 1957. január 23.

[33] Az egyezményt 1957. február 5-én írták alá. A *Népszabadság,* 1957. február 7-ei száma csak a román delegáció névsorát tüntette fel, a magyarországiét nem.

[34] *Népszabadság,* 1957. március 5.

[35] Vö. Keleti Ferenc nagykövet: *A bukaresti „Petőfi Sándor Kultúrház”*. Bukarest, 1957. június 14. 142/szig. titk. –1957; Csatolva uo. Subik István levele a Kulturális Kapcsolatok Intézetének. Budapest, 1957. július 4.; Másolat. MOL XIX- J-1-j, Román TÜK, 19. d. 17/f 003173/1957. Mindkét változat azt írta: *„A kultúrház igazgatósága most azon fáradozik, hogy ellensúlyozni tudja azt a vezetőkörökben még ma is nagyon elterjedt nézetet, amely szerint a magyar kultúrház Bukarestben csak néhány ezer, az erdélyi tartományokból a fővárosba munkára felkerült magyar nemzetiségű személy kulturális igényeit szolgálja.”* A másolatból viszont kimaradt a soron következő mondat: *„Szabó* [János] *elvtárs véleménye szerint a Bukarestben élő magyarok száma még ez idő szerint is meghaladja a 100 000-et, annak ellenére, hogy a legutóbbi népszámlálás hivatalos adatai ennek csak kb. 10-ed részét (11 626) állapítják meg.”* Kimaradt az utalás arra is, hogy Illyés Gyula darabjának engedélyezését csak Fazekas János konspiratív beavatkozása tudta elérni.

[36] Nemzetiségi sajtó. Bukarest, 1957. december 7. MOL XIX-J-1-j, Román TÜK, 18. d. 16/b sz. n./1964.

[37] *MTI külföldi hírek*. 1957. november 6. 19.40 óra. MOL 288. f. 32/1957/3 őe. 271–273; Fazekas János nyilatkozata az MTI bukaresti tudósítójának. In Román–magyar kormányközi tárgyalások. MOL XIX-J-1-j, Román TÜK, 3. d. 4/b 00445/2/1958. Az interjút ismertette az idézett rész közlése nélkül a *Népszabadság,* 1957. november 8-i száma.

[38] Szilágyi Dezső: *Feljegyzés Fazekas János elvtársnak a Román Munkáspárt Központi Bizottsága titkárának az MTI tudósítójának adott nyilatkozatáról*. Budapest, 1957. november 22. MOL 288. f. 32/1957/3. őe. 275.

[39] Ezt a kérést a 965/1957. admin. számú utasítás tartalmazta, amelyre más anyag utal. Magát az utasítást nem sikerült megtalálnom.

[40] Keleti Ferenc nagykövet: *Anyagszolgáltatás a Román Népköztársaságban élő nemzetiségi kisebbségek politikai és kulturális helyzetéhez*. Bukarest, 1958. január 27. 30/szig. titk./1958, MOL XIX-J-1-j, Román TÜK, 18. d. 16/b 001116/1958.

[41] *Előre,* 1958. február 26.

[42] Elképzelhetőnek tartom, hogy ez a mondat terjedt el úgy, mintha Kádár magyar *származásúnak* nevezte volna a marosiakat, bár lehet, hogy tényleg mondott ilyesmit. *A XX. század krónikája*. Officina Nova, Budapest, 1994, 848. p.

[43] *Előre,* 1958. február 26.

[44] *Előre,* 1958. február 28.

[45] Gáll Ernő a már sokat idézett interjúban elmesélte azt az esetet, hogy Kádár a kolozsvári vasútállomás előtti téren azt mondta: „Itt, Kolozsvár főterén…" Egyed Ákos erre úgy emlékezett vissza, mint Kádár ironikus megjegyzésére.

[46] Ennek jelentőségét azonban nem szabad eltúlozni. Míg az ötvenhatos forradalom híre az egész kisebbséget felkavarta, a Kádár-látogatásra inkább csak azok figyeltek, akik a politika iránt érdeklődtek. Így emlékezett vissza az eseményre személyes beszélgetésünk során Miklós István református lelkész.

[47] Keleti Ferenc nagykövet: *Néhány negatív jelenség 1958-ban a magyar–román kapcsolatok terén*. Bukarest, 1959. január 9. 80/1959 sz. t. MOL XIX-J-1-j, Román TÜK, 3. d. 4/b 002071/1959.

[48] Keleti Ferenc nagykövet: *Magyar sajtótermékek romániai terjesztése*. Bukarest, 1957. november 20, 194/1/szig. titk. – 1957. Mányik Pál osztályvezető levele Kádár Kálmánnak. Budapest, 1957. december 5. A Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat levele a KÜM-nek. Budapest, 1958. március 3. MOL XIX-J-1-k, Román admin. 16. d. 15/b 0018301. 1958., 004002. 1957. A 300 000 rubeles keret elégtelenségét az jelezte, hogy sokan személyesen keresték meg Erdélyből a Kultúrát különféle igényekkel, amelyeknek a vállalat nem tudott eleget tenni. A kereten felül azonban számos olyan egyéni laptovábbítás is folyt, amelyre az erdélyiek magyarországi rokonai forintban fizettek elő.

[49] *„Hiba volt 12 éven át ezt a filmet büszkélkedés helyett elrejteni"* – írta a *Népszabadság* 1957. január 6-ai száma.

[50] *Népszabadság,* 1957. január 24.

[51] Magyar írók válasza romániai barátaiknak. *Népszabadság,* 1957. január 13.

[52] Ezt megjegyzi Jordáky Lajos i. m. 308. p.

[53] Gellért Oszkár: Nyílt levél a hallgatag magyar írókhoz. *Népszabadság,* 1957. január 31.

[54] Hatvany Lajos: Petőfi márciusa. *Élet és Irodalom,* 1957. március 13.

[55] Nagy István: A romániai magyar irodalom. *Élet és Irodalom,* 1957. május 10.

[56] Tamási Áron: Szellemi tisztaság. *Élet és Irodalom,* 1957. december 21. Említi és egy másik szakaszát idézi Németh József: *Értelmiség és konszolidáció, 1956–1962*. Budapest, Kossuth, 1988, 210. p.

[57] Ha igazság, harmatozzék. Vallomások Tamási Áronról. Duna TV, 1997. szeptember 20. 20.00 óra

[58] Sz. R. : A barátság hangján. *Élet és Irodalom,* 1958. február 28.

[59] Long, Franz: Aufblühende deutsche Literatur in Rumänien. *Neue Zeitung,* 1958/9; Grass, Reinhold: *Deutsche Jugend in der Volksrepublik Rumänien. Neue Zeitung,* 1958/23.

[60] *Élet és Irodalom,* 1957. augusztus 22., Becsky Andor: Az Állami Székely Színház Magyarországon. *Élet és Irodalom,* 1958. december 5.; *Állami Székely Színház magyarországi vendégszereplése*. Bukarest, 1958, MOL XIX-J-1-k, Román admin. 23. d. 18/d. 2/11/30. 1958., valamint 24. d. 18/d. 006898. 1958.

[61] *Élet és Irodalom,* 1958. április 25.

[62] Révai István: A csehszlovákiai magyarság élete 1958-ban. *Katolikus Szemle,* 11 (1959), 144. p.; *Élet és Irodalom,* 1958. július 11.

[63] Nagy István: Regényszerkezet és írói világnézet. *Élet és Irodalom,* 1958. október 24.; 1958. október 31.

[64] Beszélgetés Kós Károllyal a megújuló Budapestről. *Élet és Irodalom,* 1958. december 12.

[65] Arató Endre: *A magyar–cseh–szlovák viszony 50 éve. Történeti áttekintés.* Budapest, 1969,MSZMP KB. 66–67. p.

[66] A *Tartós Béke* szlovák kiadásának 1956. áprilisi számában Pavol David, az SZLKP főtitkár-helyettese írt például cikket a nemzetiségi kérdésről, amelyben csak Csehszlovákia és Szlovákia viszonyával foglalkozott. Az 1956. júliusi csehszlovák alkotmányreform azonban mind Szlovákia státusát, mind a nemzeti kisebbségek helyzetét módosította.

[67] Vö. Käffer István (szerk.): *Nemzetiségek Magyarországon*. VI. rész: *Szlovákok Magyarországon, 1945–1975*. Budapest, ÁGK ND 1986, I. k. 103–107. p.

Év	Nemzetiségi sajtó	Magyar sajtó
1955	2	1
1956	23	4
1957	1	2
1958	6	2
1959	4	0
1960	0	0
1961	2	1
1962	1	0

[68] Ságvári Ágnes, Apró [Antal] megbízásából, levél Kiss Károlynak. MOL 288. f. 9/1957/17. öe. 20. Budapest, 1957. február 18. (Apró ekkor az iparügyi tárcát vezette.)

[69] Bacílek elvtárs magyarországi látogatása. Bratislava [Pozsony], 1958. szeptember 3. MOL XIX-J-1-j, Csehszlovák TÜK, 78. d. 005308/1958.

[70] *A Csehszlovák Köztársaság Alkotmánya*. Budapest, 1949, Szikra.

[71] Vö. Joó Rudolf: *Nemzeti és nemzetiségi önrendelkezés, önkormányzat, egyenjogúság*. Budapest, 1984, Kossuth, 120. p., Arató Endre: *A magyar–cseh–szlovák viszony 50 éve. Történeti áttekintés.* Budapest, 1969, MSZMP KB, 66–67. p.

[72] Vö. Kuhn, Heinrich: Die Tschechoslowakei zwischen Unitarismus und Föderalismus. In Brunner, Georg – Meissner, Boris (szerk.): *Nationalitäten-Probleme in der Sowjetunion und Osteuropa.* Köln, 1982, Markus.

[72a] Ez az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottságának, majd Politikai Bizottságának hatáskörével rendelkező intézmény.

[73] Az alkotmánytörvény rendelkezéseiről lásd Kramer, Juraj: *Die Auswirkungen der slowakischen Frage auf die Partei- und Innenpolitik der ČSSR von 1944 bis 1968*. Köln, 1969, 42–45. p.

[74] MOL XIX-J-1-j, Csehszlovák TÜK, 1945–64 78. d. 27/d 004608. 1. 1956. A Kassa–Borsod-együttműködés 1955 őszén kezdődött, 1956-ra azonban elhalt.

[75] Kiss Károly, az MSZMP Intéző Bizottsága tagjának [levele] Szlovák Kommunista Párt Központi Bizottságának, Bratislava [Keltezés nincs.] MOL 288. f. 9/1957/17. öe. 1.

[76] Nemes Dezső: *Feljegyzés Kiss Károly elvtárs részére*. MOL 288. f. 9/1957/17. öe. 26–27. p.

[77] Balogh Sándor (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt vezetőtestületeinek jegyzőkönyvei.* Budapest, 1993, Interna RT, II. k., 32. p.

[78] [Tervezet a szlovák–magyar együttműködésre. Budapest, 1957. február 9.] MOL 288. f. 21/1957/17. öe. 23.

[79] Javaslat a Szlovák Kommunista Párt KB és a Magyar Szocialista Munkáspárt KB között megtárgyalandó konkrét kérdésekre. MOL 288. f. 9/1957/17. öe. 15–16. p.; valamint: MOL XIX-J-32-a, Pozsonyi Főkonzulátus iratai, 9. d. 1957. szig. titk. 96–97. p. és A Szlovák Kommunista Párt Központi Bizottsága küldöttségének javaslata a megtárgyalandó kérdésekre. MOL 288. f. 21/1957/16 öe. 130–131. p.

[80] Az MSZMP KB Titkárságának javaslata a szlovák delegációval megtárgyalandó kérdésekre. Budapest, 1957. február 25. MOL 288. f. 21/1957/16 őe. 127–129. p.

[81] Bényi József főkonzulhelyettes: *Április 4-i fogadás*. Bratislava [Pozsony], 1957. április 10. 19/1957. szig. titk. MOL XIX-J-32-a, Pozsonyi Főkonzulátus iratai, 9. d. 1957. 354–355, 356–357. p.

[82] Bényi József főkonzulhelyettes: *Az MSZMP és az SZLKP küldöttségének megbeszélése*. Bratislava [Pozsony], 1957. április 9. MOL 288. f. 9/1957/17. őe. 14. p.; XIX-J-32-a, Pozsonyi főkonzulátus iratai, 9. d. 1957, 320. p.; XIX-J-1-j, Csehszlovák TÜK, 78. d. 27/d 001924/1957.

[83] Kiss Károly [levele] Szlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottságának, Bratislava–Budapest, 1957. április 10. MOL 288. f. 9/1957/17. őe. 16. p.

[84] A szovjet párt- és kormányküldöttség látogatása. Pozsony, 1957. július 29. MOL XIX-J-1-j, Pozsonyi Főkonzulátus iratai, 9. d. 1957. 125–126. p.

[85] *Népszabadság,* 1957. július 17.

[86] Sztankó Pál főkonzul: *Szlovák írókkal kapcsolatos értesülések*. 6/3/1957. szig. titk. Bratislava [Pozsony], 1957. augusztus 31. MOL XIX-J-32-a, Pozsonyi Főkonzulátus iratai, 9. d. 1957. 498. p.

Sztankó Pál főkonzul: *A Szlovák K. p. Kb-ának 1958. január 9–10-i ülése*. Bratislava [Pozsony], 1958. január 22. MOL XIX-J-32-a, Pozsonyi Főkonzulátus iratai, 9. d. 1957, 361–363. p.

[87] A Szlovák Kommunista Párt KB ülése. Másolat a II. politikai osztály előadójának 1958. január 20-án kelt feljegyzéséről. [Budapest], St. 00391, MOL XIX-J-1-j, CS TÜK, 1945–64, 78. d. 27/d 708/1, 1958; és uo. 003753/1958.

[88] Fehérné Zdenkával való beszélgetés. Bratislava [Pozsony], 81/szig. titk. 1957. 1957. november 29. MOL XIX-J-32-a, Pozsonyi Főkonzulátus iratai, 9. d. 1957, 6–8., 18–20. p.

[89] Ez 1957. december 13-án történt. Sztankó Pál konzul: *Novotny köztársasági elnök látogatása Bratislavában*. Bratislava [Pozsony], 1958. január 16. 15/szig. titk. 1958, MOL XIX-J-32-a, Pozsonyi Főkonzulátus iratai, 9. d. 1957, 406–407. p.

[90] Az 1953-as válság után Csehszlovákia – a többi kommunista politikai rendszerű országtól eltérően – jelentős életszínvonal-emelkedést tudott elérni annak köszönhetően, hogy a korábban hadi termelésre szánt pénzeket a polgári termelésbe irányították. (Kaplan, Karel 1993, i. m. 99. p.) A helyzet fokozatos javulása a 60-as évek elején akadt el.

[91] Sztankó Pál konzul: *Begyűjtési ünnepség Samorinban*. 48/1958. szig. titk. 1958, MOL XIX-J-32-a, Pozsonyi Főkonzulátus iratai, 10. d. Bratislava [Pozsony], 1958. augusztus 12. 69. p.

[92] Sztankó Pál főkonzul: *Bemutatkozó látogatás Kita lengyel főkonzulnál*. Bratislava [Pozsony] 1957. július 2. 47/4/szig. titk. 1957, MOL XIX-J-32-a, Pozsonyi Főkonzulátus iratai, 9. d. 1957, 176. p.

[93] Pathó Károl[y] – Szarka Béla: *Beszámoló a* [sic!] *magyarországi tapasztalatainkról*. Bratislava [Pozsony,] 1957. január 30. BH Csem. Arch. Dokumentáció Végh László előadásához 1956 csehszlovákiai sajtójáról; [Szarka Béla:] Hlásenie. BH Csem Arch. „Vegyes titkársági iratok”-dosszié.

[94] Pathó Karol: Zpráva o našej cesty v Mad’arsku. Bratislava [Pozsony], 1957. március 30.

[95] Útlevél-folyamodványukat lásd Pathó Károly levele a Nemzeti Frontnak és Külügyminisztériumnak. [Pozsony,] 1957. november 28. BH Csem Arch. „Vegyes titkársági anyagok”-dosszié.

[96] Sztankó Pál főkonzul: *Nemzeti Színház vendégszereplése*. Bratislava [Pozsony], 1957. szeptember 11. 65/1957. szig. titk. MOL XIX-J-32-a, Pozsonyi Főkonzulátus iratai, 9. d. 1957, 83. p.

[97] *A Magyar Állami Népi Együttes bratislavai vendégjátéka*. 44/1958. szig. titk. Bratislava [Pozsony], 1958, MOL XIX-J-32-a, 10. d. 1958, 67. p.

[98] Dolmányos István: *A nemzetiségi politika története a Szovjetunióban*. Budapest, 1964, Kossuth–Zrínyi.

[99] Említi Pándi Lajos: *Köztes Európa, 1756–1997.* Budapest, 1999, Teleki László Alapítvány, 363. p.

[100] Említi Révay István: A kárpátaljai magyarság élete 1958-ban. *Katolikus Szemle,* 11 (1959), 221–222. p.

[101] Vladimir Mihály: V dosledku uskutoènovania leninskej národnostnej politiky. Prekvitá kultúrny zivot zakarpatských Mad'arov. *L'udové noviny,* 1958/30. sz.

[102] Szabó Béla úti jegyzetei. Az épülő kommunizmus földjén. *Új Szó,* 1956. november 13., 14., 15., 16.

[103] Révay István 1958, i. m. 221. p.

[104] A jugoszláv–magyar kapcsolatok forrásaiból erre az időszakra vonatkozóan igen gazdag válogatást nyújt Kiss József – Ripp Zoltán – Vida István: *Magyar–jugoszláv kapcsolatok*. I–II. Budapest, 1995 (1997), MTA, Jelenkorkutató Bizottság.

[105] Peják Zsiva: *Mokuter István jugoszláv politikai emigráns ügye*. 245/Má-57. Budapest, 1957. október 14. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai, 24. d. 145–146. p.

[106] *A zágrábi magyar konzulátus felállítása*. 00100/21/szig. titk. Budapest, 1957. november 22. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai, 25. d. 204. p. *A zágrábi magyar konzulátus felállítása*. 00100/21/szig. titk. Budapest, 1957. november 22. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai, 25. d. 204. p.

[107] Kuti Jenő ügyvivő: *Látogatás Babicsnál*. 1/55/1957. Belgrád, 1957. november 6. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai, 24. d. 775.

[108] *A zágrábi magyar konzulátus felállítása*. 00100/21/szig. titk. Budapest, 1957. november 22. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai, 25. d. 204. p. Az idézett mondat az indoklás 4. pontja.

[109] Sebes István külügyminiszter-helyettes: *Zágrábi magyar, illetve pécsi jugoszláv konzulátusok felállítása*. 001920/2/szig. titk. Budapest, 1958. április 16. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai, 26. d. 476–477. p.

[110] Sebes István külügyminiszter-helyettes: *Zágrábi magyar illetve pécsi jugoszláv konzulátusok felállítása*. 001920/5/szig. titk. Budapest, 1958. június 11. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai, 26. d. 470. p.

[111] Cséby Lajos nagykövet: *Látogatás Babitynál*. 1/11/sz. t./1957. Belgrád 1957. április 13. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai, 24. d. 877. p.

[112] Peják Zsiva: *Sztefanovics Milutin jugoszláv politikai emigráns alkalmazása*. 188/Má-57. Budapest, 1957. augusztus 3. Belgrádi Követség iratai, 24. d. 198. p.

[113] Említi *Szóbeli jegyzék*. Budapest, 1961. május 23. MOL XIX-J-1-j, Jugoszláv TÜK, 25. d. 16/b 003033/2/1961. [= 004152/1961].

[114] Peják Zsiva: *Miroszláv Zotics jugoszláv nagykövetségi I. titkár bemutatkozása*. 177/Má-58. Budapest, 1958. június 9. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai, 26. d. 708. p.

[115] *Somogyország,* 1957. január 5.

[116] Említi *Szóbeli jegyzék*. 145/1//1959. Belgrád 1959. június 27. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai, 28. d. 552–554. p.; *Narodni kalendar,* 1958. 50–51; *Narodne novine,* 1958/1.

[117] Peják Zsiva: Feljegyzés. Zeljug jugoszláv követségi titkár látogatása. 155/Má-57 Budapest, 1957. június 25. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség 24. d. 237. p.

[118] Peják Zsiva: *Jugoszláv hivatalos szervek magatartása*. Budapest, 1958. szeptember 2. 237/Bo.-1958, MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség 26. d. 647–648. p.; Boros Róbert osztályvezető-helyettes: Jugoszláv ideiglenes ügyvivő látogatása. Budapest, 1958 szeptember 10. 250/Bo.-58, MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség 26. d. 625–628. p.; Peják Zsiva: *A jugoszláv követség beosztottainak labdarugó mérkőzése a magyarországi délszláv nemzetiséggel szemben*. Budapest, 1958. szeptember 9. 247/Bo.-58, MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai, 26. d. 618–619. p.

[119] Némety Béla osztályvezető: *A Nagykövetség feladatai a jugoszláviai magyarlakta területeken*. Budapest, 1958. szeptember 19. MOL XIX-J-1-j, Jugoszláv TÜK, 25. d. 16/c. 005270/1958.

[120] Révai István: A jugoszláviai magyarság mai helyzete. *Katolikus Szemle,* 10 (1958), 177. p.

[121] Uo. említve, hogy ezt kiemelte a *Borba* 1958. március 25-ei száma. Említi Révai István: A jugoszláviai magyarság élete 1958-ban. *Katolikus Szemle,* 11 (1959), 320. p. is.

[122] Vö. Horváth István: Magyar nemzetiségű állampolgáraink és ezeknek egyenjogúsága. *Népújság,* [Muraszombat] 1958. március 22.

[123] A nemzeti kisebbségek jogai. *Népújság,* [Muraszombat], 1958. április 24.

[124] Révai István: A jugoszláviai magyarság élete 1958-ban. *Katolikus Szemle,* 11 (1959), 319. p. – kiemeli ezt a fordulatot, és elsősorban azzal magyarázza, hogy a Szovjetunió a nemzetiségi kérdésben propagandatámadást indított Jugoszlávia ellen.

[125] Kuti Jenő ideiglenes ügyvivő: *Beszélgetés Zigmund elvtárssal*. 190/szig. titk./1957. Belgrád, 1957. november 29. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai, 25. d. 100–101. p.

[126] Peják Zsiva: *Jugoszláv hivatalos szervek magatartása*. Budapest, 1958. szeptember 2. 237/Bo.-1958, MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség 26. d. 647–648. p.

[127] Peják Zsiva titkár: *Fogadás a jugoszláv nemzeti ünnep alkalmából*. Budapest, 1958. december 3. 341/1958, MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség 26. d. 523. p.

[128] *Népszabadság,* 1957. április 19. Jellemzően, amikor a *Népszabadság,* Csehszlovákiáról közölt népszámlálási adatokat, nem esett említés a magyar kisebbség lélekszámáról.

[129] Peják Zsiva: *Tomo jugoszláv követségi tanácsos látogatása*. 302/Má-57. Budapest, 1957. november 28. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai, 24.

d. 45. p.; Peják Zsiva: *Zeljug Tomo jugoszláv követségi titkár látogatása*. Budapest, 1957. december 2. 304/Má-57, MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai, 24. d. 44. p.; Peják Zsiva: *Telefonbeszélgetés az MM főosztály vezetőjével*. Budapest, 1957. december 9. 304/Má-57, MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai, 24. d. 42. p.; Csséby Lajos nagykövet: *Telefonbeszélgetés Frol elvtárssal*. Belgrád, 1957. december 19. 122/4/szig. titk./1957, MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai, 25. d. 439. p., illetve 440. p. *A kulturális terv kiegészítése.* 122/3/szig. tik./1957.

[130] Mányi Pál helyettes osztályvezető: *Georgijevics jugoszláv követségi titkár látogatása*. 3/58-Má. Budapest, 1958. január 3. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai, 26. d. 906–907. p.; Peják Zsiva: *Marko jugoszláv követségi attaché látogatása.* 6/Má.-58. Budapest, 1958. január 9. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai, 26. d. 908–909. p.; valamint uo. 910. p.: *Georgijevics jugoszláv titkárral való beszélgetés*. 14/Má/58. Budaepst, 1958. január 14.

[131] Csséby Lajos nagykövet: *A Magyar Szó szerkesztőségének meglátogatása*. 89/szig. titk./1958, MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai, 26. d. 213–215. p.; Csséby Lajos nagykövet: *A szabadkai és topolyai magyar színháznál tett látogatás*. 136/szig. titk./1958. Belgrád 1958. május 24. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai, 26. d. 503–508. p.

[132] Peják Zsiva: *Jugoszláv hivatalos szervek magatartása*. Budapest, 1958. szeptember 2. 237/Bo.-1958, MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai, 26. d. 647–648. p.

[133] Csséby Lajos nagykövet: *Vajdasági út*. 10/szig. titk./1959. Belgrád, 1959. január 21. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai, 27. d. 1959. 477–479. p.

[134] Csséby Lajos nagykövet: *Herczeg János vajdasági magyar író magatartása*. Belgrád 1958. október 27. 266/szig. titk./1958, MOL XIX-J-1-j, Jugoszláv TÜK, 25. d. 16/c 005918/1958.

[135] A lehetőségbe természetesen az anyagi lehetőség megteremtése is beletartozik, lásd az 1993-as magyar nemzetiségi törvényt.

[136] Lengyelországban 1956-ig, majd utána újra sokáig „autochton" lakosságról beszéltek az újszerzeményi földeken.

[137] Erről az egész térség viszonylatában publikáltam egy cikket. Szesztay Ádám: A sztálini és hruscsovi nemzetiségpolitika változása térségünkben. *Erdélyi Magyarság,* 1998/1–3.

[138] Bielik György, MSZDSZ főtitkár: *Jelentés a Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetsége munkájáról*. Budapest, 1960. január 12. MOL XIX-I-4-g, 46. d. 65. t. MMNO/MSZDSZ iratai, 1955–68.: *„A politikai feladatokra alkalmatlan személyek Szövetségből való eltávolítása például az osztálynál* [MMNO] *csak akkor talált megértésre, amikor az általános politikai helyzet minden kétséget kizáróan bizonyította tetteink helyességét."*

[139] Túróczi Károly: A Magyar Népköztársaság nemzetiségi politikája. In Balogh – Nagy – Túróczi: *A marxi–lenini nemzetiségi politika a szocializmus építése gyakorlatában.* Budapest, 1962, Tankönyvkiadó, 65. p.

[140] Sztovanovity, Milutin: Beschluss des Sekretariats des Zentralrates der Patriotischen Volksfront über einigen Fragen der Arbeit unter den Nationalitäten. *Neue Zeitung,* 1958/17.

[141] Ledényi Ernő tájékoztatása az iskolalátogatási engedélyekről. Budapest, 1957. február 27. MOL XIX-I-2-f, 244. d. 859-6/1957.: *„az egyes szövetségek személyi állományában változások álltak be";* Túróczi Károly i. m. In Balogh – Nagy – Túróczi 1962, i. m. 66. p.: *„A nemzetiségek körében a konszolidáció időszakában, majd azt követően is komoly munkát fejtettek ki az ellenforradalom után újjászerveződött és a nacionalista elemektől megtisztult, demokratikus nemzetiségi szövetségek."*

[142] Említi Kondacs Pál, Bielik György, Jegyzőkönyv. Készült 1957. március 23-án a Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetsége helyiségében tartott munkaértekezletről. Budapest, 1957. március 23. MOL XIX-I-4-g, 46. d. 65. t. MMNO/MSZDSZ iratai, 1955–68.

[143] Bielik György: *Jelentés a Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetsége munkájáról*. Budapest, 1960. január 12. MOL XIX-I-4-g, 46. d. 65. t. MMNO/MSZDSZ iratai, 1955–68.

[144] *„Az októberi eseményekkel foglalkozva megállapította: elfogadható bizonyítékaink vannak, hogy a szlovák dolgozók a legtöbb helyen nemcsak hogy felismerték a helyzetet, de az első sorokban voltak azokkal, akik megakadályozták az ellenforradalmi cselekmények kiszélesítését (Szarvas, Tótkomlós, Pitvaros stb.).* Ezek *a dolgozók joggal elvárják, hogy fokozottabb mértékben támaszkodjunk rájuk, s vegyük figyelembe az ő véleményüket*." [Kiemelés: Sz. Á.] Kondacs Pál – Bielik György: *Jegyzőkönyv*. Készült 1957. március 23-án a Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetsége helyiségében tartott munkaértekezletről. Budapest, 1957. március 23. MOL XIX-I-4-g, 46. d. 65. t. MMNO/MSZDSZ iratai, 1955–68. Fijam György főhadnagy és Terpitko András ezredes részvételét említi. Szakdolgozatomban ezt a megállapítást helytelenül csak közösségi hűségnyilatkozatként értékeltem.

[145] Ognyenovics Milán főtitkári beszéde. A magyarországi délszláv dolgozók országos munkaértekezlete. MOL XIX-I-4-g, 44. d. 62. t. MMNO/MDDSZ iratok, 1945–1967, 17. p.

[146] Lásztity Lubomír: *A magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségének szervezeti felépítése*. Budapest, 1957. március 16. MOL XIX-I-4-g, 44. d. 62. t. MMNO/MDDSZ iratok, 1945–1967.

[147] Rubin Péter: *Feljegyzés. Dikikics jugoszláv tanácsos látogatása*. 95/Ru. Budapest, 1956. szeptember 12. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Követség iratai, 22. d. 1956. 601. p.

[148] Farkas László főelőadó átirata Sárdi elvtársnak, IBUSZ Útlevélosztály. Budapest, 1958. május 28. MOL XIX-I-4-g, 44. d. 62. t. MMNO/MDDSZ iratok, 1945–1967.

[149] Pécsi Ilona – László Mária (Járóka Sándor – Moszkva, Pécsi József – Grúzia) felirata a Magyar Munkás-Paraszt Kormány Titkárságának. Budapest, 1957. május 12. MOL XIX-I-3-a, 612. d. 8795-V-8.

[150] Cigánykérdés a 20. század végi Magyarországon. A Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal, illetve a Magyarországi Roma Parlament által felkért szakértői csoportok elemzései alapján. 1992. *Régió,* 1993/1, 87. p; Bogdán Béla: A cigányság rendszerváltozás utáni helyzete a változás tükrében. *Régió,* 1993/1, 115. p.; Farkas László (MMNO) levele a *Művelődésügyi Közlöny,* szerkesztőségének. MOL XIX-I-4-g, 2. d. 3. t. 54156, Budapest, 1958. április 22.; *Művelődésügyi Közlöny,* 1958. április 30.; Glatz Ferenc (szerk.) 1995, i. m. 751. p.

[151] Gyenge Zoltán titkár átirata Kovács Péternek. 1957. október 1. MOL XIX-I-4-g, 46. d. 66. t. MMNO/MCKSZ iratai, 1957–1966.

[152] Foksán József: *Feljegyzés a nemzetiségi iskolák problémáiról tartott megbeszélésről*. Budapest, 1958. február 17. MOL 288. f., 33/1958/15, vé. 22–23. p.

[153] Említi Kovács Péter, MMNO vezetője: *Feljegyzés Benke Valéria miniszter elvtársnő részére*. Kiegészítő a nemzetiségek között végzendő politikai, oktatási és kulturális munkáról szóló előterjesztéshez. Budapest, 1958. október 7. MOL 288. f. 33/1958/15. vé 149–154.

[154] Az MCKSZ-ről és vezetőjéről, László Máriáról részletesen lásd Sághy Erna 1999, i. m.-t. Annyiban vitatkoznom kell a kutatónővel, hogy megítélésem szerint az MCKSZ nagyon is politikai indítékból jött létre (ezt a Szovjetunióból hazaíró „cigányelvtársak" jelenléte is érzékelteti), annak ellenére, hogy László Mária személyes motivációja tényleg nem napi politikai célokban gyökerezett. A politikai indíték azonban aligha egyszerűsíthető le arra, hogy a Kádár-rezsim híveket akart toborozni a cigányok köréből, mert ha így lett volna, akkor bizonyára nem került volna sor 1958 tavaszán-nyarán azokra a rasszista internálásokra, amelyekről éppen Sághy Erna tanulmánya szolgáltat elsőként kulcsfontosságú, megdöbbentő információkat.

[155] Lásd Wild Frigyes-interjú a *Népszabadság,* 1957. március 9-i számában.

[156] Wild Frigyes, MNDSZ főtitkár beadványa a Magyar Rádió Elnökségének. Budapest, 1957. február 23. MOL XIX-I-4-g, 64. d. 63. t. MMNO/MNDSZ iratai, 1955–67.

[157] Peják Zsiva – Maklári György: *Jugoszlávia felé irányuló tájékoztató munkánk feladatairól*. Budapest, 1958. július 15. 204/Má-58, MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai, 26. d. 661–662. p.

[158] Gombos Károly: *Feljegyzés Szecsődi elvtárs részére a nemzetiségi határozattal kapcsolatban*. Budapest, 1958. szeptember 9. MOL 288. f. 33/1958/15. Vé. 142. p.

[159] A Politikai Bizottság határozata a magyarországi nemzeti kisebbségek közötti politikai, oktatási és kulturális munkáról. In Izsák Lajos (szerk.) 1998, i. m. 409–415. p.

[160] Beadvány a Lapkiadó Vállalat vezetőségének. Budapest, 1956. július 6. MOL XIX-I-3-a, 612. d. 8795-V-12-1.

[161] Mihályfi Ernő: Zum Wiedererscheinen der Deutschen Zeitung. *Neue Zeitung,* 1957. szeptember 20. A Wild-interjú szerint a napilappá szervezést a forradalom akasztotta meg.

[162] Bielik György hiv. vez. [javaslata a szlovák lap szerkesztői névsorára, jellemzéssel]. Budapest, 1957. július 31. MOL XIX-I-4-g, 46. d. 65. t. MMNO/

MSZDSZ iratai, 1955–68. Azt tanácsolta: delegálják az új szerkesztőségbe az 1952. óta a Naša Slobodánál dolgozó és *„szakmailag igen jó”* Villányi Imrénét, akiről viszont nem volt ez elmondható, *»politikailag«. Hajlamos az ingadozásra, nem eléggé képzett a marxizmus–leninizmus tudományában. Kommunista főszerkesztő és 2-3 szerkesztőségi párttag mellett viszont alkalmas arra, hogy a lapnál dolgozzon.”* Igaz, *„ellenforradalom alatti magatartása megfelelő volt”.* Ehhez hasonló jellemzést adott Molnár Barnánéról, az ifjúsági melléklet leendő szerkesztőjéről.

[163] Igaz, szerbül a „narod” népet is jelenthet. A szó itt alkalmazott értelmére azonban a hasonló című, korábbi újságok is következtetni engednek.

[164] Ezt a címváltozást 1957 júniusában a központ szemmel láthatóan jól informált munkatársa, Zélety Milica még nem tudta, hanem *Naše Novinénak* nevezte a visszaállítandó lapot. Zélity Milica MDDSZ főelőadó átirata MM. Bodnár Józsefnek. Budapest, 1957. június 18. MOL XIX-I-4-g, 44. d. 62. t. MMNO/MDDSZ iratok, 1945–1967; MDDSZ 64/218/1957.

[165] Vö. A. Sajti Enikő 1987, i. m. 201. p.

[166] Peják Zsiva titkár: *Délszláv pedagógus-konferencia*. 315/Mű-57. Budapest, 1957. december 19. MOL XIX-J-1-j, Jugoszláv TÜK, 25. d. 16/c 005264/1957, 5. p.; már 1957 nyarán a KÜM azzal érvelt Sztefanovity Milutin főszerkesztősége ellen, hogy azt a jugoszláv diplomácia ellenezni fogja. Jakab József, szintén a lap leendő szerkesztője, azt vetette ellen, hogy a jugoszláv követségnek semmilyen ellenérzése nincs vele szemben. Erre a KÜM jugoszláv referatúráján megállapították, hogyha nincs, az már önmagában véve elég ok arra, hogy ne őt nevezzék ki. Az országot fogja járni, s rajta keresztül a követség betekintést fog nyerni a nem kívánatos délszláv ügyekbe is. Peják Zsiva: *Sztefanovics Milutin jugoszláv politikai emigráns alkalmazása*. 188/Má-57. Budapest, 1957. augusztus 3. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Követség iratai, 24. d. 198–199. p.

[167] A forradalmár tanárok nemzetiségre való tekintet nélküli üldözése igazából a kommunista párti pedagógusok 1957. májusi aktívája után kezdődött meg. Kállai Gyula: A pedagógus pártaktíva után. *Népszabadság,* 1957. május 12.

[168] Ledényi Ernő feljegyzése. MOL XIX-I-2-f, 244. d. 859-21/1957, Budapest, 1957. július 23.; és Művelődésügyi Közlöny, 1957. 3. 21. (I/1. sz.), 11. p. Ez a rendelkezés végső soron a kész helyzet bizonyos fokú elismerése volt. A forradalom napjaiban ugyanis többfelé a Dunántúlon az orosz helyett nyugati nyelvet, főként a németet kezdték tanítani. Vargha Károly tanszékvezető docens összeállítása: A Pécsi Pedagógiai Főiskola Német tanszékének rövid története. Budapest, 1959. október. MOL XIX-I-4-g, 64. d. 63. t. MMNO/MNDSZ iratok, 1955–67. Sokan eleinte nem tudták, hogy tényleg minden nyelvre vonatkozik-e az engedmény. Madarász Tibor ált. isk. ig. h. beadványa Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Osztályához. 1957. február 23. MOL XIX-I-2-f, 245. d. 859-P3.

[169] Milyen új feladatokat jelent a német nemzetiségi nyelvoktató iskolák részére a német nyelvnek mint tanítható nyelvnek a bevezetése? *Művelődésügyi Közlöny,* 1957. március 21.

[170] E döntés még a forradalom előtt született, és már akkor mentességet vagy legalább haladékot próbáltak kérni a nemzetiségi iskolaigazgatók. 1956. novem-

ber 4. után azonban fel sem merült, hogy a hatalom ebben a kérdésben engedményt tegyen. Az orosz hatására csak az óraszám emelése árán lehetett nemzetiségi nyelvet tanítani 0. vagy 7. órában, ami legkevésbé sem lelkesítette a szülőket, hogy a nyelvórák indítását maguk kérjék. Drahos Ágoston – Kovács Péter: A magyarországi nemzetiségek oktatásügye, 1945–1990. *Régió,* 1991/2. 176. p.

[171] Például Pilisen: Leskó János igazgató – Sedró János VB titkár – Klein János MSZMP elnök: *Jegyzőkönyv.* Készült a pilisi állami általános iskola igazgatója által 1957. szeptember 17-én tartott felső tagozatos szülői értekezletről. MOL XIX-I-2-f, 245. d. 859-P6/2, Pilis, 1957. szeptember 17.

[172] MOL I. XIX-I-2-f, 245. d. 859-M4, Nyíregyháza, 1957. 09. 11; MOL I. XIX-I-2-f, 245. d. 859-U1.

[173] Említi Túróczi Károly i. m. In Balogh – Nagy – Túróczi 1962, i. m. 75. p.

[174] Sághy Erna 1999, i. m. 24. p.

[175] Ónody György: A Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetsége rendezésében kétnapos konferenciát tartottak a délszláv pedagógusok. *Dunántúli Napló,* 1957. november 21.; A délszláv pedagógusok országos tanácskozásáról. *Petőfi Népe* 1957. november 19.

[176] Rezolucija Prve zemaljske konferencije junoslovenskih pedagoga. *Narodne Novine,* 1957/8.

[177] Ognyenovics Milán levele a MMNO-hoz. Budapest, 1958. január 31. MOL XIX-I-4-g, 2. d. 3. t. 54041.

[178] Kovács Péter osztályvezető – Gráf Rezsőné: Tájékoztató a november 16 és 17-én megtartott délszláv pedagógus konferenciáról. 210/1957. Budapest, 1957. november 23. MOL XIX-J-1-j, Jugoszláv TÜK, 25. d. 16/b. 005264/1957. A két feltüntetett szerzőn kívül az MMNO részéről még Farkas László is részt vett a tanácskozáson, de ő nem szignálta a tájékoztatót.

[179] Peják Zsiva titkár: *Délszláv pedagógus-konferencia*. 315/Mű-57. Budapest, 1957. december 19. MOL XIX-J-1-j, Jugoszláv TÜK, 25. d. 16/c 005264/1957.

[180] Der gute Wille und die tatkräftige Initiative versprechen besten Erfolg. *Neue Zeitung,* 1958/4; Marksističko–lenjinistička nacionalna politika na putu podpunog ostvarenja. *Narodne Novine,* 1958/3–4.

[181] *Narodne Novine,* 1958/7.: *„A Minisztérium és a Szövetségek által felvetett javaslat alapján teljes egyetértést sikerült elérni az iskolai vonalon folytatott munka kérdésében (az oktatás minőségének javítása, az iskolahálózat kiszélesítése, a tanórákon a nyelv használata, a pedagógiai káderek továbbképzése stb.).”*

[182] Ledényi Ernő utasítása a megyei tanácsok VB. X. osztályának vezetőihez. Budapest, 1958. március 6. MOL XIX-I-4-g, 2. d. 3. t. 54092.

[183] Ledényi Ernő: Szlovák iskolahálózat fejlesztési terve 1958/59–1960/61. tanévre. Budapest, 1958. szeptember 12. MOL XIX-I-4-g, 3. d. 3. t. 44045.

[184] Kovács Péter: Budapest, Kőszeg und Pécs werden deutschsprachige Gymnasien errichtet. *Neue Zeitung,* 1958/12.

[185] Túróczi Károly i. m. In Balogh – Nagy – Túróczi 1962, i. m. 74. p.

[186] Lásd pl. In Komitat Békés haben sich für das nächste Schuljahr in die Mittelschulen mit slovakischer Unterrichtsprache viel mehr Schüler gemeldet

als in den vorhergehenden Jahren. *Neue Zeitung,* 1958/27; Izsáky Margit: Méhkerék – mai szemmel. *Élet és Irodalom,* 1958. július 18. A tanárokról ezt írta: *„Mindegyik azon kezdi, hogy az iskolát említi, ahol gyermekkorában románul beszélni sem volt szabad, és az iskolán végzi, ahol most románul taníthat.”*

[187] *Népszabadság,* 1957. március 16.

[188] Tarján G. Gábor: Nemzetiségi nyelvtanulás és nyelvhasználat mint integrációs lehetőség a bácskai horvátok sorsváltozásai tükrében. In *Dunatáji találkozás*. A Bács-Kiskun megyei nemzetiségkutató konferencia előadásai. Kecskemét, 1992, Bács-Kiskun Megyei Múzeum Igazgatóság, 156. p.

[189] *Élet és Irodalom,* 1958. január 17.

[190] *Népszabadság,* 1957. május 21. (vidéki változat).

[191] *Népszabadság,* 1957. március 8. (vidéki változat).

[192] *Népszabadság,* 1957. június 23. (vidéki változat).

[193] *Neue Zeitung,* 1958. március 28.

[194] Hambuch Géza: Das schönste deutsche Fest des Jahres. *Neue Zeitung,* 1958/22

[195] *Narodne Novine,* 1957/9.

[196] Velika manifestacija trudbenika nacijonalnih manjina u Mohaču. *Narodne novine,* 1957/10.

[197] *Narodne Novine,* 1958/5.

[198] *Narodne Novine,* 1958/22.

[199] *Élet és Irodalom,* 1958. szeptember 19.

[200] Ettig László: A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom Bonyhádon. In Bábel Ernő – László Péter (szerk.): *Tanulmányok Bonyhád történetéből.* Bonyhád, 1987, 215–290. p.; Idézi: Solymár Imre – Gelencsér András 1997, i. m. 189. p.

[201] Hartl Hans: Zum Exodus der Deutschen aus Rumänien. *Südosteuropa, Mitteilungen,* 3/4/1987. 225–226. p.

[202] Sághy Erna 1999, i. m. 25. p.

[203] Keleti Ferenc nagykövet: *Anyagszolgáltatás a Román Népköztársaságban élő nemzetiségi kisebbségek politikai és kulturális helyzetéhez*. Bukarest, 1958. január 27. 30/szig. titk./1958, MOL XIX-J-1-j, Román TÜK,, 18. d. 16/b 001116/1958; Említi Lipcsey Ildikó: *Erdélyi autonómiák. Történeti tanulmányok*. Budapest, 1990, 75. p.; valamint Árgyelán Sándor IV. osztályú titkár: *A nemzetiségi politika alakulása Romániában*. Bukarest, 1961. június 10. D/I. MOL XIX-J-1-j, Román TÜK, 18. d. 16/b szn./1964.

[204] Erről a Nagy Nemzetgyűlés 1957. márciusi ülésszaka hozott törvényt. Keleti Ferenc nagykövet: *A Nagy Nemzetgyűlés ülésszakáról*. Bukarest, 1957. április 23. 120/szig. titk.-1957, MOL XIX-J-1-j, Román TÜK, 10. d. 5/c 002177/1957.

[205] A néptanácsok hatáskörének bővítése a romániai Magyar Autonóm Tartományban. *Népszabadság,* 1957. március 13.

[206] Keleti Ferenc nagykövet: *Anyagszolgáltatás a Román Népköztársaságban élő nemzetiségi kisebbségek politikai és kulturális helyzetéhez*. Bukarest, 1958. január 27. 30/szig. titk./1958, MOL XIX-J-1-j, Román TÜK, 18. d. 16/b 001116/1958.

[207] Említi Benda Kálmán (főszerk.): *Magyarország történeti kronológiája.* IV. k. Budapest, 1982, Akadémiai Kiadó, 1957-nél; Diószegi László – R. Süle Andrea (szerk.) 1990, i. m. 99. p.; *Élet és Irodalom,* 1957. május 10.

[208] Balogh Edgár: Új humanizmus őrhelyén. *Korunk,* 1957/1; In B. E.: *Dunavölgyi párbeszéd*. Cikkek, tanulmányok, dokumentumok, 1929–1972. Budapest, 1974, Szépirodalmi.

[209] Keleti Ferenc nagykövet: *A „Korunk" folyóirat főszerkesztőjének kérése*. Bukarest, 1957. február 14. 69/szig. titk.-1957, MOL XIX-J-1-k, Román admin, 84. d. 001105. 1957.

[210] Említi Benda Kálmán (főszerk.) 1982, i. m. 1957-nél; Diószegi László – R. Süle Andrea (szerk.): 1990, i. m. 99. p.

[211] Magyarországon az egyetem folyóiratának tartották. *Élet és Irodalom,* 1958. június 13.

[212] *Utunk,* 1959. február 19.

[213] Említi Diószegi László – R. Süle Andrea (szerk.): 1990, i. m. 99. p.

[214] *Napsugár.* Az IMSZ KV gyermeklapja. Említi Diószegi László – R. Süle Andrea (szerk.) 1990, i. m. 99. p; *Élet és Irodalom,* 1957. május 10.

[215] Jakubinyi György (Buza Péter interjúja): A remény türelme. *Magyar Nemzet,* 1997. szeptember 25.

[216] Sőni Pál: *A romániai magyar irodalom története.* Editura Didactica si Pedagogica, Bucuresti [Bukarest], 1969, 130. p.

[217] Nemzetiségi sajtó. Bukarest, 1957. december 7. MOL XIX-J-1-j, Román TÜK, 18. d. 16/b szn./1964. Ez az irat cím szerint megemlíti az összes 1957-ben alapított nemzetiségi folyóiratot és azok többségének részletesebb adatait.

[218] Kuszálik Péter: *Erdélyi hírlapok és folyóiratok, 1940–1989.* Budapest, 1996, Teleki László Alapítvány bevezetőjében. Az ő műve is cím szerint felsorolja az itt említett folyóiratokat.

[219] Török László: Itt Marosvásárhely… *Művészet,* 1958/1. sz. Említi Diószegi László – R. Süle Andrea (szerk.): 1990, i. m. 99. p. is.

[220] *Nemzetiségi sajtó*. Bukarest, 1957. december 7. MOL XIX-J-1-j, Román TÜK, 18. d. 16/b szn./1964. Ez az irat cím szerint megemlíti az összes 1957-ben alapított nemzetiségi folyóiratot és azok többségének részletesebb adatait.

[221] *Élet és Irodalom,* 1958. május 2.

[222] Keleti Ferenc nagykövet: *A Magyar Autonóm Tartomány kulturális élete*. Bukarest, 1958. május 16. 32/1958. sz. t. MOL XIX-J-1-j, Román TÜK, 18. d. 16/b. 003787/1958.

[223] Dávid Gyula-interjú i. m. 60. p.

[224] Vö. Jordáky Lajos i. m. 308. p.

[225] Ilyen rendelkezést tartalmazott az MDP PB 1956. májusi nemzetiségpolitikai határozata is.

[226] Illyés Elemér: Harminc év a romániai magyarok történetéből – 1956–1986. In *30 év 1956–1986*. Bern, 1987, EPMSZ, 427. p.

[227] Vincze Gábor: A romániai magyar kisebbség oktatásügye 1944 és 1989 között. II. rész: 1948–1965. *Magyar Kisebbség,* 1997/3–4.

[228] Lipcsey Ildikó 1990, i. m. 75. p. – A hetedik osztálytól tíz tanuló is elégséges volt ahhoz. Illyés Elemér 1987, i. m. 429. p.

[229] Említi Vincze Gábor 1999, i. m. *Szabadság,* 1999. november 10.

[230] Diószegi László – R. Süle Andrea (szerk.): 1990, i. m. 80. p.

[231] Éltes Enikő: Otthon. Beszélgetés a 85 esztendős Fejér Miklóssal. *Romániai Magyar Szó,* 1999. március 16.

[232] *Élet és Irodalom,* 1957. március 13.

[233] Lipcsey Ildikó 1990, i. m. 75. p. A magyar mezőgazdasági főiskola ígérete különösen is népszerűen hatott azután, hogy 1956 nyarán megszüntették a kolozsvári mezőgazdasági főiskola magyar tagozatát. Jordáky Lajos i. m. 293. p.

[234] Lipcsey Ildikó: 1581–1945–1959. *Új Auróra,* 1989/6, 32; Árgyelán Sándor IV. osztályú titkár: *A nemzetiségi politika alakulása Romániában*. Bukarest, 1961. június 10. D/I. MOL XIX-J-1-j, Román TÜK, 18. d. 16/b szn./1964.

[235] Említi Vincze Gábor 1999, i. m. *Szabadság,* 1999. november 9.

[236] Jordáky Lajos i. m. 309. p.

[237] *A romániai magyar főiskolai oktatás.* Kolozsvár, 1991, Misztótfalusi Sajtóközpont, 22. p. Múlt, jelen, jövő-sorozat.

[238] Diószegi László – R. Süle Andrea (szerk.): 1990, i. m. 81. p.

[239] *Előre,* 1957. június 1.; hivatkozik rá: Révay István: Magyarok Erdélyben. *Új Látóhatár,* 1962/11–12. 451. p.

[240] Keleti Ferenc nagykövet: *A Magyar Autonóm Tartomány kulturális élete*. Bukarest, 1958. május 16. 32/1958. sz. t. MOL XIX-J-1-j, Román TÜK, 18. d. 16/b. 003787/1958.

[241] *Élet és Irodalom,* 1958. október 3.

[242] Diószegi László – R. Süle Andrea (szerk.): 1990, i. m. 97. p.

[243] Említi Révai István: Magyarok Erdélyben. *Új Látóhatár,* 1962/11–12, 540. p.

[244] Keleti Ferenc nagykövet: *A bukaresti „Petőfi Sándor Kultúrház”.* Bukarest, 1957. június 14. 142/szig. titk.-1957, MOL XIX-J-1-j, Román TÜK, 19. d. 17/f 003173/1957.

[245] *Élet és Irodalom,* 1957. december 21.

[246] Fassel, Horst: Die beiden deutschen Theater in Szekszárd und Temeswar. Identittssuche im Zeitalter der Transformation. In Fata Márta (szerk.): 1997, i. m. 278. p.

[247] Keleti Ferenc nagykövet: *A Magyar Autonóm Tartomány kulturális élete*. Bukarest, 1958. május 16. 32/1958. sz. t. MOL XIX-J-1-j, Román TÜK, 18. d. 16/b. 003787/1958.

[248] Tamás Gáspár: Fejlődő magyar színházak a Román Népköztársaságban. *Élet és Irodalom,* 1958. július 11.

[249] *Élet és Irodalom,* 1958. november 7.

[250] *Élet és Irodalom,* 1958. július 25. Annyi biztos, hogy a nemzetiségi népművészetben rejlő üzlet megragadására már 1956-ban Magyarországon is készültek tervek. Lásd Beadvány a Kiadói Főigazgatósághoz, Köpeczi Bélának. MOL XIX-I-3-a , 612. d. 8795-V-14, Budapest, 1956. augusztus 31.

[251] Említi Vincze Gábor 1999, i. m. *Szabadság,* 1999. november 13.

[252] Tekintettel arra, hogy a hatóságok takarékossági okokra hivatkozva szüntették meg az együtteseket, magyar vidékeken több gyár munkássága ajánlott fel társadalmi munkát, amelynek bevételéből az együttest támogatni lehetne, de ehhez a hatóságok nem járultak hozzá. *Nagy Jenő vendégül látása*. Prága, 1955. május 3. 215/szig,titk./1955. 005635/1955, MOL XIX-J-1-j, Csehszlovák TÜK, 55. d. 16/b-gyűjtemény.

[253] László Béla: A (cseh)szlovákiai oktatásügy szerkezete, valamint közgazdasági és jogi keretei 1945 után. In Tóth László – Filep Tamás Gusztáv (szerk.): *A csehszlovákiai magyar művelődés története, 1918–1998.* II. k. Budapest, 1998, Ister, 102. p.

[254] *Jegyzőkönyv*. Készült a Csemadok elnökségének 1957. február 1-én tartott ülésén. BH Csem. Arch. E-III. d. E-57-2.

[255] Hasonló véleményt fejt ki Tóth László: Köz-művelődés-történet. Adatok és szempontok a (cseh)szlovákiai magyar (köz)művelődés lehetőségeihez és fejlődési irányaihoz 1945–1998 között. In Tóth László – Filep Tamás Gusztáv (szerk.): *A csehszlovákiai magyar művelődés története, 1918–1998.* II. k. Budapest, 1998, Ister, 238. p.

[256] Kovács István: Tanácskozik a Csemadok hatodik országos konferenciája. *Népszabadság,* 1957. május 26.

[257] A Csemadok VI. Országos Konferenciája. Ma ebben az országban a munkásosztály uralkodik. *A Hét,* 1957. június 9. 4–5. p.

[258] [Pathó Károly:] Áttekintés a Csemadok fejlődéséről. BH Csem. Arch. „Pathó elvtárs által…”-dosszié. Stencil jelzet: 235-265/68/Ze 11–12. p. A dokumentum értékeléseinek mérlegelésénél figyelembe kell venni, hogy Pathó ezt az áttekintést védekezésként fogalmazta meg a szervezetet 1968-ban érő kritikákkal szemben. Ezzel együtt is valószínűnek tartom, hogy 1957-ben a Csemadok vezetői komolyan gondolták az ilyen taktikát, hiszen a magyar kisebbség általános érdekein kívül személyes politikai érdekük is fűződött hozzá. A Csemadok bázisának kiterjesztése ugyanis a Csemadok vezetésének politikai tőkéjét erősítette volna.

[259] Erről 1956. december 22-én hozott határozatot a Csemadok elnöksége. Pathó Károly: *A Hét Szerkesztőségének*. Kivonat az 1956. december 22-én tartott elnökségi ülés határozatából A Hét számára. Bratislava [Pozsony], 1956. december 28. BH Csem. Arch. E-III. d. E-56-18.

[260] *„Lőrincz elvtárs: Először meg kell világítani az elnökség tagjainak, hogy került a sor arra, hogy a lap 12 oldalas legyen. A magyarországi események következtében Bacílek elvtárs hivatott Egri elvtárssal együtt, hogy A Hét című lapnak mielőbb el kell indulnia. Mi hivatkoztunk,* [hogy] *a Nemzeti Frontnál nehézségeink lesznek a költségvetéssel kapcsolatban. Bacílek elvtárs azon volt, hogy a lapban legyen sok humoros cikk, karikatúra, film-, színházműsor, pótolja a magyarországi Irodalmi Újságot, mélynyomással legyen az új lap. […] Bacílek elvtárs azt mondta, írjatok, lesz rá pénz. Hogyan gondolja, nem tudom, megmondtam, mi a Nemzeti Frontnál nem tudjuk elintézni.” Jegyzőkönyv.* Készült a Csemadok elnökségének 1956. október 26-i értekezletén. [Pozsony, 1956. október 26.] BH Csem. Arch. E-III. d. E-56-16.

Ennek a dokumentumnak az alapján igazolva érezhetjük azt, amit Lacza Tihamér: A magyar sajtó Szlovákiában 1945 után. In Tóth László – Filep Tamás Gusztáv (szerk.): *A csehszlovákiai magyar művelődés története, 1918–1998.* II. k. Budapest, 1998, Ister, 404. p. feltételezésként fogalmazott meg: a lap 1957-re tervezett indítását a felvidéki magyarság 1956-os forradalom iránt táplált rokonszenvével összefüggésben hozták egy hónappal előre.

[261] Bényi József főkonzulhelyettes: *Zima József látogatása*. Bratislava [Pozsony] 1957. március 16. 32/1957. szig. titk. MOL XIX-J-32-a, Pozsonyi Konzulátus iratai, 9. d. 1957, 324–325. p.

[262] Jelentés a magyar nyelvű irodalom kiadásáról és ezen irodalom eszmei-politikai felülvizsgálatának végrehajtásáról. Iskola és Kulturálisügyi Megbízotti Hivatal Kiadói Főigazgatóság, Bratislava [Pozsony], 1958. január 4. MOL XIX-J-1-j, Csehszlovák TÜK, 55. d. 16/b 006081/1958.

[263] Említi O niektorych polityckich otázkach zivota obcanov mad'arskej narodnosti na Slovensku. (Uznesenie a zpráva byra ÚV KSS.) A szlovákiai magyar nemzetiségű lakosság életének egyes politikai kérdései. (Az SZLKP KB irodájának határozata és beszámolója.) Len pre stranícky aktív. Kizárólag a pártaktíva használatára. ÚV KSS/ SZLKP KB, Bratislava [Pozsony], 1959. 40. p.

[264] *Élet és Irodalom,* 1958. március 7.

[265] Szakál Gyula: *Túlélési stratégiák, hatalmi manipulációk a szlovákiai magyarság körében, 1957–1990.* Pozsony, Nemzeti Dokumentációs Központ–Budapest, MTA–Győr, Műhely Folyóiratkiadó, 1997, 64–70. p.

[266] Említi Benda Kálmán (szerk.) 1982, i. m. 1958-nál; Révay István: A csehszlovákiai magyarság élete 1958-ban. *Katolikus Szemle,* 11 (1959), 144. p.

[267] Csanda Sándor: Az Írószövetség magyar szekciója és az Irodalmi Szemle. In Csanda Sándor: *Nemzetiségi irodalmunk és kapcsolatai*. Madách, Bratislava [Pozsony], 1985, 110. p. Az írók beadványukat 1953. május 11-én keltezték.

[268] Az Írószövetség magyar szekciója ekkor is határozatot hozott az irodalmi folyóirat szükségességéről. Dobos László a Csemadok vezetésének támogatását kívánta megnyerni ehhez, de sikertelenül, mert ugyan Szabó Béla maga is íróként támogatta a kezdeményezést, de Lőrincz Gyula és Szabó Rezső elzárkózott az ügy felkarolásától. *Jegyzőkönyv*. Készült a Csemadok elnökségének 1956. december 22-ülésén [sic!]. [Pozsony, 1956. december 22.] BH Csem. Arch. E-III. d. E 56-18. Lacza Tihamér 1998, i. m. 408. p. úgy tudja, hogy ezzel a folyóirattal gyakorlatilag a Fáklyát pótolta a hatalom.

[269] Fábry Zoltán: „Ideje már bizony". *Irodalmi Szemle,* 1958/1.

[270] Pl. Jelentések a határon túli magyar kisebbségek helyzetéről. Budapest, 1988, Medvetánc, 250. p.; *A huszadik század krónikája*. Budapest, 1994, Officina Nova.

[271] Sztankó Pál konzul: *Begyűjtési ünnepség Šamorinban*. Bratislava [Pozsony], 1958. augusztus 12. 48/szig. titk. 1958, MOL XIX-J-32-a, Pozsonyi Főkonzulátus iratai, 10. d. 1958. 69. p.

[272] Fodor Zoltán: Anyanyelv és iskola. Magyar nyelvű oktatás a Szlovák Szocialista Köztársaságban. In Zalabai Zsigmond (szerk.): *A hűség nyelve. Csehszlovákiai magyar írók az anyanyelvről.* [Pozsony], 1987, Madách, 124, 142. p.

[273] *Szlovákiai jelentés a magyar kisebbség állapotáról. Dialogues Européens.* Párizs, 1982, Malakoff, 35. p. Magyar Füzetek könyvei.

[274] Az illetékes megbízotti hivatal, illetve személyesen is Ernest Sykora iskola- és kultúrügyi megbízott viszont igyekezett húzni-halasztani az ügyet. *„Bacílek elvtárs biztatott bennünket a félhivatalos népi együttes megalakítására azzal, hogy Prágában is helyeselnék ezt, szubvenciót is kapna az együttes. Szabó Elvtárssal elmentünk Sykora elvtárshoz ez ügyben, ő azt mondta, a népi (félhivatalos) főiskolás együttes megalakításának semmi akadálya nincs, beveszik költségvetésükbe. […] Most meg úgy halljuk, az egész ügyet átadta a megbízottak testületének politikai jóváhagyás céljából; a diákok türelmetlenek, gyűjteni akarnak a magyar lakosság között, a köztársasági elnökhöz akarnak panasszal fordulni." Jegyzőkönyv.* Készült a Csemadok elnökségének 1957. február 1-én tartott ülésén. BH Csem. Arch. E-III. d. E-57-2. Kissé másként emlékezett erre vissza 1968-ban a történet egyik személyes szereplője, a Csemadok főtitkára, Pathó Károly: *„…a magyar főiskolások kezdeményezésére a Csemadok volt az, amely hivatalosan kérte és indokolta az Ifjú Szívek megalakítását."* [Pathó Károly:] Áttekintés a Csemadok fejlődéséről. BH Csem. Arch. „Pathó elvtárs által…"-dosszié. Stencil jelzet: 235-265/68/Ze 15. p.

[275] Sztankó Pál főkonzul: *Magyar népi együttes megalakulása Bratislavában*. Bratislava [Pozsony] 1957. július 2. 48/szig. titk. 1957, MOL XIX-J-32-a, Pozsonyi Főkonzulátus, 9. d. 1957, 170–173. p.; Sztankó Pál főkonzul: *Ady-est Bratislavában.* Bratislava [Pozsony] 1957. december 10. 48/2/szig. titk. 1957, MOL XIX-J-32-a, Pozsonyi Főkonzulátus, 9. d. 1957, 5. p.

[276] Révay István: A csehszlovákiai magyarság élete 1958-ban. *Katolikus Szemle,* 11 (1959), 143. p.

[277] Sólyom László: Népművészeti szemle Losoncon. *A Hét,* 1956. december 2.

[278] Lásd Szabó Rezső felkérő leveleit. [Pozsony,] 1956. december 21. BH Csem. Arch. „Levelezés" I. d. „1957 közp. lev."-dosszié. A szervezést érezhetően az aggodalom uralta, hogy a tömegrendezvényen a magyarok túlságosan szót értve egymással politikai célokat nyilváníthatnak ki. A Csemadok központja az egyes csoport egyben tartását tette kötelezővé, nyilvánvalóan azzal a céllal, hogy a csoportok ne kommunikáljanak egymással. (Ez egész biztosan hozzájárult a rendezvény sikertelenségéhez.) Szabó Rezső levele a Csemadok komáromi járási bizottságának. Bratislava [Pozsony], 1956. december 27. BH Csem Arch. „Levelezés" I. d. „1957 közp. lev."-dosszié.

[279] A felsorolást lásd Tóth László: Köz-művelődés-történet. Adatok és szempontok a (cseh)szlovákiai magyar (köz)művelődés lehetőségeihez és fejlődési irányaihoz 1945–1998 között. In Tóth László – Filep Tamás Gusztáv (szerk.): *A csehszlovákiai magyar művelődés története, 1918–1998.* II. k. Budapest, 1998, Ister, 256. p.

[280] A sikerhez hozzájárult az, hogy a Csemadok központ komoly nyomást gyakorolt a szervezet helyi és járási vezetőire annak érdekében, hogy reklámozzák a rendezvényt és szervezzék a közönséget. Pathó Károly: *Szervezeti értesítő*. Bratislava [Pozsony], 1957. június 27.; Pathó Károly értesítő a járási titkárságok ré-

szére. Bratislava [Pozsony], 1957. augusztus 5.; Pathó Károly levele a Csemadok járási bizottságának. Bratislava [Pozsony], 1957. augusztus 13. BH Csem. Arch. „Levelezés" I. d. „1957 közp. lev."-dosszié.

[281] Petrik József: Zselíz után… *A Hét,* 1957. szeptember 15.

[282] Sztankó Pál főkonzul: *Szlovákiai magyar népi együttesek seregszemléje*. Bratislava [Pozsony] 1957. augusztus 30. 48/1/1957. szig. titk. MOL XIX-J-32-a, Pozsonyi Főkonzulátus iratai, 9. d. 1957, 172. p.

[283] Mosolygó Zselíz. *A Hét,* 1957. szeptember 8., 12. p.

[284] Sztankó Pál főkonzul: *Csemadok népi együtteseinek seregszemléje*. Bratislava [Pozsony] 1958. június 30. 48/szig. titk. 1958, MOL XIX-J-32-a, Pozsonyi Főkonzulátus iratai, 10. d. 1958. 65–66. p.

[285] Sztankó Pál főkonzul: *A Komáromi Magyar Területi Színházzal kapcsolatos problémák*. Bratislava [Pozsony], 1957. június 27. 50/1/1957. szig. titk. MOL XIX-J-32-a, Pozsonyi Főkonzulátus iratai, 9. d. 1957, 162–163. p.

[286] Sztankó Pál főkonzul: *Fellegi elvtárs látogatása*. Bratislava [Pozsony], 1957. június 29. 50/1957. szig. titk. MOL XIX-J-32-a, Pozsonyi Főkonzulátus iratai, 9. d. 1957, 158. p.

[287] M. Pásztor József: *A szlovákiai magyar szellemi és kulturális élet 1945-től.* Gépirat. Teleki László Alapítvány Könyvtára MKCS-K 65/1986, 5. p.

[288] Varga Sándor: Csehszlovákiai magyar ifjúsági klubmozgalom az 1960-as években. *Régió,* 1990/2. 163. p. – éppen ezzel a távoli fekvéssel magyarázza, hogy elsőként a fővárosban alakult magyar ifjúsági kör. Szerinte az AEIK politikai jelentősége csak 1965-től figyelemre méltó, amikor ez a kör az országos magyar klubmozgalom egyik oszlopává vált. Annyiban nem osztom véleményét, hogy megítélésem szerint 1957-ben egy ilyen körnek a puszta létrejötte komoly politikai súllyal bírt.

[289] Fejléc: Előre. A Kárpátontúli területi berehovói kerületi muzsijevói Komszomol kolhoz első fokú pártszervezete, kolhozvezetősége és a falusi Szovjet lapja. (1957-es számokon csak magyarul.)

[290] Fejléc: az 1957. november 7-i számon: Kolhoz Újság. A Kárpátontúli területi berehovói kerületi beregi Lenin kolhoz első fokú pártszervezete, kolhozvezetősége és a falusi kolhoz lapja. (1957-es számokon csak magyarul.)

[291] Fejléc: A Kárpátontúli területi berehovói kerületi derenkoveci Új Élet kolhoz első fokú pártszervezete, kolhozvezetősége és a falusi Szovjet lapja. (1957-es számokon csak magyarul.)

[292] Fejléc: A Kárpátontúli területi berehovói kerületi vári Sztálin kolhoz első fokú pártszervezete, kolhozvezetősége és a falusi Szovjet lapja. (1957-es számokon csak magyarul.)

[293] Nem a *Kárpáti Igaz Szó* önállósodásával, a 60-as években keletkezett először 1945 után magyar szerkesztésű sajtó Kárpátalján, mint ahogy a szakirodalom gyakran említi, hanem éppen e kolhozlapok által a magyar falvakban, azaz a legérintettebb szinten és 1957-ben, azaz egy évvel a forradalom után.

[294] Pál György 1990, i. m. 18. p; Benda Kálmán (főszerk.) i. m. 1957-nél.

[295] Említi Révay István: A kárpátaljai magyarság mai helyzete. *Katolikus Szemle,* 10 (1958), 130. p. – Ő egyébként erre az évre datálta az *Új Hang* antológia kiadását is, amiben azonban tévedett, mert az *Új Hang*ot először már 1954-ben kiadták.

[296] Említi Csernicskó István: *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján).* Budapest, 1998, MTA Kisebbségkutató Műhely–Osiris, 97. p.

[297] Uo. és Révay István: A kárpátaljai magyarság élete 1958-ban *Katolikus Szemle,* 11 (1959), 221–222. p. – a 10. évfordulóról beszél, ami nem egyezik Pál György i. m. 17. p. megállapításával, miszerint a színjátszó társulat 1953-ban alakult. A sorszámtól függetlenül azonban, bármiféle látványos ünnepre sor került, az lényeges.

[298] Farkas Ilona: Minden fiatal vegyen részt a klub munkájában. *Új Élet* [Som], 1957. augusztus 15.

[299] Balogh Sándor (szerk.): 1994, i. m. I. 257/11. j.

[300] Feljegyzés. Magyar–jugoszláv kapcsolatok. Budapest, 1957. március 15. 48/Má-57. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai, 24. d. 301–302. p.

[301] Cséby Lajos nagykövet: *A nagykövetség két beosztottjának horvátországi és szlovéniai útja*. 166/szig. titk./1959. Belgrád, 1959. április 9. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai, 28. d. 764–767. p. A lap színvonala 1963-ban élt meg komoly javulást, amikor két szakképzett, vajdasági magyar újságírót alkalmaztak a szerkesztőségben. Varga Sándor: *20 let komisije za narodnosti.* A Nemzetiségi Bizottság húsz éve. Lendva, 1980, DNSZSZ, 56. p.

[302] A murszka szobotai rádió-közvetítőállomás megnyitása. *Népújság,* [Muraszombat], 1958. december 13. A Népújság, 1958. november 15-ei száma még úgy tudta, hogy a magyar adás valamivel a többségi után veszi majd kezdetét.

[303] Domokos László: *Magyarok a Délvidéken*. Budapest, 1992, Zrínyi, 120. p; Rehák László: *Kisebbségtől a nemzetiségig*. Tanulmányok. Újvidék, 1979, Fórum, 164–165. p; Kurimszky Sándor nagykövet: *1955. évi összefoglaló.* MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Követség iratai, 23. d. 441–470. p.

[304] Az új magyar tankönyvek száma évről évre így alakult:

Év	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962
Tk.	9	24	11	13	15	30	5	7	3	11	15

Forrás: Csáky Sörös Piroska: *A jugoszláviai magyar könyv 1945–1970.* Újvidék, 1973, Fórum, 341–382. p.

[305] Cséby Lajos nagykövet: *A magyar nemzeti kisebbség helyzete Jugoszláviában*. Belgrád, 1960. január 15. 17/szig. titk./1960. MOL XIX-J-J-j, Jugoszláv TÜK, 25. d. 16/b. 00651/1960. Az iskolák száma így alakult:

Tanév	1955/1956	1956/1957	1957/1958
Iskolák száma	267	263	280
Osztályok száma	1528	1512	1537

[306] Ezt már egykorúan az MTI belgrádi tudósítója is megállapította – igaz, csak magánbeszélgetésben. *Beszélgetés az MTI belgrádi tudósítójával.* Budapest, 1959. június 27. 357/S. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai, 27. d. 1959. 84. p. Vö. a tendenciát Tóth Lajos: *Anyanyelvű oktatás a Vajdaságban 1944-től napjainkig.* Szabadka, 1995, Életjel, 145. p.

[307] *Népújság,* [Muraszombat], 1958. augusztus 9.

[308] Oresnik, Ivo: A pomurjei kisebbségi tanügy perspektívájának megjavítása. *Népújság,* [Muraszombat] 1958. november 27.

[309] Cséby Lajos: *Ficiu román attaché látogatása.* Belgrád, 1959. november 27. 265/szig. titk./1959. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai, 28. d. 75–76. p.

[310] Cséby Lajos nagykövet: *Az 1957. évi összefoglaló fölterjesztése.* Belgrád, 1958. február 28. 62/szig. titk./1958, MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai, 342–343. p.

[311] Benda Kálmán (szerk.): 1982, i. m. 1957-nél; *A XX. század krónikája* i. m. 1957-nél; Cséby Lajos nagykövet látogatása a követségen. Belgrád 1958. január 23. 15/szig. titk./1958, MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai, 26. d. 977–978. p.

[312] *Magyar Szó* 1957. június 6-ai számára hivatkozva idézi Révay István: A jugoszláviai magyarság mai helyzete. *Katolikus Szemle,* 10 (1958), 178. p.

[313] Révay István uo.

[314] Élő újsággal a magyarlakta falvakba. *Népújság,* 1958. június 14.

[315] *Beszélgetés az MTI belgrádi tudósítójával.* Budapest, 1959. június 27. 357/S. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai, 27. d. 1959. 84. p.

[316] Említi A krími tatárok sorsa. *HVG,* 1989. május 6. 18–19. p.

[317] Sorbisches Museum, Batzen (Budyšin) kiállítása a múzeum történetéről, 1996. A múzeumot 1971-ben helyezték át Bautzenba.

[318] Grzegorz, Janusz: Nemzeti kisebbségek a mai Lengyelországban. *Régió,* 1994/1.

[319] Herget, Toni: Die Deutschen in der Tschechoslowakei seit 1945. *Österreichische Landesmanschaft,* 1979, 41–45. p.

[320] A szerkesztőség egy rövid értesítése az előfizetőknek a díj visszatérítését vagy egy lengyel hetilap (még egy évig megjelenő) német tükörfordításának előjegyzését ajánlotta. *Arbeiterstimme,* 1958. április 30.

[321] Misiunas, Romuald J. – Taagepera, Rein 1983, i. m. 35–37. p.

III. NEMZETISÉGI KÉRDÉS AZ ÉVTIZEDFORDULÓN (1958–1962)

A szovjet megszállás konszolidációjával ellentétben a Kádár-korszak történetével foglalkozó szakirodalom nem említi önálló periódusként az ötvenes és a hatvanas évek fordulóját, hanem általában ezt a néhány évet összevonják a forradalom leverését követő hatalmi konszolidációval. Fontos azonban figyelembe venni, hogy ebben az időszakban az egyes országoknak nemcsak politikai életét, hanem mindennapjait is nagyon mélyen érintette, hogy a sztálinizmus bukása után a Szovjetunió korszerűsíteni próbálta a blokk belső koherenciáját.

Az ötvenes évek elején a birodalom és a vele kényszerszövetségbe kerülő országok „együttműködése" nélkülözte az intézményes formákat (eltekintve a jobbára csak papíron működő KGST-től és a Jugoszlávia kizárása után jelentéktelenné vált Kominterntől). A blokkot Moszkvából – Boris Meissner megállapítása szerint – elsősorban informális, személyes kapcsolatokon keresztül irányították. Ez a helyzet az ötvenes évek második felében megváltozott, a blokkot alkotó országok, illetve a bennük uralkodó pártok kapcsolata formalizálódott. A Varsói Szerződés (továbbiakban: VSZ) 1955-ben intézményes keretet, majd fokozatosan viszonylag áttekinthető szabályokat teremtett a katonai kooperáció számára. Ez az intézményes keret 1956 őszén még nem szolgált egy közös blokkpolitika döntéshozó fórumaként, hiszen a forradalmi Magyarország lerohanását papírforma szerint a Szovjetunió döntötte el, s nem a szovjet blokk egésze. (Igaz, Hruscsov konzultált a „testvérpártok" vezetőivel. Ez azonban ekkor még semmiféle intézményes legitimációt nem teremtett, bár úgy tekinthető, mint a későbbi főtitkári és pártvezetői értekezletek előzménye.) 1958 tavaszán a szovjet csapatkivonást Romániából viszont papírforma szerint már nem a Szovjetunió, hanem a VSZ kezdeményezte, úgyhogy az eseményre elvileg a szovjet blokk közös döntése nyomán került sor. 1957 őszétől rendszeresen megtartották

a „kommunista és munkáspártok”[I] nemzetközi értekezletét, amely a „nemzetközi munkásmozgalom” legfelsőbb fórumának számított, azaz politikai szinten intézményesítette a szovjet blokkot. A hatvanas évek elején új, valóságosan létező együttműködési szervekkel és fórumokkal látták el a KGST-t. Mindezek az intézmények bár szigorú, viszont átlátható korlátokat szabtak az egyes országok katonai, politikai és gazdasági mozgásterének, és – a sztálini korszaktól eltérően – elismerték a szövetséges államok (pontosabban az ezekben uralkodó párttársadalmak) politikai alanyiságát. A hatvanas évek elejére tehát létrejöttek egy katonai, politikai és gazdasági integráció intézményes keretei a politikai értelemben vett Kelet-Európában.[1]

Ez önmagában véve még nem jelentett integrációt, csupán megteremtette egy integrációs kísérlet lehetőségét. Az integrációs politika programját a szovjet blokk – papírforma szerinti – legfelsőbb politikai fóruma, a kommunista és munkáspártok nemzetközi értekezlete mondhatta ki, azaz egy ilyen program nyílt megvalósítása csak 1957 novembere után kezdődhetett el. A nemzetközi pártértekezletek nyilatkozata ezért releváns, ha meg akarjuk ismerni az integrációs politika alapelveit. Mi csak a nemzetiségpolitikát érintő alapelvekre fogunk kitérni, de annyit érdemes előrebocsátani, hogy gazdasági és katonai téren 1958-tól s különösen is 1959-ben és 1960-ban sok fontos lépés történt egy valóságos integráció irányába. Jól jelezte ezt a közép-európai országok közötti utazási szabadság növekedése, amelyre még visszatérünk. A VSZ közös katonai doktrínát és támadási, védelmi terveket dolgozott ki. Felülvizsgálták a Szovjetunió és a közép-európai országok gazdasági szerződéseit, és olyan új szerződéseket kötöttek, amelyek a korábbinál méltányosabb helyzetbe hozták a kis- és közepes méretű államokat. Megindultak a közös nagyberuházások, mint például a Barátság Kőolajvezeték építése. 1960-ban meghirdették a gazdasági specializáció programját.[2]

Ez utóbbi komoly ellenkezést váltott ki néhány ország helyi párttársadalmából, hiszen gyökereiben érintette a birodalmi és a helyi („nemzeti”) párttársadalmak érdekellentéteit.[3] Az 1960-ban tartott nemzetközi

[1] Ezen gyakorlatilag az olyan pártokat kellett érteni, amelyek a kommunista politikai rendszer megvalósítását, illetve fenntartását tűzték ki célul. Elvileg ehhez hasonló, bár szűkebb körű találkozókat korábban is tartottak, azoknak azonban az ötvenes évek első felében nem tulajdonítottak olyan legitimációs jelentőséget, mint 1957-től.

pártértekezleten Albánia elhagyta a szovjet blokkot, és érezhetővé vált Kína, illetve – ami számunkra különösen fontos – Románia ellenkezése is. Kína hamarosan végleg hátat fordított a Szovjetuniónak, majd 1963-ban az RKP „függetlenségi nyilatkozatával" Románia nyíltan fellázadt az integráció alapelvei ellen. A hivatalos „lázadások" az integrációs kísérlet kifulladásához vezettek.

Kérdés természetesen, hogy mennyire jogos az évtizedforduló nagy szovjet kísérletét integrációnak nevezni, mikor a tárgyalt korszakban sem a szovjet blokk politikai terminológiája, sem a nyugati elemzők nem beszéltek integrációról. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azonban, hogy a Vasfüggöny túloldalán a római szerződéssel 1957-től vette kezdetét az az egységesedési folyamat, amelyet éppen integrációnak neveztek, s aligha kételkedhetünk abban, hogy a szovjet blokk hasonló törekvése erre a kihívásra (is) reagálni próbált saját politikájával.[II]

A kudarc ellenére az integrációs politika számos olyan eredményt ért el, amely egészen a rendszerváltozásig döntően meghatározta Magyarország és szomszédai arculatát (gondoljunk például a felemás módon sikerült specializáció a nemzetgazdaságokra gyakorolt kolosszális hatására). Amíg a kísérlet kudarca ki nem derült, az integrációs törekvés teljes elsőbbséget élvezett a kommunista politikai rendszerű államok belpolitikájában, mivel igen fontos katonapolitikai érdekek kapcsolódtak hozzá. Súlyos tévedés lenne tehát a hruscsovi integrációval nem számolni, és az egyes országok öntörvényű fejlődéseként értékelni olyan eseményeket, amelyek valójában az integrációs program követelményeinek tettek eleget. Ezért, ha jellemezni akarjuk azt az időszakot a magyar történelemben, amely a szovjet megszállás konszolidációja (1956–1958) és a „klasszikus", fokozatosan liberalizálódó Kádár-korszak kezdete (1963) között eltelt, akkor elsősorban a hruscsovi integrációt érdemes figyelembe vennünk.

De mi köze volt az integrációnak a nemzetiségpolitikához? Volt-e a hruscsovi integrációs politikának nemzetiségpolitikai stratégiája? Ez az a kérdés, amelyet a továbbiakban vizsgálni kívánok.

Azt, hogy a magyarországi kisebbségpolitikában 1959 körül gyökeres fordulat következett be, már 1994-ben írt egyetemi szakdolgozatomban[4]

[II] Az 1. számú jegyzetben említett Márer Pál-, illetve Boris Meissner-tanulmány terminológiailag is integrációnak nevezi ezt a folyamatot. (Meissner „erőltetett integrációról" beszél.)

kimutattam. Kérdés, hogy a radikális változás csak Magyarországra volt-e jellemző, vagy környezetére is? Egy olyan térséget, mint Közép-Európa, amelyet számtalan, eleven nemzetiségi konfliktus terhelt, aligha lehetett sikeresen integrálni kisebbségpolitikai stratégia nélkül. Az 1956-os forradalom számtalan egyéb tapasztalat mellett azt is megmutatta a szovjet hatalomnak, hogy a kisebbségek (legalábbis a magyarok) élénken figyelnek anyaországukra, és saját többségi társadalmuk felé közvetítik azt, ami az anyaországban történik. Ez a jelenség gátolhatta is, segíthette is az integrációt, de semmiképpen sem érintette közömbösen.

Az évtizedforduló nemzetiségpolitikáját nehezebb figyelemmel követni, mint a szovjet megszállás konszolidációjáét, ugyanis – a párthatározatok kivételével – jóval kevesebb anyag maradt meg róla. Kevesebb a nemzetiségi tárgyú publikáció és archiválís dokumentum.

III.1. A NEMZETISÉGPOLITIKAI PÁRTHATÁROZATOK

A kommunista politikai rendszer történetét állandó hullámzás kísérte végig abból a szempontból, hogy a tényleges döntéshozatal monopóliumát milyen mértékben tartották kezükben a pártszervek, s mennyire szóltak ebbe bele az állami intézmények, amelyek szerepe elvileg a párt iránymutatásának végrehajtására korlátozódott. Úgy tűnik, hogy az ötvenes évek végén a rendszer viszonylag sterilen működött, azaz a koncepcionális kérdések tényleg a pártban dőltek el.[5] A párthatározatok koncepcionális fordulatot vagy akár korszakváltást is elő tudtak idézni bármely kérdésben, így a kisebbségpolitikában is, ezért szükséges velük külön fejezetben foglalkoznunk.

A nemzetiségpolitikát meghatározó párthatározatoknak három típusa különböztethető meg. Az egyik kifejezetten nemzetiségpolitikai témájú, s vagy egy ország összes kisebbségének helyzetét szabályozza, vagy csak az egyik nemzetiségét. A másik nem elsősorban a kisebbségpolitikáról szól, de tartalmaz egy vagy több kisebbségpolitikai részt. A harmadik típus egyáltalán nem beszél a nemzetiségpolitikáról, de egy másik ügyben döntéseket hozva gyökeresen determinálja a kisebbségpolitikát. A párthatározatok egy részét elfogadásukkor, egy másik részét később publikálták, egy részüket pedig egyáltalán nem, de többségüket – idézetek nélkül vagy aktuális célelvűséggel kiragadott idézetekkel – a propa-

ganda ismertette. Ennek alapján tudjuk rekonstruálni őket. A határozatok rendszerint két jól elkülöníthető elemből: egy helyzetelemzésből és egy cselekvési tervből álltak össze. A helyzetelemzést általában eleve úgy állították össze, hogy indokolja a cselekvési programot, ezért önmagában véve is fontos utasításokat tartalmazhatott a politikai irányvonalra. Természetesen a határozatokat számos szempontból lehetne elemezni. Tematikánk miatt az általános elveken kívül a kisebbség(ek) második világháborús és 1956-os felelősségéről, az állam-kisebbség viszonyról, az anyaországhoz fűződő viszonyról, valamint a nemzetiségi intézményrendszerről tett kijelentéseket vizsgáljuk meg.

Minthogy gyakran fél szavak meghatározó jelentőségűek voltak a határozatokban, szükséges lenne a szöveg részletes, filológiai elemzése. Ezt a fontosabb határozatok esetében a disszertáció előmunkálatai során írásban is elvégeztem, itt azonban terjedelmi korlátok miatt csak a végeredmény közlésére szorítkozom.

III.1.1. Magyarország

Már említettem az MSZMP nemzetiségpolitikai határozatainak előmunkálatait. Magát a határozatot[6] a PB 1958. október 7-én fogadta el. E döntés különlegessége, hogy alig két évvel korábban, 1956 tavaszán az MSZMP elődje, az MDP is hozott egy átfogó nemzetiségpolitikai határozatot. Az új határozathoz külön titkos záradékot csatoltak a hazai német kérdésről. A preambulum leszögezte, hogy az 1956-os határozat jó volt, mert a lenini nemzetiségpolitika elveit érvényesítette Magyarországon, de a felkelés miatt nem vált valóra, úgyhogy ki kell egészíteni a felkelés óta eltelt időszak tapasztalataival. A dokumentum kiinduló pontja tehát az 1956. november 4-e és 1958. október 7-e között eltelt két év. Ezzel hivatalosan önálló nemzetiségpolitikai periódusnak nyilváníttatott a szovjet megszállás konszolidációja. Amit a korábbi határozatból meg kellett tartani, az a leninizmus általános – tehát Magyarországtól független – elveinek hazai alkalmazása volt. Az egyes országokban alkalmazandó elveket ezek szerint a Szovjetunió vagy a szovjet blokk nemzetközi fórumai határozták meg. Magyarországon a nemzetiségpolitikát ezek függvényévé kellett tenni.

A határozat – a tavaszi tervezettől eltérően – mindegyik kisebbségről egyformán leszögezte, hogy nem vettek részt a felkelésben, és élenjártak

annak elfojtásában. Mentesítette őket az ötvenhatos kollektív felelősség bármiféle alapjától. A titkos záradék úgy beszélt a németek háború utáni üldöztetéséről, hogy annak során túlkapások is történtek. (Azaz maga a felelősségre vonás jogos volt.) Előírta az ebből keletkezett problémák rendezését, valamint azt, hogy a családlátogatásokat az NDK-t illetően inkább engedni kell, mint az NSZK viszonylatában. Így kollektívan büntette azokat a németeket, akiknek de facto – rokonaik kitelepítésétől függően – nyugati anyaország jutott osztályrészül.

A szöveg a nemzetiségpolitika értelmeként a jogegyenlőség érvényesítését, azaz a diszkrimináció megakadályozását jelölte meg. (Ezzel ellentmondásban állt a titkos záradék.) Harcot hirdetett mind a többségi, mind a kisebbségi nacionalizmus ellen. Kijelentette, hogy a nemzetiségi állampolgárokat is munkájuk és az állam iránti lojalitásuk alapján ítélik meg. A határozat egyik fő jelszava a „szocialista hazafiság" volt. Utolsó érdemi mondata azt tette a kisebbségpolitika céljává *„hogy a szocialista hazafiság alapján tovább erősödjön hazánk valamennyi dolgozójának erkölcsi, politikai egysége".* Az állam és a kisebbség viszonyára vonatkozó kijelentések tehát az állampolgári lojalitás és az állami keretek között megélt egység célját hangsúlyozták. Sajátos nemzetiségi jogokról egyáltalán nem esett szó, bár annak elvárását, hogy a kisebbségek éljenek jogaikkal, így is lehetett érteni. (Valójában inkább szavazati jogukról, illetve a hatalom iránt lojális politikai aktivitás jogáról volt szó.) A határozat a titkos záradékon kívül még annyit foglalkozott az anyaország kérdésével, hogy megbélyegezte a nyugatnémet „ellenséges propagandát". A többi kisebbség anyaországáról nem esett szó.

A nemzetiségi intézményrendszerből a határozat a nemzetiségi „szövetségeket" és az oktatást emelte ki. A cselekvési program első mondata előírta: *„A nemzetiségi szövetségek mint társadalmi szervezetek állítsák feladatuk középpontjába a szocialista tartalmú politikai és kulturális felvilágosító munkát."* Azaz a „szövetségek" első számú feladata, amelynek minden egyebet alá kellett rendelni, nem más, mint az, hogy az MSZMP és az FMPK politikai és kulturális propagandájának eszközeivé váljanak. Ez megszüntette vagy legalábbis háttérbe szorította az érdek-képviseleti funkciót. Az oktatás témája alatt a helyzetelemzés megemlítette azt a tagadhatatlan tényt, hogy a kisebbségek magyar nyelvismerete jó, anyanyelv ismerete hiányos. Ezt az iparosítás és a téeszesítés (azaz két akkoriban megkérdőjelezhetetlenül pozitívnak ítélt jelenség), valamint a vegyes házasságok hatásának tulajdonította, amiből az következett,

hogy tudomásul kell venni, nincs mit tenni ellene. A szöveg megfogalmazásából kicsengett, hogy a nemzetiségi iskoláknak vagy egyformán feladatuk fejleszteni mind a nemzetiségi, mind az állami nyelv ismeretét, vagy ha nem, akkor a fontosabbik (bár adott esetben teljesülő) cél a többségi nyelv elsajátítása. A határozatban benne maradt Benke Valéria és Orbán László megállapítása, hogy a nemzetiségi középiskolalánc fejlesztése befejezettnek tekinthető. A cselekvési program csak annyit mondott az oktatásról egy félmondatban, hogy *„a politikai tömegmunka eredményeként jelentkező anyanyelvi oktatási igényeket – minden erőltetéstől mentesen – a Művelődési Minisztérium elégítse ki…”.* Az erőltetés kizárása az MMNO iskolafejlesztési programját ítélte el. A nemzetiségi tannyelvű oktatásnak azonban nem a természetes, hanem csak a politikai befolyásolás hatására jelentkező igényeket kellett kielégítenie. Ez teljesen az állam elhatározásától tette függővé, hogy a szülők milyen mértékben akarhatnak nemzetiségi nyelvű órákat gyermekeiknek.

A nemzetiségpolitikai határozat az előző két év (azaz a megszállási konszolidáció) tapasztalatai alapján az állam totális beleszólását biztosította a kisebbségek intézményrendszerébe, az állam iránti lojalitás garantálását szabva a nemzetiségpolitika feladatául. Érezhetően lefokozta a nemzetiségi nyelvek újratanulásának értékét. Az 1958-as határozat sorsdöntő volt, mert nem az első, 1956-os határozatra, hanem erre a dokumentumra hivatkoztak a párt legfontosabb nemzetiségpolitikai ideológusai még a hetvenes–nyolcvanas években is úgy, mint a kisebbségpolitika alapdokumentumára, amely nyomán a későbbi (1968, 1978) nemzetiségpolitikai határozatok is értelmezendők.[7]

Az MSZMP 1959. november 30-a és december 5-e között ülésező VII. (de 1956. november 4-e óta első) kongresszusán a gyűlés határozatában[8] a *Társadalmi rendünk további erősítése és fejlesztése* címet viselő V. fejezet egyik két bekezdéses pontját teljességgel a nemzetiségi kérdésnek szánták. Az első bekezdés leszögezte, hogy a hazai nemzetiségpolitikában a marxizmus–leninizmus általános elvei érvényesülnek. A németség diszkriminációjára a demokrácia megszilárdítása érdekében volt szükség, de ma már a németek is a szocialista Magyarországot építik. A délszlávok üldöztetéséről nem írt, csak arról, hogy sikertelennek bizonyultak az ő állampolgári hűségük megingatására tett állítólagos kísérletek. A bekezdés a két megnevezett kisebbséget tehát mentesítette a kollektív felelősség alapjától, de magát a kollektív felelősség elvét szembetűnően fenntartotta. A második bekezdés szerint az állam *„ezután is*

gondoskodni fog róla, hogy nemzetiségeink ápolják anyanyelvi kultúrájukat (…); gyermekeik az általános és a középiskolában is saját nyelvükön tanulhassanak, a nemzetiségek tagjai társadalmi és állami életükben a magyarokkal egyenlően vegyenek részt". A nemzetiségpolitikai határozattal ellenkezőleg kilátásba helyezte a nemzetiségi kultúrintézmények és a nemzetiségi tannyelvű oktatás fenntartását, de számon kérte az állam iránt lojális politikai aktivitást.

A VII. kongresszus határozata a nemzetiségi intézményrendszer két fő elemének érintetlenül hagyását ígérte meg, a „szövetségekről" pedig nem beszélt. Az 1962. november 20-a és 24-e között tanácskozó VIII. kongresszus határozata[9] ezzel szemben, jóllehet nagyon hasonló szerkezetű programot fogadott el, említést sem tett a kisebbségekről. A nemzetiségi pont helyébe a magánszektor létjogosultságát kimondó pont került.

Közben 1961. június 20-án az MSZMP PB egy cigánypolitikai határozatot is megszavazott.[10] Ebben világosan leszögezte, hogy a cigánykérdést külön kell választani a nemzetiségi kérdéstől, tisztán szociális problémának nyilvánítva azt. A cigányokat beilleszkedettségük mértéke szerint kategorizálva (beilleszkedni nem akarók, beilleszkedésben levők, beilleszkedettek), a cigánypolitika céljává a társadalmi integráció gyorsítását tette.[11] A cselekvés fő területét a következőben határozta meg: *„A fő figyelmet a cigány fiatalok nevelésére kell fordítani, őket kell mielőbb kivonni a cigány életmódból."* Az integráció tehát nemcsak a társadalmi súrlódás, hanem a hagyományos életmód megszüntetését is jelentette; pontosabban ebben a felfogásban a kettő azonos fogalomként szerepelt. A határozat elutasított mindenfajta önálló cigány intézményre vonatkozó tervet, akár iskoláról, akár szövetkezetről legyen szó. Kimondta az MCKSZ létezésének fölöslegességét. A határozat központjában tehát a társadalmi integráció állt, amely a szociális kiegyenlítődésen kívül a cigányság kulturális beolvadását is feltételezte.

A hazai kisebbségek problémája a nemzetiségi kérdésnek csak egyik felét jelentette Magyarországon, s jelentősége nyilvánvalóan nem haladta meg a határon túli magyarok kérdését. Nyilatkozott-e a párt az anyaország és a magyar kisebbségek viszonyáról a kérdéses időszakban? Az MSZMP 1958 júniusában tette közzé állásfoglalását a népi írókról,[12] amely arra törekedett, hogy megkülönböztesse a hatalom iránt lojális („jó") és illojális („rossz") népi írókat, illetve érveket szolgáltasson a Bibó-perhez. A határozat, antiszemitizmussal vádolva a jobboldalinak

minősített népieket, első ízben vetette föl hivatalosan a zsidókérdést, és deklarálta a Kádár-rezsim antiszemitizmus-ellenes elkötelezettségét.[13] Mások mellett Bibó Istvánt is antiszemita jelzővel illették. A dokumentum Bibó István egyik fő bűnéül a nacionalizmust rótta föl, konkrétan azt, hogy a párizsi békefolyamatban a magyar kisebbségek érdekeinek érvényesítésére dolgozott ki tervezeteket. A szövegben ugyanakkor a népi mozgalom kibontakozásának okai között megjelent *„a trianoni békeszerződés, amely a nem soviniszta nemzeti érzelmeket is megsebezte…”*. Azaz a szerzők maguk is elítélték Trianont. A két háború közti időszakról írva a kommunizmus és a balos népi irodalom Magyarországra is ható összefonódásának mintájaképpen, a magyar kultúra organikus részeként említették a *Korunk* folyóirat körül szerveződő fiatalokat és a Sarló-mozgalmat. Ilyen módon biztosították a román és a csehszlovák rendszerben pozíciót elfoglaló magyar népi írókat, hogy hazai kollégáik elítélése rájuk nem vonatkozik. Közvetve letették a voksot a magyar kultúrnemzet létezésének jogossága és a szocialista rendszer szempontjából előnyös volta (a „magyarság szocialista egysége”) mellett. A Bibó Istvánról mondottakkal azonban értésre adták, hogy a nemzeti összetartozást csak bizonyos keretek között lehet felvetni: ezt a Szovjetunió stratégiai érdekei alkotják. Aki ezt a keretet túllépi, az nacionalista. Ez a határozat elég közel állt az egy évvel korábbi Pikay-cikk szellemiségéhez.

1959 szeptemberében publikálták az MSZMP téziseit a burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról.[14] Ebben a dokumentumban merült föl utoljára hivatalosan a Kádár-korszakban az antiszemitizmus problémája.[15] A dokumentumban a zsidókérdés mellett egyáltalán nem kapott helyet a magyarországi kisebbségek ügye. Nacionalizmuson tehát a szerzők semmi esetre sem a kisebbségellenes elfogultságot értették. A szocialista patriotizmus definíciója így hangzott: *„Aki hű a Magyar Népköztársasághoz (…), az hazafi.”* Nem véletlenül írták ki az állam teljes nevét: ez csak a párizsi határok között élő magyar hazát jelentette. A hazafiság ezek szerint egyenlő az állam iránti lojalitással. De nem csak azzal. Több ízben is kimondatott, hogy a szocialista hazafiság feltételezi a proletár internacionalizmust, értsd: a szovjet blokk érdekei iránti lojalitást. A határozat leszögezte, hogy a magyar nacionalizmus eleve irredenta és antiszemita.[16] Egy lapon került tehát említésre a területrevízió és a nácizmus. Az 1956-os forradalomnak, illetve előzményeinek tulajdonította *„a határkérdés feszegetését”*. A magyar irredentizmus pedig a szerzők szerint *„meghamisítja azokat a történelmi és néprajzi tényeket,*

amelyek a jelenlegi határok kialakulásában közrejátszottak". Trianon értékelésében ez a határozat szakított a népi írókról hozott állásfoglalással. Igaz, magát Trianont imperialista békének, a párizsi békét viszont demokratikusnak nevezte, mert az a közép-európai népek, köztük a magyar kisebbségek „felszabadulásával" járt együtt. A határozat a kisebbségi kérdésben csak az említett helyzetértékeléseket tartalmazta, egyértelművé tette azonban, hogy minden olyan fölvetés, amely a határkérdést érinthetné, nacionalizmus. A nacionalizmus ellen pedig kulturális és adminisztratív harcot hirdetett. Ez a határozat elég közel állt a két évvel korábbi Baktai-cikk szellemiségéhez.

Nem dokumentálható, hogy ebben az időszakban született-e nemzetiségpolitikai párthatározat a román pártközpontban, és ha igen, akkor milyen. Itt kénytelen vagyok megelőlegezni azt a feltevésemet, amely szerint a későbbi eseményekből arra lehet következtetni, hogy ilyen párthatározatnak kellett léteznie, hiszen a kisebbségi intézményrendszert teljesen egységes irányban és következetesen alakították át, aminek a során a hatóságok több ízben hivatkoztak a párt döntésére.

III.1.2. Csehszlovákia

Az SZLKP belső „vitája" a szlovák gazdasági önállóságról az SZLKP KB 1958. január 9-én és 10-én tartott ülésén dőlt el, amikor egy magyarul is azonnal publikált[17] határozatot hoztak. A preambulum az SZLKP moszkvai tárgyalásaiból és a CSKP KB 1957. júniusi[18] és decemberi[19] határozataiból azt a következtetést vonta le, hogy fel kell lépni a nacionalizmus és az ideológiai revizionizmus ellen, mert az utóbbi *„Szlovákiában gyakran burzsoá nacionalista jelleget ölt".* A határozat tehát kétféle „nacionalizmusról" szólt: a társadalom természetes nemzeti törekvéseiről, valamint a párton belüli függetlenségi törekvésről. A határozat Szlovákia közös gazdájának nevezte a szlovákokat, a magyarokat és a ruténeket, akik cseh segítséggel építik jövőjüket. A nemzetiségek testvéri szövetségét a biztonság forrásának mondta.[20] A nemzetiségi kérdés tehát egyértelműen biztonságpolitikai kérdésként jelent meg. A nemzetiségpolitikában a „lenini elvek" (itt valószínűleg ezen az egyenjogúságot kellett érteni) érvényesülése a szöveg szerint Szlovákia folyamatban levő iparosításában testesültek meg. A cselekvési program sorrendben a Szovjetunió iránti barátság propagálását, a revizionizmus elleni küz-

delmet és a népek barátságának aktív szolgálatát tűzte ki célul. Az utóbbit elsősorban a lokálpatriotizmussal folytatott harcban, másodsorban a cseh nép testvéri segítségét hirdető propagandában jelölte meg. A határozat kizárólag a csehszlovák állam és a szlovák nemzet viszonyáról szólt, hasznosnak minősítve mindent, ami a többi népcsoporttal közös, és biztonságpolitikai alapon elítélve mindent, ami önállóan szlovák. A szlovákok közösségi jogait csak az iparosítással kívánta garantálni.

Az SZLKP KB irodája (tulajdonképpen PB) 1959. január 16-án beszámolót fogadott el a szlovákiai magyarság helyzetéről, és annak kivonatolt formáját, illetve a jövőre vonatkozó utasításait határozatba foglalta.[21] A bizalmas határozatot egy belső használatra szánt, kétnyelvű füzetben bocsátották a pártaktivisták rendelkezésére.[22] A határozat preambuluma és több kitétele is „pártunk" nemzetiségpolitikájának érvényesülését kérte számon a gyakorlati életben. A nemzetiségpolitikát tehát elvileg az országon belül alkotott elvekhez szabta. A határozat már az első oldalon leszögezte, amit a jelentés csak a legvégén említett, hogy 1956 októberében a „magyar nemzetiségű dolgozók" nemcsak szembeszegültek a forradalommal, hanem síkra is szálltak a CSKP politikája mellett. Tekintve, hogy a füzetben előbb szerepelt a határozat és csak utána a jelentés, a propagandaanyagot gondosan tanulmányozó pártaktivista a szöveg legelején is és legvégén is a magyar kisebbség kollektív „bűnösségének" megalapozottságát tagadó állítással találkozott. A határozatnak már az első mondata közölte, hogy a magyarok az ország egyenjogú polgárai. A továbbiakban mégis arról értekezett, hogy az egyenjogúság biztosításában még mindig létező hiányt kell megszüntetni. A másik fő gondolat, ami az állam (illetve a többség) és a kisebbség viszonyára vonatkozott, a nemzetiségek együttműködésének elvárása volt. Az anyaországról a felkelés időszakának állítólagos tapasztalatain kívül csak annyit vetett föl a határozat, hogy tökéletesíteni kell az onnan behozott irodalom kiválasztását (azaz ideológiai ellenőrzését) és szállítását. A kisebbségnek az anyaországgal való kulturális kapcsolatépítésétől tehát nem zárkózott el, de annak szervezését és főként ellenőrzését állami monopóliumként kezelte. Az egyenjogúság és az együttműködés garantálásának egyik hiányosságát a közigazgatási kétnyelvűség foghíjas érvényesülésében fedezte föl a dokumentum. Előírta, hogy a törvényeket és az MBT-nek a magyar kisebbséget érintő határozatait magyarul is közzé kell tenni (ugyanez Romániában már régen gyakorlat volt).

A járási közigazgatásnak mind tanácskozási rendjében, mind az állampolgárokkal való érintkezésében azt akarta elérni, hogy a vegyes lakosságú vidékeken mindkét nyelv használatos legyen. Előírta a helységek magyar nyelvű kitáblázását és az elszlovákosított nevű települések eredeti nevének visszaadását.[23]

A másik hiányosság a dokumentum szerint a magyarok gyér szlovák nyelvtudása volt, ami megakadályozta érvényesülésüket az állami élet számos területén. Ennek érdekében a határozat eltökélte a szlovák nyelv iskolai elsajátításának radikális megjavítását, és számos más gyakorlati intézkedést is hozott. A nemzetiségi iskolák fő feladatává tehát az államnyelv megtanítását tette. Az SZLKP magyarságpolitikai határozata multikulturális intézmények fenntartásával ígérte a kisebbségi egyenjogúságot. A közigazgatás multikulturalitása népszerű intézkedésnek mondható, hiszen addig az államnyelv hivatali dominanciája érvényesült. Az iskolák multikulturális perspektívája viszont, amelyet a szlovák nyelv erőltetett oktatása kellett elérjen, gyengítette az iskolák önálló nemzetiségi intézményi funkcióját.

A CSKP PB 1961. március 8-án fogadott el jelentést a magyar kisebbség helyzetéről.[24] Minthogy ez mindössze két évvel követte az SZLKP KB irodájának határozatát, formailag annak végrehajtását tekintette át. Hivatkozási alapul itt sem elsősorban a nemzetiségpolitika lenini elvei szolgáltak, de nem is csak nagy általánosságban „pártunk", hanem konkrétan a CSKP nemzetiségpolitikája. Egyértelműen tehát hazai, de nem szlovák, hanem csehszlovák hatáskörben kimunkált elveket kért számon a gyakorlati életben. Hangsúlyozta a magyarság állítólagos politikai aktivitását az államvezetés oldalán, amivel a „passzívitás" vádjától mentesítette a magyarokat, 1956-ról viszont már semmit sem írt. Az első bekezdés szó szerint (bár idézőjel nélkül) idézte a szlovák határozat bevezetését a magyarok egyenjogúságáról, s hozzátette, hogy sokan közülük magas állami kitüntetésben részesültek. Ebben a határozatban az egyenjogúságnál sokkal fontosabb célként fogalmazódott meg a már korábban is hangoztatott interetnikus együttműködés. A határozat hosszan sorolta föl előbb a dél-szlovákiai ipari fejlesztéseket, majd a kulturális intézményrendszer elemeit. A legnagyobb hangsúlyt az oktatás átalakítására helyezte. Helytelenítette, hogy ezen a téren az SZLKP-határozat megvitatásakor „hibás" nézetek jelentkeztek, tudniillik a magyar párttagok nem kívánták a többségi nyelv elsajátítását, illetve az interetnikus együttműködést a nemzetiségi iskolák fő funkciójaként elismerni. Kije-

lentette, hogy az önálló magyar főiskolák és ipari szakiskolák fel-felbukkanó követelése burzsoá nacionalizmus.

Ez a határozat világossá tette, hogy az oktatási hálózat fejlesztésének korlátai vannak. A CSKP a magyarság egyenjogúságát nem az ország egész intézményrendszerének kétnyelvű átszervezésével kívánja megoldani, hanem azzal, hatékonyabbá teszi az államnyelv elsajátítását. A kis hangsúlyeltolódás ellenére ez a dokumentum nagyjából ugyanazokat a célokat fogalmazta meg, mint a két évvel korábbi. Akkor miért volt rá szükség? Úgy tűnik, elsősorban azért, hogy a CSKP autorizálja a nemzetiségpolitikai határozatot. Azáltal, hogy a prágai pártközpont tett a kérdéskörről kinyilatkoztatást, a magyar kisebbség ügyének kezelése szlovák hatáskörből csehszlovák hatáskörbe került át.

(Kitérőként érdemes megjegyezni, hogy még jóval a két magyarságpolitikai határozat előtt, 1958 márciusában a CSKP KB határozatot hozott a cigánykérdés kezeléséről,[25] amellyel tartalmilag szinte pontosan megegyezett a három évvel későbbi, magyarországi cigánypolitikai határozat: a csehszlovák dokumentum szintén a cigányok asszimilálását sürgette, és kivonta a cigánykérdést a nemzetiségpolitika tárgyköréből. A CSKP határozata mintául szolgált a magyarországi cigánypolitikai határozat számára.[26])

III.1.3. A Szovjetunió és a szovjet tábor

Az SZLKP határozata a szlovák nacionalizmusról formailag az SZLKP moszkvai tárgyalásaira reagált, amin a szlovák párt részvételét kellett érteni az 1957 novemberében tartott moszkvai nemzetközi pártértekezleten. Ennek az értekezletnek a határozatát számos más közzététel mellett az SZLKP határozatával közös füzetben is publikálták.[27] Az értekezlet nyilatkozata három kérdésben foglalt állást: a szovjet blokk országainak (Jugoszlávia végül is nem csatlakozott a dokumentumhoz) egymáshoz és magához a szovjet blokkhoz való viszonyában, az ezt alátámasztó ideológiai követelményekben, valamint a közös világpolitikai fellépés irányvonalában. A dokumentum leszögezte: *„A szocialista országok összetartozása és szoros egysége minden egyes szocialista ország függetlenségének és szuverenitásának igazi biztosítéka."* Tehát az egyes államok önrendelkezését csak a szovjet blokk egységének és érdekeinek tiszteletben tartása mellett engedélyezte.[28] A blokkfegyelem érdekében

a határozat a következőkre kötelezte az aláírókat: a pártok internacionalista (értsd: a blokk érdekei iránt aktívan lojális) politikájára, a „dolgozóknak" az internacionalizmus és a hazaszeretet szellemében való nevelésére, valamint a „nacionalizmus" elleni harcra.[29]

Az internacionalizmus a szovjet retorikában teljesen érthető volt: ez az ideológia hivatott biztosítani mind a Szovjetunió egységét, mind a csatlós államok feltétlen engedelmességét a moszkvai hatalmi központnak. De mit keresett a függetlenségellenes ideológiában a „hazafiság"? A magyarországi „antinacionalista" határozatban azt láttuk, hogy a „szocialista hazafiság" azonos volt az állampolgároknak az állam iránti lojalitásával. A moszkvai határozat így egy kétlépcsős függőségi rendszer fenntartását tette kötelezővé a blokk egyeduralkodó pártjai számára. Egyrészt biztosítaniuk kellett országuk lojalitását a szovjet tábor egésze, azaz gyakorlatilag Moszkva akarata iránt – ez volt az internacionalizmus. Másrészt ki kellett kényszeríteniük saját állampolgáraik lojalitását önmaguk iránt – ez volt a „hazaszeretet" vagy a „szocialista hazafiság". A közép-európai országok polgára Moszkvától függött, de nem közvetlenül, hanem a Moszkvától függő állam iránti feltétlen lojalitás által. A „hazaszeretetnek" ez a sajátos felfogása logikusan feltételezte a harmadik előírást, a „nacionalizmus" elleni harcot: minden olyan jelenség megszüntetését, amely nemzeti alapon állt ennek a függőségi rendszernek az útjában. Nacionalizmusnak minősítettek minden nemzeti (függetlenségi) törekvést, amely ellenkezett a blokkot alkotó államok lojalitásával Moszkva iránt. De nacionalizmusnak számított az a nemzetiségi törekvés is, amely az etnikai különbségekre való tekintettel az önrendelkezésnek akár csak az illúzióját is felidézhette a blokkfegyelmet betartó, kommunista nemzetállam iránt.

A szöveg ezt követően kijelentette: *„A szocialista országok közötti kölcsönös viszony minden kérdését teljesen meg lehet oldani a szocialista nemzetköziség elveinek feltétlen betartásán alapuló elvtársi megbeszélések útján."* Elismerte tehát, hogy a szovjet blokk országai között adódnak érdekellentétek, amelyeket kezelni kell, ezt azonban csak a blokk egészének érdekei iránti teljes lojalitással lehet tenni.

A dokumentum egyik passzusa sem szólt közvetlenül a nemzetiségpolitikáról. Miért hivatkozott rá mégis a szlovák nacionalizmust elítélő határozat? Azért, mert a szlovák patriotizmus illegitim elemnek számított ebben a rendszerben. Nem az állam, hanem egy országrész, illetve egy önálló államot nem alkotó etnikai közösség iránti lojalitásnak minősült.[30]

A nemzeti kisebbségek kérdése az állampolgári lojalitást biztosító és az államközi viták rendezését szabályozó előírás metszetében helyezkedett el, úgyhogy a nemzetközi határozat szoros értelemben vonatkozott rá.

1960 novemberében újabb nemzetközi pártértekezletet tartottak Moszkvában, amelynek leglényegesebb elhatározása a gazdasági specializáció meghirdetése volt. A közös nyilatkozat[31] elégtétellel nyugtázta, hogy *„a soknemzetiségű szocialista államokban kialakult és megszilárdult a valamennyi nemzetiség dolgozóinak megbonthatatlan szövetsége”.* Ez annyi újat hozott az 1957-eshez képest, hogy immár szó szerint is megjelent szövegében a nemzetiségpolitika, azaz félreérthetetlenné vált, hogy az állami egységre vonatkozó előírásokat ezen a területen (is) foganatosítani kell. Soknemzetiségű szocialista országokról beszélt, azaz feltételezte homogén „szocialista nemzetállamok” létét is. A kettő közötti különbség valószínűleg abból állt, hogy rendelkezik-e idegen ajkú népcsoport önálló területtel az adott államban.

Hruscsov 1958 szeptemberében a *Pravdá*ban terjedelmes tanulmányt tett közzé az oktatás modernizációjáról.[32] E tanulmány alapján az SZKP KB és a Szovjet Minisztertanács 1958. november 16-án téziseket fogadott el *„az iskolák élethez való kötődésének megerősítéséről és a népoktatási rendszer további fejlesztéséről”.* A reform elméleti célját az alkotta, hogy az oktatást meg kell feleltetni a termelés igényeinek. Ez a határozat sem szólt kifejezetten a nemzetiségi kérdésről. A határozat 19. tézise (egyike a középiskolákra[33] vonatkozóknak) mégis mélyen nyúlt a nemzetiségpolitikába, előirányozva az orosz nyelvű iskolák arányának növelését szövetségi szinten is, de különösen Oroszország területén. Megvonta a tagköztársaságoknak azt a jogát, hogy az iskoláikba járó diákoknak kötelezővé tegyék a helyi államnyelv tanulását. Oroszosította tehát az egész szovjet iskolarendszert.[34]

Erre a határozatra Oroszország kivételével a köztársaságok többségi lakossága reagált úgy, ahogy a közép-európai határozatokra a kisebbségek, és az orosz ajkú „kisebbség” fogadta őket a többség közönyével. Pedig oroszosítás korábban is folyt a Szovjetunióban. Csakhogy a XX. kongresszus körül egy darabig úgy tűnt, hogy ennek a politikának vége szakad. 1959 őszén azonban kiderült, hogy épp ellenkező a helyzet: a hatalom olyan intézményrendszert kíván kialakítani, amely még a sztálinista időknél is inkább az asszimilációt mozdítja elő.

Az SZKP XXI. kongresszusa 1959. január 27-e és február 5-e között ülésezett, és fogadta el programját.[35] A helyzetelemző I. rész vége felé a

szerzők helyeslően állapították meg: *„Még szorosabb lett a* szovjetország *népeinek barátsága, tovább erősödött politikai egységük.”* [Kiemelés: Sz. Á.] A birodalmat alkotó nemzeti közösségek viszonyának mércéjeként tehát csak az egység merült fel. A cselekvési programmal szolgáló II. rész a gazdasági irányelvek után a politikaiakról szólt. *„Politikai téren a szovjet szocialista rendnek, a szovjet nép egységének és összeforrottságának erősítése…”* került ennek a tematikának az élére. A szovjet politikai nemzet szupremáciájának hangoztatása egyértelműen kicsengett a mondatból. Nem véletlenül került ez a politikai kérdések között első helyre. Ugyanakkor a konkrétumok teljes hiánya jellemezte ezt a koncepciót; igaz, a határozat összes többi elemét is.[III] A téma felületes kezelése meghökkentő egy olyan horderejű döntés után, mint amilyen az iskolapolitikai tézisek kiadása volt.

A Központi Bizottság 1960. január 9-én a pártpropaganda aktuális feladatairól fogadott el határozatot, amely kifejtette, hogy a szövetséges köztársaságok hatáskörének bővülésével nőtt a „köztársasági sovinizmus” és az elzárkózásra való hajlam. Alapelvként leszögezte, hogy a „rosszul értelmezett” helyi érdek nem állhat szembe a „szovjet nemzetek” összességének érdekével. Felszólította a kommunistákat, hogy vegyék elejét az olyan nemzeti hagyományok ápolásának, amelyek „elavult szokásokat és erkölcsöket” elevenítenek föl.[36] Ez a határozat verbálisan is a XX. kongresszus decentralizáló törekvéseinek elvetését fogalmazta meg.

A szovjet párt XXII. kongresszusára 1961. október 17-e és 31-e között került sor. A program IV. fejezete a szövetségi állam és a tagköztársaságok viszonyával foglalkozott.[37] Kinyilvánította, hogy a szocializmusban a nemzetek szuverenitása nem a viszályok, hanem *„közeledésük, kölcsönös segítségük és barátságuk útján”* erősödik meg. Azaz úgy határozta meg a tábor nemzetei közötti viszony alternatíváját, hogy vagy közelednek, azaz „kölcsönös segítséget nyújtanak”, vagy viszálykodnak. A helyzetelemzés megállapította: *„A Szovjetunióban a szövetségi köztársaságok*

[III] A párthatározatok szövege sajátos nyelvezetet használt, amelynek konkrét tartalmát, ha volt, általában csak a pártzsargonokba beavatottak érthették meg, s ők is általában csak a körülmények ismeretében. Éppen ezért a „kívülállók” számára a legtöbb párthatározat üres szövegnek tűnik, jóllehet olykor nagyon fontos döntések fogalmazódtak meg bennük. Születtek azonban tényleg tartalmatlan, illetve konkrétumokat nem tartalmazó dokumentumok is.

belső határai egyre inkább elvesztik jelentőségüket, minthogy minden nemzet egyenjogú, életük azonos szocialista alapon épül…" A nyugati elemzők általában a programnak erre a mondatára hivatkoztak, mint kulcsmondatra, amely a birodalom közigazgatási homogenizálását írta elő.[38] Valójában a nem nemzeti alapon szerveződő államot hivatalos ideálképpé, hosszú távú céllá tette, de rövid távú bevezetését nem hirdette meg. Egy másik helyen például hangsúlyozta, hogy a nemzeti különbségek, különösen pedig a nyelvi eltérések lassabban fognak megszűnni, mint az osztályellentétek. Egy bekezdés mind a nemzeti kérdés hangsúlyozása, mind elhanyagolása ellen fellépett. A határozat kulcsmondata nemzetiségpolitikai szempontból a következő volt: *„Abból kiindulva, hogy a szövetségi köztársaságok jogkörének bővítése a gazdaság igazgatásában nagy eredményre vezetett, a jövőben is lehet tenni ilyen jellegű intézkedéseket, tekintettel arra, hogy a kommunizmus anyagi-technikai bázisának létrehozása megköveteli a szovjetköztársaságok még szorosabb kapcsolatát és kölcsönös segítségét."* A mondat látszólag a XX. kongresszusnak decentralizáló törekvésével vállalt kontinuitást. A köztársaságok jogkörének bővítését azonban a gazdasági racionalitástól tette függővé, valamint attól, hogy ez által erősödik-e kapcsolatuk egymással. Valójában tehát korlátot szabott a köztársasági autonómia erősödésének. A fejezet egy további szakasza előírta az összes nyelv szabad fejlődésének biztosítását, egyszersmind pozitív fejlődésként könyvelte el az orosznyelv-tudás javulását és meggyökeresedését a birodalom népeinek érintkezésében. Megerősítette ilyen módon az orosz nyelv szupremáciáját. Ezt követően kijelentette: *„A kommunista építés növekvő méretei megkövetelik a káderek állandó cseréjét a nemzetek között."* Ez a nyilatkozat teljesen konkrét formában utasította el a tagköztársaságok egyik leghatározottabb követelését, az értelmiség (és a politikai elit) otthon tartását.

A XXII. kongresszus tehát konkretizálta azt, amit a XXI. csak általános szinten fogalmazott meg. Egyértelműen a köztársasági (azaz szovjet viszonylatban: nemzetiségi) önrendelkezés korlátozását hirdette meg, és visszamenőleg igazolt minden olyan lépést, ami ennek érdekében történt. A két kongresszusi dokumentum közötti különbség egyébként elsősorban a világpolitikai kérdések tárgyalásában mutatkozott meg. Az 1959-es határozat elsősorban a világrendszerek békés egymás mellett élésére helyezte a hangsúlyt, az 1961-es pedig főként a kommunizmus világméretű győzelmére.[39] Márpedig ez a győzelem 1961-ben aligha tűnt elképzelhetőnek háború nélkül. A XXII. kongresszus ideológiai muní-

ciót gyűjtött egy világhatalmi fegyveres konfliktushoz. Ami a két kongresszus között a helyzetet gyökeresen megváltoztatta, az Közép-Európától igen messze történt, de súlyosan befolyásolta térségünk életét. Kuba, miután Fidel Castro átvette a hatalmat, a XXI. kongresszus idején még Jugoszlávia iránt mutatott érdeklődést, mint első számú partner iránt. A gazdasági ráció azonban 1960 közepére a Szovjetunió elkötelezettjévé tette.[40] A szovjet hadvezetés számára hihetetlenül praktikus hídfőállásnak kínálkozott az USA ellen a szigetország. Ez a kérdéskör vezetett végül a disznó-öböli válsághoz.

A hruscsovi integrációnak tehát két része jelent meg a határozatokban. Az egyik a berlini válságnak ebben a szakaszában[41] elszenvedett vereség után a két világrendszer közötti (legalábbis átmenetileg) békés rivalizáció érdekében próbálta integrációval megerősíteni a szovjet blokkot. A másik nyíltan készült a fegyveres összeütközésre. Mindez számunkra azért lényeges, mert a határozatokból az is kiderült, hogy az integrációs politika, ha olykor közvetetten is, de komoly hatást gyakorolt a nemzetiségpolitikára. Így azt mondhatjuk, hogy egy békeidőre és egy háborús konfliktusra szóló integrációs stratégia hatásaira kell figyelnünk a közép-európai nemzetiségpolitika vizsgálatánál.

III.1.4. Jugoszlávia

Az eddig tárgyalt határozatokban közös volt, hogy mindegyiknek alkalmazkodnia kellett a moszkvai nemzetközi pártértekezletek nyilatkozatához, és valóban: hasonló szellemiségben fogantak. Jugoszlávia azonban, jóllehet a JKSZ részt vett a nemzetközi pártértekezleten, nem írta alá az 1957-es moszkvai nyilatkozatot. Ez azt jelentette, hogy a délszláv állam hivatalosan is kívül maradt a szovjet blokkon. A Jugoszláv Kommunisták Szövetségének (továbbiakban: JKSZ) kongresszusa 1958 áprilisában ülésezett Ljubljanában. A pártprogram a Tito-féle „revizionista" ideológia jegyében fogant, ami elsősorban abból állt, hogy a szovjet mintájú kommunista politikai rendszerhez hasonló célokat sajátos struktúrák között próbált megvalósítani. Ezt a szovjet blokkban igen rossz néven vettek.

E dokumentum[42] külön fejezetet szentelt a nemzetiségi kérdésnek *A nemzeti kisebbségek jogai* alcímmel. Az alfejezet a későbbi jugoszláviai értékelés (Rehák László) szerint szűkszavúan, a magyarországi értéke-

lés (Kővágó László) szerint tartalmatlanul fogalmazott.[43] Ez azonban nem föltétlenül csökkenti politikai súlyát. Az alcímben nem egyenjogúságról, együttműködésről, netán a kisebbségek „között" végzendő munkáról, hanem a kisebbségi jogokról volt szó. Ezt azonban árnyalta az alcím elhelyezkedése a dokumentum szerkezetében.[44] Kijelentették, hogy semmiféle összefüggés nem áll fenn a jugoszláv kisebbségpolitika és az anyaországok mindenkori politikája között, ami elvileg kizárta, hogy az anyaország viselkedését számon kérjék a kisebbségen.[45] Leszögezték a kisebbségek egyenlő állampolgári státusát.[46] Szorgalmazták a kisebbségek társadalmi struktúrájának kedvező átalakítását. Azaz: a JKSZ ideológiája a kisebbséget olyan szociális csoportként fogta fel, amely hátrányos helyzetű, mert a többségtől lemaradt a társadalmi fejlődésben. Ezért az államnak kellett segítenie a lemaradás behozásában. A nemzetiséghez tartozók között különbséget tenni, a nemzetiségi intézményrendszert átalakítani ezen túl eleve nem lehetett az anyaországra való hivatkozással; lehetett viszont a társadalmi haladás ürügyén. A program elvetette a reciprocitás elvét, kinyilvánítva, hogy a kisebbségek helyzetének alakulása független a nemzetközi kölcsönösségtől. Az általános elvek leszögezése mellett a program nem tett olyan kijelentést, ami konkrétan meghatározta volna a nemzetiségi intézményrendszert. A nemzetiségi alcímmel az egész szövegrész kijelentő módban fogalmazódott, azaz inkább helyzetértékelésnek, mintsem cselekvési utasításnak látszott. Ez azt jelentette, hogy a párt a kérdés fölvetése ellenére nem tervez jelentősebb változást sem a kisebbségpolitika ideológiájában, sem gyakorlatában.

1959 februárjában viszont a JKSZ KB plénuma kijelentette, hogy a gyakorlatban nem érvényesülnek a jugoszláv nemzetiségpolitika ideológiai fundamentumát képező 1943-as elvek, amelyeket az Antifasiszta Jugoszláv Felszabadítási Front (AVNOJ) szögezett le annak idején.[47] Ennek megfelelően 1959. március 24-én a KB Végrehajtó Bizottsága (továbbiakban: VB), amely a PB-nek felelt meg, külön dokumentumban fejtette ki részletesen a program nemzetiségi alapelveit.[48] A dokumentum megemlítette, hogy a kisebbségek integrációja az általuk lakott állam társadalmába csak a számukra garantált jogokon keresztül valósulhat meg. E jogokat elsősorban az egyenlőségben és az akadálytalan fejlődésben határozták meg. A szerzők kijelentették, hogy a hazai kisebbségek és a külföldön élő déli szláv népcsoportok problémáinak kezelésében egyforma elveket kell alkalmazni. Nem nyilatkoztak a kol-

lektív felelősség kérdéséről. A határozat az állam és a kisebbség viszonyáról leszögezte, hogy a nemzeti kisebbségek egyenrangú közösségek az államalkotó népekkel. Ennek konkretizálásaként a kisebbségi származású káderek nagyobb arányú részvételét szorgalmazta a vezető tisztségek betöltésében. A vegyes nemzetiségű területeken be kívánta vezetni a közigazgatás kettős nyelvhasználatát. A JKSZ vezetői úgy értékelték, hogy *„a nemzeti kisebbségek az egyes államok egymás közti viszonyának tartós tényezőivé váltak”*.[49] Ebből azt a következtetést vonták le, hogy az állam és a kisebbség viszonyának helyes kezelése pozitív irányban befolyásolja az anyaországgal ápolt államközi kapcsolatokat is. A kisebbségek önálló művelődési szervezeteit helyi és járási szinten engedélyezték, magasabb (tartományi, köztársasági, netán országos) szinten viszont nem.[50] Az indoklás szerint magasabb szinten azért nem lehetett nemzetiségi kultúrszervezeteket létrehozni, mert erre *„a mi rendszerünkben nincs szükség”*.[51]

A JKSZ-határozatban az állam iránti lojalitást tüntették fel ideálnak. Ideálnak, de nem mértéknek, s különösen nem a nemzetiségi jogok biztosítása feltételének. Olyan ideál volt ez, amely megvalósulásához az államnak „ellenszolgáltatásokat” kell tennie. Ennek ellenére a nemzetiségi intézményrendszer területén nem helyezett kilátásba a dokumentum nagyon nagy engedményeket. Viszont határozottan az államközi kapcsolatok részévé kívánta tenni a kisebbségekről való gondoskodást.

A JKSZ KB 1959 októberében nyolc gépelt oldalas körlevelet intézett a köztársasági és járási pártbizottságokhoz a nemzeti kisebbségek problémáiról.[52] A dokumentum vége felé egy elvi állítás többek között azzal is indokolta a kisebbségpolitika megtárgyalását, hogy a nemzeti kisebbségek különösen nagy súllyal vesznek részt Jugoszlávia etnikailag színes társadalmában. Az elvi rész hangsúlyozta, hogy *„fenn kell tartani a nemzetiségek néprajzi szokásait stb., mert ez módot nyújt ahhoz, hogy betöltsék az összekötő híd szerepét a szomszéd országokkal”.* Az ország társadalmának sokkultúrájúságában tehát a szerzők külpolitikai értéket láttak. A szöveg fölvetette, hogy a hazai kisebbségpolitika hivatkozási alapul szolgál Jugoszlávia számára a határon túli déli szlávok érdekében való fellépéshez. A körlevél megismételte a pártprogram állítását, hogy a hazai kisebbségpolitikát nem szabad függővé tenni a szomszéd országokkal fenntartott viszonytól. Hivatalosan is a köztársaságok hatáskörébe utalta a kisebbségpolitikát. Így a népcsoportok nem jugoszláviai, hanem szlovéniai, horvátországi stb. kisebbségeknek számítottak. A dokumen-

tum kiemelte azt a célt, hogy a nemzeti kisebbség lakta vidékek közigazgatása két nyelven működjön.[53] Előírta, hogy nagyobb arányban kell kádereket kiemelni a kisebbségi társadalmakból. Külön aláhúzta ennek fontosságát a hadseregben is. E káderek számára kitüntetések osztogatását is elrendelte. A szerzők leszögezték, hogy *„a nemzetiségeknek összekötő kapocsnak és nem szétválasztónak kell lenniök a szomszéd országokkal”.* Ennek érdekében: *„A nemzetiségek számára lehetővé kell tenni, hogy megismerjék az anyaország kulturális-művészeti és egyéb eredményeit is.”* Ez a kinyilatkoztatás mindenekelőtt a kisebbségi intézményeket érintette, hiszen lehetővé tette számukra, hogy közvetítsék az anyaország kultúráját.

A cselekvési program első helyen a gazdaságilag elmaradt, nemzetiségi térségek fejlesztését hangsúlyozta. Kijelentette, hogy elő kell teremteni a kisebbségi kulturális intézmények működését, illetve építését szolgáló anyagi eszközöket. Ezzel az intézmények fenntartásán kívül a hálózat bővítését is kilátásba helyezte. Kijelentette: *„A nemzetiségi sajtó helyzeténél fogva vidéki ugyan, súlyát tekintve azonban a központi sajtóval azonos szinten kell kezelni.”* A nemzetiségi rádiót arra utasította, hogy elsősorban az adott nemzetiséggel foglalkozzon, azaz elvette tőle az anyaországot közvetlenül befolyásoló feladatkört. Az oktatás kapcsán elsősorban a tankönyvek hiányának pótlását és a párhuzamos (egy intézményben többségi és nemzetiségi) osztályok helyett a kétnyelvű tanmenet bevezetését írta elő.

A jugoszláv határozatok a nemzeti kisebbségek (tehát a tagköztársaságokon belül kisebbséget alkotó népcsoportok) számára az intézményrendszer anyaországra nyitott bővítését és az oktatás multikulturalitásának erősítését írta elő. A kongresszusi és a KB-határozatban elsősorban a kisebbségek integrációját jelölték meg célként, a körlevélben főként a jó szomszédsági kapcsolatok és a határon túli délszlávok érdekképviselete került előtérbe. A JKSZ KB 1959. november 18-án és 19-én határozatot hozott a „pártmunka hiányosságairól”, ami elsősorban a tagköztársaságok egymáshoz való viszonyáról szólt. A problémák gyökerét a szerzők a beruházások elosztásánál érvényesülő „nacionalista” tendenciákra, a nemzetek egymás közötti érintkezésében mutatkozó „soviniszta” megnyilvánulásokra és az ellenséges külföldi propagandára vezették vissza.[54] Ezek ellen hirdettek harcot. A határozat tehát elítélte a köztársaságok olyan érdekérvényesítő törekvéseit, amelyek szembehelyezkedtek a központi elosztás rendszerével.

III.1.5. Összehasonlítás, következtetések

Tekintve, hogy eddig földrajzi és tematikus csoportosításban tekintettük át a határozatokat, érdemes időrendi összefüggéseikre is figyelmet fordítanunk. Sorrendben az 1956-os forradalom után[55] legelőször a moszkvai nemzetközi pártértekezlet nyilatkozatát adták ki 1957 novemberében, amely nem kifejezetten nemzetiségpolitikai programot fogalmazott meg, de az állampolgári lojalitás garantálása miatt komoly nemzetiségpolitikai vonatkozások kötődtek hozzá. Hivatalosan is erre reagált 1958 januárjában az SZLKP határozata a szlovák nacionalizmusról, amely a szlovák nemzeti törekvések visszafogása mellett a korábbinál kedvezőbb státust helyezett kilátásba a szlovákiai magyarok és rutének (ukránok) számára. Ezt időben mindössze három hónappal követte Jugoszláviában a JKSZ kongresszusi határozata, amely ugyan nem ismerte el magasabb státusban a kisebbségeket, de jogaik biztosítását nyilvánította a nemzetiségpolitika ideológiai alapjává, amiről nem esett szó az SZLKP határozatában. A JKSZ-program valószínűleg nem nélkülözött minden kapcsolatot az SZLKP-határozattal. Mindkettő szűkszavú, de fontos kijelentést tett, az egyik a státusról, a másik a jogokról. Bizonyos „licitálás" érződik belőlük a kisebbségekért.

A szlovák párthatározat az első kifejezetten nemzetiségpolitikai tartalmú határozat volt Közép-Európában 1956 után. Érdekessége, hogy időben egybeesett az SZKP részét alkotó Lett Kommunista Párt nemzeti reformjával. Míg tehát Lettországban a nemzeti reform tetőfokára hágott, a hasonló, bár kevésbé látványos, enyhébb szlovák törekvés ellen fellépett a hatalom. S ez a fellépés egyértelműen a szovjet blokk közös (tehát a Szovjetunió birodalmi) érdekeire hivatkozva történt. Csak az képzelhető el, hogy Szlovákia megfékezéséhez a Szovjetuniónak fontosabb stratégiai érdekei kötődtek, mint Lettországéhoz. 1958 márciusában hozták a CSKP cigánypolitikai határozatát, amely a kulturális beolvasztás útján kívánta rendezni a csehszlovákiai cigánykérdést. Itt érdemes megemlíteni, hogy Bulgáriában 1958 késő tavaszán ismertették a párt szélesebb köreivel az 1956 tavaszán hozott kisebbségpolitikai határozatot, amely kimondta, hogy törökök nem élnek Bulgáriában, csak muzulmán bolgárok.[56] Ezt követően, 1958. június 21-én olyan új határozatot fogadtak el, amely elsősorban az oktatásra vonatkozott, és azt mondta ki, hogy meg kell szüntetni az olyan iskolákat, amelyek nemzetiségi elkülönülésre nevelik a diákságot.[57] A Szovjetunióban 1958 szep-

temberében publikálta a *Pravda* Hruscsov cikkét az oktatási reformról, amelyben már benne foglaltatott a szovjet oktatás oroszosítása. Magyarországon 1958 októberében fogadta el az MSZMP PB a nemzetiségpolitikai határozatot, amely az egyik leglényegesebb hangsúlyt az oktatásra fektette, de konkrétumot nem tartalmazott egy esetleges reformról. A dokumentum életbeléptetése időben egybeesett a berlini válság éppen aktuális elmérgesedésével. Valószínűleg ennek köszönhető a németekre vonatkozó titkos záradék. Az SZKP KB és a szovjet kormány 1958 novemberében foglalta határozatba Hruscsov szeptemberi cikkét. A magyarországi határozat formailag egy hónappal a szovjet oktatási programnyilatkozat előtt keletkezett, valójában viszont immár a *Pravdá*ban közzétett elvek ismeretében döntöttek a budapesti pártközpontban. Szlovákiában az SZLKP KB irodája 1959 januárjában adta ki kétnyelvű brosúrában a magyarságpolitikai határozatot. Ez néhány formai eltérés ellenére rendkívül hasonlított a magyarországira, többek között abban, hogy döntő hangsúlyt fektetett az oktatásra, de a reform részleteit nem határozta meg.

Az SZKP XXI. kongresszusának programját, amely nem sok konkrétumot tartalmazott, de egységes államként emlegette a Szovjetuniót, 1959. február 5-én fogadták el. A program a békés integráció programja volt. Jugoszláviában februárban határozott a JKSZ KB arról, hogy felül kell vizsgálni a gyakorlati kisebbségpolitikát, majd márciusban a VB átfogó koncepciót fogadott el. A koncepció lényege, hogy a kisebbségpolitikát a szomszédságpolitika részévé kell tenni. Ilyen elgondolást a szovjet országaiban alkotott párthatározatok nem fogalmaztak meg, sőt kifejezetten kerülték a szomszédsági, anyaországi témát. 1959 októberében a JKSZ KB kisebbségpolitikai körlevele az intézményrendszer bővítését írta elő. 1959. november 18-án a JKSZ KB újabb határozata a jugoszláv tagköztársaságok önálló törekvéseinek szabott gátat. A jugoszláviai határozatok valószínűleg összefüggésben álltak azzal, hogy 1959 tavaszán előbb a skopjei, majd a zágrábi diákság tüntetést szervezett. November végén Magyarországon az MSZMP VII. kongresszusának programja ígéretet tett a nemzetiségi intézményrendszer és anyanyelvi oktatás megőrzésére.

A határozatokban feltűnő csomópont 1958 és 1959 fordulója. 1958 októbere és 1959 márciusa között születtek a kisebbségpolitikának alapul szolgáló dokumentumok a Szovjetunióban, Magyarországon, Csehszlovákiában, Romániában és Jugoszláviában, azaz a térség összes tár-

gyalt országában. Csehszlovákia annyiban kivétel, hogy ott ekkor csak a második legfontosabb nemzetiségi kérdést, a magyar kisebbség problematikáját szabályozták részletesen, mert a fő probléma, a szlovák nemzeti kérdés, már egy évvel korábban napirendre került. 1959 végén csak Magyarországon és Jugoszláviában foglalkozott a párt dokumentumszerűen a kisebbségpolitika irányvonalának további deklarálásával.

1960. január 9-én fogadta el az SZKP KB a pártpropagandáról szóló határozatot, amely egyértelműen visszavonta a XX. kongresszus nemzetiségpolitikai elveit. 1960 novemberében a második nemzetközi pártértekezlet nyilatkozata Moszkvában szó szerint is kitért a nemzetiségpolitikára, és helyeslőleg foglalt állást a soknemzetiségű országokban végbemenő változásokról. Csehszlovákiában a CSKP PB 1961 márciusában nagyon hasonló határozatot fogadott el a magyarságpolitikáról, mint 1959 januárjában az SZLKP, de valamivel részletesebben tárgyalta a kisebbségi intézményrendszer változásait. A határozat ténye szlovák hatáskörből csehszlovák hatáskörbe utalta a magyar kérdést. Magyarországon az MSZMP 1961 júniusában hozott nagyon hasonló határozatot a cigánykérdésről, mint a CSKP három évvel korábban. A szovjet párt XXII. kongresszusa viszonylag részletesen szabályozta a szovjet birodalom és a tagköztársaságok viszonyát, és kinyilvánította az orosz nyelv szupremáciáját. Úgy tűnik, hogy a határozat egy világméretű konfliktus esetére kívánta megerősíteni a birodalom belső és szövetségi rendszerének nemzetközi integrációját.

Számon tarthatjuk tehát a nemzetiségpolitikai határozatok szerényebb hullámát a szovjet blokkban az 1960-as évek elején, amelyek elég egyértelműen (bár a referenciát meg nem jelölve) az 1960-ban tartott moszkvai nemzetközi pártértekezlet nyilatkozatából indultak ki. Jugoszlávia ekkor nem alkotott átfogó nemzetiségpolitikai határozatot, de 1962-ben nyilvánosságra hozta az addig titkos 1959. márciusi koncepciót.[58] A térségbeli országok állampártjainak stratégiai politizálásában az ötvenes és a hatvanas évek fordulóján nagyon nagy hangsúlyt kapott a nemzetiségi kérdés. A határozatok fordulatot fogalmaztak meg, amely elsősorban a nemzetiségi intézményrendszert, illetve azon belül is kiemelten az oktatást érintette. A párthatározatokat megelőző időszakban (1957–1958) két koncepció állt egymással szemben. Közülük az kerekedett fölül, amely megkérdőjelezte, hogy szükség van különálló nemzetiségi intézményekre.

III.2. AZ ÁLLAM, A KISEBBSÉG ÉS AZ ANYAORSZÁG VISZONYÁNAK ALAKULÁSA

A párthatározatok számos kérdést, de nem minden kérdést szabályoztak. A következetes végrehajtást sem tekinthetjük magától értetődőnek. Gyakorta tartalmaztak „dodonai" megfogalmazásokat vagy konkrétumok nélkül irányelveket, úgyhogy érdemes áttekinteni, mi jelent meg szellemiségükből a diplomáciában és a propagandában. Tekintve, hogy a nemzetiségpolitikai párthatározatok többsége bizalmas minősítést kapott, a közvélemény – ideértve gyakorta a párttársadalom alsóbb rétegeit is – a koncepcionális irányváltást legföljebb a propagandából, illetve az intézményi változásokból ismerhette meg.

1959-ben a hazai magyar nyelvű sajtóban nem jelent meg igazán releváns, a többségi közvélemény egészét célba vevő nemzetiségpolitikai cikk.[59] Ez nemcsak az 1957-es cikkekkel állt ellentétben, hanem a nemzetiségpolitikai határozat utasításával is. A hazai kisebbségi kérdésre is kitért – de csak röviden, még a párthatározatot sem említve – az a terjedelmes tanulmány, amelyet Kassai Géza utószóként fűzött az újra kiadott nemzetiségtörténeti tanulmányához. Arról beszélt, hogy a nemzetiségi állampolgárok jogegyenlőségét elsőként a kommunista rendszer teremtette meg Magyarországon (ami teljes tévedés volt), az oktatásról pedig annyit közölt, hogy a kisebbségi iskolák a magyar iskolákkal azonos támogatást élveznek.[60] Természetesen hiba lenne egy ilyen tanulmány jelentőségét eltúlozni, de kétségtelen, hogy amit az MSZMP központi kiadója, a Kossuth jelentetett meg, az hivatalos állásfoglalásnak minősült. 1960-ban a szaklapokban és a megyei újságokban egy-egy írás felbukkant a nemzetiségi központok munkaértekezletei kapcsán, amely általános elveket is megfogalmazott, majd 1961–1962 során a kisebbségpolitika újra lekerült a napirendről, eltekintve a probléma egy-egy részkérdésétől. Koncepcionálisan a kisebbségpolitika abban a publikációban jelent meg, amelyben az MMNO vezetője, Vendégh Sándor értékelte a nemzetiségi munkaértekezleteket a *Pártélet* oldalain 1960-ban. A tanulmány leszögezte, hogy

a) Magyarország és a szovjet blokk többi országa ezt a problémát megoldotta,

b) a nemzetiségpolitikát alá kell rendelni a szocialista építés általános érdekeinek (értsd: a szovjet blokk stratégiai érdekeinek és az integráció társadalompolitikai intézkedéseinek),

c) aki ezt megkérdőjelezi, az elárulja a munkásosztály és a nemzetköziség ügyét, reakciós, nacionalista politikára tör.[61]

A Vendégh-tanulmány, ellentétben az 1957-es koncepcionális cikkekkel, nem egy napilapban, hanem a párt értelmiségi elitjéhez szóló elméleti folyóiratban jelent meg, azaz sokkal kisebb nyilvánosságot szólított meg.

Közvetve a kisebbségpolitikai ideológiát is érintette a cigányok lakótelepeiről kibontakozó vita 1960-ban és 1961-ben.[62] Az *Élet és Irodalom*ban 1961 márciusában tették közzé Erdős Kamill cikkét, amely elítélte a tervet, mert az szerinte a cigányság beolvadása helyett annak elszigetelődését szolgálta volna. Kijelentette, hogy a cigányság nem nemzetiség, mert nincs anyaországa, és kulturálisan közelebb áll a magyarsághoz, mint a nemzeti kisebbségek.[63] A nemzetiségfogalom definíciójába tehát szükségszerű elemként foglalta bele az anyaország létezését. A cikk tartalma tökéletesen megfelelt a negyedévvel később hozott párthatározatának, azaz ebben az esetben is az történt, ami a nemzetiségpolitika ügyében 1957-ben és 1958-ban, hogy a sajtó előbb hirdette meg a fordulatot, mint a párthatározat.

1961. szeptember 12-én a Békés Megyei Tanács[64] külön nemzetiségpolitikai ülésén (amelyről a *L'udové Noviny* tudósította a kisebbségi közvéleményt) megállapította, hogy a nemzetiségi polgárok és intézmények azonos jogokat élveznek a magyarokkal. Ez elsősorban a nemzetiségi és a többségi iskolák egyforma normák szerinti támogatásában nyilvánul meg. A nemzetiségi kultúrcsoportok tevékenységét jónak minősítették, mert azok programjai a magyar lakosság körében is kedveltek voltak.[65] Azaz, a kisebbségi jogot leszűkítették a kisebbségi intézményeket a többségivel egyformán történő finanszírozására, s nem tértek ki az intézmények számára, tartalmára. A kultúrcsoportok feladatául a szórakoztatást tűzték ki, nemzetiségre való tekintet nélkül.

A sajtó is tudósított arról, hogy 1961. december 27-én Kállai Gyula fogadta a négy nemzetiségi szövetség főtitkárát, és egy órán keresztül a hazai nemzetiségek életéről, a szövetségek aktuális problémáiról beszélgetett velük.[66] Az esemény azt jelképezte, hogy a kisebbségeket a legfelső vezetés az állami élet fontos tényezőinek tartja.

A már említett Kassai-tanulmány utószava első helyen, de csak másodlagos súllyal foglalkozott a magyarországi kisebbségekkel, a fő hangsúlyt a határok kérdésére helyezte. Ennek a kérdéskörnek egy kivonatolt változata is megjelent, szintén 1959-ben egy *Trianon és Párizs* című brosúrában, amelyet a Magyar–Szovjet Baráti Társaság adott ki, és azt próbálta bizonyítani, hogy az első világháborút lezáró békék „imperia-

lista" aktust jelentettek, míg a második világháború után „demokratikus békét" kötöttek.[67] Az értekezés nagyon keveset foglalkozott a határon túli magyarok kérdésével. Inkább arra koncentrált, hogy a „szocialista" gazdasági integráció békés úton pótolhatja azokat az elcsatolt gazdasági erőforrásokat, amelyeket csak háború útján lehetne visszaszerezni. A kisebbségi problémáról a következőt írta: *„A magyar nép szempontjából az a fontos, hogy minden magyar dolgozó szabad legyen, hogy a szocialista szomszédokkal testvéri békében és állandó, kölcsönös támogatással építhessük a szocializmust."*[68]

1959-től egyáltalán nem jelentek meg a magyarországi sajtóban a határon túli magyarokról szóló koncepcionális cikkek. Nemcsak nem kritizálták már a szomszéd országok kisebbségpolitikáját, de nem is dicsérték.[69] Azaz, nem állították be a határon túli magyarság nemzetiségi intézményrendszerét a szocializmus egyik legfőbb vívmányaként, amit 1957-ben még a leszakadt nemzetrészek szempontjából elzárkózóbbnak tekinthető Baktai-cikk is megtett. Van olyan felfogás, amely szerint a Tanácsköztársaság felértékelése a történelmi jelképek között a kommün 40. évfordulója alkalmából[70] hallgatólagosan Trianon igazságtalanságát is szóvá tette.[71] Én a saját munkám során az ötvenes és hatvanas évek fordulóján ennek semmilyen jelét nem tudtam fölfedezni. Valószínűnek tartom, hogy ez így inkább a hruscsovi integráció bukása után lehetett igaz.

Jelentősen könnyítette az utazást a szovjet tábor országaiba (a Szovjetunió kivételével), s ezért a magyarországi kisebbségek és a romániai illetve, csehszlovákiai magyarok anyaországukkal való természetes érintkezéséhez járult hozzá 1961. március 31-én a 10/1961. számú kormányrendelet az útlevelek kiadásáról.[72] Ez persze nem kedvezményezte az anyaországi kapcsolattartás szempontjából sem azokat a németeket, akik rokonait az NSZK-ba telepítették, sem a kárpátaljai, sem a jugoszláviai magyarokat.

1962-ben Püski Sándor vezetésével írók petícióval fordultak az MSZMP vezetéséhez, hogy lépjen föl az erdélyi magyarság sérelmei ellen. Az alkalom kedvező lehetett volna a kádári vezetés számára, hiszen ha akárcsak hallgatólagosan is megtűri a beadványt, akkor megpróbálhatta saját nemzeti legitimációját alapozni erre. A petícióból per lett, és igen súlyos (3-4 éves börtön) ítéleteket osztottak ki.[73] Ezzel a hivatalos Magyarország nagyon határozottan kinyilvánította, hogy a határon túli magyarok ügyének kezelésébe nem tűr a társadalom részéről semmiféle beleszólást.

A határon túli magyarok kérdésének kiszorulása a médiából s egyidejűleg az utazási könnyítések azt jelentették, hogy virtuális képüket ekkortól kezdve a természetes érintkezés helyettesítette. Ez a kisebbség számára kétségtelenül előnyös cserének mondható, de az is igaz, hogy a turizmus elsősorban a Tátrába, a tengerpartra stb. irányult, s csak azok jutottak el a magyar vidékekre, akik amúgy is érdeklődtek a magyar kisebbség iránt. Persze 1957–1958-ban a tájékoztatás is gondosan szűrte, hogy melyik réteghez mennyi információ juthat a végekről (hiszen a különböző lapokat különböző rétegek olvasták), de azért az elvileg akárki számára elérhető volt.

III.2.1 Kisebbségpolitikai viszony a német nyelvterülettel

Az 1956-os forradalom leverése után látványosan megnőtt azoknak a németeknek a száma, akik kérvényezték önkéntes áttelepülésüket. Ennek megadására legfőképpen azok a németek számítottak, akik 1945 után a Vajdaság területéről menekültek Magyarországra.[74] Az Elnöki Tanács titkársága Kristóf István vezetésével 1959. március 12-re külön tanácskozást hívott össze az ő ügyükben, amelyen az a határozat született, hogy mindenkit egyénileg kell elbírálni, s azokat is, akik kérelmét az automatikus kiutazási engedélyre elutasítják, értesíteni kell, hogy lehetőségük van kivándorló útlevélért folyamodni.[75] A betelepült németeket tehát legkevésbé sem marasztalták.

1959-ben a második világháború után kitelepített délkelet-európai németek („dunai svábok") világtalálkozót tartottak Salzburgban. Az MNDSZ főtitkára, Wild Frigyes, a *Belpolitikai Szemlé*ben 1959-ben a „Drang nach Osten" jelentkezésének minősítette az eseményt, hűségnyilatkozatával elhárítva a hazai németek bármiféle felelősségét a rendezvényért. Ugyanakkor érthetőnek, de nacionalista túlkapásokban bővelkedőnek minősítette a németek háború utáni üldöztetését. Jelenlegi lojalitásukat a kulturális intézményekből, politikai képviseletükből és a német falvak jólétéből vezette le. Ezt így foglalta össze a véghangsúlyt adó, utolsó mondatban: *„Nemzeti hagyományaik tiszteletben tartása* mellett *egyenjogú polgárai az országnak, és munkájukkal, politikai aktivitásukkal a szocializmus eszménye mellett tesznek hitet."* [Kiemelés: Sz. Á.][76] Ellentétben tehát a párthatározat szellemével, a kisebbségi lojalitás feltételeül (bár teljesülő feltételeül) szabta a nemzetiségi különállás és kultúra tiszteletben tartását.

1962. február 24-én Tolna megye országgyűlési képviselői tanácskoztak Bonyhádon a nemzetiségi kérdésről. Megállapították, hogy e kérdés a megyében megoldódott, hiszen *„a németek ugyanúgy használják politikai, gazdasági és kulturális jogaikat, mint a többi állampolgár”.*[77] A kisebbségpolitika célját tehát az egyenjogúsításban, azt pedig a politikai aktivitásban jelölték meg. 1962 áprilisának legvégén Wild Frigyes Veszprém járás pártfunkcionáriusainak tartott kisebbségpolitikai előadást. Két provokatív kérdést is kapott a németségnek a hazai társadalomba való integrációjáról és anyaországi elkötelezettségéről. Azzal védekezett, hogy a németek jól tudnak magyarul, és magukénak vallják a magyar kultúrát. Ezzel elismerte, hogy a politikai lojalitás feltétele a kulturális integráció. Kijelentette: a hazai németek büszkék arra, hogy anyaországukban, az NDK-ban ugyanaz a politikai rendszer uralkodik, mint Magyarországon. A nyugati anyaországról azonban nem beszélt.[78] 1962 júniusában Wild Frigyest állami békedíjban részesítették,[79] ami bizonyára nemcsak az ő szolgálatait jutalmazta, hanem valószínűleg azt is jelezte, hogy az állam nem ítéli el a hazai németeket az NSZK–NDK közötti feszültségek miatt. 1962 nyarán a *Neue Zeitung* vitát kezdeményezett arról, hogy érdemes-e a magyarországi helységek német nevét használni, majd – a másik három nemzetiségi újság gyakorlatához hasonlóan – maga is megkezdte az anyanyelvi névhasználatot.[80] Az újság tudósított arról a botrányról, hogy két megnevezetlen faluban a helyi hatóságok leszedették az MNDSZ német nyelvű plakátjait.[81] Ezek az esetek, a nyilvános német nyelvhasználat demonstrálása, a németség nyelvi, tehát közösségi egyenjogúsítását hivattak bizonyítani.

A „dunai svábok” salzburgi találkozója kapcsán a KÜM 1959-ben egyeztetett a jugoszláv nagykövetséggel. Abban maradtak, hogy mindkét fél fasiszta és irredenta gyűlésnek fogja az eseményt nyilvánítani a sajtóban.[82] Alighanem ez volt az első közös jugoszláv–magyar kisebbségpolitikai fellépés. A svábtalálkozó elítélésére a sajtóban Magyarországon az MNDSZ képviselői vállalkoztak, úgyhogy a propaganda rögtön mentesítette is a hazai kisebbséget a kollektív felelősség alapjától.[83] 1960-ban az NSZK kormánya a valóságos költségeket messze meghaladó támogatást ajánlott fel a kelet-európai országoknak a német katonasírok felújítása és gondozása fejében. Csehszlovákia azonnal elutasította a bonni ajánlatot, de megértést tanúsított Magyarország óvatosabb állásfoglalása iránt. A magyar KÜM viszont ígéretet tett, hogy tekintettel a szudétanémet kérdésre, nálunk is elhanyagolják a sírokat. Belső

használatra viszont úgy fogalmaztak, hogy *„mi ezt az ügyet húzzuk és fektetjük”.*[84] Magyarország tehát a felszínen élesen szembehelyezkedett a németek nyugati anyaországával, a kulisszák mögött viszont, illetve a németséget illetően igyekezett nem élezni a viszonyt. 1960 májusában a KÜM arra utasította a berlini nagykövetséget, hogy tájékozódjon az NDK törődéséről a határon túli német kisebbségekkel.[85]

A keletnémet rendőrség Központi Művészegyüttese 1959 októberében Magyarországon járva Magyarbóly lakosságát is meglátogatta. Erről a magyar sajtó is számot adott.[86] 1960-ban csak a német újságban tudósítottak arról, hogy Kőszeg német gimnáziumában egy keletnémet művészküldöttség tett látogatást.[87] Pécsett egy könyvesboltban külön német könyvespolcon adták el az igen nagy számban importált, NDK-ban kiadott könyveket. Ennek a sajtó is igyekezett reklámot csinálni, keseregve a vevők alacsony száma miatt,[88] aminek bizonyára a könyvek színvonala lehetett az oka. A két évtized fordulóján (1959, 1961, 1962) a németek hivatalos vagy félhivatalos képviselői részéről számos olyan nyilatkozat hangzott el, amelyben a kisebbség szolidaritásáról biztosította az NDK kormányát a fel-felerősödő NSZK–NDK nemzetközi konfliktusban. Az Országgyűlés 1961-es őszi ülésszakát többek közt Wild Frigyes ilyen tárgyú felszólalása nyitotta meg.[89] A hűségnyilatkozatok a hazai németek esetében tehát a szovjet megszállás konszolidációja után is folytatódtak, nyilván azért, mert potenciális felelősségük folyamatosan fennforgott. A német kisebbség ügye egyértelműen az NSZK–NDK-viszony hatása alatt állt. A hazai németség hűségnyilatkozatai Magyarországon 1959 után is megteremtették azt a fiktív valóságot, amely kollektív felelősségük ellen szólt, sőt amelynek alapján lépések történtek nyelvi egyenjogúságuk (mármint a többi elismert nemzetiséghez képesti egyenjogúságuk) még mindig fennálló csorbáinak korrigálására.

A már többször emlegetett két Kassai Géza-tanulmányt még egy szempontból föl kell idéznünk: 1945 után első ízben (s évtizedekig utoljára) állást foglaltak a burgenlandi magyarokról: *„Vajon miért nem beszélnek a nacionalisták a mintegy 100 000* [sic!] *burgenlandi magyarról? Az ok világos: Csehszlovákia, Románia szocializmust építő ország, testvéri államok. Burgenlandot a kapitalista Ausztriához csatolták a békeszerződések. […] A burgenlandi magyarok kérdését mi, kommunisták sem bolygatjuk, mert igazi jó szomszédai kívánunk lenni Ausztriának is.”*[90] A kérdés puszta felvetésén kívül feltűnő a durván eltúlzott számadat, hiszen 100 000 ma-

gyar sosem élt Burgenlandban. Ez a túlzás éles ellentétben állt azzal, hogy a szerző a magyar külpolitika nevében, nyilvánosan lemondott az ausztriai magyar kisebbség érdekképviseletéről. Az általánosítás is fontos volt: az „igazi jó szomszédság" feltétele a kisebbségi kérdés elhanyagolása. Ennek ellenére a hidegháborús viszonyok között a kérdés puszta publikálása korántsem hatott baráti üzenetként Ausztria felé. Világosan érthető, hogy Magyarország alapvetően elégedetlen a burgenlandi magyarok sorsával, s ha Ausztria nem törekszik következetesen a jó szomszédságra, akkor ezt a problémát is föl lehet vetni. Nem tanulmányoztam a bécsi nagykövetség iratait, úgyhogy nem zárhatom ki, hogy valamilyen diplomáciai előzmény állt a publikáció hátterében.[91]

Bizonyára nem teljesen véletlenül esett éppen erre az időszakra (1960) a kismartoni püspökség felállítása, amellyel megszűnt Burgenland immár negyven éve tartó átmeneti egyházigazgatási státusa, s véglegesen integrálódott az osztrák egyházszervezetbe. Ez tekinthető a tartomány ausztriai integrációjában az utolsó (s a hagyományos, túlnyomóan katolikus vidék szempontjából igen nagysúlyú) állomásnak. Az új egyházmegyében – tekintettel a tartomány magyar hagyományaira – fontos tisztségeket bíztak magyar papokra, még a püspöki széket is velük töltették be.[92]

III.2.2. Román–magyar nemzetiségpolitikai viszony

Olyan általános politikai koncepció, amely kifejezetten a magyarországi román kisebbségre vonatkozott volna, tárgyalt korszakunk során nem létezett sem Magyarországon, sem Romániában. A *Népszava* 1959 februárjában, nem sokkal a párthatározat után kiemelte, hogy a hazai románok jogait a nemzetiségi tannyelvű iskolák létrehozásával garantálták.[93] Figyelemre méltó az a tisztelettel teljes modor, amellyel a többségi újságok – mind a megyei, mind az országos pártlap – a hazai, modern román sajtótermékek első megjelentetésének tizedik évfordulójára hívták fel a figyelmet. Talán nem véletlen, hogy éppen a román újság került ilyen rivaldafénybe: annak a nemzetiségnek a párt kezében tartott és irodalmi nyelven kiadott lapja, amely nemzetiség a felkelés alatt önálló, tájnyelvű újságot próbált kiadni. A *Népszabadság* – ellentétben a *Békés Megyei Népújság*gal, amely sokkal nagyobb számban került a románok kezébe – a román iskolák fennállásának jubileumát is megemlítette.[94]

A párt központi lapja 1961. augusztus 31-én újra visszatért a román oktatásra, kiemelve, hogy összesen 24 román tannyelvű és nyelvoktató iskola működik hazánkban.[95] Ez csúsztatás volt, hiszen, mint látni fogjuk, másnap az eleddig román tannyelvű iskolák helyett is kétnyelvűek kezdték meg működésüket. Igaz, hivatalosan ezeket román tannyelvűnek nevezték.

1959. január 22-én az alföldi román falvakban ünnepélyesen megemlékeztek Románia államiságának százéves fennállásáról.[96] Ez annyiban különbözött a korábbi hasonló eseményektől, hogy eddig a szomszéd ország szocialista jellegű ünnepeibe (felszabadulás, Magyarországot felszabadító román katonák sírjának megkoszorúzása stb.) vonták be a kisebbséget, ezúttal viszont az organikus román nemzeti ünnepet vették bele a hazai románság hivatalos jelképtárába. Továbbra is folyt a diákcsere Gyula és Kolozsvár egy-egy román iskolája között.[97] Románia felszabadulásának megünnepléséről a hazai román falvakban 1962-ben a magyar nyelvű sajtó is megemlékezett.[98]

A korszakunkban megjelenő román sajtó számos cikke, tudósítása foglalkozott az alföldi románság és Románia kapcsolataival. Ez jól jelezte, hogy a magyarországi vezetés nemhogy nem ellenzi, de inkább támogatja a román kisebbség kapcsolatait és főként azonosulását anyaországával. 1963-ban viszont hirtelen teljesen megritkultak az ilyen tematikájú híradások.[99] A hazai románok és anyaországuk virtuális kapcsolatának központi szervezése ilyen módon végig kitartott a hruscsovi integráció alatt, annak csődjével egyidejűleg azonban ez a jelenség megszűnt.

A kommunista politikai rendszerben általában ügyeltek arra a formaságra, hogy előbb hirdették meg valaminek az ideológiáját, majd a deklarált elvekre hivatkozva különböző intézkedéseket hoztak, amelyek a kisebbségpolitikában elsősorban a nemzetiségi intézményrendszert érintették. Az erdélyi magyarság helyzete ebből a szempontból sajátosan alakult az utolsó ötvenes évben. Romániában ugyanis az ideológiai megnyilvánulások és a román–magyar kisebbségpolitikai viszony diplomáciai összefüggései is egyetlen kardinális intézményrendszeri intézkedés körül forogtak. Ez nem volt más, mint a Bolyai Tudományegyetem megszüntetése (formailag a kolozsvári román egyetemmel való összeolvasztása), amelyet Bukarestben 1959. február végén határoztak el, és Kolozsvárott őszig következetesen végrehajtottak.

Magával az egyetemegyesítéssel az intézményrendszert tárgyaló alfejezetben fogunk foglalkozni. Ki kell azonban térnünk a kérdés ideológi-

ai vonzataira. A két egyetem egyesítésével kapcsolatban 1959 márciusában egymást érték a központilag szervezett kolozsvári diákgyűlések, amelyek feladatául azt szabták, hogy helyeslésükről biztosítsák a reformot. Ezeken a gyűléseken két jelszó uralkodott: a küzdelem a „nacionalista elszigetelődés" ellen és a „román–magyar testvériség".[100] Mindkét jelszó a Románián belüli román–magyar viszonyt illette. Ezek a gyűlések abban különböztek az 1957-ben, majd 1959–1960 során közzétett magyarországi tanulmányoktól és publicisztikáktól, hogy Magyarországon még a szerzők között is akadtak valószínűleg olyanok (s hát még az olvasók között!), akiknek fogalmuk sem volt az egész ideológiai offenzíva végcéljáról, pontos következményeiről az intézményrendszerben. Kolozsvárott ezzel szemben 1959 márciusában mindenki világosan tudta, hogy a tét a Bolyai Egyetem. Egyáltalán nem számított titoknak, hogy a „nacionalista elszigetelődés" maga a nemzetiségi egyetem, míg a román–magyar testvériségen az egyetem megszüntetését vagy legalábbis beolvadását kell érteni. A jelszavak ugyanazt a fogalomtársítást tartalmazták, és ugyanazt az alternatívát hirdették meg, mint a magyarországi újságcikkek és tanulmányok: a kisebbség vagy testvériségben él a többséggel, azaz feladja mindenfajta önállóságát, vagy megpróbálja megőrizni saját intézményeit, azaz feszültséget gerjeszt.

Minden bizonnyal ennek az ideológiának az egyértelmű kisebbségellenességét is próbálta palástolni, hogy 1959 januárjában Kolozsvárott (éppen Kolozsvárott) néhány román diákot letartóztattak, amiért január 5-én, a román fejedelemségek egyesülésének 100. évfordulóján engedélyezetlen ünnepséget rendeztek, és nemzeti hórákat énekeltek.[101] (Ugyanezt az ünnepet a magyarországi románokkal legálisan ünnepeltették meg.) Ezt az esetet úgy állították be Bukarestben, hogy a hatalom a „román nacionalizmus" ellen is fellép.

A Bolyai Tudományegyetem bölcsészkarának tudományos tanácsülése 1959 májusában „megvitatott" két egyetemi jegyzetet: Szigeti József *A régi magyar irodalom története* és Jancsó Elemér *A magyar irodalom a felvilágosodás korában* című előadásait. Erről a sajtó is tudósított. A két szerző-oktató jelenlétében az egyetem vezetése elsősorban azt kritizálta, hogy a jegyzetek szövegében hemzsegnek az olyan kifejezések, mint nemzet, haza, hazafiság, függetlenség, nemzeti kultúra, nemzeti érdek, magyarság, szabadságharc stb.[102] Az ülés fő mondanivalója az volt, hogy a hazafiságra, magyar nemzeti összetartozásra utaló kifejezéseket szűrni kell a nemzetiségi oktatásból.[103] Ezzel részben a nemzetiségi intéz-

ményrendszer funkcióit határozták meg, részben viszont az erdélyi magyar kulturális elit mozgásterét határolták be.

Az *Utunk* 1959. július 30-án közölte Demeter János cikkét a román–magyar testvériségről. A szerző hosszan és vastag betűvel szedve idézte Gheorghiu-Dej beszédét, amelyet 1952-ben a MAT létrehozásakor a parlamentben mondott. Azt a részt emelte ki, amelyben a főtitkár a MAT-ról mint a román–magyar együttélés alapvető intézményéről beszélt.[104] A maga idejében ezt úgy kellett érteni, hogy a kisebbségi jog útján az autonómia teszi lehetővé a békés együttélést Romániában.[105] Szövegösszefüggés nélkül azonban az idézet úgy hangzott, mintha a MAT feladata az lenne, hogy biztosítsa a területén elő etnikumok békességét.

A hatvanas évek elején a „testvériség" jelszava mellé újra kezdett felzárkózni a „nemzetiségi egyenjogúság" hangoztatása, amely elsősorban a kisebbségek által lakott régiók gazdasági „felzárkóztatását", azaz iparosítását kellett érteni. A romániai ideológiában tehát továbbra is folytatódott a forradalom alatt megmutatkozó, valóságos interetnikus összefogás helyettesítése egy fiktív testvériség hangoztatásával. A kétféle „testvériség" maga volt a tűz és a víz. Míg a valóságos annak idején szinte tüntetően respektálta a kisebbség közösségi alanyiságát, addig a mondvacsinált a nemzetiségi különállásban jelölte meg a „testvériség" akadályát.

1959 legelején a bukaresti magyar nagykövetség arra hívta fel a központ figyelmét, hogy a Kádár-látogatás óta a magyarok megítélése és kezelése Romániában rohamosan romlik.[106] Magyarország nem reagált a jelentésre. A román központi pártlap, a *Scînteia* 1959. március 21-én terjedelmes cikkben emlékezett meg a Magyar Tanácsköztársaságról. A cikk még arról is említést tett, hogy a kommunista magyar hatalom megdöntésében Románia csapatai is részt vettek – de az a „burzsoá" Románia volt. Ennek kapcsán a *Scînteia* a román–magyar testvériséget – ez esetben a két országét – propagálta.[107] Ugyanekkor a magyarországi megemlékezéseken részt vevő román küldöttség azzal tért haza, hogy a magyar kommunisták – szerintük szándékosan – sehol sem említették a román részvételt a vörös forradalomban, viszont annál többször hivatkoztak az interveniáló, fehér román hadseregre.[108]

Keleti Ferenc nagykövet 1959. április 3-án drámai hangú levélben tájékoztatta a Külügyminisztériumot Fazekas János teljes elkeseredéséről az egyetemegyesítés miatt. A levél másolatát a Külügyminisztérium továbbküldte a legfelsőbb pártvezetésnek, olyan személyiségeknek, mint

Kádár János, Münnich Ferenc, Kiss Károly és Szilágyi Dezső.[109] A hónap végén a nagykövet egy immár higgadtabb jelentésben, de továbbra is nagyon elítélően nyilatkozott az iskolareformról, s különösen is annak ideológiai előkészítéséről. Azt vetette a román kulturális vezetés szemére, hogy az tendenciózusan értelmezi Lenin nemzetiségpolitikai útmutatását. Az iratot a KÜM-ben soron kívül kezelték.[110] Közvetlenül egyik levélre sem reagált a magyar pártvezetés. A hírek azonban nem csak diplomáciai úton terjedtek. Mivel az iskolaegyesítésből Erdélyben nem csináltak titkot, az anyaországi közvélemény mérvadó része személyes kapcsolatokon keresztül is hamar értesült arról, hogy mi folyik a határ túloldalán. A budapesti pártközpont pontosan érzékelte az értelmiség felháborodását, de nem tudott mit kezdeni vele.

Amikor májusban Dögei Imre földművelésügyi miniszter Romániában járt, hazatérve arról tájékoztatott többeket, hogy az erdélyi magyarok sírva mesélték neki az eseményeket. Júliusban Kállai Gyula szigorúan titkos úton Bukarestbe látogatott, ahol hosszas tárgyalást folytatott Nicolae Ceauşescuval és Răutuval. A találkozót a magyar fél kezdeményezte. A román tárgyalófelek Kállainál sérelmezték Dögei kijelentéseit, amelyekről sokkal bővebb értesülésekkel rendelkeztek, mint a magyar tárgyalódelegáció. Kállai, megjelölve küldetése célját, kifejezte azt is, hogy Magyarország Románia belügyének tekinti a nemzetiségi iskolakérdést, és ezért nem kíván beleavatkozni, meg azt is, hogy a magyar pártvezetés helyesli és egyetért a két egyetem egyesítésével. (E két megállapítás logikailag kizárta egymást, amivel azonban a román tárgyalópartnerek legkevésbé sem zavartatták magukat.) Kállai részletes tájékoztatást kért az iskolareformról annak érdekében, hogy elcsitíthassák a magyarországi indulatokat, amelyeket a román kisebbségpolitika keltett. Mondandójában a román fél legfeljebb annak feszegetését érezhette sérelmesnek, hogy az egyesített egyetem tényleg biztosítani fogja-e az anyanyelvi oktatást. Ez utóbbira Ceauşescu alig felelt többet, mint azt, hogy igen, Răutu viszont a valósághoz valamivel jobban közelítve elismerte, hogy a tárgyaknak csak mintegy harmadát fogják magyar nyelven előadni. Mindketten elfogadhatatlannak minősítették, hogy a magyar kormányzat meg akarja győzni az elégedetlenkedőket, ahelyett hogy adminisztratív intézkedésekkel tenne „rendet” köztük – fellépve a „nacionalizmus” ellen. Ceauşescu megrótta a magyarországi propagandát, amiért az csak az 1947-es békeszerződéssel igazolta Erdély Romániához tartozását, ahelyett hogy arra helyeznék Magyarországon a hangsúlyt,

hogy a régió többségi lakossága román. A román delegáció, amelyben többnyire Vass Gizella képviselte a legradikálisabb álláspontot, erősen kritizálta Keleti Ferenc nagykövet tevékenységét.[111]

1959. november 5-én a belgrádi román követség egyik attaséja megkereste a magyar nagykövetséget, és beszámolt Románia elégedetlenségéről a vajdasági románok sorsa miatt.[112] Lehetséges, hogy a román vezetés Jugoszláviában elképzelhetőnek tartotta a közös kisebbségpolitikai fellépést. Abból azonban, hogy a magyar nagykövetség teljesen negligálta az ügyet, inkább úgy tűnik, hogy provokációra gyanakodtak. A bukaresti magyar nagykövetség iratai között 1960-tól a korábbiaknál sokkal kevesebb nyomát látni a kisebbségpolitikai érdeklődésnek. Igaz, későbbi nyugati feltételezések a magyar kisebbségi intézményrendszer átalakításával hozták összefüggésbe Münnich Ferenc, Marosán György és Rónai György 1961 januárjában tett bukaresti látogatását,[113] de ennek semmilyen nyomát nem látni a követségi iratokban. Feltételezem, hogy inkább Románia és a KGST ekkor már javában körvonalazódó feszültsége lehetett a tárgyalások középpontjában.[114]

A nagykövetség 1961 júniusában küldött újra releváns kisebbségpolitikai tárgyú jelentést Budapestre, ezúttal csak II. osztályú titkári szignóval. A jelentés eredeti változata lelkesen támogatta a romániai nemzetiségpolitikai intézményrendszer immár két éve folyó reformját. A végleges szöveg, ugyan a piszkozaton csak néhány szót változtattak, de sokkal árnyaltabbá vált. Ellentétben az első fogalmazvánnyal, éreztette, hogy az alkotmányban rögzített kisebbségi jogokat az intézményrendszer egyáltalán nem váltja valóra.[115] 1963. november 25-én Bukarestben Takács Lajos jogászprofesszor, az egykori Bolyai Tudományegyetem (1957–1959) utolsó rektora kissé konspiratív módon, panaszkodva tárta a magyar nagykövetség II. osztályú titkára, Németh József elé az erdélyi magyarság helyzetét, majd ebből következtetésként azt a kérést vonta le, hogy Magyarország ne avatkozzon be, mert a problémákat helyben kell megoldani. Németh József erre kifejtette neki: *„Az irányelvek szigorúan előírják számunkra azt is, hogy soha semmiféle formában nem szabad az RNK belső ügyét képező témába beleszólni, még kevésbé az itt élő magyar nemzeti kisebbség érdekvédelmezőjének hinni magunkat. Ezeknek az irányelveknek a megtartását a mi feleteseink állandóan, konkrét kérdésekkel kapcsolatban is ellenőrzik.”*[116] Lehet, hogy a diplomata provokációtól tartott, de a válasz nagyon határozottan a kisebbségi kérdést belügyi tabunak tekintő ideológia je-

gyében fogalmazódott meg. Ez az eset persze már szorosan vett korszakunk elmúltával történt.

A magyar diplomáciának egy része igen kritikusan szemlélte, hogy mi történik a romániai magyarsággal. Ez a kör azonban csak az egyik opciót képviselte, a másik, a domináns vagy a be nem avatkozást hirdette, vagy passzívan szemlélte, vagy kifejezetten támogatta a román nemzetiségpolitikát.

Magyarországon 1959 januárjában egyetlen említés sem történt Erdélyről az *Élet és Irodalom*ban (pedig 1958 végén ez volt az egyetlen lap, amely az erdélyi magyar kulturális életről többé-kevésbé rendszeresen híreket adott közre), s ez így maradt szinte egész februárban és márciusban. Ez épp az az időszak volt, amikor Romániában bejelentették a Bolyai Egyetem megszüntetését, és megrendezték az ezt igazoló tömeggyűléseket. Feltűnő azonban, hogy a hallgatás már január elején elkezdődött, pedig a romániai közvélemény érintett része csak február végén értesült a döntésről.

Áprilistól újra megjelent egy-egy kulturális hír Erdélyről az *Élet és Irodalom*ban, de már sokkal ritkábban és tartalmatlanabbul, mint korábban. Olyan híreket hoztak, mint az, hogy Shakespeare-darabot játszik a szatmárnémeti színház,[117] Bukarestben vendégszerepelt a petrozsényi magyar színtársulat,[118] vagy hogy a kolozsvári és a nagyváradi magyar színház után a marosvásárhelyi is játszani kezdte Visnyevszkij *Optimista tragédiá*ját.[119] Úgy tűnik, a szerkesztőség lecsapott minden közölhető erdélyi témára, ilyenből azonban kevés akadt. A *Röviden* című rovatban, ahol e kurta utalások megjelentek, a hír nagybetűs kezdősora mindig az erdélyi referenciát emelte ki, azaz a szerkesztőség kifejezetten felhívta az olvasó figyelmét, hogy itt most Erdélyről olvashat. Ősszel azonban már egész ritkaságnak számítottak az ilyen erdélyi hírek.

1960. január 8-án viszont kiemelt helyen foglalkozott az újság azzal, hogy megszületett az egyezmény egy román–magyar Petőfi-dokumentumfilm erdélyi forgatásáról.[120] Ugyanezen a napon tájékoztatott arról is, hogy Apáca községben ünnepséget tartottak Apáczai Csere János halálának 300. évfordulója alkalmából.[121] Ez volt a *Röviden* rovat utolsó megjelenése. Ekkortól kezdve megszűnt, s vele együtt a rendszeres határon túli (főként erdélyi) kulturális hírek is eltűntek az újságból. 1960 áprilisától újra több romániai témájú tudósítás jelent meg az *Élet és Irodalom*ban, ezek azonban már nem az erdélyi magyarságra, hanem kifejezetten a román kultúrára, illetve a gazdasági eredményekre hívták föl

a figyelmet. Nyár elején Földeák János írt cikket az Írószövetség delegációjának romániai látogatásáról. A cikkből nem derült ki az, hogy Marosvásárhelyen is jártak.[122] Ugyanerről egy hónappal később (az uborkaszezon közepén) Fodor József írását közölték, aki publicisztikája második részében megemlítette a MAT székhelyén tett látogatást, sőt még azon is kesergett, hogy Magyarországon a nyugati sajtótermékek ismertebbek, mint az erdélyiek.[123] Cikkének feltűnő késlekedése mögött nyilván az állt, hogy nem tűnt biztosnak az ilyen gondolatok közölhetősége. Jellemző, hogy a cikk első része az újságszerkesztésben mindig kiemelten fontos 3. oldalon a román gazdaság eredményeiről értekezett, s a kisebbségi témájú második rész a sokkal kisebb jelentőségűnek számító 4. oldalon kapott helyet.[IV] Az ő cikke után gyakorlatilag teljesen eliminálódott a téma a hazai tájékoztatásból.

Eközben az erdélyi *Utunk* Krónika című rovata időről időre említést tett arról, ha Magyarországon valamilyen formában felszínre került az erdélyi kultúra: jelezték az 1958 decemberében az *Élet és Irodalom*ban közölt Kós Károly-interjút,[124] a *Budai Nagy Antal* margitszigeti bemutatását stb. 1959 áprilisában és szeptemberében *Színházi levél Budapestről* címmel közölték Illés Jenő és Dános Miklós írását.[125] A kisebbségi irodalmi hetilap szerkesztősége tehát 1959 folyamán elég határozottan utalt az erdélyi magyarság kulturális kötődésére a kommunista politikai rendszerű anyaországhoz, és ezt a hatalom – legalábbis megtűrte.

III.2.3. Csehszlovák–magyar nemzetiségpolitikai viszony

Olyan általános politikai koncepció, amely kifejezetten a magyarországi szlovák kisebbségre vonatkozott volna, tárgyalt korszakunk során nem létezett sem Magyarországon, sem Csehszlovákiában. 1959-től a magyar nyelvű sajtó hasábjairól szinte teljesen eltűntek a magyarországi szlovákokra és különösen is a szlovák intézményrendszerre vonatkozó cikkek. A kisebbségi szlovák nyelvtanulás lehetőségeiről viszont 1959 őszén mind a többségi, mind a nemzetiségi nyelvű sajtó bőven tájékoztatott.[126] A hazai szlovák újság 1960-ban háromszor is foglalkozott a (cseh)szlo-

[IV] Az újságszerkesztésben a páros számú oldalak pozíciója mindig sokkal gyengébb a páratlannál, kivéve a mindig páros számú utolsó oldalt, amely a címlap után a legelőkelőbb hely.

vákiai magyarokkal. Év elején egy írás a szlovákiai (nem csehszlovákiai!) magyarok kulturális felvirágzásáról adott hírt.[127] Nyáron egy cikk általánosságban mutatta be a csehszlovák (nem szlovák!) kisebbségpolitikát,[128] majd év végén egy újabb írás a csehszlovákiai magyar sajtó fejlődését elemezte.[129] A *L'udové Noviny* korábban egyáltalán nem, 1960-at követően pedig csak egyszer, 1964-ben tudósított a felvidéki magyarokról.[130] Lehet, hogy ez a hírbőség az egy évvel korábban elfogadott SZLKP-határozattal függött össze. Ettől eltekintve azonban a szlovák lap annál is ritkábban foglalkozott az anyaországi kapcsolatokkal (évente egyszer-kétszer), mint a szovjet megszállás konszolidációja alatt.

A szlovák lapban nemcsak politikai, hanem irodalmi téren is változások álltak be. A *L'udové Noviny* 1960-tól egészen a hetvenes évek közepéig nem közölte a tótkomlósi fiatal szlovák költő, Pavel Samuel verseit, jóllehet Samuel 1955-ben elnyerte a lap elődje által hirdetett irodalmi pályázat első és harmadik díját.[131] A magyarországi szlovák kérdés háttérbe szorulására bizonyára hatott a csehszlovákiai szlovák kérdés alakulása.

A munkásmozgalmi múlt megünneplése tárgyalt korszakunkban politikatörténeti szempontból nem közömbös, hiszen a munkásmozgalmi háttér papíron a hatalom legitimitását szolgáló fontos tényezők egyikét képezte. Meg kell tehát említenünk, hogy 1959-re esett a Magyar és a (hozzá kapcsolódó) Szlovák Tanácsköztársaság 40. évfordulója. Nem találkoztam arra vonatkozó híradással, hogy a magyarországi szlovák intézményekben akár a magyar kommün ünneplésével egyszerre, akár külön megemlékeztek volna annak szlovák párhuzamairól. Ez éles ellentétben állt azzal, hogy a román kisebbség hivatalosan minden lehetséges alkalommal megünnepelte Románia hivatalos ünnepeit. Pedig – az 1956-os forradalom tapasztalatai szerint – a román kisebbség semmivel sem kötődött erősebben Romániához, mint a szlovák kisebbség Szlovákiához. Mi okozta ezt a különbségtételt? Ennek megválaszolásához át kell tekintenünk a szlovák–magyar kapcsolatokat, s ami ezeket leginkább determinálta, Szlovákia helyzetét.

Szlovákiában a magyar főkonzul javaslatát, hogy Pozsonyban államilag emlékezzenek meg a magyar kommün 40. évfordulójáról, a szlovák pártvezetők szintén hűvösen fogadták, félve, hogy ez elhomályosítaná a Szlovák Tanácsköztársaság emlékét. Váratlanul mégis igen komoly rendezvénysorozattal emlékeztek meg összevontan március 21-éről és április 4-éről.[132] Áprilisban Garamberzence határában a magyar főkonzul

jelenlétében egyszerre koszorúzták meg 12 magyar vöröskatona (1919), 12 szlovák nemzeti felkelő (1944) és három francia katona síremlékét.[133] Ez ellenkezett azzal a szlovák történelemszemlélettel, amely mindent szlováknak tekint, ami Szlovákia területén történt. Júniusban egy szlovák szerző úgy írt a prágai magyar *Pártélet*ben a Szlovák Tanácsköztársaságról, mint a Magyar Tanácsköztársaság szerves részéről.[134] Végül tehát a 40. évfordulón Szlovákiában nem kerülték meg a magyar referencia emlegetését, aminek az a megfontolás állhatott a hátterében, hogy a közvetlen szlovák–magyar munkásmozgalmi kapcsolatok a szlovák kommunisták Prágától önálló előéletét bizonyították. A Szlovák Tanácsköztársaság eperjesi megünneplése június 21-én nagyon szerényre sikerült, és a magyar főkonzult sem hívták meg. A szovjetet meghívták, el is ment, beszédet is mondott. Az SZLKP főbb vezetői viszont távolmaradtak. Karol Bacílek például Albániába utazott üdülni. Ugyanezen a napon Dévény mellett 150 000 résztvevővel a szlovák–cseh testvériség napját tartották meg, amelyre a legfontosabb vezetők is ellátogattak Prágából.[135] Az évfordulót úgy szervezték meg, hogy minél inkább háttérbe szoruljon a szlovák nemzeti alanyiságot alátámasztó munkásmozgalmi hagyomány.

A korábbi évektől eltérően 1959. április 4-én a pozsonyi magyar főkonzul sem szlovákul, sem magyarul nem mondhatott beszédet a rádióban.[136] Novemberben a Magyar Országgyűlés küldöttségének látogatása a prágai központosítás feltétlen elismerését éreztette, hiszen a delegáció Prágában kezdte s ott is fejezte be programját.[137] Ekkoriban az a hír járta, hogy az új budapesti csehszlovák nagykövet Besztercebánya kerület első titkára, Pavol Tonhauser lesz,[138] aki 1957-ben a közvetlen szlovák–magyar kapcsolatok egyik fő szervezője volt. A kinevezést végül a csehszlovák KÜM elvetette, hivatkozva – a rendszer sajátosságaként – Tonhauser túl jó budapesti kapcsolataira.[139] 1960. május 9-én, Csehszlovákia felszabadulásának ünnepén Pozsonyban nem tartottak külön ünnepi fogadást, mint korábban, jelezve, hogy az országnak csak egy fővárosa van.[140]

1960-ban az új, szocialista alkotmányába bekerült, hogy Csehszlovákia a két testvérnép egységes állama. Ez egyrészt továbbra is törvényileg biztosította a csehek és a szlovákok államalkotó pozícióját a nemzeti kisebbségekkel szemben, másrészt viszont az egységesség deklarációja kizárta a föderatív államszerkezetet, sőt még Szlovákia hivatalos autonómiáját is. A szlovákokat a nemzetiségi státus helyett az államalkotó nemzet részévé, de integráns részévé tette. Az új alkotmány kihirdetésé-

től kezdve egyre gyakoribbá vált az olyan megállapítás a propagandában, mi szerint a nemzetiségi kérdés Csehszlovákiában véglegesen megoldódott. A CSKP XII. kongresszusától (1962) kezdve azonban, tehát lényegében a hruscsovi integráció megfeneklésétől, a korabeli magyar diplomácia megfigyelései szerint újra nyíltan is felszínre tört Szlovákia státusának problémája a csehszlovák politikai életben. A szlovák értelmiség és a pártelit köreiben egyre határozottabban terjedt az a nézet, hogy éppen ők vállaltak oroszlánrészt az ország desztalinizációjában.[141] Az ötvenes és hatvanas évek fordulóján tehát a szlovák autonómia erős korlátozását hirdette meg mind a propaganda, mind a jogalkotás. Ez azonban addig maradt megingathatatlan ideológia, amíg a hruscsovi integráció megfeneklésének első jelei nem mutatkoztak.

A szlovák autonómia korlátozásának megfelelően hanyatlottak a szlovák–magyar kapcsolatok is, ami meglátszott a magyarországi szlovákok kulturális életében. Magyarország mindkét szomszédjával, amely a szovjet blokk külső perifériájához tartozott, harmonikus diplomáciai viszonyra törekedett. Az egyik szomszéd állam a román kisebbség anyaországa, Románia volt. Románia és Magyarország jó viszonyát az erősítette, hogy a kulturális propaganda a román kisebbség anyaországi kötődését szorgalmazta, akár a kisebbség akarata ellenében is. A másik szomszéd *állam* viszont nem a szlovákok anyaországa, Szlovákia, hanem Csehszlovákia volt. Csehszlovákiával a jó viszonyt nem a szlovák kisebbség szlovákságának hangsúlyozása szolgálta, hanem épp az, ha a magyarországi kulturális élet nem foglalkozott túl sokat a szlovákokkal.

Egykorú emigrációs megfigyelők mint pozitívumot észrevételezték, hogy a csehszlovák propagandában a magyarok burzsoá nacionalizmusának ostorázását felváltotta a szocialista hazafiság programja. Ezt azzal próbálták magyarázni, hogy a „nacionalista" jelenségek közreadása inkább biztatta, mintsem elriasztotta a magyarokat a hazafiaskodástól.[142] 1959 és 1962 között a szlovákiai magyar újságokban számos cikk panaszkodott amiatt, hogy még mindig kevés a CSKP magyar nemzetiségű tagja.[143] Ez vádként is hangozhatott („passzivitás"), de a kisebbség integrációját is sürgethette, hiszen ahhoz szükség volt a nemzetiségi párttársadalom kiépülésére. A propagandában mind nagyobb mértékben kapott helyet az, hogy a magyarok egyenjogúsításának kiteljesedéséhez szükséges a szlovák nyelv minél mélyebb elsajátítása.[144] 1959 szeptemberében Cselényi László költő így határozta meg a szlovákiai magyar kisebbséget az *Új Ifjúság*ban: *„mi 600 000-en a 13 millióból, csehszlovákiai*

magyarok", jóllehet ekkor még a tájékoztatásban nem terjedt el teljesen a hivatalos statisztika revíziója.[145] A kijelentés merészen hangzott, kérdés azonban, hogy az 1956 novemberében megrostált szerkesztőség merészségből, figyelmetlenségből vagy a hatalmi jóváhagyás tudatában nyomtatta ki.

Prága 1959. június 8-a és 14-e között a Szocialista Kultúra Kongresszusának adott otthont, amely nemzetközi találkozó volt. Felszólalt Párkány környékéről egy kultúrház igazgatója, s magyarul ismertette a kultúrotthon működését.[146] Csehszlovákia tehát a tábor többi országa előtt is a magyar intézményrendszer fejlődésével és a nyelvhasználati jogokkal próbált dicsekedni. 1959 végén hosszas viták folytak arról, hogy Kassa vagy Pozsony adjon-e helyet a Béke Világtanács megemlékezésének Bolyai Jánosról, amelyre 1960. január 26-án került sor. Végül Komárom kapta meg a rendezés lehetőségét. A magyarországi Komárom (egykori Újszőny) is képviseltette magát. Ez is egy olyan nemzetközi rendezvény volt, amelyen Csehszlovákia kifejezetten hangsúlyt fektetett arra, hogy a magyar kisebbséget előtérbe állítsa.[147] A komáromi rendezvény azt érzékeltette, hogy a hatalom nemcsak tűri, ha a média a magyar kisebbséget egy olyan közösségként mutatja be, amely Csehszlovákián belül különálló entitást alkot, és anyaországához is kötődik, hanem maga is kész hozzájárulni egy ilyen kép megerősödéséhez.

Az SZLKP KB 1960. április 11-e és 13-a között speciális szemináriumot tartott a nemzetiségi kérdésről. Itt fő célként (1957-hez hasonlóan) az állami egység jelent meg.[148] Csehszlovákia új alkotmányában a 20. cikkely külön foglalkozott a nemzeti kisebbségekkel, amelyeket nemzetiségeknek nevezett. Garantálta minden állampolgár jogi egyenlőségét, aminek alkotmányos biztosítása Csehszlovákiában igen lényeges áttörést jelentett. Kimondta, hogy *„az állam biztosítja a magyar, az ukrán és a lengyel nemzetiségű állampolgárok anyanyelvi oktatásának és kulturális fejlődésének minden lehetőségét és eszközét".*[149] A felsorolásból kimaradtak a németek. A CSKP KB német anyanyelvű tagja, Bruno Köhler ezt úgy magyarázta, hogy a német kisebbség túl kicsi az önálló intézményekhez, s az idősebb generáció kihalásával problémájuk meg fog szűnni, hiszen a fiatalok mind jól kommunikálnak csehül.[150] Jogilag az alkotmány három nemzeti kisebbséget ismert el: kettőt Szlovákia, egyet Csehország területén. Ez olyan formában történt, hogy a nemzetiségi cikkely előírta a hozzájuk tartozó állampolgárok anyanyelvi művelődésre való jogát, azaz a nemzetiségi intézményrendszer fenntartását. A nemzetisé-

gi intézmény és a kisebbség létének elismerése szorosan összefüggött egymással. Papírforma szerint ugyan személyes – és nem kollektív – jogok jelentek meg a szövegben,[151] valójában viszont az alkotmány éppen az intézményrendszerrel utalt a három kisebbség közösségi alanyiságára. A Bruno Köhler-féle magyarázat ugyanakkor világossá tette, hogy a csehszlovák nemzetiségpolitika kényszerű ténynek és nem fenntartandó értéknek tekinti a társadalom kulturális sokszínűségét.

A csehszlovák sajtó 1960-ban viszonylag nagy hangsúlyt fektetett a nemzetiségi kérdésre. Ebbe, főként az alkotmány elfogadása előtt, még a szlovák kérdés és a nemzeti kisebbségek ügye is beletartozott. Az alkotmány elfogadása után a magyar sajtóban az integráció fontosságát hangsúlyozták az önálló közösségi identitásra való célzások helyett. A magyar kisebbség ügyén kívül a szlovákkérdést is érintette a CSKP 1961 decemberében elfogadott állásfoglalása, amely elítélte a magyarok csehországi kényszermunkáját, a lakosságcserét és a reszlovakizációt. A magyarok diszkriminációjáért elsősorban a szlovák állami szerveket, illetve az SZLKP korabeli vezetését hibáztatta.[152] A magyarok körében érthetően népszerű állásfoglalás ebben a kérdésben messze túllépett mind a két magyarságpolitikai határozaton. Politikai üzenete elsősorban az volt, hogy a kisebbség egyenjogúságát nem Szlovákia, hanem Csehszlovákia biztosítja.

Az SZLKP központjában egy hónappal az első magyarságpolitikai határozat után, annak egy példányát (s majd kérésére még kettőt) átnyújtották Sztankó Pál magyar főkonzulnak. A főkonzul ezt azzal küldte tovább Budapestre, hogy a határozat végrehajtását figyelemmel fogja kísérni, illetve végiglátogatja a magyar többségű járásokat. Kissé konspiratív módon rögvest beszélt is Érsekújvár és Komárom helyi vezetőivel. Meglepetésére a helyi káderek kéretlenül is szóba hozták a határozatot, azaz legkevésbé sem kezelték azt a magyar diplomata előtt bizalmasan.[153] 1959. június 25-én olyan utasítást kapott a pozsonyi főkonzulátus, hogy kulturális téren ne lépjen föl kezdeményezőként, hanem hagyja a prágai nagykövetségre ezt a feladatot, *„mert ez egy meglehetősen sikamlós terület”*.[154] Ez az előírás kétszeresen is érintette a nemzetiségi kérdést. Egyrészt a magyar kultúra szlovákiai propagálása a szlovák és a magyar társadalom közvetlen virtuális érintkezését erősítette, s a közvetlen szlovák–magyar kapcsolatoktól Prága – mint láttuk – óvakodott, féltve saját szlovákiai befolyását. Másrészt minden olyan magyar kulturális rendezvény, amelyet Pozsonyban szerveztek (a hivatalos rendezvé-

nyek többsége a fővárosban zajlott), elsősorban az ott élő magyarok érdeklődését keltette föl, az ő anyaországi kötődésüket erősítette. Míg tehát 1959 elején Csehszlovákiában még természetesnek vették Magyarország érdeklődését Szlovákia és a magyar kisebbség iránt, tavasszal ez már korántsem tűnt egyértelműnek.

1960. január 1-jén Magyarország visszavonta az engedélyt, amelynek alapján – belföldi út híján – szlovákiai magyar falvak használhattak Somoskőújfalu térségében egy Magyarország területén keresztül vezető utat.[155] Ez az anyaország kifejezetten kisebbségellenes intézkedése volt. 1960 márciusában Puja Frigyes, a kabinetiroda vezetője, az új főkonzulnak, Krajcsik Mihálynak írásbeli direktívákat adva, utólagos kiegészítésként kiemelte: *„Krajcsik et.* [= elvtárs] *elsősorban a szlovák vezetőkkel tartsa a kapcsolatot, a magyarokkal kisebb mértékben. A nemzetiségi kérdés boncolgatásába, tekintettel arra, hogy csehszlovák belügy, a főkonzulátus ne bocsátkozzék."*[156] Az új csehszlovák alkotmány elfogadása körüli időszakban tehát Magyarország kifejezetten elzárkózott attól, hogy a szlovákiai magyar kérdés iránt érdeklődjön. Ehhez a nemzetiségi kérdés belügyként való kezelése adta meg az ideológiai hátteret. 1961-ben a CSKP KB magyarságpolitikai határozatáról tájékoztatva a magyar főkonzult, Karol Bacílek igyekezett elkendőzni annak jelentőségét, hogy immár nem az SZLKP, hanem a CSKP szabja meg a csehszlovák nemzetiségpolitika irányvonalát.[157] A határozat felterjesztésére reagálva a magyar KÜM a főkonzulátus feladatául szabta, hogy tájékozódjon a határozat végrehajtásáról mint követendő példáról.[158]

Az *Élet és Irodalom* Röviden című rovata 1959 februárjában elég bőségesen tudósított a pozsonyi magyarok színházi életéről,[159] márciusban két mondatban a Szlovák Írószövetség magyar szekciójának üléséről,[160] illetve arról, hogy Sopronban bemutatták Egri Viktor *Ének a romok felett* című darabját.[161] Februárban és márciusban tehát látványosan felélénkültek a korábban ritkaságnak számító hírek a szlovákiai magyarságról. 1959 márciusában, majd decemberben Gály István pártideológus mint pozitívumot emelte ki az *Új Szó* hasábjain, hogy a szlovákiai magyar irodalmat egyre többet emlegetik mind a cseh és szlovák, mind a magyarországi, mind az erdélyi magyar sajtóban.[162] Azaz: a csehszlovák propagandában helyet kaphatott egy olyan program, hogy jó, ha a magyar kisebbség egyszerre integrálódik mind Csehszlovákia, mind a többi magyar nemzetrész kulturális életébe. 1959 áprilisának végén az *Élet és Irodalom* az 1949-ben Szlovákiában kiadott magyar könyvek számát ha-

sonlította össze az 1958-as példány- és tételszámmal, óriási emelkedést regisztrálva.[163] Ebben persze nem foglaltatott benne, hogy 1958 komoly statisztikai visszaesést jelentett 1957-hez képest, úgyhogy nyilvánvaló a tudatos manipuláció, de ez a manipuláció a nemzetiségi intézményrendszert föltétlenül ideálként tartotta számon. Ugyanebben a hónapban Móricz Virág cikke a Szlovák Írószövetségnél tett látogatásról külön kitért a magyar intézményekre. Megállapította: *„Dobos László és mások […] bizonyítják, hogy a cseh és szlovák irodalommal immár tisztázódott kapcsolatuk, arra vágynak Magyarország felé is."*[164] A közölt ideológia szerint tehát a magyar kisebbség, miután integrálódott Csehszlovákia kulturális életébe, integrálódhat az anyaországába is.

A Móricz Virág-cikk után azonban ritkulni kezdett a szlovákiai referencia az Írószövetség lapjában. A rövid közlemények azt bizonyították, hogy a magyarság beágyazódott a csehszlovák társadalomba. A *L'udové Novinyt*ől eltérően, az *Élet és Irodalom*ban 1960 elején egyáltalán nem közöltek cikkeket a szlovákiai magyar kisebbségről. Ennek persze a Röviden című rovat megszüntetése is oka lehetett, bár nyilván nem véletlenül. 1960 áprilisában a kuruc szabadságharcok szlovák Rákóczi-nótáinak feltárásáról jelent meg hír,[165] júniusban pedig arról, hogy Rimaszombat szlovák és magyar fiatalsága, illetve a Szlovák Írószövetség és a magyar testvérszervezet küldöttsége hogyan emlékezett közösen Mikszáth Kálmánra.[166] A felvidéki referencia tehát újra megjelent a magyarországi tájékoztatásban, de mindkét cikk a szlovákok és a magyarság – múltbéli, illetve egykorú – egymásrautaltságát emelte ki a kisebbségi intézményrendszer helyett.

1960. szeptember 1-től csehszlovák–magyar viszonylatban eltörölték a vízumkényszert.[167] A magyar útlevélrendelet után a két ország társadalmának természetes érintkezése nagyjából elérte azt a színvonalat, amilyenen a forradalom előtt, 1956 nyarától a magyarországi és a romániai társadalom kommunikálhatott egymással. 1962-ben a két ország kishatárforgalmi megállapodást kötött egymással, amelynek értelmében a 15 kilométeres határsávban lakók évente egyszer kedvezményesen utazhattak a másik állam területére.[168] Ezzel gyakorlatilag megvalósult az, amit 1957-ben Karol Bacílek szorgalmazott. Ekkor azonban, a szlovák autonómia jogi visszavonása után, a kishatárforgalom már nem szlovák, hanem csehszlovák kompetenciaként működött. Igaz, a magyar kisebbség szempontjából ez a különbség kevés jelentőséggel bírt. A virtuális érintkezésben az integrációs korszak elejének konjunktúrája után

ugyan visszaesés következett be, de a korábbiakhoz képest az egész térséget illetően is kiemelkedően szabaddá vált a két társadalom természetes kommunikációja.

III.2.4. A Szovjetunió és a magyar kisebbségek

Az 1959 elején kiadott *Kárpátok Almanach*ban publikálták Rotman Miklós tanulmányát *Az úgynevezett magyar nemzeti egységről* címmel.[169] Rotman Miklós a kárpátaljai magyarokat csak a történelem laza szálain helyezte el a magyar kultúrkörben, s elsősorban a szovjet népek közösségének részeként mutatta be. Az ezzel szembehelyezkedő gondolatokat nacionalizmusnak minősítette. Az ilyen ideológia még a 70-es években is fontos elemként jelentkezett a kárpátaljai magyar sajtóban.[170] Ennek a gyakorlatban némileg ellentmondott, hogy 1959 őszén feléledt az 1956 őszén már egyszer megkezdett levelezés a kárpátaljai és a szlovákiai magyar iskolások között.[171] Ez azt jelezte, hogy a csehszlovák és a szovjet kormányzat támogatja e két kisebbség kapcsolatát.

Az *Élet és Irodalom* 1959. január 2-ai számának második oldalán azonban a Röviden rovat hírt adott arról, hogy Kárpátalján megjelent Kovács Vilmos új verseskötete. A rövid hír kiemelte, hogy a fiatal költő a Munkács és Beregszász közötti Gát községben lakik. A következő héten ugyanez a lap külön cikkben ismertette a *Kárpátok Almanach*ot, külön is megemlítve Rotman Miklós tanulmányát.[172] Ennek a cikknek a címe Szovjet-Kárpátaljának nevezte a területet, azaz, ha jelzővel látta is el, de eredeti magyar nevét használta (ellentétben a máskor alkalmazott Kárpát-Ukrajnával vagy Kárpátontúllal). A cikk Mezőkaszony példáján azt igyekezett szemléltetni, hogy milyen nagyszerű a kárpátaljai magyar könyvellátás. A szerző a kárpátaljai magyar írókkal nem szülőföldjükön, hanem Moszkvában találkozott. Ez nemcsak az új, kárpátaljai magyar kulturális elit Magyarországtól való elszigeteltségét jellemezte, hanem a szovjet birodalom központja felé való állítólagos nyitottságát is. A február 6-ai lapszám egy ungvári Révész Imre-emlékestről számolt be. (Révész Imre realista festő ugyan élete kisebb részét töltötte Kárpátalján, de élete utolsó éveit igen: 1945-ben halt meg Nagyszőlősön.)

Március 13-án viszont egy tudósítás azzal kezdődött, hogy *„Uzsgorodban kezdte meg szovjetunió-beli fellépéssorozatát a Budapest Táncegyüttes”.* Azaz, ekkor Ungvárnak nem írták le a magyar nevét. Ezután

hosszú ideig egyáltalán nem közölt az irodalmi lap kárpátaljai témájú cikket. 1960 augusztusában azonban újabb cikk foglalkozott Kovács Vilmos költészetével. Ábel Péter azt írta, hogy *„Kovács Vilmos ma a magyar nyelvű szovjet költészet egyik legjelentősebb képviselője. […] A szovjethatalom énekese, s a legtisztább magyar nyelven szól."* A költő ezek szerint szovjet, de magyarul ír. A cikk egy későbbi részében megemlítette, hogy Kovács Vilmos milyen érzelmesen írt egy dnyeperi hajó óbudai márkajelzéséről. Ebből azt a következtetést vonta le, hogy *„szovjet író Kovács Vilmos, és magyar is"*.[173] Az első résszel ellentétben nem magyarul verselő szovjet poétaként mutatta be a fiatal irodalmárt, hanem kettős identitású személyiségként. Ebből inkább a hídszerep ideológiája csendült ki, mintsem a monolit szovjet nemzethez tartozás egyoldalú elismerése. Ettől kezdve a hatvanas évek második feléig Kárpátalja teljességgel kiesett a magyarországi tájékoztatásból.

A szovjet megszállás magyarországi konszolidációjához képest az integrációs korszakban meglepően sok alkalommal hozták az *Élet és Irodalmat* olvasó értelmiséget virtuális érintkezésbe Kárpátaljával. A látványos kicsúcsosodás 1959 eleje: egy olyan időszak, amikor az erdélyi magyarság témája váratlanul eltűnt az *Élet és Irodalom*ból, illetve amikor a nemzetiségpolitikai párthatározatok legnagyobb hulláma jelentkezett.

Nyikita Szergejevics Hruscsov 1959. március 7-én beszédet mondott Lipcsében a „XI. össznémet munkáskonferencián" (azaz a keletnémetek mellett nyugatnémet kommunista pártaktivistákat is vendégül látó tömegrendezvényen). A korabeli és későbbi elemzők azt emelték ki mondataiból, hogy fölvetette a magyar kisebbségi kérdést, illetve ezen az alapon megfenyegette Jugoszláviát és Romániát.[174] A beszédet Belgrádban valóban nagyon rossz néven vették a Szovjetuniótól.[175] S az is igaz, hogy a terjedelmes szónoklat konkrétumokban viszonylag gazdag része az államhatárokkal foglalkozott. Valójában Hruscsov a publikumnak megfelelően elsősorban a német és nem a magyar határkérdésről szólt. Elismerte, hogy érthető, ha a németek problémának érzik határaikat, de azokat háború nélkül nem lehet megváltoztatni. A lipcsei beszéd igazi értelme tehát a berlini válság átmeneti lezárása volt: a szovjet birodalom első embere azt deklarálta, hogy a német egység címén nem készül háborút provokálni. Ennek kapcsán mintegy hasonlatként beszélt a lengyel–szovjet határról, mondván, hogy mindkét fél elégedetlen vele, de ez nem jelent feszültséget a két ország között. Ezután mondta a kö-

vetkezőket: *„Vegyük továbbá Jugoszlávia és Magyarország példáját. A második világháború után* [sic!] *a régebben Magyarországhoz tartozó terület egy részét Jugoszlávia kapta meg; ezen a területen körülbelül egymillió magyar él.* [sic!] *Vagy vegyük Erdély kérdését, ahol jelentős számban éltek mind románok, mind magyarok, s ahol legélesebben ütköztek össze a királyi Románia és a horthysta Magyarország érdekei. Ez feltétlenül hagy ott bizonyos nyomokat, amelyek még ma is érzékelhetők."* Végül Besszarábia kapcsán megemlítette, hogy a két kommunizmust építő állam között a határ nem okoz konfliktust, bár akadnak még szép számmal irredenta románok.[176]

A beszédben tehát a lengyelországi, valamint a határon túli lengyel, magyar és román kisebbségi problematika mint világpolitikai németkérdés, azaz a szovjet hadi stratégiai érdekek hátteréként jelent meg. Mindhárom probléma kapcsán elismerte Hruscsov, hogy érthető ellenérzések merülnek föl a határok miatt, de világossá tette, hogy békésen azokat nem lehet megváltoztatni, háborúra pedig nem készül a Szovjetunió. Ennek a német kérdésben megfogalmazott üzenetén túl egy közép-európai „pax sovietica" meghirdetése alkotta az értelmét: az új rend, a szovjet tábor integrációja, a határkérdés fölvetése nélkül valósul meg. Romániát ez a beszéd semmiképpen sem fenyegette meg, bár az igaz, hogy nem definiálta, a múlt nyomaiként a román államnemzeti vagy a magyar kisebbségi törekvéseket kell-e érteni. Más a helyzet Jugoszláviával, ahol tényleg szembeötlő a tárgyi tévedés időrendi, de különösen statisztikai tekintetben. A szovjet vezetés tökéletesen tudta, hogy nem él egymillió magyar Jugoszláviában.[177] (Igaz, ez nem zárja ki azt, hogy Hruscsov, aki szeretett rögtönözni, rosszul emlékezett.) Ráadásul a főtitkár csak ebben az esetben említette meg a kisebbségi problematikát a határkérdés részeként. Mégsem biztos, hogy fenyegetésnek szánta kijelentését. Szánhatta csábításnak is, miszerint garantáltan nem fenyegeti a kisebbségek ürügyén támadás Jugoszláviát, ha a szovjet blokkhoz csatlakozva őt is megvédi a „pax sovietica".

III.2.5. Jugoszláv–magyar kisebbségpolitikai viszony

Külön a déli szlávok ügyében nem fogalmazódott meg Magyarországon markáns álláspont *az állam és a kisebbség viszonyáról,* ami azt jelentette, hogy ebben a relációban is az általános elvek érvényesültek. Legföljebb

a nemzetiségi intézményrendszer szempontjából tarthatjuk említésre méltónak Sztovanovity Milutin cikkét a *Zalai Hírlap* 1961. október 4-ei számában, amely azt követelte, hogy egyrészt a téeszek kulturális programjában nagyobb arányban jelenjenek meg a nemzetiségi műsorok, másrészt viszont el kell bocsátani azokat a csoportvezetőket, akik nem vesznek részt a továbbképzésen.[178] Minthogy a továbbképzések elsősorban az ideológiai alapok sulykolását jelentették, a cikk az intézményrendszer bővítése mellett az ideológiai irányítás megerősítését írta elő.

Ha ennek programszerű elhatározására nincs is bizonyíték, tény, hogy egyedül a horvátok és a szerbek köréből nőtt ki 1956 után egy jelentős irodalmárnemzedék, amelynek a kisebbségi sajtótermékek bőséges fórumot biztosítottak. Így a hatvanas években a déli szlávok mondhattak a magukénak viszonylag komoly irodalmi életet, amely összegzéseképpen 1969-ben megjelent az *U kolo* című antológia, az első önálló nemzetiségi irodalmi körkép. Ez a nemzedék eleinte (néhányan később csalódtak, individualizálódtak vagy visszavonultak) teljesen átideologizált, politikailag több mint lojális verseket publikált. A politikai lojalitás feltétele is volt annak, hogy valaki bekerüljön a favorizált körbe, hiszen ennek a csoportnak a fölemelkedésével egy időben hallgattatták el Antun Karagićot, és a hatvanas években is csak Jugoszláviában adta ki verseit Stojan Vujičić (Vujicsics D. Sztoján) irodalomtörténész, aki pedig a korosztály szempontjából ehhez a nemzedékhez tartozhatott volna.[179]

1959 elején Budapesten így összegezték a jugoszláv–magyar kapcsolatok fő irányelvét: *„Kulturális kapcsolataink alkalmasak arra, hogy hatást gyakoroljanak a jugoszláv népre*[,] *Jugoszlávia kulturális életére, különösen a Jugoszláviában élő magyar nemzetiség kulturális életére. Feladat ugyanakkor, hogy a Jugoszláviából felénk irányuló kulturális tevékenység, illetve csere ne lehessen a jugoszláv revizionizmus, másrészt a kapitalista kultúra befolyásának eszköze.”*[180] 1959-ben Jugoszlávia új határátkelők nyitását szorgalmazta,[181] majd 1960-ban – több mint hároméves késéssel, tehát igen hipokrita módon – kedvező választ adott Magyarország 1957-es javaslatára, hogy létesítsenek kishatárforgalmat a két ország között. A magyar diplomácia erre azt reagálta, hogy most már nem aktuális a kérdés. Végül 1961. május 23-án Budapesten kereken elutasították a kishatárforgalom ötletét.[182] 1959-ben és 1960-ban a hazai déli szlávokkal viszonylag keveset foglalkozott a diplomáciai élet, csupán a magyar hatóságok fejezték ki néha enyhe rosszallásukat amiatt, hogy a jugoszláv

nagykövetség állítólag saját állami ideológiáját terjesztette a hazai déli szláv lakosság körében.

1961 elején újra mélypontra jutottak a két ország kapcsolatai, de eleinte ebből kimaradt a kisebbségi kérdés. 1961. április 28-án azonban a jugoszláv nagykövet, Sík Endre külügyminiszter-helyettesnek átnyújtott egy emlékeztetőt, amely a jugoszláv emigránsok fontos pozíciókba kerülését feszegette. Szóban azt is elmondta, hogy nagyon nehezményezik az emigránsok visszatérését az MDDSZ vezetésébe, a szerb–horvát nyelvű iskolák alacsony számát, a délszlávok létszámának állítólagosan mesterséges leszorítását a statisztikában és a szerb–horvát könyvkiadás túl kicsi arányát. Mindezeket a jugoszláviai magyar intézményrendszerrel hasonlította össze, mondván, hogy nem akarnak ugyan teljes reciprocitást, de legalább az 1:5 arány megteremtését szeretnék elérni.[183] A budapesti jugoszláv külképviselet nemcsak a KÜM-ben próbálkozott, hanem május 5-én a szovjet nagykövetséggel is ismertette felháborodását a magyarországi déli szlávok helyzete miatt.[184] Ezzel de facto elismerte Magyarországon a szovjet fennhatóságot, ami persze tényleg megfelelt a valóságnak. Egy nappal a jugoszláv–szovjet konzultáció után a KÜM elkészítette végleges tervezetét egy úgynevezett demarsra Jugoszlávia ellen. Az előzetes elképzeléseket április 28-án Popov szovjet követségi tanácsos is áttekintette.[185]

Puja Frigyes külügyminiszter 1961. május 23-án kérette be a KÜM-be a jugoszláv nagykövetet, akinek átadott több írásbeli emlékeztetőt, a kisebbségi kérdésről azonban csak szóban tájékoztatta.[186] Többek közt így fogalmazott: *„Minden nemzetiségi származású magyar állampolgár előtt nyitva van az út a legmagasabb funkciókig, tanulhat, művelődhet, beszélhet anyanyelvén. Több más kérdés mellett azonban ez is a Magyar Népköztársaság belügyét képzi, amibe senkinek semmi beleszólási joga nincsen, mint ahogy mi sem igényelünk magunknak beleszólási jogot a Jugoszláviában élő magyarság helyzetét illetően.”* Tepavác nagykövet válaszként, a nemzetközi jogra hivatkozva kifejtette, hogy egy anyaországnak joga van érdeklődést mutatni az országhatárain kívül élő nemzeti közösségek iránt, ezért a jövőben is így fog eljárni. Puja Frigyes saját viszontválaszát így örökítette meg: *„Ismételten leszögeztem álláspontunkat, kifejtve, hogy a* szocialista országok gyakorlatában *a nemzetiségi kérdést belügynek tekintik, amihez más államoknak nincs köze.”*[187] (Kiemelés: Sz. Á.)

A budapesti KÜM már május 26-án jelezte a belgrádi nagykövetségnek, hogy hamarosan külön tájékoztatót küld a magyarországi délszlá-

vok helyzetéről, amelyet informálisan kell átadni a jugoszláv illetékeseknek.[188] (Egy általános tájékoztató a hazai nemzetiségek helyzetéről már 1961. január 23-án is készült.[189]) Miközben tehát Budapest hivatalosan megtagadta a tájékoztatást, nem hivatalosan megpróbált gesztust tenni Jugoszlávia irányába, s engedni a követelésnek. 1961-ben a hazai déli szlávok ügye előtérbe került Jugoszlávia és Magyarország hivatalos kapcsolatában, de nem történt sokkal több annál, hogy a két ország általános elveket szegezett egymással szembe. A jugoszláv külpolitika az anyaország védőhatalmi szerepére próbált hivatkozni. A magyar álláspont, amely a szovjet diplomáciával történt egyeztetés során alakult ki,[190] a kisebbségi kérdés mint belügyi tabu érinthetetlenségéből indult ki, s annyiban következetesség jellemezte, hogy ennek érvényesítését hangsúlyozta a délvidéki magyarok ügyében is. (Ebben persze a fenyegetés is benne rejlett, hogy lehetne másként is beszélni.)

A *Narodne Novine* 1959 és 1961 között semmit sem írt Jugoszláviáról, viszont olykor hírt adott a németországi szorbokról, sőt a burgenlandi horvátokról,[191] ilyen úton próbálva szeparálni a hazai kisebbségeket a jugoszláv anyaországtól.[192] 1960-ban látogatást szerveztek ausztriai szlovénoknak a Zala megyei horvát falvakba.[193] (Jellemző, hogy nem a Rába-vidéki szlovén községekbe vitték őket, ahol a nemzetiségi oktatás sokkal fejletlenebb volt az ausztriainál!) Komoly nézeteltérés támadt abból, hogy az MDDSZ két tiszteletjegyet küldött a jugoszláv nagykövetségnek az 1959. január 31-én rendezett délszláv bálra, s miután a két jeggyel a diplomaták apraja-nagyja megjelent, szó nélkül beeresztették őket. A KÜM emiatt Ognyenovics Milán felelősségre vonását követelte. A főtitkár végül megúszta az esetet „mea culpázással" és a jugoszláv diplomaták erőszakosságának elítélésével.[194] Midina helyhatósága panaszt emelt az anyaországi rokonlátogatók miatt, akik arról beszéltek, hogy milyen jó náluk a szövetkezeti kényszer megszűnése. Ennek alapján a KÜM javasolta a látogatók fokozott titkosszolgálati figyelését.[195] 1959–1960 során állandóan elbuktak a jugoszláv kulturális diplomácia kísérletei, amelyek azt próbálták elérni, hogy Vujčić D. Stojan Újvidékre utazhasson előadást tartani a magyarországi délszláv irodalomról.[196]

Az UDB többször is kihallgatta Kricskovics Antal magyarországi horvát táncművészt, aki 1957 óta Zágrábban tartózkodott. A magyar hatóságok megpróbáltak állampolgáruk védelmére kelni, s diplomáciai ügyet csináltak a művész zaklatásából.[197] A jugoszláv hatóságok tehát egyrészt mindent megtettek annak érdekében, hogy erősítsék kapcsolataikat a

magyarországi déli szlávokkal, de akikkel ezt sikerült elérni, azokban nem bíztak meg. 1960 decemberében a jugoszláv szövetségi parlamentben Hristo Antunović képviselő felvetette a délszláv kisebbségek problémáját, szorgalmazva, hogy Jugoszlávia foglalkozzon többet ezzel a kérdéssel. A JKSZ Szlovéniai Főbizottsága 1961 elején külön jelentést fogadott el a határon túli szlovének helyzetéről.[198] Ilyen formában hivatalosan is az állami politika szintjére emelkedett a gondoskodás a külföldön élő nemzetrészekről, s Jugoszlávia az 1959-es párthatározatok szellemében a nyilvánosság előtt deklarálta, hogy a kisebbségi kérdést nem tekinti belügynek.

Későbbi elemzések szerint a jugoszláv nemzetiségpolitikai ideológiában a jugoszláv nemzetállamiság („jugoslovenstvo") gondolata az 1959-es intézőbizottsági határozattal került le a napirendről.[199] A magyar diplomaták ebben az időszakban is megfigyelték, hogy Jugoszláviában a magyar kérdéstől tartanak leginkább,[200] annak ellenére, hogy nem a magyar a legnagyobb lélekszámú kisebbség. Ez a szubjektív megállapítás elsősorban abból táplálkozott, hogy a jugoszláv hatóságok a magyar kisebbségi kérdésben viszonylag óvatosan viselkedtek. Valójában a jugoszláv politika irányítói ekkoriban legalább annyira problematikusnak tartották az albán–délszláv kisebbségpolitikai viszonyt, mint a magyar kérdést, hiszen 1958 őszén Albániában politikusi beszédek és a sajtó többször éles szemrehányásokkal illette Belgrád Koszovó-politikáját. Albánia pedig ekkor még ugyanolyan integráns részét képezte a szovjet tábornak, mint Magyarország. A diplomaták által feljegyzett különbséget inkább az okozhatta, hogy a jugoszláv külpolitika Magyarország irányában sokkal inkább nyitni kívánt, mint Albánia felé, s megpróbálta elhárítani ennek kisebbségpolitikai akadályait. A Vajdaság stratégiai jelentőségének megnövekedését jelezte, hogy 1959 és 1960 fordulóján szokatlanul sok vezető politikus látogatta meg a tartományt.[201]

1959 májusában a szlovéniai Dolgozó Nép Szocialista Szövetségének (továbbiakban: DNSZSZ – funkciója a HNF-re hasonlított) alelnöke, Vida Tomšič kezdeményezésére a Muraszombat járási DNSZSZ határozatot hozott, hogy kiveszi részét a márciusi párthatározat megvalósításából a magyar lakosság körében. (Igaz, a párthatározat semmi ilyen funkciót nem tulajdonított a DNSZSZ-nek.[202]) Az alelnök kijelentette: *„A célunk az, hogy a kisebbség szerves részévé váljon társadalmi rendszerünknek. Az egyenjogúság ne csak abban mutatkozzon meg, hogy a kisebbségeknek iskolákat adunk."* Elítélt minden olyan politikát, amely a

kisebbségek asszimilációjára irányul, ugyanakkor a szülők állítólagos kívánságára hivatkozva hangsúlyozta a kétnyelvű oktatás bevezetésének szükségességét.[203] A tisztán nemzetiségi intézményeket létesítő kisebbségpolitikával a szoros társadalmi integráció igényét helyezte szembe.

Az 1960-as helyhatósági választások vajdasági jelölőgyűlésein a magyarok és a szerb őslakosság támogatott általában közös jelöltet az első világháború óta betelepítettekkel szemben. Ez azt mutatta, hogy az etnikai különbségeknél a regionális hagyományok fontosabb szerepet játszottak a Vajdaság életében.[204] A hatvanas évek elején a kisebbségpolitikában érintett körökben fölmerült az igény, hogy a nemzetiségpolitikai terminológiának jobban ki kellene fejeznie az állami integrációs törekvéseket, illetve eredményeket. Bogdánfi Sándor író, aki a magyar kisebbség hivatalos, kulturális vezetői közül a legszorosabb viszonyt ápolta Titóval, arról győzködte a diktátort, hogy a nemzeti kisebbség elnevezést váltsa föl az alkotmányban a *„magyarul, románul stb. beszélő jugoszláv állampolgárok megfogalmazás”*. Tito Bogdánfit nem biztatta, de le sem beszélte arról, hogy propagálja ötletét.[205] Az 1963-ban megváltoztatott (de már 1962 folyamán előkészített) szövetségi alkotmány nem vette át Bogdánfi Sándor szóhasználatát, annyit mégis megtett, hogy népcsoportok nevét nemzeti kisebbségről (nacionalna manjine) nemzetiségre (narodnost) változtatta.[206]

1961. március 7-én a Szlovén DNSZSZ V. kongresszusán a Muraszombat járási szervezet nemzetiségpolitikai tevékenységét Török Sándor küldött magyar nyelven ismertette. Ez volt Szlovéniában az első magyar nyelvű felszólalás egy köztársasági szintű fórumon.[207] 1962. április 24-én Lendva díszpolgárává avatták Titót mint Jugoszlávia köztársasági elnökét. Az erről készült oklevél nyitotta meg Szlovéniában a kétnyelvű hivatalos okiratok kiadásának sorát.[208] Ez az eset a gyakorlatban pontosan olyan jelentéktelen, szimbolikusan pedig ugyanolyan fontos volt, mint mondjuk Magyarországon Wild Frigyes kitüntetése. Novemberben szintén Lendván nyilvános vitát rendeztek az új szlovén alkotmány tervezetéről. A bevezető előadásban Mita Ribičič, a DNSZSZ köztársasági választmányának elnöke hangsúlyozta a többség felelősségét a kisebbség helyzetéért.[209] A hatvanas évek legelejéről a legszembetűnőbb gesztusokat Szlovéniában jegyezhetjük föl, aminek bizonyára az lehetett az oka, hogy Jugoszlávia ebben a sarokban érintkezett legszorosabban az ausztriai és olaszországi szlovén vidékekkel, amelyek ügyében Belgrád (és persze Ljubljana) erős kisebbségpolitikai aktivitást tanúsított.

A párthatározatnak megfelelően ideológiai értelemben a szlovéniai magyarságot e gesztusok éppolyan országos jelentőségű népcsoporttá emelték, amilyen a vajdasági magyar közösség volt.

A Tanácsköztársaság 40. évfordulójáról Jugoszláviában egyértelműen úgy emlékeztek meg, mint magyar ünnepről. Szlovéniában kiemelték a muravidékiek részvételét a felkelésben.[210] Magyarországon két indokát látták a jugoszláv kezdeményezéseknek: az egyik a magyarországi befolyás gyakorlásának igénye, a másik a magyar kisebbség hangulatának javítása volt.[211] A KÜM utasítására a belgrádi nagykövetség 1959-ben hivatalosan is programjába iktatta a magyar kisebbség helyzetének figyelemmel követését, és ezt mint önálló reszortot az egyik diplomata feladatkörébe utalta. Ennek ellenére a KÜM által kért jelentés a magyar kisebbség helyzetéről hónapokon át váratott magára.[212] A magyar diplomácia még 1959 elején szóvá tette, hogy a jugoszláv hatóságok akadályozzák kapcsolattartásukat a magyar kisebbséggel.[213] A belgrádi nagykövetség mind az olasz, mind az albán diplomáciával fölvette a kapcsolatot, hogy kisebbségpolitikai együttműködésre lépjenek egymással. Az albánok esetében sikerrel jártak,[214] az olaszok viszont elzárkóztak ettől.[215] Az egyik újonnan kinevezett diplomata, Csákány István első bemutatkozó látogatásra az újvidéki magyar intézményekhez utazott.[216] Más formában is folytatták a követség dolgozói a találkozókat a magyar vidékeken.[217] A kulturális tárgyalásokon Magyarország arra törekedett, hogy ne néptáncegyüttest utaztasson a jugoszláv néptáncegyüttes látogatásáért cserében a Vajdaságba, hanem színházat, amelynek sokkal nagyobb a hatása.[218] Magyarország tehát elég határozott kisebbségpolitikai aktivitásba kezdett Jugoszláviában 1959 elején. Ez azonban – ellentétben a hasonló bolgár és albán aktivitással[219] – nem a nyilvánosság előtt, hanem a diplomácia kulisszái mögött zajlott. Igaz, Jugoszláviával foglalkozó magyar diplomáciai körök 1959-ben sürgették, hogy a média ismertesse a jugoszláviai magyarság sanyarú sorsát.[220]

1959 nyarán jugoszláv diplomáciai körök bizalmaskodva azt hozták a magyar nagykövetség tudomására, hogy állítólag *„Tító a jugoszláviai magyarság kérdését hajlandó volna napirendre tűzni, azt Magyarországgal megvitatni s a magyarlakta területeket nekünk átengedni, amennyiben a magyar kisebbség kérdésében hasonló álláspontra helyezkedne a Román Népköztársaság és a Csehszlovák Köztársaság kormánya is”.* Aligha feltételezhetjük, hogy Tito az ilyesmit komolyan gondolta. De nem is ez volt a tét. A magyar diplomáciai feljegyzés találóan állapította meg: *„Nem*

kétséges, hogy a fenti kérdés a magyar–román, illetve a magyar–csehszlovák viszonyt, továbbá a szocialista tábor egységét veszi célba."[221] 1959 szeptemberében egy diplomáciai vacsorán a jugoszlávok felvetették, hogy a szegedi és a szabadkai magyar színház szerepeljen rendszeresen egymásnál. Azt mondták, hogy ők nem félnek a nemzetiségi problémáktól, mert nem olyan kisebbségpolitikát folytatnak, mint Románia. A magyar fél erre azt válaszolta, hogy Magyarország olyan vidékeken szeretné Jugoszláviában saját kultúráját terjeszteni, ahol azt még nem ismerik, azaz ahol a nemzeti többség lakik.[222] A magyar álláspont ugyanúgy meglepte a jugoszláv diplomatákat, mint az övék a magyarokat. A két ország kulturális együttműködéséről szóló tárgyalásokon Magyarország nyár végén kijelentette, hogy nem ragaszkodik a Jugoszláviába utazó népi együttes magyar többségű vidékeken való felléptetéséhez.[223] 1959 októberében a bukaresti jugoszláv diplomácia igyekezett, bár sikertelenül, a magyar követség dolgozóitól megtudakolni, hogy mi a véleményük a román nemzetiségpolitika átalakulásáról.[224]

Jugoszlávia nyilván nem információt próbált gyűjteni, hanem Magyarországot provokálta. 1959-ben a jugoszláv–magyar kisebbségpolitikai viszony fő témáját a magyar kisebbség ügye alkotta. Ne feledjük el, hogy ebben az időszakban születtek a jugoszláv kisebbségpolitikai párthatározatok is. Az év eleji magyar kisebbségpolitikai offenzívára Belgrád azzal reagált, hogy elébe ment a magyar követeléseknek. Magyarország erre azonnal hátrálni kezdett.

1959-ben két olyan Magyarországon tanuló vajdasági fiatal esetéről is tudunk, akiknek a magyar hatóságok nem hosszabbították meg a vízumát.[225] A kulturális tárgyalásokon továbbra is a jugoszláv delegáció szorgalmazta 4-4 ösztöndíjas cseréjét, és a magyar küldöttség utasította el ezt a tervet.[226] 1960 elején ebben a kérdésben kompromisszum született. Magyarország hajlandó volt fogadni négy magyar ösztöndíjast jugoszláv költségen, s ennek fejében két ösztöndíjast és két fiatal kutatót küldött Jugoszláviába.[227] 1960-ban az *Élet és Irodalom* egy rövid cikkben foglalkozott a vajdasági magyarok kulturális életével,[228] de a cikk még a Romániával és Szlovákiával foglalkozó írások mellett is elenyészett. Ezzel szemben 1962. február 4-én az újvidéki *Magyar Szó* Herczeg János cikkét közölte, amely arról írt, hogy az erdélyi magyarság teljes elzártságban él a vajdasági magyaroktól. Örömmel nyugtázta a Vajdaság és Magyarország javuló kapcsolatait, összehasonlítva velük Erdély elszigetelődését. Erősen kritizálta a romániai nemzetiségi intézményrendszer változását, és

kiemelte a magyarok elkeseredettségét emiatt.[229] Ennek a cikknek a közlésével a vajdasági központi lap a „pánmagyar" érdekek képviselőjeként lépett föl.

A hruscsovi integráció időszakában a kisebbségi kérdés fontos szerepet játszott a két ország viszonyában. 1959-ben a délvidéki magyarok ügye, 1961-ben pedig a magyarországi déli szlávoké állt ennek fókuszában. Magyarország eleinte egy védő hatalomhoz hasonló szerepben próbált fellépni, de a nyilvánosságot kerülte, s a jugoszláv engedmények megcsillanásakor meghátrált. A nyilvánosságtól való elzárkózásnak bizonyára az is oka lehetett, hogy amennyiben Magyarország nyíltan vállalja a délvidéki magyarság érdekvédelmét, akkor a többi magyar kisebbség ügyében is elkötelezettséget kellett volna mutatnia, s ezt nem kívánták Budapesten. A cél tehát nem a kisebbségvédelem, hanem Belgrád provokálása volt. Jugoszlávia egyrészt a két társadalom természetes érintkezésének élénkítésére tett kísérletet, másrészt – ezzel bizonyára összefüggésben – mind a magyarországi délszlávok, mind a délvidéki magyarok ügyében az anyaországgal fenntartott kapcsolatok szerepét hangsúlyozta. Az 1961-es fellépéstől persze aligha remélhette reálisan a délszlávok helyzetének javulását. A nagykövet nem is a lényegi problémákat fogalmazta meg. Inkább úgy tűnik, hogy Magyarországot provokálta kisebbségpolitikai követelésekkel annak reményében, hogy az új igényeknek majd újra elébe tud menni. Budapest azonban elzárkózott ettől, és mind a hazai kisebbségi kérdésben, mind a határon túli magyarság ügyében a nemzetállami ideológiát jelölte meg programként.

III.2.6. Összehasonlítás, következtetések

Mind Magyarországon, mind a kommunista politikai rendszerű szomszédos országokban a propaganda és a diplomáciai gépezet egyre világosabban úgy fogalmazott, hogy a nemzetiségpolitika célja a kisebbségeknek az államba történő integrációja. Az esetek többségében a propaganda hangsúlya a kisebbségi intézmények fejlettségének hangoztatásáról áthelyeződött az egyenjogúság programjára, illetve Csehszlovákia és Magyarország esetében kimunkálására is. Ez az ideológia Romániában és Kárpátalján a kisebbségi, Csehszlovákiában elsősorban a szlovák s csak másodsorban a kisebbségi, Magyarországon pedig dekla-

ráltan egyformán a többségi és a kisebbségi nacionalizmus vélt vagy valós ellenségképével viaskodott. Nem említettük, hogy Bulgáriában is a kisebbségi nacionalizmus alkotta a reform támadási irányát, amit azonban 1964-ben a nyilvánosság előtt a párt publicistái – egy rövid időre – fölülvizsgáltak, s újra a bolgár nacionalizmus föléledésétől kezdtek óvni.[230] Az ideológiának különböző országokban különböző mértékben, de szinte mindenütt megvolt az az eleme, hogy az „elmaradott" kisebbségeket föl kell emelni a sikeresen „szocialistává" alakított többségi társadalom színvonalára.

Az integrációs korszakban Magyarország hivatalos szomszédsági kapcsolatainak nagyobb részében nem esett komoly súllyal latba a nemzetiségi kérdés, aminek nemcsak a magyar elzárkózás állt a hátterében, hanem az érdekelt országok passzivitása is. Románia kapcsán azt tapasztaltuk, hogy a diplomáciai testület nem mindenestül osztotta a passzív viselkedés programját, de a központ végig korszakunkban kitartott mellette. Magyarország ebben a kérdésben a hatvanas évek elején (is) mind román, mind csehszlovák, mind jugoszláv viszonylatban a belügyi tabu ideológiáját érvényesítette.[231] A jugoszláv–magyar viszony kivételt képezett, ahol a kisebbségi kérdést 1959 elején a magyar diplomácia és Hruscsov lipcsei beszéde is fölvetette, később viszont a jugoszláv diplomácia tartotta napirenden.

Az utazási lehetőségek bővülése felélénkítette a magyarországi kisebbségek, valamint a szlovákiai és romániai magyarok érintkezését kommunista politikai rendszerű anyaországukkal. A hazai románok virtuális érintkezése Romániával, a németeké pedig az NDK-val megtartotta nagyjából a konszolidációs korszak színvonalát. A déli szlávok és Jugoszlávia, a szlovákok és Szlovákia, valamint a magyar kisebbségek és Magyarország viszonylatában ugyanakkor a virtuális érintkezés látványosan csökkent, amiben kivételt legföljebb a vajdasági magyarság jelentett. A propaganda szempontjából egyik legérdekesebb pillanat 1959 januárja és februárja, amikor az erdélyi magyar téma váratlanul két hónapra teljesen eltűnt az *Élet és Irodalom*ból. A „lyukat" azonban az újság azonnal „betömte", előbb a Szovjetunióhoz csatolt magyarok eleddig szinte teljesen tabu témájával, majd a szlovákiai magyarokról szóló hírekkel, cikkekkel. Ebből elég világosan kibontakozik egy olyan tendencia, hogy 1959 januárjától a romániai kisebbségpolitikai hírek nemkívánatosakká váltak az irodalmi folyóiratban (is), valamit azonban az *Élet és Irodalom* közölni szeretett volna a határon túli magyarokról. Aligha-

nem a szerkesztőség konzultált a külpolitika irányítóival (vagy pártvonalon, vagy a KÜM útján). Valószínűleg nem a véletlen műveként történt, hogy azonnal, de csak átmenetileg éppen a Magyarországot megszálló birodalom magyar kisebbségéről írtak az újságban.

A propagandában és a diplomáciában hirdetett ideológia többé-kevésbé megfelelt a párthatározatokban megjelenő álláspontnak, amely a nemzetállami struktúra megerősítését tűzte ki célul. Kivételt legfeljebb Jugoszlávia képzett, ahol az 1959. októberi körlevél nagy hangsúlyt helyezett a kisebbségi intézményekre, s ennek visszhangját ekkor még a nyilvánosság, illetve a nemzetközi kommunikáció nem verte vissza.

III.3. A NEMZETISÉGI INTÉZMÉNYRENDSZER VÁLTOZÁSAI

Az átmenet a háborús és a békés állapotok között természetesen nem ért véget egyik napról a másikra, az ötvenes és hatvanas évek fordulója mégis – a politikai üldöztetések, terror ellenére – 1957-hez képest inkább emlékeztetett a békés, mintsem a háborús helyzetre. Éppen ezért a nemzetiségi intézményrendszer jelentősége is megnőtt a kisebbségpolitikában. Ugyanakkor az 1956-os felkelés miatt, illetve annak ürügyén véghezvitt politikai tisztogatások, bebörtönzések eleve determinálták ezt a „békét" a kisebbségek körében is. A november 4-ét követő hónapok tapasztalatai miatt 1959-ben a nemzetiségi társadalom ellenálló képessége sokkal kisebb volt, mint a forradalom előtt. Elégedetlenségét mind a kisebbségi intézmények vezetésével, mind azok állami befolyásolásával szemben sokkal kisebb eséllyel juttathatta kifejezésre, mint korábban. Ebben a helyzetben kezdődött meg az 1958 és 1959 fordulóján elfogadott nemzetiségpolitikai párthatározatok átültetése a gyakorlatba (ahogy mondták: „végrehajtása"),[V] amely – mint láttuk – határozott lenyomatot hagyott a nemzetiségpolitikai ideológiában, s várható volt, hogy a nemzetiségi intézményrendszerben szintén éreztetni fogja hatását.

[V] Eredetileg a végrehajtása kifejezést használták, amely azonban nem volt pontos, hiszen a párthatározatok csak ritka esetben írták elő konkrétan, hogy mit kell pontosan tenni, sokkal inkább – gyakran többféleképpen is értelmezhető – irányelveket szabtak meg.

III.3.1. Magyarország

Az MMNO vezetője, Kovács Péter 1958 végén a nemzetiségi lapokban értékelte az októberi határozatot. Annak lényegét egyáltalán nem emelte ki, inkább a pártnak a nemzetiségek iránti gondoskodásaként mutatta be a döntést.[232] Az MMNO 1959. január 6-án útmutatót készített a nemzetiségi tanfelügyelőknek. Bevezetőjében a dokumentum feladatként a párt- és kormányhatározatok, valamint a megyei művelődésügyi intézkedések „végrehajtását" jelölte meg. A befejezés a nemzetiségi oktatás alapvető célját a nemzetiségi anyanyelvismeret tökéletesítésében, azaz a beolvadás fékezésében határozta meg.[233] Ez a véghangsúly teljesen ellentmondott a párthatározat valóságos előírásainak, s így az utasítás lojális bevezetőjének is. 1959 áprilisában az MMNO újabb körlevelet intézett a szakfelügyelőkhöz. Ennek pontjai csak az oktatás, a tanári kar és a közösségi élet politikai, ideológiai ellenőrzését írták elő. A zárszó itt így hangzott: *„Megjegyzésem, hogy a nemzetiségi szakfelügyelők részére az 1958/59-es tanévre megadott feladatok továbbra is érvényesek."*[234] Az MMNO ilyen formában értésre adta, hogy az áprilisi pontokat őrá is rákényszerítették. A januári útmutatót tartja sajátjának, s éppen ezért érvényesnek is. Ez szabályos lázadás volt.

Még áprilisban a párt arra kötelezte az MMNO-t, hogy adjon számot az októberi párthatározat „végrehajtásáról". Válaszában az MMNO határozott politikai fellépését igyekezett bizonyítani. Példának hozta a figyelmeztetést, amelyet Antnon Karagić bunyevác drámaíró kapott, hogy ne terjesszen „nacionalista propagandát".[235] A jelentés egyike volt az utolsó dokumentumoknak, amelyeket Kovács Péter főosztályvezetőként szignált. Nyáron ugyan még nem nevezték ki utódját, de az MMNO nevében immár Ledényi Ernő lépett fel – főmunkatárs megjelöléssel. Ővele találkozunk a lényegesebb döntéseknél is. Az MMNO új vezetője az év végén már Vendégh Sándor. Vendégh irányította a nemzetiségpolitika adminisztratív ügyeit 1959 utolsó másfél hónapjában, 1960-ban, 1961-ben és 1962 nagyobb részében, tehát tárgyalt korszakunk hátralevő szakaszán.

Kovács Péter távozása egy korszakot zárt le a magyarországi kisebbségpolitikában, amit leginkább posztsztálinista időszaknak nevezhetnénk. Bár ez a címke kissé pejoratívan hangzik, a kisebbségi értelmiségi elitek mégis elég kellemesen emlékeznek erre a korszakra – legalábbis a korábbiakhoz (1945–1951) és a későbbiekhez (1959–1968) képest. Ko-

vács Péter 1952 óta vezette a nemzetiségi osztályt, s egy személyesen is megélt kisebbségi léthelyzet tapasztalataival a háta mögött azt tűzte ki céljául, hogy hozzájárul a hivatalosan elismert nemzetiségi közösségek identitásőrzéséhez. Arra törekedett, hogy fenntartsa, illetve, ha csak lehetett, bővítse is a nemzetiségi intézményrendszert. Természetesen azért valósíthatta megilyen fajta elképzeléseit, mert azok nemcsak nem ellenkeztek a pártvezetés terveivel, hanem inkább illeszkedtek azokba. A gond akkor kezdődött, amikor a pártvezetés politikája változott. Az új tervek végrehajtásához vagy olyan valakire volt szükség, aki hitt az új ideológia igazságában, vagy olyan valakire, aki inkább érezte magát hivatalnoknak, mint elvhű kommunistának. A főosztályvezető egyik sem volt. Hitt abban, amit csinált, és nem kívánt rajta változtatni. Ezért kellett távoznia.

A német, szlovák és délszláv „szövetség" 1959. január 20-án azt kérte az MMNO-tól, hogy saját ellenőrzésük alatt központosíthassák a nemzetiségi szakfelügyeletet. A megyei művelődésügyi osztályok csak a minisztérium és az érdekelt szövetség közös engedélyével nevezhessenek ki és helyezhessenek át nemzetiségi pedagógust.[236] A „szövetségek" nemcsak politikai, hanem oktatási funkciókat is szántak maguknak, s nem önmagukat rendelték még szorosabban a párt alá, hanem az állam társgazdájává kívánták tenni magukat a nemzetiségi iskolákban. Valamiféle önkormányzati modell elgondolása rejlett ebben. A javaslat mindössze két héttel követte az MMNO szakfelügyeleti útmutatóját.

Az MMNO 1959 decemberében utasította az MNDSZ-t, hogy adjon számot a párthatározat végrehajtásáról.[237] Wild Frigyes válaszában ismertette, hogy mi mindet tesz a „szövetség" a hazai németek ideológiai átnevelése érdekében. A németek lakásügyeiben történt előrelépést is az MNDSZ számlájára írta.[238] Ezzel egy időben a pécsi német rádióadás szerkesztője egy beadványban az ő szemére vetette, hogy az MNDSZ két aktivistája, Schwieghoffer és Krix, a németek identitásőrzését próbálja előmozdítani. Mindkét németet és esetleg a főtitkárt is el akarta távolíttatni emiatt a „szövetségből".[239] 1960 januárjában az MSZDSZ elnöke értékelte a szervezet tevékenységét. Elsősorban a forradalom leverésének időszakáról írt, puhánysággal vádolva az MMNO akkori vezetését (Kovács Pétert). A szervezet tevékenységéből különösen is az ateista propagandát emelte ki.[240] Jelentése után Vendégh Sándor tájékoztatta az MSZMP KB Tudományos és kulturális osztályát az MSZDSZ-ről. Azt írta, hogy a szlovák központ a szlovák nyelvoktatás kötelezővé té-

tele mellett kardoskodik, s a szövetség munkatársai sem mentesek a „klerikalizmustól", sőt még az antiszemitizmustól sem. Elismerte az MSZDSZ „érdemeit" a téeszesítésben. A „szövetség" funkciójáról a következőt jelentette ki: *„A szövetségnek nem az ún. »speciális nemzetiségi« problémák után kell vadásznia, mert hiszen a jó nemzetiségpolitika az össznépi politika."*[241] Az MRDSZ főtitkára, Szilágyi Péter 1960. február 2-án számolt be az MMNO-nak. A nacionalizmus elleni küzdelmet hangsúlyozta. A román ortodox egyházról ugyan kijelentette, hogy (nyilván: ellentétben a szerbbel) nem lázít a szocialista rendszer ellen, de a szervezet céljai között jelölte meg a téeszesítés támogatása mellett az ateista harcot is.[242] Ezt a jelentést az MMNO megjegyzések nélkül küldte tovább a pártnak.

Nem találtam meg az MDDSZ önértékelését, de biztosra veszem, hogy ilyen is készült. 1959 és 1960 fordulóján tehát a „szövetségeknek" el kellett számolniuk azzal, hogy a párt politikáját miként segítik. A jelentésekből érződik a számonkérés miatti félelem, ami a hozzájuk csatolt véleményezést figyelembe véve nem mondható alaptalannak. Ennek ellenére 1959 és 1960 fordulóján nem következett be komoly változás vezetésükben. Egyetlen kivétel volt: az MCKSZ László Máriát rögvest a nemzetiségpolitikai párthatározat elfogadása után személyes támadások érték. A cigányság következetes érdekvédőjét „fasiszta" múlttal vádolták. (Ugyanúgy, ahogy a népi írókról szóló határozat antiszemita bélyeggel illette a *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* szerzőjét, Bibó Istvánt.) Helyére a fiatal Ferkovics Sándor került. Ő ugyan nem képviselt olyan határozott nézeteket az önálló cigány nemzetiségi kultúráról, mint elődje, nem tudunk róla, hogy önálló cigány intézményekért próbált volna harcolni, de hamarosan ő is fellépett a szövetség mellőzöttsége ellen. A fellépés azonban csak Ferkovics személyes karrierjének ártott, a szervezet helyzetét nem tudta megjavítani. A cigánypolitikai határozat 1961-ben megszüntette az MCKSZ-t, ami a gyakorlatban abból állt, hogy Ferkovicsot elbocsátották, de rajta kívül az egész apparátust megtartották 1965-ig Országos Társadalmi Bizottság néven.[243] Az átalakított szervezetnek az égvilágon semmilyen komoly funkciója nem volt, s nevét úgy szabták meg, hogy még abból se derüljön ki eredeti feladatköre. Az MCKSZ korlátai ellenére fontos állomást jelentett a magyarországi cigányság kulturális életében; világosan jelezte ezt, hogy amint a hatalom újra hajlandóságot mutatott a természetes nemzetiségi identitás elismerésére, a nyolcvanas években ugyanezen a néven újra megalapították.[244]

A párthatározat szerint a nemzetiségi „szövetségek” 1959. július 31-éig meg kellett tartsák országos munkaértekezleteiket, de azokra végül csak 1960 márciusában és áprilisában került sor. Az akkor még létező MCKSZ számára nem szerveztek ilyen rendezvényt. Ha a határidőt betartották volna, akkor az értekezletek az MSZMP VII. kongresszusa előtt zajlottak volna le, azaz formailag a kongresszus döntött volna az ő véleményük alapján, és nem fordítva. Ez pedig ellenkezett volna a PB-határozat szellemével.[245] Éppen a kitűzött időpontban zajlott a vezetőváltás az MMNO élén.

A négy munkaértekezleten egyformán egy terjedelmes főtitkári beszámoló után a központilag kijelölt „küldöttek” – azaz kulturális munkatársak – szólaltak fel. Rendszerint nem általában véve támogatták a kormányzat nemzetiségpolitikáját, hanem a párthatározatban megfogalmazódó elveket ismételték el. Végül mindegyik értekezlet megválasztott egy 30-35 fős társadalmi bizottságot, amely feladatul kapta a nemzetiségpolitika és a helyi pártszervek döntéseinek ismertetését, népszerűsítését, valamint a „nacionalizmus” elleni küzdelmet. A társadalmi bizottságok tehát egyszerűen szélesebb apparátust biztosítottak az integrációs nemzetiségpolitika végrehajtásához. Az MDDSZ munkaértekezletén a főtitkári beszámoló a délszlávok kollektív rehabilitációjáról tett említést. Vendégh Sándor, aki hivatalból jelen volt, kikötötte, hogy a sajtóközleményben csak az „igazságtalanul kezelt délszláv dolgozók” rehabilitációja jelenhet meg. A sajtó mégis eredeti formában kapta meg a szöveget.[246] A felszólaló pedagógus-„küldöttek” a nemzetiségi identitás fenntartásának szükségességéről beszéltek, s ennek legfőbb eszközét az anyanyelven történő oktatásban jelölték meg.[247] Ez utóbbi olyan súlyos kihágásnak számított, hogy a HNF 1960. június 8-ára új, szűkebb körű munkaértekezletet hívott össze, amely már feltétel nélküli támogatásáról biztosította az MSZMP nemzetiségpolitikáját.[248]

Vendégh Sándor a pártvezetés és a párt sajtója számára is külön-külön értékelést készített a munkaértekezletekről. Az előbbiben így vélekedett: *„Megszűnőben van az a nézet, amely szerint a szövetségek feladata a nemzeti öntudat fejlesztése, ébresztgetése és fenntartása, s egyre inkább érvényesül a párthatározatban megjelölt feladatkörük.”*[249] Az utóbbiban azt hangsúlyozta, hogy hazánkban, akárcsak a szovjet blokk többi országában, az egyenjogúság megteremtésével megoldódott a nemzetiségi probléma.[250] A „szövetségek” munkaértekezletei tehát egyértelműen a hruscsovi integráció magyarországi nemzetiségpolitikáját próbálták le-

gitimálni. Az új politika elleni tiltakozását egyedül az MDDSZ fejezte ki, de később ennek esetében is megteremtették a legitimitás fiktív valóságalapját.

A kisebbségek 1957-ben helyreállított és kissé átformált médiahálózata 1959 és 1962 között nem esett át komoly változáson. Más volt a helyzet az oktatással, mint az már 1959 elején is érződött. A szövetségek kvázi autonómiatervezete nem véletlenül koncentrált az iskolák kérdésére, ahogy az MMNO is okkal próbálta a nemzetiségi szakfelügyelőket saját elképzeléseiről meggyőzni. A párthatározat szövegéből világosan ki lehetett olvasni, hogy a párt nemzetiségpolitikája az oktatás nyelvére koncentrál. 1959 nyarán, tehát az MMNO „interregnuma" alatt az MMNO – az MSZDSZ véleményét is kérve, de a választ meg nem várva – mélyre ható személycseréket hajtott végre a budapesti szlovák iskolában.[251]

Az áprilisi tanfelügyelői feladatot teljesítve a tanfelügyelők ősszel jelentéseket küldtek az MMNO-nak. Az MMNO úgy összegezte ezeket, hogy az igazgatók *„irányító-ellenőrző munkájában hiányosságok vannak"*. Arra szólította fel (természetesen Szolnok kivételével) a megyei tanácsok művelődésügyi osztályait, hogy tartsanak értekezletet a nemzetiségi iskolák igazgatóinak.[252] Ezekről az értekezletekről a sajtó is beszámolt.[253] Itt ismertették az iskolák vezetőivel, hogy milyen új kormányzati elvárásoknak kell engedelmeskedni az oktatásban. Az igazgatóknak a hallottakról tájékoztatniuk kellett tantestületeiket. Sokan ezt nem tették meg. Veszprém megye meg sem tartotta az értekezletet. Ledényi Ernő, az MMNO főmunkatársa, december 3-án felszólította az érintetteket a hiányok azonnali pótlására.[254] A szlovák pedagógusok számára Tótkomlóson, a déli szlávok számra pedig a Művelődésügyi Minisztériumban külön találkozót rendeztek az új irányelvek ismertetése céljából.[255] Az MMNO élén végrehajtott vezetőváltás közben és után, 1959 második felében a központi szervek nagyon nagy súlyt fektettek arra, hogy megismertessék az iskolákkal a nemzetiségi oktatás általános, új elveit.

Az iskolák átszervezésével kapcsolatos valódi terveket az MMNO 44040/1960. számú körlevele 1960. február 12-én, immár Vendégh Sándor ellenjegyzésével ismertette a nemzetiségi iskolákkal. A körlevél hangsúlyozta, hogy a nemzetiségi iskolák feladata az államnyelv elsajátítása.[256] A mindennapi élethez szükséges tantárgyak magyar nyelvű tanítását helyezte kilátásba, hangsúlyozva, hogy a nemzetiségi nyelven is el kell sajátítani ezek szakkifejezéseit.[257] A körlevél arra kérte az igazgatókon keresztül az összes anyanyelven oktató tanári kart, hogy *„őszintén és*

nyíltan fejtse ki álláspontját". Ebben a véleményezésben részt vettek olyan iskolák is, mint a görög kommunista menekültek két iskolája, akik lelkesen támogatták a reformot.[258] A hagyományosan elismert nemzetiségek anyanyelven oktató iskoláiban természetesen nem fogadta osztatlan lelkesedés a tervet. A „vitát" eleve meghatározták az őszi elméleti tájékoztatók. A „vitába" nem vonták be a nemzetiségi oktatás igazi szakembereit, a tanárképző főiskolák nemzetiségi tanszékeinek tanárait. Előre lehetett sejteni, ami be is következett, hogy ezek a körök, ha ellenállást nem is tanúsítottak, de helytelenítették a kétnyelvűséget az oktatásban.[259]

A „vita" tapasztalatainak kiértékelésére az MMNO 1960. június 8-án[260] Budapesten konferenciát rendezett az összes nemzetiségi tannyelven oktató iskola igazgatói számára.[261] Aki távol maradt, attól az MMNO igazolást követelt.[262] Az értekezlet kimondta a kétnyelvű oktatás szükségességét. Annyit sikerült elérnie az igazgatóknak, hogy előírták: az új módszer bevezetésének fokozatosan kell végbemennie.[263] Azt is kikötötték, hogy a változást csak a szülőkkel egyetértésben, az ő akaratuknak megfelelően lehet végrehajtani. Az igazgatói értekezlet számított hivatalos értelemben annak a fórumnak, amely meghozta a döntést az iskolareformról. A végrehajtásról rendelkező 44167/1960. számú minisztériumi körlevél ugyanis, amelyet Fekete György aláírásával 1960. június 14-én küldtek szét az érintett iskoláknak, erre az értekezletre hivatkozva tette kötelezővé a kétnyelvű tanmenet bevezetését, amely a *„műszaki-gyakorlati oktatással összefüggő tárgyak magyar nyelven való tanítását"* jelentette. E körlevél nagyon nagy hangsúlyt fektetett a fokozatosságra.[264] A részleteket a minisztériumnak a nemzetiségi iskolák óratervéről szóló 44159/1960. (M.K. 13.) számú hivatalos közlönye rögzítette. A közlönyben a testnevelés is az államnyelven oktatandó tárgyak között szerepelt.[265]

Az MMNO vezetője, Vendégh Sándor, 1960. július 2-án a kétnyelvűség lehető leggyorsabb bevezetésére szólította fel az igazgatókat 44208/1960. számú leiratában.[266] A megígért fokozatosságot tehát az MMNO tudatosan nem tartotta be. Ennek ellenére 1960 őszén még nem minden iskolában kezdték meg a kétnyelvű tanítást.[267] Az MMNO 1960. október 2-ai utasítása előírta szülői értekezletek összehívását azokban az iskolákban, ahol ezen az őszön még nem vezették be az új tantervet. Elrendelte, hogy a szakfelügyelők a kétnyelvűség előnyeiről tájékoztassák a szülőket, majd *„a szülők és a nevelők döntése alapján tegyék meg a szükséges lépéseket a kétnyelvű oktatás bevezetésére".*[268] Az uta-

sítás tehát biztos adottságnak vette a szülők beleegyezését, amely így csakis fiktív lehetett. Formailag mégis eleget tett az önkéntesség követelményének. Ennek alapján a következő tanév kezdetén a minisztérium 142/1960. (M.K. 16.) számú határozata már kész ténynek vette, hogy a nemzetiségi tannyelvű iskolák – kétnyelvű iskolák.[269] Magyarországon a hatvanas évek legelején a nemzetiségi tannyelvű oktatást kétnyelvű oktatássá alakították át, amelyben a természettudományi tárgyakat és a testnevelést magyarul oktatták. Ehhez a tantestületi, igazgatói és szülői értekezletekkel megteremtettek egy olyan fiktív valóságalapot, amelyet a reform legitimitásának tekintettek.

A korabeli magyar sajtót tanulmányozva nem könnyű nyomára bukkanni az igen nagy horderejű reformnak. A *Pedagógiai Szemlé*ben (egy tudományos folyóiratban, amelyet kevesen olvastak) 1961 nyarán jelent meg Vendégh Sándor elemzése a hazai nemzetiségi iskolák kétnyelvűségéről. A tanulmány a szülők állítólagos régi igényének beteljesüléseként mutatta be a reformot, amelyet összefüggésbe hozott a többi szocialista ország (különösen is az NDK) tapasztalataival. Reakciós utópiának nevezte az egynyelvűség visszaállítását.[270] 1960 nyarán és őszén egész sor tanácskozást tartottak nemzetiségi – főként szlovák – pedagógusoknak, amelyeken természetesen az átalakulás szerepelt fő napirendként. Ezekről a hazai szlovák sajtó is tudósított. A kétnyelvűség kérdése, természetesen mint megkérdőjelezhetetlen pozitívum, megjelent a hazai szerb–horvát és szlovák lapban is.[271] Az 1961. szeptember 28-án elfogadott 1961/III. törvény az oktatási rendszerről 2. paragrafusának (1) bekezdésében kimondta, hogy az oktatás nyelve magyar. A (2) bekezdés ehhez hozzátette, hogy *„a nemzetiségekhez tartozó tanköteles gyermekek számára továbbra is lehetővé kell tenni, hogy anyanyelvükön részesüljenek oktatásban”.* A törvény tehát homlokegyenest ellenkező helyzetet és programot fogalmazott meg, mint a minisztériumi utasítások, körlevelek, ráadásul éppen akkor, amikor az ezek alapján végrehajtott reform befejeződött. A törvény nem változtatta meg a rendelkezéseket, pusztán a többségi közvéleményt (amely a csak kevesek által olvasott Vendégh-tanulmány kivételével máshonnan nem értesülhetett a kétnyelvűség bevezetéséről) tájékoztatta félre a kisebbségek helyzetéről.[272]

A szövetségekhez hasonlóan funkcióváltáson estek át a helyi kultúrcsoportok is. Elsősorban a téeszesítés propagálása vált feladatukká. Alig valamivel a párthatározat után a szerb ortodox egyház és az MDDSZ képviselői közösen kérték a minisztériumot, hogy az ortodox karácsony miatt a

szerb iskolákban hosszabbítsák meg a téli szünetet. A kérést a hatóságok teljesítették.[273] 1959. július 12-én a Tolna megyei Grábóc ortodox kolostorában országos szerb találkozót rendeztek, amelyre a jugoszláv nagykövetséget is meghívták. A KÜM arra kérte a politikai rendőrséget, hogy kutassa fel és részesítse figyelmeztetésben a szervezőket.[274] Legitim képviselet híján tehát az egyház próbált nemzeti képviseletet teremteni. Minthogy azonban a déli szlávok nem egy felekezethez tartoztak, e képviselet útján a délszlávval szemben a szerb identitást erősítette. A katolikusok körében is élt ez a törekvés. Abban, hogy a rábavidéki szlovénok az ötvenes–hatvanas években is megőrizhették identitásukat, fontos szerepet játszott Kühár János felsőszölnöki plébános, akiről köztudomású volt, hogy jelmondata így hangzik: *„Szlovénok voltunk, szlovénok vagyunk, szlovénok leszünk, maradjanak szlovénok az unokáink is!”*[275]

Tekintve, hogy a hazai nemzeti kisebbségek nagyobb része falun él, mindennapjaikat az évtizedfordulón elsősorban a mezőgazdaság újraszövetkezetesítése érintette, amely országszerte gyökeresen átalakította a társadalmat. Szilágyi Péter beszámolójában azt emelte ki az MRDSZ büszkeségeképpen, hogy az alföldi román falvak eddigre már mind a „szocialista szektor” részeseivé váltak.[276] A pilisi szlovákok és a völgységi németek sokáig, a 60-as évek elejéig bírtak ellenállni földjeik védelmében. Az évtized végén elindult a nemzetiségi téeszek összevonása a falu másik szövetkezetével. Ez két lépcsőben történt. Először megváltoztatták a téesz nevét, és felvettek olyan tagokat, akik nem a kisebbséghez tartoztak. Ezt követte a téeszek egyesítése. Ilyenkor nemcsak a nemzetiségi jelleg szűnt meg, hanem a helyi elnököket is általában központból kihelyezett vezető váltotta fel.[277] A cigányokat foglalkoztató szegkovács ktsz-ek is arra kényszerültek, hogy átadják helyüket a nagyipari termelésnek.[278] A nemzetiségi intézményeknek tehát vagy a feladata változott meg a különálló identitás fenntartásáról az integráció szolgálatára, s e feladathoz új formát öltöttek, vagy – funkció híján – megszüntették őket.

III.3.2. Románia

Az RMP KB 1960. december 19-ei határozata alapján, amelyet Nicolae Ceauşescu terjesztett be, a Nagy Nemzetgyűlés december 24-én (!) módosította az alkotmányt úgy, hogy a magyar autonómia más meghatáro-

zással jelenjen meg benne, mint korábban. Ekkortól kezdve az önálló közigazgatási egységnek elsősorban nem a nemzetiségi jogok érvényesülését, hanem a területén élő nemzetiségek békés együttélését kellett szolgálnia. December 28-án meghatározták a MAT új közigazgatási határait. A színmagyar Háromszék déli részét elcsatolták az autonóm területtől, hozzákapcsolták viszont Dicsőszentmárton, Marosludas és Sármás rajonokat, amelyek akkor is többségében román lakosságúak voltak. Ilyen módon a magyarság aránya a tartományban, amelynek nevét Maros Magyar Autonóm Tartományra (továbbiakban: MMAT) változtatták, 77%-ról 62%-ra süllyedt.[279]

A döntést, illetve a vele járó intézményi átszervezéseket nagyrészt 1961 első negyedévében hajtották végre. 1961 folyamán a MMAT tartományi pártbizottságában és számos helyi pártbizottságban is határozottan megnőtt a román funkcionáriusok aránya. A változást a propaganda elsősorban azzal indokolta, hogy az autonóm tartomány határait a gazdasági racionalitás követelményei szerint kell meghúzni.[280] A MAT/MMAT 1960 karácsonyán etnikai elven szerveződő, nemzetiségi nyelvű közigazgatási egységből olyan sajátos egységgé vált, amely sajátságával a tartomány etnikai színességét tüntette ki. Ez gyakorlatilag váltást jelentett a „szocialista területi autonómia" két típusa, a szovjet és a jugoszláv között, hiszen a Vajdaság és Koszovó is a MMAT-hoz hasonló multikulturális autonómiaként működött.[281] Ezzel megszűnt az a közigazgatási forma, amelyet legalább szimbolikusan a magyar kisebbség képviseletének lehetett tekinteni Romániában, hiszen a jugoszláv típusú kulturális autonómia nem biztosított ilyen lehetőséget.

1958 és 1959 fordulóján a Lupta de Clasă olyan cikket írt, amely revizionista és nacionalista elhajlással vádolta a *Korunk* vonalvezetését Tordai Zádornak *Az ember tragédiájá*ról írt cikke miatt. Több szerkesztőségi tagot kizártak,[282] de a folyóirat megmaradt. Megmaradt a szerkesztőségben Balogh Edgár is, aki annak idején a „pánmagyar" folyóirat programját megfogalmazta. A *Művészet* éléről viszont 1959 tavaszán elmozdították Sütő András írót, és a folyóirat címét is megváltoztatták *Új Élet*re, jellegét közelítették az eredeti beköszöntőben megígért szocialista realista célokhoz.[283] 1961-ben a Román Írószövetség elnöke, Mihai Beniuc, aki az ötvenhatos forradalom alatt Budapesten tartózkodott, nacionalista elhajlással vádolta meg Földes László írót, az *Utunk* című folyóirat főszerkesztőjét. Ennek alapján őt szeptemberben elmozdították a lap éléről, amely, mint láttuk, 1959-ben még számos olyan híradást

megengedett magának, ami a magyarság kulturális egységére utalt.[284] Az erdélyi magyar sajtóból elsősorban azoknak a személyiségeknek kellett távozniuk, bár nem kivétel nélkül, akik a magyarság kulturális egységét a szocialista rendszer keretei között tudták elképzelni.

Gheorghiu-Dej pártfőtitkár, Gheorghe Apostol szakszervezeti elnök, korábbi (1953–1955) pártfőtitkár, Chivu Stoica miniszterelnök, valamint a legfelsőbb pártvezetésből még a katonai ügyekért felelős Nicolae Ceauşescu és az oktatási ügyekkel foglalkozó Leonte Rauþu 1959. február 5-én látogatást tett a Szovjetunióban az SZKP XXI. kongresszusa alkalmából. Hruscsov is fogadta őket. Domokos Pál Péter feltételezése szerint a bukaresti vezetők nacionalizmussal vádolták meg az erdélyi magyar diákságot, és kieszközölték a Bolyai Tudományegyetem megszüntetését.[285] Természetesen nem elképzelhetetlen, hogy a nemzetiségi intézményrendszer reformjáról szó esett a megbeszélésen, de nem valószínű, hogy itt dőlt volna el a Bolyai Egyetem sorsa. Igaz, rögtön a látogatás után az *Előre* cikkezni kezdett arról, hogy milyen fontos cél a román és a magyar fiatalok közös tanulása, a nemzetiségi elszigetelődés megakadályozása.[286] Kolozsvárott 1959. február 16-án kezdődött az ún. „Varró-csoport" pere, amely elsősorban bolyais tanársegédek és diákok, valamint egy fiatal képzőművész hallgató ellen folyt.[287] A nyilvánosság hiánya mellett is a városi közvélemény tudott az ügyről. Ennek a pernek a funkciója nyilvánvalóan az volt, hogy meghatározza az elkövetkező napok hangulatát, illetve a kisebbség mozgásterét.

A Román Népköztársaság Diákszervezeteinek Szövetsége 1959. február 18-a és 22-e között tartotta II. országos értekezletét Bukarestben.[288] A rendezvény második napján Gheorghiu-Dej tartott beszédet. A nacionalizmust ostorozta, és a lenini elvekre hivatkozva az iskolák legfontosabb feladatát a szocialista hazafiság elmélyítésében jelölte meg.[289] Kijelentette: *„Arra kell törekedni, hogy az egyes helységekben valamennyi nemzetiség gyermekei egységes iskolában, együtt tanuljanak."*[290] Az iskola-összevonások programját tehát immár nemcsak az abszolút kisebbségben élők számára hirdette meg, mint az 1956-os rendelkezés, hanem minden vegyes lakosságú település számára. Valójában az iskolák összevonása, amelyet „tagozatosításnak" neveztek (egy intézményen belül működött a román és a magyar tagozat), már az 1956-os rendelkezés előtt, 1955-től megkezdődött.

A diákkongresszuson felszólaló küldöttek, így a Bolyai Tudományegyetemet képviselő fiatalok is, helyeslésükről biztosították a főtitkári

beszédben megfogalmazott elveket és terveket.[291] Kacsó Magda bolyais diák például azt kérte, hogy a román diákokkal együtt hallgathassanak órákat. A tanácskozás eredményét február 22-én Athanase Joja oktatási miniszter foglalta össze, kijelentve, hogy tanulmányozni kell a különféle nemzetiségű ifjúság egyesítésének intézményi lehetőségeit.[292] Az országos értekezlet egy nagyméretű nemzetiségi iskolareform legitimitásához próbált fiktív alapot teremteni.

1959. február 23-án összehívták a Bolyai Tudományegyetem Egyetemi Tanácsát. A rektorátus bejelentette, hogy az RMP és a kormány előző napi közös határozata szerint a Babeş Tudományegyetem egyesülni fog a Bolyaival. Megígérték, hogy minden tantárgyat magyarul is tanítani fognak, s felhívták a tanári kart, hogy vegyen részt az egyesüléssel kapcsolatos rendezvényeken. A tanácsülés nem ment ellenállás nélkül. Balogh Edgár, akiről 1956-os viselkedése kapcsán a pártközpont jelentése még kiemelte feltétlen lojalitását, most felháborodva tiltakozott. Szabédi László pedig Kacsó Magda megbüntetését kérte, amiért az intézmény nevében nyilatkozatot tett a Diákszövetség országos gyűlésén. Takács Lajos rektor azonban kijelentette, hogy a diáklány a párthatározat szellemében járt el, demokratikus alapot teremtve a határozat végrehajtásának.[293] Miklós István református lelkész személyes visszaemlékezéséből úgy tudom, hogy a döntés hallatán a kolozsvári magyar diákság tiltakozó megmozdulást szervezett a Mátyás-szobornál, amely végül botrányba fulladt.[294] Ezt az eseményt azonban nem említi a szakirodalom. Február 26-án gyűlést tartottak a két egyetem párttagjai és tagjelöltjei számára, amely állást foglalt a két egyetem egyesítése mellett. Nem pusztán a kommunista politikai rendszer sajátos legitimációs felfogása miatt került a rendezvények sorában első helyre a pártaktíva, hanem azért is, mert ettől a testülettől remélhette a hatalom legnagyobb eséllyel, hogy számára kedvező választ kap. A gyűlésen az RMP KB ad hoc (a két egyetem egyesítésére kiküldött) delegációja elnökölt, köztük Nicolae Ceuaşescu, az RMP KB titkára, Anastasie Joja oktatásügyi miniszter és Ion Iliescu, a Diákszövetség országos elnöke. Hasonlóan zajlott február 27-én a Bolyai Tudományegyetem tantestületének másnap tartott értekezlete, ahol azonban némi ellenkezés is kibontakozott. Még az ötvenhatban teljesen pártvonalas Nagy István író is a várhatóan rossz nyugati megítélésre hivatkozott az önálló egyetemet védve, úgyhogy Ceauşescu egész durván törte le. Igazán híressé Szabédi László megszarolása vált, akinek szüneti magánbeszélgetésben mondott szavait vetet-

te szemére Ceauşescu. Március 1-től megkezdődtek a már említett, központilag szervezett, román–magyar testvériséget hirdető tömeggyűlések, amelyek egytől egyig az egyetemek, illetve más intézmények egyesítését támogatták.[295]

Tavasszal első lépésként Kolozsvárott, Marosvásárhelyen és más városokban is elindult a román és a magyar bentlakások egyesítése. Nemcsak az épületekben, de a szobákban is vegyítették a diákokat. 1959 őszén egyesített, vegyes nemzetiségű intézményként kezdte meg tevékenységét a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem, az Ady–Şincai Líceum,[296] számos marosvásárhelyi, illetve más székelyföldi líceum, valamint a Székelyföldön kívüli magyar líceumok többsége. A kolozsvári mezőgazdasági főiskolán és a marosvásárhelyi pedagógiai főiskolán tovább csökkent a magyar nyelvhasználat aránya.[297]

Ezt a folyamatot is a perek háttérjátéka kísérte. Csíkszeredán tavasszal letartóztatták és ősszel – ötvenhatos ürüggyel – öttől húsz évre ítélték a líceum hat tanárát és öt diákját. Hasonlóan jártak a csíksomlyói gazdasági középiskola tanárai is. Az iskolaegyesítéseket társaik előtt hevesen kritizáló teológusokat március 15-ére virradó éjszaka a Securitate letartóztatta,[298] s a májusi perükben öttől tíz évig terjedő börtönbüntetést szabtak ki rájuk. Igaz, a büntetés ürügyéül nem az iskolareformmal szemben tanúsított ellenállásuk szolgált, hanem Burchárd Márta verse 1956-ról, amelyet többen is olvastak a hittudományi főiskolán.[299]

A szülők kívánságára hivatkozva[300] újra megindult az abszolút kisebbségben élő magyarok általános iskoláinak egyesítése a többségi tanintézménnyel, de még tiszta magyar településeken is szerveztek román tagozatos osztályt, hogy vegyes iskola keletkezhessen. Romániában a nemzetiségi iskolareform lényege a diákság és a tanári kar közös intézményben való egyesítése volt. Emellett azonban az oktatás kétnyelvű átszervezése is folyt, hiszen például a Bolyai Tudományegyetemen – az 1959. április 2-ai bukaresti értekezlet határozatának megfelelően[301] – már a kezdettől nem lehetett minden szakon magyarul tanulni[302] (összesítve a közös egyetemen tanított tárgyak mintegy negyedét adták elő magyarul is),[303] s ez a következő évektől csak egyre romlott. A közös egyetem nevét és felépítését rögzítő egyesülési okmányba[304] Gáll Ernő szerint az egyetem vezetése sokáig nem engedett betekintést még a tanároknak sem, úgyhogy semmilyen hivatkozási alap nem maradt a status quo őrzésére.[305]

A két kolozsvári egyetem egyesítése közben 1959. április 18-án a Bolyai Tudományegyetem oktatója, Szabédi László író, 20-án Molnár Mik-

lós közgazdász professzor, majd május 3-án Csendes Zoltán prorektor öngyilkosságot követett el.[306] Vannak, akik tiltakozásnak vélik cselekedetüket, mások összeomlásnak a hatalom zaklatásai miatt. Kétségtelen azonban, hogy a Bolyai Tudományegyetem fölszámolása idején menekültek a halálba. Szabédi tragédiájában lélektanilag bizonyára szerepet játszott az a rádiónyilatkozat, amelyet 1956 novemberében a bukaresti reptéren adott, s amelyet mélységesen szégyellt később. 1959 márciusában olyan érzéssel kellett szembesülnie, hogy hiába viselte el a megalázkodást: a lojalitásnyilvánítás ellenére is felszámolják a magyar kultúrát a „szocialista" Romániában. Közvetlenül Szabédi László halála után Halmos György zongoraművész meg akarta tagadni, hogy Chopin-koncertet adjon Kolozsvár filharmóniáján. Miután mégis kénytelen volt fellépni, az előadás befejezésekor felállás helyett háromszor eljátszotta a lengyel zeneszerző gyászindulóját, jóllehet az nem szerepelt a programban. A közönség taps nélkül, szótlanul hagyta el az épületet.[307] Marosvásárhely, Szászrégen és Szárhegy ifjúsága Páll László és Nemes Árpád vezetésével aláírásgyűjtés szervezésébe kezdett, amellyel a magyar líceumok és a Bolyai Egyetem visszaállítását akarták követelni. Az aláírási íveket nemzetközi fórumokhoz, többek közt az ENSZ-hez szerették volna eljuttatni. Terveik szerint az ívek azt is tartalmazták volna, hogy elvárásaik nem teljesülnek, akkor Erdély Magyarországhoz való csatolását fogják követelni. Az ötvenhatos ítéletekhez hasonló börtönbüntetés lett osztályrészük.[308]

1959 áprilisában Kádár Kálmán magyar sajtóattasé feleségével egy bukaresti kórházban hosszas beszélgetést folytatott Fazekas János KB-titkár – szintén kórházi kezelésre beutalt – felesége. Elmondta, hogy férje teljesen kiborulva jár haza az utóbbi hónapokban a munkából, amióta fölmerült az iskolareform terve, s többször is megalázták, amiért ellenvéleményt nyilvánított. Ölébe veszi gyermekét, s azt mondogatja, hogy az állam nem hagyja az ilyen gyermekeket magyarnak nevelni.[309] Az asszonytalálkozó az elitkórházban lehetett véletlen is, de elképzelhető, hogy Fazekas tudatosan próbálta ilyen úton tájékoztatni elkeseredéséről a követséget, illetve végső soron a magyar pártvezetést, azaz maga is megpróbált ellenállást kifejteni a reformmal szemben.

Bármiféle ellenállás kilátástalan volt, de mindegyik említett esemény jól jelezte, hogy micsoda elkeseredéssel fogadta az erdélyi magyar kisebbség a tanügyi reformot, amelyet a köztudat máig is az egyik legsúlyosabb nemzetiségi sérelemnek tart. Ellentétben az ötvenhatos forra-

dalommal, az önálló iskolák megszüntetése rég nem látott mértékben egységesítette érzelmileg a kisebbséget, ugyanis ezt a KB-titkártól a téesz-parasztig egyöntetűen tragédiaként fogadta az erdélyi magyar társadalom. Ezt a változtatást nem lehetett megmagyarázni még a legfelsőbb magyar nemzetiségű vezetőknek sem. (Néhány extrém kivételtől eltekintve. Az egyetem rektora, Takács Lajos például támogatta a reformot.)

A reform nemcsak a magyar iskolákat, hanem a többi kisebbség intézményeit is érintette. A Bánságban például ekkor szűnt meg az a két éve keletkezett szokás, hogy a szerb iskolákba jugoszláviai vendégtanárok jártak át tanítani. Temesváron a szerb nyelvű gimnáziumban 1960-tól nem indult első osztály. Megkezdődött a papnevelde leépítése is.[310] Ortfried Kotzian 1960 és 1968, majd 1971 és 1989 között jelöli meg a romániai német iskolák funkciójának két asszimilációs szakaszát.[311] A kisebbségi iskoláknak nemcsak formája, hanem deklarált funkciója is megváltozott. Míg korábban a nemzetiségi, kulturális önismeret meggyökeresztetése volt az, addig a hatvanas évek elejétől a társadalmi integráció lett.

A Magyar Népköztársaság, mint láttuk, nemcsak hogy nem lépett föl az oktatási reform ellen, hanem a már említett Kállai–Ceauşescu-találkozón kifejezetten támogatásáról biztosította az átszervezést. Tette ezt a nagykövetség tájékoztatása és állásfoglalása ellenére. Kérdés persze, hogy milyen eredményt lehetett volna elérni valamiféle ellenvélemény kinyilvánításával. 1960-ban a bukaresti Parhon Tudományegyetemen megszüntették a magyar nyelv választható, vizsgaköteles tanítását. Ezen az egy téren 1960 és 1962 között komoly erőfeszítéseket tett a magyar külpolitika, hogy visszaállítsa a magyartanítást.[312] S nem is sikertelenül, hiszen 1962 őszén a diákok újra felvehették indexükbe a magyart. Sőt, decemberben már arról is tervek születtek a minisztériumban, hogy visszaállítják az 1960-ban megszüntetett magyar tanszéket.[313] Úgy tűnik, hogy az anyaország fellépése egyből hatni tudott, amint a hruscsovi integráció kifulladásának jelei mutatkoztak. Ez a fellépés azonban nagyon szűk térre korlátozódott.

1959–1960 során komoly „etnikai tisztogatás” söpört végig a Román Néphadsereg tiszti karán. Ennek részeként folytattak pert Török Mihály ellen, akit súlyos ítélettel sújtottak. 1959-ben tartóztatták le, és 1960-ban ítélték el Ambrus József csíkkarcfalvi és Szabó Béla kapnikbányai katolikus papokat. A két lelkész 1956-os tevékenysége már csak mellékes érvként merült fel a 4, illetve 10 éves börtönítélet mellett. A fő

vád ellenük a titkos hitoktatáson kívül az volt, hogy a fiatalok körében a vegyes házasságok ellen lázítottak.[314] Az évtizedfordulón Temesvárott közös intézménnyé vonták össze a német, a román és a magyar színházat, amelyben külön-külön szekciókként működtek tovább a színtársulatok.[315] Az Állami Székely Népi Együttes 1961-től román néptáncokat is felvett műsorába, amelyeket a székelyek természetesen román népviseletben táncoltak.[316] Az együttes 1962 őszén román szekcióval bővült. Nevét is megváltoztatták Állami Maros Népi Együttesre.[317]

A többi szocialista országhoz hasonlóan, Romániában is ebben a korszakban a vidéki társadalomnak, így a kisebbségek jelentős részének a fő élménye a kollektívizáció újbóli, ezúttal sikeres erőszakolása volt. A kollektív gazdaságok szervezését propagáló kampány már 1958-ban megkezdődött, arról azonban, hogy akár erőszakkal is véghez kell vinni a szövetkezetesítést, más országokhoz képest csak erősen megkésve, 1961 nyarán döntött az RMP KB. Ekkor az átalakulás villámgyorsan ment végbe; 1962 végéig befejeződött. Százalékarányban mégis viszonylag sok (18%) földterület maradt egyelőre magánművelésben, elsősorban a nagyüzemileg nehezen művelhető hegyi területeken.[318] Ez a különlegesség annyiban kedvezően érintette a magyarokat, hogy a MMAT körzetét elég nagy arányban foglalták el ilyen területek. A későbbi években azonban az egyelőre magánművelésű földterületek aránya tovább csökkent.

A téeszesítés kivételével a változások Romániában általában nem nyilvános rendeletek formájában mentek végbe.[319] Az oktatásban, a közigazgatásban és a kulturális életben a multikulturális intézményi modell térhódítására, míg a hadseregben etnikai homogenitásra törekedett a hatalom. Az intézmények egyesítése nagyon elgondolkodtató: tényleg érdekelt volt-e ebben a román hatalmi elit? Érzelmileg bizonyára igen, hiszen az RMP tagságának eredetileg igen nagy részét adták a magyar kommunisták, akikkel szemben a többnyire később belépett román pártvezetők kisebbségi komplexusokkal küzdöttek. Az önálló magyar intézmények pedig a nemzetiségi elit politikai súlyát erősítették. Ugyanakkor biztonságpolitikailag az 1956-os forradalom azt mutatta, hogy a rebellis Magyarország hatása pontosan ott terjedt át leginkább a román diákokra, ahol közös intézményben tanultak a magyarokkal, míg a két különálló kolozsvári egyetem ifjúságának összefogása nem sikerült. A román hatalmi elit szuverenitásának megőrzése szempontjából a külső szemlélőnek az önálló – azaz elszigetelt – nemzetiségi intézmények sok-

kal praktikusabbnak tűnnek, mint az összevontak. Elképzelhető, hogy a szocialista Románia saját biztonsági érdekei ellenében változtatta multikulturálissá a korábban homogén nemzetiségi intézményeket. Ezt persze korántsem biztos, hogy így végiggondolták Bukarestben.

III.3.3. Csehszlovákia

Egy nappal az SZLKP KB burzsoá nacionalizmusról szóló határozata után, 1958. január 11-én a Szlovák Nemzeti Front (továbbiakban: SZNF) Központi Bizottsága (ami Szlovákiában a mi HNF OT-nak felelt meg) javaslatot tett az SZNT-nek személyi változások végrehajtására. Ennek alapján az SZNT felmentette pozíciójából Stefan Šebasta elnökhelyettest és még 10-15 fontos posztot betöltő személyt.[320] Különösen a közlekedési megbízotti hivatal élén történt komoly tisztogatás.[321] A kormányzati tisztogatásokkal együtt per kezdődött a második világháború alatti bűnökkel vádolt l'udák[VI] helyi vezetők ellen, ami figyelmeztetést jelentett azoknak, akik a változásokkal szemben ellenállást tanúsítanának. 1958 áprilisában a CSKP PB határozatot hozott arról, hogy a cseh és a szlovák országrész között rendszeresen kell cserélni a kádereket. Ezt az SZLKP KB irodája jóváhagyta. A hivatalos körök szintjén legélesebb kritika az oktatásügyi megbízotti hivatalt érte a tavaszi pártkongresszus alkalmával.

Ugyanekkor korlátozták a főtitkár hatáskörét, mondván, hogy Karol Bacílek túlterhelt, muszáj tehermentesíteni. A kompetenciakorlátozást a főtitkár egyértelműen az előző évi önállósodási kísérlettel „érdemelte ki". Tény azonban, hogy ennyivel megúszta a visszarendeződést: még a pozsonyi pártközpont éléről sem mozdították el 1963-ig. Ez egyszersmind azt is jelentette, hogy őrá hárult a csehszlovák nemzetállamiság jegyében foganó, új nemzetiségpolitikai ideológia érvényesítése Szlovákiában, aminek ha nem tett volna maximálisan eleget, akkor semmiképpen sem állhatott volna az ország(rész) élén még egy fél évtizedig. Ilyen módon alighanem sikerrel biztosította magának a nyugodt öregkort, egyszersmind azt is, hogy figurája ne kerülhessen be a közép-európai

[VI] A szlovák néppárti, függetlenségi mozgalom jelzős formájú, pejoratív értelemben használt neve, amely a háború alatti független szlovák állam létrehozásában kulcsszerepet játszott.

nemzeti kommunisták „arcképcsarnokába”. (A sors játéka, hogy utóda, Alexander Dubček, a reformer és nemzeti kommunista irányzatok leghíresebb képviselőjévé vált.) Pedig Szlovákia 1956 és 1957 folyamán tanúsított külpolitikai és gazdaságpolitikai manővere jellegzetes nemzeti kommunista próbálkozás volt, s ezt a kísérletet legfelsőbb szinten Bacílek vezette. De saját kezével vezényelte le később a próbálkozás elfojtását és a benne résztvevők eltávolítását a hatalomból.

Ez számunkra azért fontos, mert az ötvenes évek szlovák főtitkára – elvileg ugyan nem, de gyakorlatilag – nemzetiségi kádernek számított. Olyannak, csak hatalmasabbnak, mint a szlovákiai magyarok élén Lőrincz Gyula vagy Erdélyben Fazekas János. Ellentétben velük, nem azzal a programmal került a rábízott közösség élére, hogy vezesse annak emancipálását, hanem épp ellenkezőleg: az ötvenes évek elején a Baštovanský és Husák-féle nacionalista-kommunista irányzatot kellett ellensúlyoznia, amely magyarellenességén kívül azzal is „kitűnt”, hogy a szlovák nemzeti felkelés (1944) érdemére hivatkozva a lehető legszélesebb körű önrendelkezést próbálta biztosítani Szlovákia számára. Ennek alapján érthető, hogy miért vállalta Bacílek 1958 után az 1956-os szlovák politika felszámolását. Az azonban kevésbé egyértelmű, hogy 1956-ban miért állt a nemzeti reformtörekvés élére. Bacílek nem túl érzelmes, viszont elég jó realitásérzékű politikus volt. Uralkodni kívánt Szlovákiában. Uralmát a moszkvai függőség biztosította, de a prágai függőség korlátozta. Szeretett volna nagyobb függetlenséget kialkudni Prágától (ennek érdekében még a szlovák nacionalizmusra egyáltalán nem jellemző magyar orientációval is eljátszott), de ha Moszkva ezt a törekvést elítélte, akkor esze ágába sem jutott azzal szembeszegülni.

Az 1960. július 11-én elfogadott új alkotmány megszüntette az MbT-t, az önálló szlovák intézményrendszer legfelsőbb végrehajtó szervét, azaz a kvázi szlovák kormányt. A korábbi 16 megbízotti hivatal helyett 8 bizottságot hoztak létre az SZNT elnöksége mellett, amelyek teljes mértékben a csehszlovák kormány alá tartoztak. Két megbízotti hivatal (építésügy és állami ellenőrzés) önállóságát viszont meghagyták. Korlátozták az SZNT határozatainak törvényerejét is, amelyeket a Csehszlovák Nemzetgyűlés bármikor felfüggeszthetett.[322] A hivatalok és más beolvasztott szlovák szervezetek vezetőit a káderpolitika általában „felfelé buktatta”. A korábbinál rangosabb, csehszlovák hatókörű pozíciót kínáltak nekik, általában prágai székhellyel. A szlovák vezetők közül csendes tilta-

kozásként igen sokan nem fogadták el az új álláslehetőséget, inkább szerényebb, de otthoni feladatkör után néztek.[323]

Az 1960. április 9-én kihirdetett tervek alapján 1961. július 1-jéig átszervezték az alsó és középszintű csehszlovák közigazgatást. Közép szinten a kerületek számát csökkentették, azaz a területüket megnövelték, és nevüket a központjukban levő város helyett Csehszlovákia országrészeihez, azokon belül pedig égtájakhoz kötötték. Így jött létre a négy cseh (három plusz a főváros) mellett három morva kerület, amely a földrajzi terminológia szintjén erősen megnövelte Morvaország alanyiságát. Szlovákiában is a korábbi hat kerületből hármat alakítottak ki: Nyugat-, Közép- és Kelet-Szlovákiát. Ezt követően, ha valaki ránézett Csehszlovákia térképére, azt Csehország, Morvaország és Szlovákia alkotta – mindhárom nagyjából egyenrangú, nagy tájegység, de nem mint három különálló ország.

A közigazgatási beosztás évtizedeken át érintetlen maradt ezután, az SZNT hatásköre azonban hamarosan újra megváltozott. A CSKP KB, majd az SZLKP KB 1964. május 7-én hozta azt a határozatot, amely elismerte az MbT működésének fontosságát, és lényegében visszaállította az 1960 előtti közjogi helyzetet.[324] (Igaz, a korabeli magyar diplomáciai megfigyelések szerint a határozat csak nagyon kis mértékben éreztette a gyakorlatban a hatását.[325]) Miután tehát 1957-ben kudarcot vallott az SZLKP kísérlete, hogy pártvonalon nagyobb önállóságra tegyen szert a CSKP keretei között, a hatvanas évek elején Szlovákia hivatalos állami képviseletét is nagymértékben korlátozták. Amint azonban sikertelennek bizonyult a hruscsovi integrációs kísérlet, elindult a korlátozások felülvizsgálata.

Számos kritika érte 1958 őszétől a Szlovák Nemzeti Színházat, amiért nem elég „modern” és főként szlovák darabokat játszik. 1960-tól cseh színházak is bemutattak szlovák darabokat, jelezve, hogy a két országrész kulturálisan integrálódott.[326] A színházi élet jelképes pontnak számított, hiszen a színjátszás már a két háború között is a szlovák önállósági gondolat fellegvára volt. 1960 májusában a Szlovák Tudományos Akadémiát beolvasztották a Csehszlovák Tudományos Akadémiába, azzal az indokkal, hogy a szlovák tudományos élet immár elég fejlett az országos feladatok vállalására. Névleg ugyan megmaradt az önálló szlovák akadémia, de már nem választhatott új tagokat, és megvonták tőle az önálló költségvetést is. Az akadémiához kapcsolódóan 1960-ban megszűnt az önálló szlovák statisztikai hivatal és attól függetlenül a Szlová-

kiai Fogyasztási Szövetkezetek Szövetsége is.[327] Nem nehéz elképzelni, hogy az akadémia megszüntetése mekkora elkeseredést váltott ki a szlovák értelmiségből. De, ami talán meglepőbb, a cseh tudományos életből is. A szlovák akadémián, mint viszonylag új intézményben, sokkal nagyobb arányban szerepeltek a politikai érdemekért delegált „tudósok", mint a cseh testvérintézményben. Éppen ezért az idősebb átlagéletkorú cseh tudósgárda nem szeretett volna „egy tető alatt" dolgozni a fiatalabb káderekkel.[328]

1960 első napjától szlovák nyelven is kiadták a CSKP KB központi lapját, a *Rudé Pravó*t.[329] Ez formailag egységesítette a szlovákok és a csehek nyelvi jogait, ami azonban nem bírt nagy jelentőséggel, hiszen a szlovákkérdés egyáltalán nem nyelvi síkon merült fel. Politikailag viszont azt jelentette, hogy a szlovákok számára is a prágai *Rudé Pravo* a központi lap, és nem a pozsonyi *Pravda* – azaz ezen intézkedés mögött is a központosító törekvés húzódott meg.

A csehszlovák gazdasági élet legnagyobb vállalkozása volt ekkoriban, hogy folytatták a Kelet-szlovákiai Vasmű 1951-ben kezdett és 1953-ban leállított építkezését. A CSKP KB Politikai Irodája 1958 márciusában hozott erről szigorúan titkos határozatot. Döntöttek egy 140 kilométer széles vágányú vaspálya kiépítéséről Ungvár és a vasmű között. A kohó járulékos beruházásaival együtt öt év alatt kellett átalakítsa Kelet-Szlovákia egész gazdaságát, hiszen egy sor kisebb üzem épült a grandiózus mű kiszolgálására.[330] A beruházás annak idején egyértelműen az 1953-ra prognosztizált háborús konfliktusra való felkészülés jegyében kezdődött, úgyhogy 1958-ban is ilyen célokat szolgálhatott. Újraindítása időben egybeesett a Szlovákia önálló gazdasági törekvéseinek gátat szabó határozattal, amely a szlovákság jogait nem az önállóság, hanem az iparosítás útján vélte megteremteni. Ez az a pont, ahol viszonylag logikusan érintkezett egymással a katonapolitika és a nemzetiségpolitika.

A szlovákiai magyar intézményrendszer változásait ebben a korszakban viszonylag könnyű figyelemmel követni, mert arról elég részletes összefoglalót tartalmazott a CSKP 1961-es határozata. 1960. február 15-én Pozsonyban betöltötték a magyar tannyelvű iskolák központi tanfelügyelőjének helyét, ami az ellenőrzés megerősítésén kívül viszonylag nagyobb önállóságot biztosított a magyar iskolák hálózatának. 1961. március 1-jén a csehszlovák népszámlálás szerint több mint másfélszer nagyobbnak bizonyult a szlovákiai magyarság lélekszáma, mint korábban: 533 934 főt mutattak ki.[331] A lélekszám emelkedése nemcsak öntu-

datilag befolyásolta a kisebbséget, de valamivel nagyobb politikai súlyt is kölcsönzött az őt képviselő szervezeteknek, illetve az ezeket irányítóknak, ami – ha kismértékben is, de – átalakította az „erőviszonyokat" a szlovákiai párteliten belül.

Az SZLKP KB 1959-ben külön határozatban köszöntötte a Csemadokot fennállása 10. évfordulóján.[332] A jelképes gesztus jól jelezte a szervezet súlyának növekedését. A Csemadok 1959 márciusában tartott VII. kongresszusán a beszédeket és határozatokat a csehszlovák szocialista hazafiságra való nevelés programja uralta.[333] Ennek megfelelően az integrációs korszakban nem hajtottak végre komoly személyi változásokat a szervezet vezetésében. 1962-ben a Csemadok VIII. kongresszusát Karol Bacílek is meglátogatta. Kijelentette, hogy a nemzetiségi elkülönülés akadályozná a szocializmus további építését. Ebből azt a következtetést vonta le, hogy éppen ezért fontos a kétnyelvűség elvének betartása a vegyes lakosságú területeken.[334] A közigazgatás kétnyelvűsége – ellentétben az oktatásával – a nemzetiségi intézményrendszer bővülését jelentette, hiszen eredetileg a többségi nyelv számított hivatali nyelvnek. Ahogy az „autonómia" – ahol volt – országos képviseletet nyújtott a kisebbségnek, úgy helyi szinten a nemzetiségi nyelvű ügykezelés helyi képviseletet teremtett. A nemzetiségi nyelv alkalmazása országos kérdésekben (például a törvények kiadása kisebbségi nyelven) pedig egy ország multikulturális jellegének elismerését erősítette. A főtitkári beszéd tehát azt jelezte, hogy a magyarság hivatalos, országos képviseletének növekszik a súlya.

A közigazgatás 1960–1961-es átszervezése kiterjedt az alsó (járási) szintű egységekre is. Szlovákia 91 járásából 32 lett, azaz a járások átlagosan háromszorosukra nőttek. Dél-Szlovákia járásait nem egymással vonták össze, hanem általában északi szomszédaikkal, ami a magyarságnak az egy egységen belüli arányát nagyon erősen csökkentette. Korábban 14 járásban alkottak a magyarok többséget. Ettől kezdve csak két ilyen maradt: Komárom és Dunaszerdahely.[335] A Csemadok elnöke, Lőrincz Gyula 1960 elején arról tájékoztatta az SZLKP KB-t, hogy a magyar lakosság messzemenően támogatja az átszervezést. Nyilvánvalóan ő maga is jól tudta, hogy ez nem igaz. Deklarációjával három kívánságot támasztott alá: 1. Jelenjen meg a *Rudé Pravo* magyarul is. 2. A nemzeti kisebbségeket említsék meg az alkotmányban. 3. Tekintettel a magyarság zsigeri félelmeire, külön kérés nélkül adják vissza a magyar települések eredeti neveit.[336] Csak a második kívánság vált valóra. A szlovákiai ma-

gyar politikus beszédéből kitűnt, hogy a közigazgatási reform véghezvitelét megakadályozhatatlannak érzékelte, de alkalmasnak találta ellentételezés kérésére.

A CSKP PI 1961. március 8-ai határozata kiemelte, hogy az átalakítás nem tett jót a nyelvi jogok érvényesülésének, hiszen számos magyarul nem vagy csak alig tudó hivatalnok került meghatározó pozícióba az új, vegyes lakosságú járásokban. Egészében véve viszont pozitívan értékelte a változást, mondván, hogy segít a nemzetiségi elszigetelődés legyőzésében és a két nemzetiség egymással való együttműködésében. A propaganda a gazdaság racionalizálásával, hatékonyságának növelésével magyarázta az intézkedéseket.[337] Ez nem volt teljes mellébeszélés, mert ugyan a hatékonyságon a közigazgatási egység nagysága mit sem változtatott,[338] az állami tulajdon monopóliuma miatt viszont korántsem hatott közömbösen – különösen nemzetiségpolitikailag – arra, hogy melyik funkcionárius réteg kezébe kerül az ország déli határvidékének gazdasági irányítása. A közigazgatási reformnak megfelelően módosult a Csemadok szervezeti felépítése is. A megalakulás óta négy szinten működtek a szövetség bizottságai: az országos testületeken kívül a település, a járás és a kerület szintjén. 1960-tól a kerületi bizottságok megszűntek, hiszen a három új kerületben a magyarság csak jelentéktelen számban képviseltette magát.

A közigazgatási reform hagyta ebből a korszakból a legmélyebb nyomot a szlovákiai magyar közvéleményben. A magyar többségű járások számának csökkenése a magyarság hivatalos helyi képviseletét törte meg, s teljesen fikcióvá tette a párthatározatban megígért nyelvhasználati jogokat. Sok nagyobb település elvesztette járási székhelyjellegét, ami a kisebbség számára oly igen fontos helyi öntudatra hatott negatívan. (Igaz, Dunaszerdahely éppen ekkor nyerte vissza városi rangját.) Nehéz eldönteni, hogy mely vidékek magyarsága járt kevésbé rosszul: azoké, ahol az új járás székhelye a magyarlakta régióban maradt, ahová beköltözött egy számottevő szlovák hivatalnoki réteg, vagy azoké, ahol a többségi vidékre került, s ezért a magyaroknak messzebbre, idegen közegbe kellett járniuk saját ügyeik elintézéséért.[339]

Az MBT 1959. február 5-én határozatot fogadott el a törvények magyar nyelvű közzétételéről.[340] Ennek nyomán 1960-tól magyar nyelven is kiadtak egy válogatást a törvényekből és az SZNT határozataiból, igaz, csak 400 példányban.[341] Az oktatási reformmal összefüggésben megjelent a *Szocialista Nevelés* című folyóirat. Ez nem jelentett különösebb

bővülést a sajtóhálózatban, hiszen egy másik hasonló témájú lap helyett adták ki. Csupán a szerkesztőség változott meg. Míg korábban az oktatásért felelős megbízotti hivatal adta ki a lapot Pozsonyban, addig ekkortól kezdve az orgánum a prágai Oktatási Minisztériumhoz tartozott. 1960-ban megjelent Pozsonyban a *Dolgozó Nő* és a *Szövetkezeti Újság,* majd 1961-ben a *Természet és Társadalom,* a Csehszlovák Tudományos Akadémia szlovák szekciójának lapja.[342] Ezek már új orgánumok voltak. 1961-től a már korábban is létező Csehszlovák Szakszervezeti Közlöny példányszáma 2400-ról 5000-re, az *Új Ifjúság* 17 500-ról 20 000-re, a *Pionírok Lapja* pedig 15 000-ről 19 800-ra emelkedett. A dunaszerdahelyi járási pártbizottság *Csallóköz* címmel szlovák–magyar hetilapot adott ki, amely viszonylag magas színvonala miatt inkább regionális, mint helyi lapnak számított. 1962-től külön vált az újság szlovák és magyar változata.[343] 1962-től az *Irodalmi Szemle* évi négy helyett évi hat számot adott ki.[344]

Krivošik László, aki Nagy Jenő helyett 1959-től 1960-ig állt a pozsonyi rádió magyar szerkesztőségének élén,[345] arra törekedett, hogy közvetlen kapcsolatot tarthasson a Kossuth rádióval. Erre nem kapott engedélyt, azt viszont megígérték neki Prágában, hogy bőségesen juttatnak neki a Budapestről érkező anyagból, és a viszontküldendő anyag összeállításába is bevonják. 1960. október 3-ától a korábbi 8 helyett 25 órát sugárzott hetente magyarul a pozsonyi adó. (Igaz, ehhez ismét csak 1961. január 1-jén vettek fel több dolgozót.[346]) Az adást eddig csak a pozsonyi I. számú relé sugározta, ekkortól kezdve a II. számú is, valamint még a kassai, a rimaszombati és egy mozgó relé Ipolyság és Zselíz térségében. Ezzel a pozsonyi magyar adás foghatóvá vált az egész magyarlakta térségben.[347] A magyar sajtóhálózat tehát elég látványosan kibővült a hruscsovi integráció alatt. Tartalma és hangvétele azonban nem olyan figyelmet érdemlő ezekben az években, mint amilyen a magyarországi konszolidáció időszakában volt.

1959 őszén Léva és Losonc magyar tannyelvű óvónőképző osztályt kapott. A losonci tanítóképzőben új magyar osztályt nyitottak a kelet- és közép-szlovákiai diákok számára. Az oktatási intézményhálózat tehát, ha nagyon szerény mértékben is, de tovább bővült a hruscsovi integráció idején. A szlovák párthatározat (a magyarországitól eltérően) ennek lehetőségét nem zárta ki. Azt viszont előírta, hogy javítani kell az államnyelv elsajátítását. Számos főiskola az 1959/1960-as tanévtől egyéves szakterminológiai tanfolyamokat szervezett a magyar tannyelvű gimná-

ziumokból érkező hallgatóknak, ami viszonylag sikeres kezdeményezés volt. Ugyanebben a tanévben központilag szorgalmazták a magyar, illetve a rutén iskolák együttműködését a szlovák iskolákkal, s a közös nyári programok, táborozások szervezését.[348] Az SZNT Elnöksége 1960. október 27-én határozatot hozott, amely kielégítőnek nevezte a rutén gyerekek szlováktudását, a magyar fiatalok hiányosságait az államnyelv ismeretében pedig a nyelvi praxis hiányára vezette vissza. Eredménytelennek minősítette a magyar nemzetiségű tanárok számára 1959 ősze óta [!] szervezett szlovák nyelvkurzusokat. A határozat gyakorlatilag az eddigi módszerek megjavítására szólított föl.[349]

Közben a szlovák nyelv alaposabb elsajátítását szorgalmazó elveket három intézkedési „csomag" próbálta átültetni a valóságba:

a) 1959. szeptember 1-jétől a szlovák tanügyi hatóságok kötelezővé tették valamennyi magyar általános iskola tanára számára a szlovák nyelv hároméves magántanulását.

b) Néhány helyen már 1959 őszén, sokfelé pedig 1960-tól közös intézményben egyesítették a szlovák és a magyar iskolát. Ez együtt járt a közös tanári és diákszervezetek kialakításával. Közös igazgatónak elvileg a rátermettebbet választották, de helyettesét – a magyar diplomácia értesülései szerint – mindig a másik nemzetiségűek közül nevezték ki.[350]

c) A felső tagozatú osztályokban szlovák nyelven kezdték tanítani a testnevelést, a polgári védelmet, valamint „A termelés alapjai" című tantárgyat.[351] Azaz három olyan tantárgyban vezették be az államnyelvet, amelyek leginkább a katonai funkciók alapismereteit készítették elő.

A reform érdekessége, hogy az állami nemzetiségpolitika elég áttekinthető adminisztrációja ellenére nem sikerült annak a határozatnak a nyomára bukkannom, amely az ilyenfajta átszervezést részletesen szabályozza.[352] Valószínűleg – Magyarországhoz hasonlóan – egy alacsonyabb szintű rendelet szólt erről, amelyet csak a nagyon beavatottak ismertek. 1961-ben az ukrán nyelvű rutén oktatásban általánossá tették a szlovák–ukrán nyelvi kettősséget mind általános, mind középiskolai szinten.[353] Elképzelhető, hogy a reform adminisztratív kiindulópontját az a hasonló értelmű párthatározat képezte, amelyet az SZLKP KB Elnökség 1954-ben alkotott.[354] 1961-től kísérleti jelleggel több magyar gimnáziumban és pedagógiai középiskolában bevezették a természettudományos tárgyak egy részének szlovák nyelvű oktatását. Olyan tervek születtek, hogy néhány iskolában csak tantárgyként maradjon meg a

magyar. Ilyen intézkedés végül nem történt. 1960 végén a csehszlovák oktatási reformot jogi formába öntő közoktatási törvény (186/1960) előírta, hogy a lengyel, rutén (hivatalosan: ukrán) és magyar iskolákban az oktatás a nemzetiségek anyanyelvén folyik. A szakirodalom általában ettől a törvénytől számítja az integrációs reform megszűnését.[355] Én ezt kronológiai pontatlanságnak érzem, hiszen a törvény elfogadása ellenére az 1961-es párthatározat – mint említettem – a reform szellemében nyilatkozott, és 1961-ben még semmi jele sem mutatkozott a kétnyelvű átalakítás leállításának. Sőt, az 1961-es óratervek szerint az irodalomórákból hetente kettőt az általános iskolában szlovákul kellett tartani.[356] Az azonban igaz, hogy Csehszlovákiában nagyon lassan és óvatosan hajtották végre a kétnyelvű átszervezés radikálisabb részét. Engedve a szülői tiltakozásnak, a szlovák tannyelvű természettudományos órákat legtöbb helyen 1964 őszétől (tehát a hruscsovi integráció befulladása után) meg is szüntették.[357]

A reformot azzal indokolták, hogy ilyen formában az oktatás jobban előmozdítja a csehszlovák szocialista hazafiság terjesztését. A szocialista hazafiság gondolatáról nyári szemináriumokat rendeztek a magyar anyanyelvű tanároknak. Az olyan községekben, ahol nem volt mivel összevonni a magyar iskolát, annak könyvtárát elkezdték feltölteni cseh és szlovák irodalommal. Ez is az iskolák multikulturális jellegét erősítette, ugyanakkor a könyvtár ellátása a többségi kultúra termékeivel önmagában véve csak erősítette a kisebbségi intézményt. 1961-ben félkész állapotban leállították a magyarirodalom-tankönyvek nyomtatását, és gyorsan új sorozatot adtak ki, mert a szöveggyűjtemény csak magyar szemelvényeket közölt.[358]

A többi tárgyalt országhoz képest Csehszlovákiában viszonylag vontatottan ment végbe az oktatási reform. Ennek kettős oka lehetett. Egyrészt „szlovák–csehszlovák" konfliktusból győztesen kikerülő csehszlovák vezetés nem tarthatta magát érdekeltnek abban, hogy egy látványos, kisebbségellenes intézkedéssorozattal gyöngítse az amúgy sem túl izmos nemzetiségi pártelitet, amelyben a szlovák pártvezetés ellensúlyát vélték felfedezni. Másrészt aggódtak amiatt, hogy a magyar kisebbség közvetítő közeggé válik Magyarország és a szlovákok között. Az 1956-os forradalom alatt lezajló szlovákiai tüntetések azt mutatták, hogy egy ilyen közvetítőszereppel nagyon is számolni kellett. A közös intézményekben a két népesség interakciója sokkal valószínűbbnek tűnt, mint ha elválasztották volna őket egymástól.

A párthatározatnak megfelelően beindultak a felnőtteknek szervezett szlovák nyelvkurzusok, amelyek azonban teljes sikertelenséggel jártak.[359] 1959. február 9-én a Szlovák Írószövetség magyar tagozata támogatásáról biztosította a szlovákiai nemzetiségpolitikát. A nyilatkozat elfogadása során éles vita alakult ki az oktatásról, végül mégis megszületett a dokumentum.[360] Az 1959-ben magyar nyelven kiadott könyvek többségét (22-t a 32-ből) a cseh és szlovák irodalom fordításai tették ki. Ezek között majdnem kétszer annyi cseh (14) szerepelt, mint szlovák (8).

1959-ben megszűnt az Állami Falujáró Színház, amelynek magyar szekciója a Komáromi Területi Magyar Színház mellett a másik országos magyar színtársulatként működött.[361] Kézenfekvő lett volna, hogy színészeiből létrehozzák a még előző évben kilátásba helyezett rozsnyói magyar színházat. Erre azonban nem került sor. A színészek többségét a komáromi színház vette fel.[362] Tárgyalt korszakunkban folyamatos támadások érték a Komáromi Területi Magyar Színházat és annak igazgatóját, Fellegi Jánost, amiért piacra dolgozva nem ideologikus, hanem a tradicionális magyar kultúrára alapozó műsorpolitikát folytatott. Bírálták, amiért a színház egész Dél-Szlovákiában turnézott, nyaranta még Kassán is pótolva a magyar színház hiányát. Az igazgató elmozdítása többször fölmerült, de sikertelenül: szlovák káderrel akarták helyettesíteni, de nem akadt, aki ezt elvállalja.[363]

1959. augusztus 22–23-án nemcsak Zselíz, hanem Pozsony magyar közönsége számára is népi kulturális rendezvényt tartottak. Emigrációs megfigyelések ezt „ellenrendezvényként" értelmezték a „hagyományos" zselízivel szemben.[364] A valóságban azonban a zselízi sem tekintett vissza nagyon régi hagyományra, úgyhogy inkább az intézményrendszer bővüléséről beszélhetünk. Zselízen viszont immár nemcsak számos szlovák együttes lépett föl, hanem olyan programok vették át a főszerepet, mint például a Csemadok Garammenti Népi Együttesének *Szlovák–Magyar Barátság* című tánckompozíciója, amely a környék szlovák és magyar táncait mutatta be.[365] 1960 májusában nemzetiségi (azaz egyszerre rutén és magyar) kulturális hetet tartottak Pozsonyban.[366] Ez a rendezvény is, akárcsak az 1960. május 28–29-én Érsekújvár központjában tartott dal- és táncünnepély, az országot (mármint Csehszlovákiát) lakó nemzetiségek: lengyelek (ők képviselték Csehországot), szlovákok, magyarok, rutének egységét hivatott kifejezni.

1959 után mind több téesz és üzemi szakszervezet alapított magyar (vagy kétnyelvű szlovák–magyar) művelődési klubot. Ezzel egyrészt bő-

vült a nemzetiségi intézményrendszer, másrészt a helyi Csemadok szervezetek vesztettek kulturális monopóliumukból.[367] A Csemadok országos vezetésének elismertsége emelkedett, helyi bázisát viszont gyengítette az átszervezés. 1962-ben Kassa magyar ifjúsága létrehozta az Új Nemzedék Ifjúsági Klubot.[368] A második autonóm ifjúsági klub tehát immár a magyarlakta országrészben működött. Alapításával hosszabb távú folyamat vette kezdetét, hiszen a 60-as években sok más településen is magyar ifjúsági klubok alakultak.[369]

A közigazgatási átszervezés részeként számos „gazdaságtalan méretű" téeszt egyesítettek egymással,[370] ami a nyelvhatár vidékein azzal járt, hogy a nemzetiségileg homogén téeszek soknemzetiségű szervezetekké váltak. Az 1959–60-ban kidolgozott III. csehszlovák ötéves terv (az 1961 és 1965 közötti évekre) különösen nagy hangsúlyt fektetett Dél-Szlovákia iparosítására. Számos kisebb beruházás mellett ebben az időszakban kellett elkészüljön a Kelet-Szlovákiai Vasmű (Kassa mellett), a Slovnaft olajfinomítója Pozsonypüspöki mellett, és Érsekújvár szeszgyára.[371] A hatvanas évek csehszlovák propagandájának egyik legfontosabb nemzetiségpolitikai hivatkozása az lett, hogy rohamléptekben iparosítják Szlovákiát,[372] s azon belül is Dél-szlovákiát.[373] Az iparosítás valójában „kétélű fegyver" volt. Egyrészt igaz, hogy csökkentette a munkaerő elvándorlását a magyarlakta területekről.[374] Másrészt viszont az ipar vonzotta a munkaerőt az ország más területeiről, úgyhogy a szlovákság arányának növekedését okozta. Különösen is, mert számos értelmiségi és/vagy szakképzettséget igénylő állást kínáltak az új munkahelyek, s az ilyen rétegek aránya – a nemzetiségi felsőoktatás és szakképzés hiányossága miatt – országos viszonylatban sokkal kisebb volt a magyarságon, mint a többségi lakosságon belül. A vasmű és az olajfinomító mindamellett azért is stratégiai fejlesztésnek számított, mert mind a kettőt közvetlenül a Szovjetunió látta el nyersanyaggal. Így létesítésük gazdaságilag hozta Dél-Szlovákiát közvetlenül szovjet függésbe.

A hruscsovi integráció tehát mind a szlovák, mind a magyar nemzetiségi intézményrendszerben éreztette hatását. A kettő közül a szlovákra nagyobb mértékben hatott korlátozóan, sőt a magyar intézményrendszer bizonyos területeken szerény bővülést is mutatott. A reform mégis mindkét esetben a társadalom kulturális elszíntelenedését mozdította elő. 1964-től azonban mindkét reformnak elindult a lassú s nem minden esetben kézzelfogható felülvizsgálata. Amit egyáltalán nem vizsgáltak felül, az a reform közigazgatási része és gazdasági háttere volt.

III.3.4. Szovjetunió

1958. december 24-én (!) a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa meghozta a birodalmi oktatási törvényt, majd másnap ennek megfelelően módosították az alkotmány 121. fejezetét a közoktatásról. 1959 tavaszán a tagköztársaságok „ratifikálták" saját törvénykezésükben a reformot. Az első köztársasági törvényt a Lett Legfelsőbb Tanács hozta.[375] Előbb azonban az ellenállást tanúsító országokban – mint például Türkménia vagy Lettország – hatalmas személycseréket hajtottak végre.[376] Ez nemcsak a pártot érintette, hanem az egyéb fontos hatalmi szervezeteket: a Komszomolt, a szakszervezeteket, gyakorta a nagyvállalatok vezetését is.[377] A reformot többnyire következetesen végrehajtották. Moldáviában például ekkor egyesítették egymással a „moldáv" (román) és orosz iskolákat, azaz pontosan akkor, amikor Romániában a magyar iskolákat kényszerítették egybe a román oktatási intézményekkel.[378] Románia ekkor éppúgy nem tiltakozott a kisebbségi sérelem ellen, mint Magyarország. Persze, semmi erkölcsi alapjuk sem lett volna tiltakozni, hiszen mindkettő területén hasonló változások folytak.

Amint a reform jogszabályi követelményei teljesültek, 1959 júniusában a szovjet minisztertanács kijelentette: az iskolák személyi és anyagi ellátása, a nevelés irányítása és a tudományos kutatás megmarad a köztársaságok hatáskörében.[379] A szovjet reform a köztársasági iskolák többnyelvű oktatására koncentrált, de számos esetben, mint például Moldáviában, az iskolákat összevonták, amit ebben az esetben nem az orosz kisebbség, hanem a köztársaság többségi társadalma élt meg sérelemként. A tagköztársaságok gazdasági és adminisztratív összeolvasztásából – amit a XXII. kongresszus határozata helyezett kilátásba – ezzel szemben csak kevés valósult meg.

Kárpátalján 1959-ben adták ki először a magyar irodalmi almanachot.[380] A *Kárpátok* című irodalmi almanach az ukrán *Karpati almanach* magyar kiadásaként jelent meg 1959 végén, de nem az ukrán szám tükörfordítása volt, hanem magyarok szerkesztették magyaroknak. Az anyaország nemzeti könyvtárainak azonban – ellentétben számos más ekkori kárpátaljai publikációval – nem juttattak belőle példányokat. 1959-ben a kolhozhíradók újabb sorozata látott napvilágot olyan községekben, amelyekben eddig ilyen sajtótermék nem létezett. Ezek az 1957-es újságok mintájára készültek. Abban különböztek a két évvel korábbi hullámtól, hogy fejlécükön immár nemcsak magyarul, hanem két

nyelven, ukránul és magyarul határozták meg a lapot. 1959-től ilyen kétnyelvű fejlécet kaptak a régebbi kolhozhíradók is. 1962. június 1-jén új számozással, egynyelvű fejléccel, de a lap végén ukrán meghatározással indult újra a *Vörös Zászló,* amely a nagyszőlősi, beregszászi és ilosvai termelési terület közös lapjaként kezdte meg működését. A kerületi lapokat tehát a gazdaság központosításával együtt centralizálták.

Az 1958-ban kezdeményezett és az 1959/1960-as tanévben véghezvitt szovjet iskolareform nyelvi előírásai az egyes tagköztársaságok területén élő nem orosz kisebbségeknek azt jelentették, hogy nem két idegen birodalmi nyelvet kellett tanulniuk kötelezően az iskolában: az oroszt és a tagköztársaság nyelvét, hanem immár csak a birodalom lingua francáját, az oroszt. Így történt Kárpátalján is. 1963 szeptemberében megnyitotta kapuit az ungvári egyetem magyar tanszéke.[381] Ez jelentős intézményrendszeri bővülés volt, de már az integrációs korszak után történt.

Az 1961–1962-ben véghezvitt gazdaságirányítási reform során a kisebb területi egységek irányítását összevonták egymással. A két leginkább magyarlakta járás Beregszász központtal azonos igazgatás alá került, de a kevésbé tömbszerűen lakó magyar és román falvakat rutén (hivatalosan: ukrán) többségű egységekbe olvasztották be. Ez lényegesen hatott a kultúra támogatására, hiszen az összevont kolhozok elsősorban a központi település kulturális életét támogatták. Ennek jegyében 1962-ben a beregszászi magyar színjátszó társulatot önálló, de az országos szinten többségi lakosság igényeit is kielégítő Népszínházzá szervezték át.[382] Kárpátalja számára a hruscsovi integráció „húzd meg, ereszd meg”-politikája nem hozott olyan változást, ami a kisebbség közemlékezetében akár különösebben negatívan, akár különösen pozitívan csapódott volna le.

III.3.5. Jugoszlávia

Dennison Rusinov megjegyzése szerint a jugoszláv nemzetállamiság ideológiájának feladása, ugyan elvileg az egész szövetségi államra vonatkozott, de a gyakorlatban csak a Vajdaság területén járt a nemzetiségi intézmények látványos fejlődésével.[383] Ami a párthatározatból a lehető legnehezebben valósult meg, az a hivatalnokok kettős nyelvhasználata volt.[384]

A JKSZ Vajdasági KB kibővített ülése, amelyen a legitimitás látszatának kedvéért a járási pártbizottságok titkárai is részt vettek, 1959. szeptember 17-én állást foglalt a Vajdaság közigazgatási átszervezéséről. A tartomány 11 járásából mindössze 6 maradt. Általában két járást vontak össze eggyé, de olyan is akadt, mint Verbász, amelyet felosztottak Újvidék és Zombor között. A változást elvileg a nagyobb egységek gazdaságilag racionálisabb működésével indokolták, de feltűnően a magyar lakta vidékek járásainak területét növelték meg igazán nagy mértékben. Következésképpen csak Szabadka járásában maradt egyértelmű magyar többség. A magyar követség megígérte a budapesti KÜM-nek, hogy elemezni fogja az átszervezés hatását a kisebbségpolitikára.[385] (Magát az elemzést azonban nem találtam meg.) A Vajdaságban, ahol már 1956 óta nem létezett tartományi (végső soron országos) képviselete a magyarságnak, a közigazgatási reform a kisebbség helyi képviseletét, illetve az újonnan deklarált közigazgatási nyelvi jogokat fikcióvá tette.

Muravidéken 1960-ban létrejött a magyar lakosságú falvak közös intézményeként a Községközi Nemzetiségi és Határ menti Kapcsolatok bizottsága. A járási DNSZSZ (népfront) szintén nemzetiségi bizottságot alakított.[386] Azaz, Szlovéniában nagymértékben erősödött a magyarság intézményes képviselete. 1962-ben megjelent Lendván az első hivatalos intézmény kétnyelvű táblája.[387]

A *Dolgozók* 1959-ben jól működő cserekapcsolatot alakított ki a magyarországi megyei lapokkal, de a *Népszabadság* számai nem érkeztek meg hozzájuk.[388] 1959-ben a *Magyar Szó* főszerkesztője Rehák László helyett Wéber Lajos lett. Az újság azonban semmit sem változott, továbbra is a mindenkori jugoszláv hivatalos politika szócsöve maradt. Hasonló volt a helyzet a *Dolgozók* esetében is, mint azt Bogdánfi Sándor főszerkesztő bizalmasan közölte a magyar diplomáciával, s a horvátországi *Magyar Képes-újság* esetében is, Malušev Cvetko főszerkesztő célzásai szerint.[389] A *Magyar Szó* 1959 januárjában, majd 1962 januárjában komolyan beolvasott a kádári vezetésnek az 1956-os forradalom leverése miatt.[390] 1959-ben Óverbász román újságja, a *La Libertate,* olvasók hiánya miatt 34 ezerről 9 ezerre (azaz mintegy 70%-kal) csökkentette példányszámát.[391] 1961-ben a *Képes Ifjúság* megjelentetett egy irodalmi mellékletet *Új Symposion* címmel. Az ebbe író, avantgardista fiatalokból hamarosan egy sajátosan jugoszláviai magyar identitású, új írónemzedék nőtt ki, amely 1964-ben a *Kontrapunkt* antológiával, illetve az *Új Symposion* önállósításával lépett ki a színre.[392] 1962-ben az addig heten-

te hatszor megjelenő lap hétfői melléklettel bővült *Hétfői Magyar Szó* címmel. A magyar nyelvű sajtóhálózat tehát – ellentétben a románnal – egy igen szerény gyarapodást könyvelhetett el tárgyalt időszakunkban.

Nem sokkal a JKSZ VB határozata után a Szlovén Kommunista Szövetség Muraszombat járási bizottsága határozatot hozott a kétnyelvű oktatás bevezetéséről.[393] A muraszombati *Népújság* 1959 májusában hirdette meg a pedagógiai kétnyelvűség programját.[394] Két héttel később azonban ugyanez a lap azt emelte ki, hogy a társadalmi integrációhoz nemcsak a többség nyelvének elsajátítása szükséges, hanem az is, hogy a többség tagjai megtanulják a kisebbség beszédét.[395] 1959 nyarán a muravidéki tanítókat nyári táborozásra küldték: a szlovéneket Zenta fogadta, a magyarok pedig szlovén környezetben üdültek. A szünidő ilyenfajta kihasználásának célja egymás nyelvének jobb elsajátítása volt.[396] A szülők régi kívánságára hivatkozva 1959 őszén a muravidéki általános iskolákban kétnyelvű tanítás kezdődött. Ekkor már tervezték, hogy a szlovén parlament törvényben fogja rögzíteni a kétnyelvű nemzetiségi oktatást.[397] A törvényt Ljubljanában csak 1962-ben fogadták el.[398] A társadalmi akarat fikcióját, amelyhez a reform legitimitását kötötték, a jugoszláv népfront, a DNSZSZ már említett tavaszi deklarációi teremtették meg.[399]

A kétnyelvű oktatást 1959-ben és 1960-ban a horvátországi magyar iskolákban is meghonosították. A Vajdaságban viszont 1959-ben még csak a kis diáklétszámú nemzetiségi iskolákban vezették be az újfajta tanítási módszert. A reform döcögött, mert a kis településeken igen kevés olyan tanárt találtak, aki mindkét nyelvet kellő színvonalon beszélte volna. Egyértelműen érzékelhetővé vált a szülők elégedetlensége is.[400] 1960 őszén a Vajdaság összes nemzetiségi iskolájában megindult a kétnyelvű tanítás. Ezt a szerbiai oktatási törvény előre szabályozta. Az 1959/1960-as tanév végén tették közhírré az új rendszer tervét.[401] A magyar külpolitika figyelemmel követte, de kritikával nem illette az eseményeket.[402] A reform Jugoszláviában úgy zajlott, hogy egyesítették – ahol lehetett – az iskolákat, sőt az osztályokat is, és nem a tantárgyak egy részét adták elő államnyelven, hanem az összes tanórán felváltva használták az államnyelvet és a kisebbségi nyelvet. Ennek a tanítási formának több fokozatát is alkalmazták.[403]

Az újvidéki bölcsészkaron 1959 őszén megnyílt a magyar nyelv- és irodalomtanszék.[404] Vezetője Sinkó Ervin lett,[405] akit a magyar diplomácia a jugoszláv „revizionista” ideológia legfontosabb magyar képviselőjé-

nek tartott.[406] A jugoszláviai magyar iskolarendszer ezzel átlépte az egyetemi oktatás határát. Jellemző a jugoszláv nemzetiségpolitika kitűnő imidzsalkotó képességére, hogy ez az egy intézkedés milyen mély nyomot hagyott a magyar köztudatban. Magyarországon és a szomszéd országokban olyan emlék él az ötvenes évek végéről, hogy miközben Romániában felszámolták a magyar egyetemi oktatást, Jugoszláviában felső szinten is bővült a magyar iskolai intézményrendszer. Valójában a jugoszláviai magyar oktatás így is jócskán szűkebb körű maradt, mint a romániai vagy a szlovákiai. A vajdasági közemlékezet mégsem tekinti ezt a korszakot olyan egyértelmű csapásnak, mint az erdélyi.

A Fórum Kiadó 1959-től szerb–horvát nyelven is megjelentette a jugoszláviai magyar írók műveit.[407] Ilyen módon nemcsak a vajdasági magyar irodalom kapott méltóbb helyet a jugoszláviai kulturális életben, de az írók egzisztenciális helyzete is javult. Újvidéken megalakult a Magyar Nyelvápolók Egyesülete.[408] 1959 decemberében megkezdte tevékenységét Újvidék önálló magyar színháza. Amikor Zágrábban az Ady Endre Kultúregyesület 1959 márciusában megemlékezést tartott Dankó Pistáról, Karlo Mrazović, a Horvát Szábor elnöke és Marijan Matković, a Horvát Írószövetség elnöke is személyesen megjelent, sőt az eseményt a tévé is közvetítette.[409] A szabadkai Magyar Színház 1945 után első ízben 1959. május 30-án és 31-én lépett föl a szerb főváros közönsége előtt.[410] Az országos hatóságok tehát igyekeztek jelképes formában kiemelni a magyar intézmények konformitását.

Mialatt a magyarországi filmek, a két ország feszült viszonyát jelképezendő, 1958-ban lekerültek a fővárosi mozik műsoráról, 1959-től egyre többet mutattak be közülük a Vajdaság kultúrházaiban, filmszínházaiban.[411] Tavasszal a magyar nagykövetség meghívását az április 4-ei fogadásra még egyetlen magyar kisebbségi intézmény vezetője sem fogadta el. Ősszel egy új diplomata bemutatása alkalmából már szinte kivétel nélkül megjelentek.[412] Év végén a szabadkai Magyar Színház állami valutakeretben részesült, hogy tanulmányútra utazhasson Magyarországra.[413] 1960 áprilisában megérkezett a Vajdaságba Lőrincze Lajos és Benkő Loránd, hogy magyar nyelvjárásokat gyűjtsenek.[414] Számos intézkedés történt tehát a párthatározat azon előírásának valóra váltására, hogy a kisebbséget közelebbi kapcsolatba kell engedni anyaországa kulturális életével.

1960-ban Zombor és Zágráb magyar kultúrkörének épülettulajdonlási, illetve bérlési joga körül zavar támadt.[415] Végül mindkét kör megma-

radt, de viszonylagos önállóságukat korlátozták. A szlovéniai magyar falvak anyanyelvű könyvínségén ugyanekkor az segített, hogy 1960-tól a Muravidékre látogatott a vajdasági magyar Fórum Kiadó könyvbusza, amelytől magánszemélyek is vásárolhattak, és a könyvtárak is feltöltekezhettek.[416] 1960 augusztusában első ízben a szabadkai Magyar Népszínház is ezen a vidéken turnézott.[417] Több muravidéki magyar faluban faluotthon épült, ami a helyi kultúrcsoport megalakítására teremtett lehetőséget. 1961-ben alakult meg Zentán a fiatal gimnáziumigazgató, Dobos János részvételével a Dudás Gyula Múzeum- és Levéltárbarátok Köre, amely fontos szerepet játszott az önálló vajdasági magyar tudományos élet kialakulásában, különösen is a helytörténeti kutatások terén.[418]

A kétnyelvű oktatástól és a közigazgatási reformtól eltekintve 1959 az intézményrendszer bővítését eredményező fordulatot hozott a jugoszláviai magyar kulturális életben. Korabeli diplomáciai megfigyelések szerint azonban csak a magyar intézményrendszerben „hajtották végre" következetesen a párthatározat iránymutatásait. A jugoszláv állam állítólag így akarta növelni politikai befolyását a vajdasági magyarokra – és bizonyára az anyaországra is.[419] A fordulat tartós eredményeket hozott annak ellenére, hogy Szlovénia kivételével 1960-ban némi visszalépés történt. Szlovéniában viszont éppen 1960 lett az intézményrendszer erős terebélyesedésének emlékezetes éve. A világpolitikailag nyilván stratégiai jelentőségű jugoszláv–osztrák–magyar hármas határ déli oldalán Jugoszlávia szemmel láthatóan egy nemzetiségi mintaterület kialakítására törekedett úgy, hogy a formális autonómia deklarálása nélkül gyakorlatilag ugyanolyan helyi (járási) nemzetiségi intézményrendszert teremtettek a Muravidéken, mint az autonóm Vajdaságban.

III.3.6. Ausztria és a Magyarországgal nem szomszédos országok

Ausztriában az 1955-ös osztrák államszerződés után első ízben 1959 márciusában alkottak olyan tartományi kormányrendeletet, amely jelentősen korlátozta a karintiai szlovén nyelvhasználatot a bíróságokon, és számos településen megszüntette a szlovén nyelvű oktatást.[420] A változtatást Ausztria a jugoszláv tiltakozás ellenére véghezvitte.

Bécsben a szövetségi parlament 1962-ben új oktatási törvényt fogadott el, amely lényegében kivette a szülők döntési köréből a tanítás nyel-

vét, és a települések etnikai arányától tette függővé. Azokon a településeken (községekben), ahol legalább 30%-ot alkotott egy kisebbség, 50-50%-ban német és nemzetiségi nyelvű oktatást írt elő, míg a 30%-nál kisebb minoritás gyermekei fakultatívan tanulhatták anyanyelvüket. Ez a szabályozás nagyon hasonlított ahhoz, mint amit a szovjet blokk országaiban tapasztaltunk, jóllehet a szovjet csapatok ekkor már hét éve elhagyták Ausztriát. Más szomszéd országainktól eltérően Ausztriában a reform hatására bővült a magyar iskolázás. A magyar tannyelv, ha részlegesen is, de visszatért olyan iskolába, mint például az alsóőri, ahol 1939 óta nem tanítottak magyarul.[421] (Kérdés persze, hogy a teljesen zárt határok mellett, magyar tannyelvű továbbtanulási lehetőség nélkül és magyarul jól tudó tanárok híján ez a bővülés mennyire szolgálta ténylegesen a magyar kisebbség fennmaradását.)

A törvény komoly tiltakozási hullámot váltott ki a horvátok és a szlovének körében, akik (a magyarországi nemzetiségekhez hasonlóan) ekkor vesztették el teljesen saját, anyanyelven oktató iskoláikat. Jugoszlávia ezúttal nem állt komoly támogatással mögéjük sem: nem tehette, hiszen három évvel korábban ott ugyanilyen változást vittek véghez. Külpolitikailag a reform „két legyet ütött egy csapásra". Közömbösítette a potenciális érveket, amelyekkel Magyarország egy hidegháborús válság esetén a nemzetiségi kérdésre hivatkozva felléphetett volna Ausztria ellen. Ugyanakkor kihasználva Jugoszlávia tehetetlenségét, visszavonta a neki tett korábbi engedményeket. Kisebbségpolitikailag másként festett a helyzet, ugyanis a törvény következményei a szlovén kérdésben eltértek a lakossági igényektől, s a magyar falvakban sem egyértelműen feleltek meg azoknak. A szabályozás tehát elég félreérthetetlenül külpolitikai motivációkból táplálkozott.

Az NDK-ban 1952 óta működött az az oktatási rendszer, amely kétféle nemzetiségi (szorb) iskolát ismert el: a nemzetiségi tannyelvűt és a nyelvoktatót. A szorb sajtó 1960 őszén kezdett komolyan foglalkozni a kétnyelvűség kérdésével.[422] 1962. október 10-én az NDK Művelődésügyi Minisztériuma kiadta az *„Utasítás a természettudományos tárgyak és a politechnika tanítási színvonalának emelésére, valamint a szorb nyelv tanítása kapcsán a tizenkét éves politechnikai középiskolákban és a szorb tannyelvű középiskolákban"* című dokumentumot. Ez arról rendelkezett, hogy természettudományokat, a matematikát, valamint az állampolgári ismereteket a jövőben németül tanítsák a szorb tannyelvű iskolákban is. Annak ellenére, hogy a minisztérium utasítása ezt nem

jelölte meg külön, a gyakorlatban a testnevelés órákat is németül vezették ettől kezdve. 1964-ben a szorb nyelv korábban kötelező tanulását fakultatívvá változtatták. A szorb tanárképző főiskolát áthelyezték a szorb lakosságú Lausits központjából, Bautzenből, Szászország központjába, Lipcsébe.[423]

Bulgáriában az 1958 júniusában hozott határozat nyomán a török lakosságú falvakban 1958 őszétől kezdték megnövelni a bolgár nyelvórák számát, és vezették be a földrajz és a biológia bolgár nyelvű tanítását. A vegyes lakosságú községekben „vegyes osztályokat" hoztak létre, amelyekben mindent bolgárul tanultak, de a török gyerekek fakultatívan tanulhatták anyanyelvüket is. Ehhez hasonlóan közös intézménybe vonták össze a középiskolákat is, amelyekben szintén fakultatívvá vált az anyanyelv tanulása. Az olyan vidékeken, ahol a törökök abszolút kisebbségben éltek, a hatvanas évek elejéig teljesen megszűnt a nemzetiségi oktatás.[424] Mindamellett a reform tényleges végrehajtása nagyon hosszú folyamatként zajlott le: csak a 70-es években számolták föl az utolsó török tannyelvű iskolákat. Csökkent a török nyelven nyomtatott sajtó és sugárzott rádióadások terjedelme, illetve időtartama, ezek azonban nem szűntek meg teljesen.[425]

Lettországban a párt és egyéb intézmények nemzeti káderekkel való feltöltésének 1958 januárjában kezdődött folyamatát 1959 nyarán állították le. Az erről szóló programot a Lett Kommunista Párt vezetősége 1959. július 7–8-i ülésén hirdette meg.[426] Lettországi oroszokkal és oroszországi lettekkel cserélték le a nemzeti reform során pozícióba jutott aktivistákat.[427]

III.3.7. Összehasonlítás, következtetések

A hruscsovi integráció évei alatt Magyarországon a pártpolitika végrehajtó szervévé,[428] Csehszlovákiában az állami egység letéteményesévé tették a kisebbség hivatalos, országos képviseletét. Romániában multikulturális régióvá alakították át a MAT-ot, s így a magyarság közösségi alanyiságát politikailag kifejező közigazgatás egysége megszűnt. Hasonló átszervezésen esett át Csehszlovákiában Szlovákia képviselete. A többi tárgyalt országban országos képviselet korszakunk előtt sem volt. Csehszlovákiában és a Vajdaságban a járáshatárok átszabásával nagyrészt megszűnt a kisebbségek helyi képviselete, ami fikcióvá tette a párt-

határozatokban biztosított közigazgatási nyelvi jogokat. Szlovákia és a Székelyföld, a dél-szlovákiai és a vajdasági közigazgatás, a Csemadok és a magyarországi „szövetségek" átalakulása nagyon hasonlítottak egymásra. A reform végeredménye, a Csemadok kivételével, az országos nemzetiségi képviselet eltűnése vagy gyöngülése volt.

A kisebbségi médiahálózat 1956 végén kezdődött, gyakran robbanásszerű fejlődése 1959-ben a térség országainak többségében leállt, de Lengyelország kivételével sehol sem indult el a sajtó látványos visszafejlesztése. A másik kivétel Csehszlovákia, ahol a sajtótermékek száma 1959 után is tovább növekedett. Személyi változásoknak lehettünk tanúi, amelyek elsősorban az olyan szerkesztőket érintették, akik megfeleltek a forradalom utáni kulturális engedményeknek a kisebbségek pacifikálása érdekében, de lojalitásuk nem terjedt ki a hruscsovi integráció ideológiájára. A magyarországi németek és románok kivételével megszűntek a magyar forradalom után felbukkant olyan tendenciák, hogy a nemzetiségi sajtó szolgálja a kommunista politikai rendszerű anyaországgal való szorosabb érintkezést, illetve a hagyományápolást.

A nemzetiségi oktatás 1959 után az összes tárgyalt országban, sőt Bulgáriában és az NDK-ban is átszervezésnek vettetett alá. Ennek a térségben három, egymással kombinálható útja alakult ki:

a) az anyanyelvű tanítás helyett a kétnyelvű oktatás bevezetése oly formában, hogy a tantárgyak egy részét az állam hivatalos nyelvén tanítják,

b) vagy az olyan kétnyelvűség kialakítása, ahol maga a tanóra kétnyelvű, s az osztályok maguk is vegyes etnikumúak,

c) valamint az önálló nemzetiségi intézmények egyesítése a többségi intézménnyel úgy, hogy a közös intézményben az anyanyelvű órák egy része vagy akár összessége megmarad.

Míg az első típus Magyarországra és az NDK-ra volt jellemző, a második Jugoszláviára, addig a harmadik elsősorban Romániára. Csehszlovákiában, a Szovjetunióban, és Bulgáriában az első és a harmadik lehetőséget kombinálták egymással. A változások kisebb-nagyobb elcsúszással, de nagyjából egyszerre következtek be, bár egyes helyeken – pl. Bulgáriában, Romániában, sőt a tervezés szintjén Magyarországon is – már 1956 előtt megkezdődtek a reform előmunkálatai, első lépései.

A különbségek ellenére is az összes változtatás egységesen olyan funkciót szánt a nemzetiségi oktatásnak, hogy nyelvileg és öntudatilag

integrálja a kisebbséget az állam szerkezetébe, társadalmába. Jugoszlávia és a szlovákiai magyarság kivételével az iskolareform a tárgyalt korszak, de gyakran az egész szocialista időszak legfontosabb nemzetiségi sérelmeként került be a köztudatba. Jugoszláviában ezzel szemben hosszú távon viszonylag sikeresen fogadtatták el az újfajta oktatási típust, annyira, hogy például a hetvenes és nyolcvanas évek fordulóján a szlovéniai kisebbségi oktatás a burgenlandi magyarok számára is mintaképül szolgált.[429] Sajátos a Szovjetunió helyzete, ahol a reform a tagköztársaságokat viselte meg súlyosan, míg az azokon belül élő nemzeti kisebbségek kevésbé érezték csapásnak a változást.

Az iskolareform gyakorlati véghezvitelét Szovjetunióban és Csehszlovákiában megelőzte a törvényalkotás. Szlovéniában a gyakorlatot követte a törvényi szabályozás, Szerbiában fordítva történt, Magyarországon pedig a gyakorlati változtatást úgy követte a törvény, hogy valótlanságot írt. Általában összehívtak egy olyan kétes legitimációjú fórumot, amely kimondta a reform szükségességét, hogy az papíron legitim keretek között menjen végbe. Magyarországon, Jugoszláviában és az NDK-ban elsősorban a szülők akaratára hivatkoztak. Látszólag érthetetlen eleme Magyarországon, Csehszlovákiában és az NDK-ban a reformnak, hogy a testnevelés államnyelvű oktatását is erőltették. Csak arra gondolhatunk, amit pl. Romániában Ceauşescu fontos szerepe, jelenléte támaszt alá a reform irányításában, hogy az egész folyamat mögött a hadsereg nyelvi és öntudati egységesítésének hatalmi igénye húzódott meg.[430]

Mindamellett a nemzetiségi oktatás reformja kapcsán föltétlenül meg kell említenünk, hogy tárgyalt korszakunkban, 1960. december 14-én fogadta el Párizsban az ENSZ Nevelésügyi Tudományos és Kulturális Szervezete az oktatási diszkriminációt tiltó egyezményt.[431] Az egyezmény a kisebbségi oktatás problematikájának lényegét ugyan a személyre szóló diszkrimináció kérdésében jelölte meg, a 2. cikkely *b)* bekezdése kifejtette, hogy az önálló nemzetiségi vagy vallási intézmények fenntartása, amennyiben azok használata önkéntes, nem tekinthető az egyenjogúság megsértésének. Az egyezmény elismerte *„a kisebbségek tagjainak jogát saját oktatási tevékenység folytatására, beleértve iskolák fenntartását is, valamint – az illető állam oktatási politikájától függően – saját nyelvük használatát vagy oktatását”.* Ezt a jogot három feltétel teljesüléséhez kötötte: az egyik az volt, hogy a kisebbségi iskola ne legyen akadály az államnyelv elsajátításában, a másik az, hogy az oktatás színvonala a kisebbségi iskolákban ne lehessen alacsonyabb, mint azt az ál-

lami előírások megkövetelik, a harmadik kikötésként pedig az önkéntesség szerepelt. Tárgyalt korszakunkban ez az egyezmény számított a kisebbségi oktatáspolitika legfontosabb nemzetközi jogforrásának. Világosan elutasított minden olyan érvelést, amely az egyenjogúság jelszavával korlátozta a nemzetiségi oktatást. Az önkéntesség kétszeres hangsúlyozása határt szabott az olyan terveknek és gyakorlatnak, amely a nemzetiségi (származású) gyerekek számára kötelezővé tette vagy kívánta tenni a részvételt a kisebbségi oktatásban. A nemzetiségi oktatás nyelvét az érintett állam politikájától tette függővé, azaz a nemzetközi jog a lehető legmagasabb szinten szentesítette a kétnyelvű átszervezések kierőszakolását. Viszont sokkal lazább korlátok szorították meg a nemzetiségi állampolgárok jogát a saját, nemzetiségi intézmények fenntartására. Igaz, hogy a szovjet blokk országainak propagandája már 1959-től azt hangoztatta, hogy a kisebbségi iskolák puszta létüknél fogva nem tartják tiszteletben ezt a korlátot, ami azonban sosem nyert egzakt bizonyítást. Talán épp emiatt igyekezett az érintett országok vezetése legalább fiktív legitimitást szerezni a reformhoz. Az erőszakos iskolaegyesítések nemzetközi jogszerűsége tehát, ellentétben a kétnyelvűség bevezetésével, elég ingatag alapokon állt. Igaz, az egyezmény elfogadásának pillanatában a tárgyalt országokban az iskolaegyesítési reform jórészt már befejezéséhez közelített.

Az ENSZ-egyezmény említett két cikkelyéről ugyanakkor nem szabad elfelejtenünk, hogy 1945 után ez volt az első olyan dokumentum, amelyben a Nemzetközi Közösség többek között az általunk tárgyalt országok közreműködésével rögzítette a kisebbségekhez tartozó állampolgárok (végső soron a kisebbségi népcsoportok) jogát egy saját nemzetiségi intézmény fenntartására. Ez világosan jelezte, hogy a hatvanas évek elején a nemzetiségpolitika, s azon belül kiemelten is az oktatás világpolitikai kérdéssé vált.[432] Erre reagálva az egyezmény – ha nagyon enyhén is, de – korlátozta az államok szuverenitását a nemzetiségpolitikában, azaz rácáfolt minden olyan ideológiára, amely állami belügynek nyilvánította a kisebbségi intézményrendszer fenntartását.

A kulturális szervezetek funkcióváltáson estek át. Míg korábban egyértelműen a nemzetiségi hagyományőrzés, illetve hagyományteremtés állt feladatuk középpontjában, addig a reform vagy deklaráltan propagandaeszközökké tette őket, vagy jellegüket multikulturálisra változtatta. Az ötvenhatos forradalom alatt és korszakunkban is feltűnő a kisebbségi társadalom ellenállása a nagyüzemi gazdálkodással szemben. Éppen

ezért az integrációs időszak leglényegesebb eseménye számukra a sokfelé erőszakosan véghezvitt kollektivizálás. Igaz, ez az élmény nem kisebbségi specifikum. A propagandában általában nemzetiségi büszkeségként emlegették, ha egy nemzetiségi terület az átlagnál előbb tagozódott be a nagyüzemi gazdaságba. Így emelték ki az alföldi románokat és az észak-kisalföldi magyarokat. Valójában csak arról volt szó, hogy a síksági vidékeken sokkal könnyebben lehetett mamutbirtokokat szervezni, mint a hegyekben vagy a dombvidéken.

Az integrációs átszervezés a Szovjetunióban elsősorban a tagköztársaságok, Csehszlovákiában pedig Szlovákia intézményrendszerét rázta meg. A Szovjetunióban az egyes tagköztársaságokon belüli kisebbségek és Csehszlovákiában a magyarság intézményhálózata annak ellenére a szerény bővülés jeleit mutatta, hogy rá is vonatkozott az integrációs ideológia, és ez számos hátrányos átszervezéssel járt. *Az integrációs reform tehát a térség szintjén a nemzetállamhoz képest egy fokozattal alacsonyabban elismert nemzetiségi szintre koncentrált.* Ott, ahol ezen a szinten belül még alacsonyabb szinten elismert kisebbségek is léteztek (a szovjet tagköztársaságokban és Szlovákiában), ezeknek a státusát, intézményrendszerét bizonyos fokon erősítette is a politika annak érdekében, hogy ezzel ellensúlyt teremtsen a köztársasági szintnek. Persze úgy erősítette, hogy különállásuk és/vagy önrendelkezésük ne növekedjék. E miatt azonban nagyon heterogénnek tűnik az egyes országok kisebbségpolitikája. Míg Romániában a magyar kisebbség élménye egyértelműen negatív, Szlovákiában sokkal vegyesebb érzelmekkel találkozunk. Valójában nem a politika, csak a társadalmi valóság volt heterogén, ezért ugyanaz a kisebbség két különböző országban más-más kategóriának számított.

Az intézményrendszeri reform – ha olykor élvezte is a többségi közvélemény vagy legalábbis a többségi párttársadalom támogatását – valójában nem tekinthető nemzeti indíttatású folyamatnak, hiszen elég egységesen ment végbe az egész szovjet táborban. Erre a magyarországi propagandában néha nyílt utalások céloztak. Feltűnő, hogy a kisebbségi intézmények átalakítása a kommunista politikai rendszerű országok egymás közti viszonyában sehol sem váltott ki ellenkezést az anyaország részéről. Persze nem is válthatott, hiszen az anyaországokban ugyanaz történt, mint az érintett kisebbségek által lakott államban.

*

A fejezet elején föltett kérdésre, hogy volt-e a hruscsovi integrációs kísérletnek nemzetiségpolitikai stratégiája Magyarország és a szomszéd országokat illetően, határozott igennel kell felelnünk. Volt, bár semmi eredetit nem alkotott. A homogén nemzetállami ideált próbálta a valóságba átültetni. Valamilyen szempontból mégis egyedül állt a világtörténelemben. Az ugyanis már-már természetes jelenségnek mondható a XIX–XX. század történetében, hogy a nemzetállamok kormányzata jól-rosszul értelmezett biztonsági vagy hazafias megfontolásból igyekezett beolvasztani a kisebbségeket; de arra, hogy egy megszálló birodalom ilyesmire *kötelezze* a leigázott országokat, nem akadt másik példa. A hruscsovi integrációs politika ezt tette, ami akkor is sajátosság, ha számos ország vezetését nem kellett erre különösebben biztatni.

JEGYZETEK

[1] Részletesen lásd Márer Pál: A „szovjet-blokk" mint integrációs modell: gazdasági, politikai és katonai aspektusok. In *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19. és 20. században.* Budapest, 1997, Teleki László Alapítvány; Meissner Boris: Wandlungen in den Bündnisformen und der Vormachtpolitik der Sowietunion in Ostmittel- und Südosteuropa. *Südosteuropa,* 1985/3–4, 152–155. p.

[2] Vö. uo.

[3] Ennek az első jeleit figyelte meg zseniális éleslátással már 1960–1961-ben a lengyel származású amerikai politológus, Zbigniew Brzeziński, amelyet *The Socialist Bloc. Unity and Conflict*. – New York, 1961, Praeger – című munkájában tett közzé.

[4] Szesztay Ádám: *Nemzetiségi törekvések az 1956-os forradalomban és nemzetiségpolitikai koncepciók az ezt követő években.* Szakdolgozat. Témavezető: Föglein Gizella. ELTE BTK, Újkori Magyar Történeti Tanszék, 1994.

[5] Így vélekedik erről például Veres Péter: Ismeretlen adatok Andropov szerepéről. *Erdélyi Magyarság,* 1996/10–12.

[6] A Politikai Bizottság határozata a nemzetiségiek között végzendő politikai, oktatási és kulturális munkáról. Budapest, 1958. október 7. MOL 288. f. 5/98. őe. 97–98. p.

[7] Csatári Dániel (szerk.) *Nemzetiségi kérdés, nemzetiségi politika*. Budapest, 1969, Kossuth, 24. p.: *„Az MSZMP Politikai Bizottságának határozata igen fontos elvi és politikai kérdésekben fejtette ki a párt álláspontját és ad útbaigazítást, s immár tizedik éve nemzetiségi politikánk legfontosabb iránymutatója";* Kővágó László: *Nemzetiségeink jelene*. Budapest–Sasad, 1976. Nemzetiségi füzetek 1. 46. p. *„A Politikai Bizottság 1958-as határozata – néhány kérdésben kibővítve az 1968-as*

határozattal – mindmáig érvényes, elvi és gyakorlati munkát meghatározó állásfoglalásokat tartalmaz." A tanulmányt szűk körű nyilvánosság számára publikálták. Hasonló szellemben fogalmazott Herczeg Ferenc: *Az MSZMP nemzetiségi politikája*. Budapest, 1976, Kossuth; Kővágó László: *Nemzetiségek a mai Magyarországon*. Budapest, 1981, Kossuth: *„Ez a határozat egész sor fontos kérdésben helyes és tartósan érvényesülő elvi állásfoglalást fogalmazott meg, s ezért már több mint két évtizede nemzetiségi politikánk legfontosabb iránymutatója."* Az 1958-as párthatározat érvényességének folyamatosságát tükrözte a nyolcvanas években Kathrin Sitzler megfigyelése, amely szerint a magyarországi nemzetiségpolitika ideológiája – a motivációk váltakozása ellenére is – alapvetően változatlan az ötvenes évek óta. Sitzler, Kathrin: Ideologische Grundlagen der ungarischen Nationalitätenpolitik. *Südosteuropa,* 1984/9, 473. p.

[8] A Magyar Szocialista Munkáspárt VII. kongresszusának határozata a szocializmus építésében elért eredményekről és a párt előtt álló feladatokról. In *A Magyar Szocialista Munkáspárt VIII. kongresszusának jegyzőkönyve*. 1962. november 20–24. Budapest, 1963, Kossuth, V. fejezet 34. pont.

[9] A Magyar Szocialista Munkáspárt VIII. kongresszusának határozata a szocializmus építésében elért eredményekről és a párt előtt álló feladatokról. In *A Magyar Szocialista Munkáspárt VIII. kongresszusának jegyzőkönyve,* 1962. november 20–24. Budapest, 1963, Kossuth.

[10] Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata a cigány lakosság helyzetének javításáról. In Mezey Barna (szerk.) *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban, 1422–1985.* Budapest, 1986, Kossuth, 240–242. p.; *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai. 1956–1962.* Budapest, 1973, Kossuth, 519–521. p.

[11] Sághy Erna 1999, i. m. megjegyzi, hogy e három kategória közül a határozat szövege a beilleszkedettekkel egyáltalán nem foglalkozott, s így a cigány jelző a politikai nyelvezetben gyakorlatilag pejoratív fogalommá vált.

[12] Az MSZMP KB Kulturális és Elméleti Munkaközösségének állásfoglalása a népi írókról. In *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai. 1956–1962.* Budapest, 1973, Kossuth, 210–235. p.

[13] Kende Péter: *Röpirat…* 1989, i. m. 156–157. p.

[14] A burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról. (Tézisek.) *Társadalmi Szemle,* 1959/8–9, *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1956–1962.* Budapest, 1973, Kossuth.

[15] Kende Péter: *Röpirat…* 1989, i. m. 158. p.

[16] *„A magyar nacionalizmust általában jellemezte az irredentizmus, vagyis Nagy-Magyarország visszaállításának – Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia feldarabolásának [sic!] – követelése, az antiszemitizmus, a fajelmélet."*

[17] Az SZLKP KB határozata. In *Dokumentumok a moszkvai tanácskozásról. A CSKP KB politikai irodájának és az SZLKP KB határozatai*. Pozsony, 1958, Szlovákiai Politikai Könyvkiadó.

[18] A júniusi határozat elsősorban a párton belüli revizionizmus fölött ítélkezett. Lásd *Dokumentumok a moszkvai tanácskozásról. A CSKP KB politikai*

irodájának és az SZLKP KB határozatai. Pozsony, 1958, Szlovákiai Politikai Könyvkiadó.

[19] A decemberi határozatban a CSKP reagált a moszkvai tárgyalásokra. Ezúttal is elsősorban a revizionizmus elleni harcot emelte ki, lásd uo.

[20] *„A szlovák dolgozó nép magyar és ukrán polgártársainkkal együtt a cseh dolgozó nép testvéri segítségével valódi gazdaként építi a szocialista Csehszlovákiában a boldog Szlovákiát." – „Köztársaságunk belső erejének és biztonságának forrása, mely hazánk szocialista építésének egyik alapköve, a cseh és a szlovák nemzet és a köztársaságban élő összes nemzetiségek testvéri szövetsége."*

[21] Publikálva Szesztay Ádám: Párthatározat a szlovákiai magyar kisebbség helyzetéről 1959-ből. *Régió,* 1997/1.

[22] O niektorych polityckich otázkach zivota občanov mad'arskej narodnosti na Slovensku. (Uznesenie a zpráva byra ÚV KSS.) A szlovákiai magyar nemzetiségű lakosság életének egyes politikai kérdései. (Az SZLKP KB irodájának határozata és beszámolója.) Len pre stranícky aktív. Kizárólag a pártaktíva használatára. ÚV KSS / SZLKP KB, Bratislava [Pozsony], 1959. Ilyen brosúra három jutott el Magyarországra, amelyből egy megtalálható MOL XIX-J-1-j, Csehszlovák TÜK 78. d. 001975/60 jelzet alatt.

[23] Ez az 1952-ben hozott, nagyrészt teljesületlen határozatok megismétlése volt a referencia megjelölése nélkül.

[24] A határozat magyar fordítása: *Jelentés a CSKP politikájának eredményeiről a Csehszlovák Szocialista Köztársaság magyar nemzetiségű lakossága körében végzett munkában*. MOL XIX-J-1-j, Csehszlovák TÜK 54. d. 16/b 005626/61.

[25] Elemzi Jurová, Anna: Cigányok, romák Szlovákiában 1945 után. *Régió,* 1996/2, 42. p.; Crowe, David: *A history of the gypsies of Eastern Europe and Russia.* London, 1995, Tauris, 56. p.

[26] Említi Sághy Erna 1999, i. m. 28. p.

[27] Dokumentumok a moszkvai tanácskozásról… 1958, i. m., valamint: A szocialista országok kommunista és Munkáspártjai képviselőinek 1957. november 14–16-i moszkvai értekezletén elfogadott nyilatkozat. *Társadalmi Szemle,* 1957/7–8.

[28] A szöveg közvetlenül ugyan nem utalt rá, hiszen az eleve a szuverenitás megsértését jelezte volna, a valóságban viszont világos volt, hogy ez a mondat két korábbi szovjet állásfoglaláshoz nyújtott adekvát értelmezést: a XX. kongresszus jegyzőkönyvéhez és a szovjet kormány 1956. november 30-ai nyilatkozatához. Mindkettő a csatlós államok függetlenségének és szuverenitásának tiszteletben tartására tett ígéretet. Formailag 1957 novemberében az történt, hogy éppen ezeknek az országoknak a vezetése egyezett meg a szovjet vezetőkkel arról, hogy ez nem a belügyek önállóságában nyilvánul meg, hanem, paradox módon, a „kölcsönös" függést feltételezi.

[29] *„A szocialista országok közötti testvéri viszony és barátság megszilárdítása végett szükséges a kommunista és munkáspártok marxi–lenini internacionalista politikája, az összes dolgozóknak az internacionalizmus és hazaszeretet szellemében való nevelése és tömörítése, valamint határozott harc a burzsoá nacionalizmus és sovinizmus maradványainak leküzdésére."*

[30] Gál Mária 1996, i. m. azt a feltételezést mondja ki, hogy a romániai nemzetiségpolitika fordulata az ötvenes évek végén a moszkvai pártértekezletben gyökerezett. Természetesen más gyökerei is lehettek a kisebbségpolitikai változásoknak, ugyanakkor tény, hogy ez a határozat zöld fényt adott minden olyan törekvésnek, amely egybeesett szellemiségével.

[31] A kommunista és munkáspártok képviselőinek 1960 novemberében megtartott Moszkvai Értekezletén egyhangúlag elfogadott nyilatkozat. *Társadalmi Szemle,* 1960/12.

[32] *Pravda,* 1958. szeptember 21. Említi Anweiler, Oskar: Die wichtigsten Beschlüsse zur Reform des Bildungwesens in der Sowietunion seit 1958. *Österreichische Osthefte,* 1960/5.

[33] Ezen a magyarországi általános és középiskolának megfelelő tanintézményt egyszerre kellett érteni.

[34] Simon, Gerhard: Nationalitätenpolitik in der Sowietunion seit Stalin. In Brunner, Georg – Meissner, Boris (szerk.): *Nationalitätenprobleme in der Sowietunion und Osteuropa.* 1982, Markus, Köln, 58. p. és 66/46. j.; Anweiler, Meier (szerk.): *Die Sowietische Bildungspolitik seit 1917.* Heidelberg, 1961, Dokumente und Texte; Bilinsky, Jaroslav: The Soviet Education Law of 1958–1959 and Soviet nationality policy. *Soviet Studies,* 1962. 138–157. p.

[35] Az SZKP XXI. kongresszusa, 1959. január 27 – február 5. Kossuth, Budapest, 1959.

[36] Dolmányos István i. m. 197–198. p.

[37] Az SZKP XXII. kongresszusa, 1961. október 17–31. Budapest, 1962, Kossuth.

[38] Meissner, Boris: Das Parteiprogramm der KPdSU, 1903 bis 1961. Köln, 1962. 223. p.; Simon, Gerhard i. m. 59. p.; Misiunas Romuald J. – Taagepera Rein i. m. 144. p.

[39] Ez a program alcímeiből is kiviláglott: *„A kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenet az egész emberiség fejlődésének az útja." „A kommunizmus az egész emberiség ragyogó jövője."* A Szovjetunió új katonai doktrínája is ebben az időszakban készítette fel világméretű akcióra a hadsereget. Vö. Márer Pál: A „Szovjet-blokk" mint integrációs modell: gazdasági, politikai és katonai aspektusok. In *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19. és 20. században.* Budapest, 1997, Teleki László Alapítvány, 295. p.

[40] Az olyan jellegzetes kubai termékek, mint a dohány és a cukor, inkább versenytárssá, mintsem egymásra utalt partnerré tette Kubát és Jugoszláviát. Ezzel szemben a Szovjetunió óriási felvevő piacot kínált a kubai agrártermékeknek, s nélkülözhetetlen iparcikkeket kínált cserében. Csébу Lajos nagykövet: *Roa külügyminiszter jugoszláviai útja*. 40/szig. titk./1960. Belgrád, 1960. február 24. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai 29. d. 439–440. p.

[41] A berlini válság 1949 és 1961 között több ízben kiújult, majd elcsitult, s végül 1961. augusztus 13-án a két várost elválasztó kőfal felépítésével nyert jelképes formát.

[42] Magyar nyelven: *A Jugoszláv Kommunista Szövetség programja*. Novi Sád [Újvidék], 1958, Fórum.

[43] Rehák László: *Kisebbségtől a nemzetiségig.* Tanulmányok. Újvidék, 1979, Fórum, 168. p.; Kővágó László: *A jugoszláv kommunisták föderációs, nemzeti politikája.* Budapest, 1988, Kossuth, 120. p.

[44] Az alcím a föderáció és Jugoszlávia népeinek egymás közti viszonyával foglalkozó, nyolcadik fejezetnek a második alfejezetében helyezkedett el. Ez azért lényeges, mert az első alfejezet címe *„A népek önrendelkezési joga és egyenjogúsága" volt, ez azonban csak a köztársaságok kérdésére vonatkozott. A második alfejezet ezzel szemben a „Jugoszlávia népeinek testvérisége és egysége"* címet viselte. Azaz, a határozat szerkesztésének – s ez a határozatokban rendszerint döntő szerepet játszott – ideológiája ugyan jogokról beszélt, de a jogok céljaként (értelmeként) nem az önrendelkezést, hanem az államhatárokon belül élő társadalom integritását jelölte meg.

[45] Ezt kijelentő módban és visszamenőlegesen tették, ami annyiban nem volt igaz, hogy a jugoszláv kisebbségpolitika 1944-es programhirdetése az albán és magyar partizánmozgalmakra való hivatkozással e két kisebbséget mentesítette a kollektív felelősségtől, míg a németséget közösségileg elítélte. Lásd erről a *Borba* 1944. december 10-ei cikkét. Említi Rehák László: *A kisebbségek Jugoszláviában.* Újvidék, 1967, Fórum, 211–212. p.

[46] Ezt a megállapítást az említett elemzők a következő – elég homályos – mondat alapján tehetik: *„A jugoszláv népek közösségében megvan a helyük a nemzeti kisebbségeknek is."*

[47] Csséby Lajos nagykövet: *A magyar nemzeti kisebbség helyzete Jugoszláviában*. 17/szig. titk./1960. Belgrád, 1960. január 15. MOL XIX-J-1-j, Jugoszláv TÜK 25. d. 16/b 00651/1960.

[48] A dokumentum általam ismert, legrészletesebb magyar nyelvű ismertetése Varga Sándor: *20 let…* 1980, i. m. elején található. Ezenkívül a határozatot említik és/vagy elemzik Kővágó László 1988, i. m. 120–121. p.; Rehák László 1979, i. m. 169–170. p.; Glatz Ferenc (szerk.) *Magyarok krónikája…* 1994, i. m. 717. p.; Arday Lajos: A magyar–jugoszláv és a magyar–csehszlovák államközi kapcsolatok nemzetiségi vonatkozásai 1945-től napjainkig. In *Varietas Historiae*. Tanulmányok Juhász Gyula 60. születésnapjára. Budapest, 1990, Magyarságkutató Intézet; A jugoszláv kommunisták azzal büszkélkedtek, hogy a forradalmi munkásmozgalom legterjedelmesebb nemzetiségpolitikai dokumentuma az ő kezük közül került ki. Joó Rudolf: *Nemzeti és nemzetiségi önrendelkezés, önkormányzat, egyenjogúság.* Budapest, 1984, Kossuth, 130. p.

[49] Idézi Rehák László 1979, i. m. 65. p.

[50] Ez amúgy is engedménynek számított azután, hogy 1957–1958 során – mint láttuk – helyi szinten is számos, etnikai alapon szerveződő kultúrkört vontak össze egymással. A kulturális életnek az ilyen módon korlátozott szintje enyhítette a kisebbségek elégedetlenségét, hiszen amire a helyi társadalomnak mindennapjaiban szüksége volt, azt megkapták. Meggátolták viszont, hogy bármiféle országos intézményhez kötődjön a közösségi öntudat, s ezáltal a jugoszláviai – vagy akár a vajdasági – magyarságnak önálló vezetőrétege fejlődjön ki.

[51] Idézi Kővágó László 1988, i. m. 121. p.

[52] Magyar összefoglalás: *A JKSZ KB szigorúan bizalmas levele a nemzetiségi problémákról*. (Rövid kivonat.) MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai 29. d. 706–708. p.

[53] A közhivatalokat általában, a [társadalmi] szervezeteket, a bíróságokat és a népi bizottságokat (tanácsokat) külön néven is nevezte – mint kétnyelvű intézményeket.

[54] Csséby Lajos nagykövet: *Belpolitikai jelentés*. 14/szig. titk./1960. Belgrád, 1960. január 19. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai 29. d. 737–741. p.

[55] 1956 tavaszán Magyarországon és Bulgáriában is hoztak nemzetiségpolitikai határozatot.

[56] Troebst, Stefan: Zum Verhältnis von Partei Staat und türkischen Minderheit in Bulgarien 1956–1986. In Schönfeld, Roland (szerk.): *Nationalitätenprobleme in Südosteuropa,*. München, 1987, Oldenbourg.

[57] Höpken, Wolfgang: Zwischen Kulturkonflikt und Repression. Die türkische Minderheit in Bulgarien. In Heuberger, Valeria – Kolar, Othmar (szerk.) *Nationen, Natinalitäten, Minderheiten. Probleme des Nationalismus in Jugoslawien, Ungarn, Rumänien, der Tschechoslowakei, Bulgarien, Polen, der Ukraine, Italien und Österreich 1945–1990.* Wien [Bécs], 1994, 191. p.

[58] Komunyiszt [Belgrád] 1962. augusztus 28. Említi Haberl, Othmar Nikola: Die nationale Frage im sozialistischen Jugoslawien. In Brunner Georg – Meissner Boris (szerk.) *Nationalitäten-Probleme in der Sowjetunion und Osteuropa*. Köln, 1982, Markus, 124. p., 145/18. j.

[59] Vö. Käffer István (szerk.) i. m. V. rész. I. k. 38–39. p.

[60] Kassai Géza: *Magyar történelmi…* 1959, i. m. Utószó. 151. p. Kassai Géza a tanulmányt 1941-ben írta, s 1949-ben is megjelentette. Számunkra az Utószó azért érdekes, mert ezt kifejezetten az 56-os forradalom tapasztalataira hivatkozva írta hozzá a szerző 1959-ben.

[61] Vendégh Sándor: A nemzetiségi szövetségek munkaértekezletei után. *Pártélet,* 1960/6.

[62] *Magyar Nemzet,* 1960. február 21.; *Egri Népújság,* 1960. február 9.; *Komárom Megyei Népújság,* 1960. november 29.

[63] Erdős Kamill: Cigányok. Időszerű értekezés. *Élet és Irodalom,* 1961. március 24. A cigányságot ennek alapján – elég pontatlanul alkalmazva német terminológiát – népcsoportnak minősítette.

[64] Az általános nemzetiségpolitika szempontjából ez a megye bírt a leginkább jelképes értékkel, hiszen etnikai térképe az összes megye közül leginkább reprezentálta Magyarország hivatalosan elismert nemzetiségi struktúráját.

[65] Békéšska zupna rada rokovala o národnostných problémoch v zupe. *L'udové Noviny,* 1961/38.

[66] Die Generalskretärs der Nationalitätenverbände beim Genossen Kállai. *Neue Zitung,* 1962/1; Generálni tájomníci národnostných svazov u podpredsedu vlády. *L'udové Noviny,* 1962/1. stb.

[67] Kassai Géza: *Trianon és Párizs*. Budapest, 1959, Magyar–Szovjet Baráti Társaság.

[68] Kassai Géza: *Magyar történelmi…* 1959, i. m. Utószó. 174. p.

[69] Erről román–magyar viszonylatban Vago, Raphael i. m. 70. p.

[70] Ez a felértékelés pontosan kimutatható mind az MSZMP Művelődéspolitikánk irányelvei című dokumentumában – említi: *Élet és Irodalom,* 1959. szeptember 12. –, mind az arra vonatkozó diplomáciai utasításban, hogy Magyarország imidzsépítésében sokkal nagyobb hangsúlyt kell fektetni március 21-ére, mint augusztus 20-ára. Várkonyi Péter osztályvezető: *Körrendelet*. 29/szig. titk. Budapest, 1959. június 24. MOL XIX-J-32-a, Pozsonyi Főkonzulátus iratai 10. d. 1959, 264. p.

[71] Glatz Ferenc (szerk.) i. m. 699. p.

[72] Glatz Ferenc (szerk.) i. m.

[73] Vago, Raphael i. m. 73. p.; Telegdi Elek: A magyarság helyzete a mai Romániában. *Szemle* (Brüsszel), 1963/2; hivatkozik rá Révay István: A nemzeti kérdés éve: 1968. *Katolikus Szemle,* 21 (1969), 208. p.

[74] Ennek a migrációnak történészi lejegyzése igen fontos lenne.

[75] Ustor Endre főkonzul (konzuli főosztály): *Állampolgársági ügyek rendezése során felmerült kérdések*. 002186/1/1959, Budapest, 1959. április 18. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai 28. d. 765. p.

[76] Wild Frigyes: Német nemzetiségiek Magyarországon. *Belpolitikai Szemle,* 1959/7.

[77] Narodni poslanici zupanije u Tolne pretresali nacionalno pitanje. *Narodne Novine,* 1962/9. sz.

[78] Baternay Béla: Wichtier kulturpolitischer Beschluss in Veszprém: in allen gemischtsprachigen Gemeinden ungarisch–deutsche Kulturgruppen. *Neue Zeitung,* 1962/18.

[79] Auszeichnung des Generalsekretärs des Deutschen Verbandes durch den Landesfriedensrat. 1962/24.

[80] Paulinyi Zoltán: Pécs oder Fünfkirchen? *Neue Zeitung,* 1962/31.

[81] Hambuch Géza: Plakate in deutscher Sprache. *Neue Zeitung,* 1962/30.

[82] Sebes István miniszterhelyettes: *Kapcsics jugoszláv követ látogatása*. 48/Se/1959, Budapest, 1959. június 19. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai 27. d. 1959, 121. p.

[83] A magyarországi svábság határozottan tiltakozik a fasiszta-revizionista provokációk ellen. *Népszava,* 1959. július 24.

[84] Varga Ferenc: *Feljegyzés. Králik csehszlovák II. titkár látogatása*. Budapest, 1960. január 12. (és március 3.) MOL XIX-J-32-a, Pozsonyi Főkonzulátus iratai 10. d. 1960. 350. (és 347.) p.

[85] *A német kisebbség helyzete Csehszlovákiában*. Prága, 1960. május 18. XIX-J-1-j, Csehszlovák TÜK 54. d. 16/b 004273/1960.

[86] Nagy közönségsikere volt Bólyban az NDK Népi Rendőrsége Központi Művészegyüttesének. *Dunántúli Napló,* 1959. október 14.

[87] Besuch deutscher Künstler im deutschen Gymnasium von Kőszeg. *Neue Zeitung,* 1960/42.

[88] Debreczeny Ákos: Deutsche Autoren, deutsche Bücher harren ihrer Leser. In einer Pécser Buchhandlung. *Neue Zeitung,* 1960/40.

[89] Wild Frigyes: Die Ungarländischen Deutschen mit der DDR solidarisch. *Neue Zeitung,* 1961/42.

[90] A szöveget Kassai Géza: *Trianon és Párizs*… 1959, i. m. 15. p. – alapján idéztem, de néhány szó eltéréssel ugyanez a bekezdés található Kassai Géza: *Magyar történelmi*… 1959, i. m. 171. p. is.

[91] A Kassai-tanulmány utószava egyetlen szóval sem említette Jugoszláviát, így elképzelhető, hogy a „magyar nacionalisták" címére küldött üzenet elsősorban nem is Ausztriának, hanem Jugoszláviának szólt. Vö. Hruscsov túlzásával a jugoszláviai magyarok kapcsán: l. 46. p.

[92] Éger György: *A burgenlandi magyarság*. Vázlatos áttekintés. Kézirat. Budapest, 1999.

[93] A román nemzetiségű dolgozók gyermekei anyanyelvükön tanulhatnak. *Népszava,* 1959. február 6.

[94] A hazai román nyelvű sajtó jubileumi ünnepsége Kétegyházán. *Békés Megyei Népújság,* 1961. december 19.; A román nemzetiségi iskolák és a hazai román nyelvű sajtó jubileuma. *Népszabadság,* 1961. november 14.

[95] 24 román tannyelvű, illetőleg nyelvoktató iskola működik hazánkban. *Népszabadság,* 1961. augusztus 31. (A cím félretájékoztatott, hiszen két nappal később valójában csak kétnyelvű és nyelvoktató román iskolák kezdték meg a tanévet, bár ezeket megtévesztően tényleg tannyelvűnek hívták.)

[96] Megemlékezés Románia százéves jubileumáról. *Békés Megyei Népújság,* 1959. január 23.

[97] *Magyar Nemzet* 1960. augusztus 30.

[98] Emlékünnepség Méhkeréken a román nép felszabadulásának 18. évfordulója alkalmából. *Népszabadság,* 1962. augusztus 26.

[99] Vö. Käffer István (szerk.) i. m. II. rész. I. k. 95–114. p.

[100] Vö. *A romániai magyar főiskolai oktatás*. Kolozsvár, 1991, Misztótfalusi Sajtóközpont, 24–25. p. Múlt, jelen, jövő sorozat.

[101] Vö. Varga Andrea – Vincze Gábor: Kállai Gyula nem hivatalos látogatása Bukarestben 1959 nyarán. *Magyar Kisebbség,* 1999/1.

[102] Irodalomtörténeti oktatás és kommunista nevelés. *Utunk,* 1959. május 14. Akadt olyan bírálat, amely azt hangsúlyozta, hogy a XIX. századi nemzetfejlődés fogalomtárát nem bölcs kiterjeszteni a korábbi korokra, ami nem nélkülözött minden igazságot.

[103] Nyugaton is így értelmezték a gyűlést, illetve annak nyilvánosságra hozását. Révay István: Magyarok Erdélyben. *Új Látóhatár,* 1962/11–12.

[104] Demeter János: Testvéri együttélésben. *Utunk,* 1959. július 30.

[105] Valójában a MAT létrehozásakor is fölmerült az a követelmény, hogy az autonómia biztosítsa a területén élő etnikumok testvériségét, ez azonban nem a MAT fő funkcióját jelentette, hanem a székelyföldi románok számára kínált garanciát, hogy jogaik nem fognak csorbulni. A románok és magyarok testvériségét a MAT oly módon volt eredetileg hivatva biztosítani, hogy a magyar kisebbséget

a jogkiterjesztéssel érzelmileg a kommunista politikai rendszerű Romániához kívánta kötni. A Magyar Autonóm Tartomány létrehozása: a párt lenini–sztálini nemzeti politikájának újabb sikere. Bukarest, 1952, RMP, 25–27. p.

[106] Keleti Ferenc nagykövet: *Néhány negatív jelenség 1958-ban a magyar–román kapcsolat terén*. 80/1959/sz. t. Bukarest, 1959. január 9. MOL XIX-J-1-j, Román TÜK 3. d. 4/b 002071/1959.

[107] A cikket az *Utunk* is közölte 1959. március 26-ai számában.

[108] Vö. Varga Andrea – Vincze Gábor: Kállai Gyula nem hivatalos látogatása Bukarestben 1959 nyarán. *Magyar Kisebbség,* 1999/1.

[109] Keleti Ferenc nagykövet levele. 130/szt/1959. Bukarest, 1959. április 3. MOL XIX-J-1-j, Román TÜK 18. d. 16/b 003324/3/1959.

[110] Keleti Ferenc nagykövet: A magyar iskolák egyesítésének kérdéséhez. 130/1/1959. Bukarest, 1959. április 28. Román TÜK 18. d. 16/b 003394/1959.

[111] Varga Andrea – Vincze Gábor: Kállai Gyula nem hivatalos látogatása Bukarestben 1959 nyarán. *Magyar Kisebbség,* 1999/1.

[112] Cséby Lajos nagykövet: *Ficiu román attaché látogatása*. 265/szig. titk./1959. Belgrád 1959. november 27. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai 28. d. 75–76. p.

[113] Vago, Raphael 1989, i. m. 72. p.

[114] Az 1960-as nemzetközi pártértekezlet határozatában meghirdetett gazdasági specializáció hátrányos helyzetbe hozta a döntően agrár jellegű országok párttársadalmát. A román pártvezetés elégedetlensége már ekkor érezhetővé vált, bár nyílt konfliktussá csak 1963-ban fejlődött.

[115] Árgyelán Sándor III. o. titkár: *A nemzetiségi politika alakulása Romániában*. D/I. Bukarest, 1961. június 10. MOL XIX-J-1-j, Román TÜL 18. d. 16/b. sz. n./1964.

[116] Németh József II. o. titkár: *Feljegyzés. Látogatás Takács Lajosnál, a bukaresti egyetem nemzetközi jogi professzoránál*. Bukarest, 1963. november 28. MOL XIX-J-1-j, Román TÜK 18. d. 16/b szn. 1964.

[117] *Élet és Irodalom,* 1959. április 3.

[118] *Élet és Irodalom,* 1959. július 3. Ugyanekkor egy szlovákiai hír is megjelent a Csemadok Garam menti Népi Együttesének programjáról, amelyben szlovák és magyar táncok egyaránt szerepelnek.

[119] *Élet és Irodalom,* 1959. október 9.

[120] Dienes András: Mezőberénytől Segesvárig. A filmre álmodott Petőfi. *Élet és Irodalom,* 1960. január 8.

[121] Röviden. *Élet és Irodalom,* 1960. január 8.

[122] Földeák János: Románia földjén. *Élet és Irodalom,* 1960. június 24.

[123] Fodor József: Háromezer kilométer a virágzó Romániában. *Élet és Irodalom,* 1960. július 22.

[124] *Utunk,* 1959. január 8.

[125] Dános Miklós: Színházi levél Budapestről. *Utunk,* 1959. szeptember 25.

[126] *Magyar Hírlap,* 1959. szeptember 11.; *Népszava,* 1959. szeptember 11.; *L'udové Noviny,* 1959/37.

[127] Rozkvet maďarskej kultúry na Slovensku. *L'udové Noviny,* 1960/12.

[128] Kultúrny yvot národnostných menšin v socialistickom Československu. *L'udové Noviny,* 1960/34. sz.

[129] Nový časoppís pre Česlpslovenských Maďarov. *L'udové Noviny,* 1960/52.

[130] Vö. Käffer István (szerk.) i. m. IV. rész I. k. 125–127. p.

[131] A költő rövid életrajzát lásd Samuel Pavel: *Perly l'adu*. Budapest, 1987, Tankönyvkiadó – könyv magyar összefoglalójában.

[132] Sztankó Pál konzul: *A Magyar Tanácsköztársaság megünneplése*. 20/szig. titk./1959, Bratislava [Pozsony], 1959. április 10. MOL XIX-J-32-a, Pozsonyi Főkonzulátus iratai 10. d. 1959, 211., 214–216. p.

[133] Sztankó Pál: *Békemanifesztáció Hronsá Breznicán*. 25/1959, szig. titk. Bratislava [Pozsony], 1959. május 15. MOL XIX-J-32-a, Pozsonyi Főkonzulátus iratai 10. d. 251. p. és XIX-J-1-j, Csehszlovák TÜK 29. d. 11/e 003579/1959.

[134] Pór, František: A Szlovák Tanácsköztársaság. A hazánk területén megalakult első munkás-paraszt kormány létrejöttének 40. évfordulóján. *Pártélet,* (Prága), 1959/12 (június).

[135] Sztankó Pál főkonzul: *A Szlovák Tanácsköztársaság évfordulója*. 31/szig. titk. 1959. Bratislava [Pozsony], 1959. július 14. MOL XIX-J-32-a, Pozsonyi Főkonzulátus iratai 10. d. 1959, 274–276. p.

[136] Sztankó Pál főkonzul: *Április 4. megünneplése*. 17/1/szig. titk./1959 Bratislava [Pozsony], 1959. április 10. MOL XIX-J-32-a, Pozsonyi Főkonzulátus iratai 10. d. 1959. 183–184. p.

[137] Magyar országgyűlési küldöttség csehszlovákiai látogatása tárgyában. MOL XIX-J-1-j, Csehszlovák TÜK 5. d. 4/b 003822/1959.

[138] *P. Tonhauser jelölése új csehszlovák nagykövetnek Budapestre*. MOL XIX-J-1-j, Csehszlovák TÜK 14. d. 4/i 005342/1959.

[139] Kun László: *Feljegyzés Štefan Frankkal, a CSKP KV tagjával folytatott beszélgetésről*. 2/1960. Bratislava [Pozsony], 1960. február 21. MOL XIX-J-32-a, Pozsonyi Főkonzulátus 10. d. 1960. 324. p.

[140] Krajcsik Mihály konzul: *Május 9. megünneplése Bratislavában*. 26/1. szig. titk./1960, Bratislava [Pozsony], 1960. május 13. MOL XIX-J-32-a, Pozsonyi Főkonzulátus iratai 10. d. 1960. 196. p.

[141] Krajcsik Mihály főkonzul: *Štur emlékünnepségek Szlovákiában*. Másolat a pozsonyi főkonzul 1965. november 20-án kelt 41/szig. titk. jelentéséről. 005275 MOL XIX-J-1-j, Csehszlovák TÜK 55. d. 16/b gyűjtemény.

[142] Révay István: A csehszlovákiai magyarság élete 1959-ben. *Katolikus Szemle,* 12 (1960), 139. p.

[143] Vago, Raphael 1989, i. m. 96. p.

[144] Uo. 94. p.

[145] *Új Szó,* 1959. szeptember 1. Hivatkozik rá Révay István: A csehszlovákiai magyarság élete 1959-ben. *Katolikus Szemle,* 12 (1960), 225. p.

[146] *A Szocialista Kultúra Kongresszusa*. II. 168/sz. t./1959. Prága, 1959. június 15. MOL XIX-J-32-a, Pozsonyi Főkonzulátus iratai 10. d. 1959. 169–173. p.

[147] Kun László alkonzul: *Bolyai János emlékest Komárnóban*. Bratislava [Pozosny], 12/szig. titk./1960. 1960. február 12. MOL XIX-J-32-a, Pozsonyi Főkonzulátus iratai 10. d. 1960, 341. p.

[148] A nemzetiségi kérdés a szocializmus győzelmének időszakában. Az SZLKP KB április 11–13-án megtartott szemináriumának anyagából. *Új Szó,* 1960. május 12.

[149] Idézi Zvara, Juraj i. m. 74–75. p.

[150] Köhler, Bruno: Die Lösung der deutschen Frage und die neue Verfassung der Republik. *Pravda* (Plzen), 1960/40.

[151] Joó Rudolf i. m. 118. p.; Vago, Raphael i. m. 96. p.

[152] Arató Endre: *A magyar–cseh–szlovák viszony… i. m.* 82. p.

[153] Sztankó Pál főkonzul: *SZLKP KB-nak határozata a magyar nemzetiséggel kapcsolatban*. Bratislava [Pozsony], 1959. február 24. MOL XIX-J-1-j, Csehszlovák TÜK 78. d. 27/a 001975/1959.

[154] Pethő Attila II. osztályú titkár: *Feljegyzés*. 28/szig. titk. Budapest, 1959. június 25. MOL XIX-J-32-a, Pozsonyi Főkonzulátus iratai 10. d. 1959. 260–261. p.

[155] Varga Ferenc: *Feljegyzés. Králik csehszlovák másodtitkár látogatása*. 36/II. Pol. Budapest, 1960. február 9. MOL XIX-J-32-a, Pozsonyi Főkonzulátus iratai 10. d. 1960, 348. p.

[156] Varga Ferenc: *Feljegyzés. Krajcsik konzul elvtárssal Puja miniszter h. elvtársnál f. hó 14-én hozott határozatokról* (F. hó 11-én készült hasonló feljegyzésünk alapján). 74/1. II. Pol. Budapest, 1960. március 25. MOL XIX-J-32-a, Pozsonyi Főkonzulátus 10. d. 1960, 343. p.

[157] Krajcsik Mihály főkonzul: *A magyar nemzetiségi kérdésről szóló párthatározat felterjesztése*. Bratislava [Pozsony], 1961. június 30. MOL XIX-J-1-j, Csehszlovák TÜK 54. d. 16/b 005626/1961.

[158] Rózsa Irén főosztályvezető: *A magyar nemzetiségi kérdésről szóló CSKP PB határozatok végrehajtása*. Budapest, 1961. november 28. MOL XIX-J-1-j, Csehszlovák TÜK 54. d. 16/b 005626/1961.

[159] *Élet és Irodalom,* 1959. február 6.

[160] *Élet és Irodalom,* 1959. március 6.

[161] *Élet és Irodalom,* 1959. március 13.

[162] *Új Szó,* 1959. március 26. és december 5. Hivatkozik rá Révay István: A csehszlovákiai magyarság élete 1959-ben. *Katolikus Szemle,* 12 (1960), 225. p.

[163] *Élet és Irodalom,* 1959. április 24.

[164] Móricz Virág: Az antik-modern Pozsony. *Élet és Irodalom,* 1959. július 10.

[165] Boldog Balázs: Ismeretlen szlovák kuruckori versek. *Élet és Irodalom,* 1960. április 24.

[166] Dér Endre: Szlovákia szívébe zárta a Nagy Palócot. *Élet és Irodalom,* 1960. június 10.

[167] Említi *A 20. század krónikája,* i. m., Benda Kálmán (főszerk.) i. m., Glatz Ferenc (szerk) i. m., Szabó Bálint (szerk.) i. m.

[168] Arday Lajos: *Kulturális és lakossági kapcsolatok az európai szocialista országok és Magyarország között. Budapest, 1984–1986.* Teleki László Alapítvány

Könyvtára MKCS-K 836/1989; Arday Lajos: A magyar–jugoszláv és a magyar–csehszlovák államközi kapcsolatok nemzetiségi vonatkozásai 1945-től napjainkig. In *Varietas Historiae*. Tanulmányok Juhász Gyula 60. születésnapjára. Budapest, 1990, Magyarságkutató Intézet.

[169] Minthogy az almanachot nem sikerült megtalálnom, a cikk tartalmát a magyarországi recenzió és az emigrációs említés útján próbálom rekonstruálni. Kulcsár István: Magyar irodalmi almanach Szovjet-Kárpátalján. *Élet és Irodalom,* 1959. január 19.; Révay István: Újabb jelenségek a magyar kisebbségek életében. *Katolikus Szemle,* 13 (1961), 226. p.

[170] Vö. Balla László: Szovjet magyarok. Új fogalom. Hagyományok. *Kárpáti Igaz Szó,* 1975. november 23., december 7. Neon melléklet, 37–38. sz.

[171] *Új Szó,* 1959. december 1. Hivatkozik rá Révay István: A csehszlovákiai magyarság élete 1959-ben. *Katolikus Szemle,* 12 (1960), 228. p.

[172] Kulcsár István 1959, i. m.

[173] Ábel Péter: Költő a Kárpátok lábainál. Kovács Vilmos versei. *Élet és Irodalom,* 1960. augusztus 5.

[174] A jugoszláv vonatkozást emelte ki Révay István: A jugoszláviai magyarság élete 1958-ban *Katolikus Szemle,* 11 (1959), 319–320. p. A román vonatkozásra irányította a figyelmet Vago, Raphael 1989, i. m. 69–70. p.

[175] Hivatalos tiltakozás: Komunyiszt (Belgrád) 1959. április 2. Egy korabeli magyar diplomáciai feljegyzés szerint *„több jel mutat arra, hogy a jugoszlávok Hruscsov elvtárs lipcsei megjegyzésének nagy jelentőséget tulajdonítanak, holott Hruscsov elvtárs itt általában a határkérdés jelentőségéről beszélt és nem elsősorban a nemzetiségi problémákról”.* Peják Zsiva: *Feljegyzés. A jugoszláviai magyar nemzetiség kérdése*. 192/1. Né. Budapest, 1959. május 18. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség 27. d. 1959, 136–138., 178–180. p.

[176] A beszéd teljes szövege: Beszéd Lipcsében, a XI. összném et munkáskonferencián. In Hruscsov, N. Sz.: *A békés egymás mellett élésért*. Beszédek és írások, 1959. január–december. Budapest, 1960, Kossuth.

[177] A magyar diplomáciai feltételezések, amelyek nyilván harmóniában álltak a szovjet információkkal, ekkor 700-750 ezerre becsülték a jugoszláviai magyarság számának felső határát. Peják Zsiva: *Feljegyzés. A jugoszláviai magyar nemzetiség kérdése*. 192/1. Né. Budapest, 1959. május 18. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség irata 27. d. 1959, 136–138. p., 178–180. p. Péter János azzal magyarázta a jugoszláv nagykövetnek Hruscsov tévedését, hogy a Magyarországtól Jugoszláviához került területeken összesen kb. egymillió ember él. Péter János: *Feljegyzés. Beszélgetés Kapćić jugoszláv nagykövettel*. 74/Pé-1959. Budapest, 1959. május 22. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai 17. d. 1959, 123–127. p.

[178] Sztovánovity Milutin: Néhány gondolat a délszláv kultúrcsoportok jövőjéről. *Zalai Hírlap,* 1961. október 4.

[179] Milošević, Petar: *Ogledi i kritike. O savremnoj književnosti Srba i Hrvata u Mađarskoj. Dunav.* Budapest, 1991, Tankönyvkiadó, 210. p.

[180] *Feljegyzés. Javaslatok a KÜM irányelveihez. Jugoszlávia*. Budapest, 1959. január 22. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai 27. d. 1959, 364–368. p.

[181] *Feljegyzés. Magyar–jugoszláv kapcsolatok és azok problémái*. 217/Né.-1959. Budapest, 1959. június 2. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai 27. d. 1959. 146–150. p.

[182] Jugoszlávia egyébként a kishatárforgalom kérdésében nemcsak Magyarország, hanem Románia és Bulgária irányában is nyitni akart, de mindenütt zárt ajtókra talált. *Szóbeli jegyzék*. Budapest, 1961. május 23., valamint *Feljegyzés. Kishatárforgalom tárgyában*. 1960. november 24-én átnyújtott jugoszláv javaslatra adandó válaszunk. Budapest, 1961. március 24. MOL XIX-J-1-j, Jugoszláv TÜK 25. d. 16/b 003033/2/1961 (=004152/1961).

[183] Sík Endre külügyminiszter-helyettes: *Feljegyzés*. Budapest, 1961. április 28. 310/SE-1961. MOL XIX-J-1-j, Jugoszláv TÜK 25. d. 16/b 004152/1961.

[184] Gergely Miklós osztályvezető-helyettes: *Feljegyzés*. Budapest, 1961. május 10. MOL XIX-J-1-j, Jugoszláv TÜK 25. d. 16/c 005264/1/1957 utáni irat.

[185] Puja Frigyes: *Popov elvtárs látogatása*. 61/PF/1961 Budapest, 1961. április 29. MOL XIX-J-1-j, Jugoszláv TÜK 25. d. 16/c 004152/1961. A végleges tervezet elég bőségesen foglalkozott a kisebbségi kérdéssel. A következőt írta: *„A Magyarországon élő nemzetiségek – köztük a délszláv nemzeti kisebbség – magyar állampolgárok, és ezért a többi magyar állampolgárokkal azonos elbírálásban részesülnek; azonos jogok illetik meg őket, és azonos kötelezettségekkel tartoznak. Csodálkozunk, hogy nem veszik ezt észre, és nem értékelik azokat a hatalmas erőfeszítéseket, amelyeket a magyar kormány a nemzetiségek, így a délszláv nemzetiség felemelkedéséért tett és tesz. A Magyarországon élő nemzetiségek helyzete a Magyar Népköztársaság belügyét képezi, s éppen ezért a délszlávság [sic!] helyzetét nem tekintjük a két ország kapcsolatainak olyan kérdéseként, amelyben a jugoszláv kormánynak tájékoztatással tartoznánk. Egyébként meggyőződésünk, hogy nagyon komoly gondot okozna a jugoszláv kormánynak, ha a Jugoszláviában élő magyarság kérdésében kormányunk a jugoszláv taktikát követné." Javaslat a Jugoszláviával kapcsolatos diplomáciai akcióra.* Budapest, 1961. május 6. MOL XIX-J-1-j, Jugoszláv TÜK 25. d. 16/b 004152.

[186] *Szóbeli jegyzék*. Budapest, 1961. május 23. MOL XIX-J-1-j, Jugoszláv TÜK 25. d. 16/b 003911/1961. Kivételt képezett a Magyarországon terjesztett szerb–horvát nyelvű propagandaanyagok ügye, amelyről emlékeztető is készült.

[187] Puja Frigyes miniszter: *Feljegyzés. Tepavác nagykövet látogatása*. 69/PF/1961. Budapest, 1961. május 25.

[188] Zágor György követ, főosztályvezető levele Csséby Lajos nagykövetnek. Budapest, 1961. május 26. MOL XIX-J-1-j, Jugoszláv TÜK 25. d. 16/c 004152/1/Sz. t./1961.

[189] *Tájékoztató a magyarországi nemzetiségek helyzetéről*. 56. példány. Szig. titk./003/9/1961. MOL XIX-J-1-j, Jugoszláv TÜK 25. d. 16/c 003041/1961.

[190] Zágor György követ, az illetékes főosztályvezető, a következőt írta a demars egészéről Csséby Lajos nagykövetnek Belgrádba: *„Tájékoztatlak arról, hogy a szovjet elvtársak egyetértettek ezen vonalvezetésünkkel, és előzetesen egyetértésüket nyilvánították Puja elvtárs f. hó 23-án tett demarsának* minden részletével *is."* [Kiemelés: Sz. Á.] Zágor György követ, főosztályvezető levele Csséby Lajos

nagykövetnek. Budapest, 1961. május 26. MOL XIX-J-1-j, Jugoszláv TÜK 25. d. 16/c 004152/1/Sz. t./1961. Zágor György követ, főosztályvezető levele Cséby Lajos nagykövetnek. Budapest, 1961. május 26. MOL XIX-J-1-j, Jugoszláv TÜK 25. d. 16/c 004152/1/Sz. t./1961.

[191] ivot Hrvata u austriackim Gradišæu. *Narodni kalendar,* 1960, 99–100. p.

[192] Vö. Käffer István (szerk.): i. m. V. rész, I. k. 244. p.

[193] *Narodne Novine,* 1960/39.

[194] Feljegyzés. Ognyenovics Milánnal történt beszélgetés. 123/1959. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség 27. d. 1959, 293–294. p.

[195] Peják Zsiva: *Jugoszláv állampolgárok magyarországi tevékenysége*. 317/Né. Budapest, 1959. szeptember 10. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai 27. d. 1959, 50. p.

[196] Zegnál János attaché: *A magyar–jugoszláv kulturális kapcsolatok alakulása 1960 első felében*. 200/I. Pol./1960. Budapest, 1960. június 25. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai 29. d. 771–779. p.

[197] *Szóbeli jegyzék*. 145/1/1959. Belgrád, 1959. június 27. MOL XIXI-J-4-a Belgrádi Nagykövetség iratai 28. d. 552–554. p.

[198] Említi *Javaslat a Jugoszláviával kapcsolatos diplomáciai akcióra*. Budapest, 1961. május 6. MOL XIX-J-1-j, Jugoszláv TÜK 25. d. 16/b 004152/1961.; Zágor György követ, főosztályvezető: *Tájékoztató a magyarországi délszlávok helyzetéről*. Budapest, 1961. július 24. MOL XIX-J-1-j, Jugoszláv TÜK 25. d. 16/c 004152/2/1961.

[199] Rusinov, Dennison i. m. In Heuberger, Valeria – Kolar Othmar (szerk.) 1994, i. m. 74. p.

[200] A kishatárforgalom tárgyában…; *Feljegyzés. Beszélgetés az MTI belgrádi tudósítójával*. 357/S Budapest, 1959. június 27. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Követség iratai 27. d. 1959, 84. p.

[201] Cséby Lajos nagykövet: *A Vajdaság politikai helyzete Jugoszláviában*. 93/szig. titk./1960. Belgrád, 1960. március 18. MOL XIX-J-1-j, Jugoszláv TÜK 25. d. 16/b 002761/1960.

[202] Varga Sándor: *20 let…* 1980, i. m. 17–18. p.

[203] Uo. 19–20.; valamint *Népújság,* [Muraszombat] 1959. május 16.

[204] Cséby Lajos nagykövet: *A Vajdaság politikai helyzete Jugoszláviában*. 93/szig. titk./1960. Belgrád, 1960. március 18. MOL XIX-J-1-j, Jugoszláv TÜK 25. d. 16/b 002761/1960.

[205] Práth Károly nagykövet: *Nemzeti kisebbségek kérdése*. Belgrád, 1960. február 14. 127/sz. t./1960 MOL XIX-J-1-j, Jugoszláv TÜK 25. d. 16/b 002431/1962.

[206] Említi Kővágó László: Nemzetiségi kérdés – nemzetiségi politika. I. m. 74. p.; Brunner, Georg: *Nemzetiségi kérdés és kisebbségi konfliktusok Kelet-Európában*. Budapest, 1995, Teleki László Alapítvány.

[207] Varga Sándor: *20 let…* 1980, i. m. 31–34. p.

[208] Uo. 35. p.

[209] Uo. 39. p.

[210] *Népújság,* [Muraszombat], 1959. március 28. és április 11.

[211] Csséby Lajos nagykövet: *A magyar kisebbség helyzete Jugoszláviában*. 17/szig. titk./1960. Belgrád 1960. január 15. MOL XIX-J-1-j, Jugoszláv TÜK 25. d. 16/b 00651/1960 és XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai 29. d. 625–644. p., valamint piszkozata: 676–704. p.

[212] Németh Béla osztályvezető: *Látogatás a suboticai Népkörben*. 001031/1/sz. t. Budapest, 1959. július 17. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai 27. d. 1959, 474. p.; Csséby Lajos nagykövet: *A nagykövetség 1959. I. félévi munkaterve*. 40/szig. titk./1959. Belgrád, 1959. február 1. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai 27. d. 358–359. p.; Németh Béla osztályvezető: *A nagykövetség 1959. I. félévi munkaterve*. 00693/1/Sz. t. Budapest, 1959. április 10. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai 27. d. 1959. 355–357.; Németh Béla osztályvezető: *A nagykövetség 1959. I. félévi munkája*. 00693/3/Szt. Budapest, 1959. október 19. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai 27. d. 1959, 354. p.; Csséby Lajos nagykövet: *A belgrádi nagykövetség 1959. I. félévi munkája*. 40/2/szig. titk./1959. Belgrád, 1959. november 25. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai 27. d. 1959, 353. p.; Csséby Lajos nagykövet: *Munkaértekezlet*. 159/4/szig. titk./1959. Belgrád, 1959. november 27. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai 28. d. 460. p.

[213] Csséby Lajos nagykövet: *Látogatás Sztanity tanácsosnál az UDB tevékenysége miatt*. 53/szig. titk./1958. Belgrád, 1959. február 27. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai 28. d. 1078–1080. p.

[214] Csséby Lajos nagykövet: *A belgrádi albán követ meglátogatása*. 287/szig. titk./1959. Belgrád, 1959. december 22. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai 28. d. 20–21. p.

[215] Csséby Lajos nagykövet: *Látogatás az olasz nagykövetnél*. 86/szig. titk./1959. Belgrád, 1959. február 2. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai 28. d. 925. p. Olaszország nem kínálkozott éppen szövetségesnek, hiszen neki magának is súlyos, saját területén folyó kisebbségi konfliktusa bontakozott ki éppen ekkoriban Ausztriával. Vö. Gáll Gyula: Dél-tiroli modell? *Magyar Napló,* 1998/9.

[216] Kuti Jenő ügyvivő: *Látogatás Novi Sadon*. 209/szig. titk./1959. Belgrád 1959. szeptember 17. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai 28. d. 251–252. p.

[217] Csséby Lajos nagykövet: *A nagykövetség két beosztottjának horvátországi és szlovéniai útja*. 166/szig. titk./1959. Belgrád, 1959. április 9. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai 28. d. 764–767. p.; Csséby Lajos nagykövet: *Látogatás a Suboticai Népkörben*. (Vajdasági út.) 10/1/szig. titk./1959. Belgrád, 1959. június 10. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai 27. d. 1959. 475–476. p. és XIX-J-1-j, Jugoszláv TÜK 25. d. 16/j 001031/1/1959.

[218] Csséby Lajos nagykövet: *Jugoszláv–magyar kulturális munkatervi tárgyalások*. 31/7/szig. titk./1959. Budapest, 1959. július 24. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai 29. d. 840–841. p.

[219] Vö. Peják Zsiva: *Feljegyzés. Jugoszlávia magatartása a szocialista táborral szemben*. Budapest, 1959. május 5. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai 27. d. 1959. 197–198. p.

[220] Peják Zsiva: *Titó álláspontja a jugoszláviai magyar kisebbséget illetően*. 287/Né.-1959. Budapest, 1959. augusztus 12. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség 27. d. 1959, 54. p.

[221] Uo.

[222] Némety Béla osztályvezető: *Feljegyzés. Balassa elvtárs, a MM Titkársága megbízott vezetőjének látogatása*. 338/Né.-Budapest, 1959. szeptember 12. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai 27. d. 1959, 34–35. p.

[223] Uo.

[224] Másolat. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai 28. d. 286. p.

[225] Csséby Lajos nagykövet: *Szeli István követségi látogatása*. 76/Szig. titk./1959. Belgrád, 1959. március 1. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség 28. d. 945–947. p.; Peják Zsiva: *Feljegyzés. Miroszláv Zotics jugoszláv követségi I. titkár látogatása*. 143/Né.-1959. Budapest, 1959. április 11. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai 27. d. 1959, 244–245. p.

[226] Tóth Elek III. o. titkár: *Magyar–jugoszláv kulturális tárgyalások*. 322/Né.-1959. Budapest, 1959. szeptember 12. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai 27. d. 1959. 43–44. p.

[227] Boros Róbert megb. osztályvezető: *Magyar–jugoszláv kulturális munkaterv*. 00145/szig. titk. Budapest, 1960. január 30. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai 29. d. 827–830. p.

[228] *Élet és Irodalom,* 1960. július 29.

[229] Herczeg János: Rezignált sorok Erdélyről. *Magyar Szó,* (Újvidék), 1962. február 4.

[230] Markov M. – Gavazov, S. – Donev, D.: Problemi za razvitieto na bălgarskata socialističeska nacija. *Novo Vreme,* 40. 1964. 5.

[231] Magyarországon ez az ideológia a hetvenes évek közepén változott meg, amikor az MSZMP XI. kongresszusának határozata a kommunista politikai rendszerű országok összefogásának és a népek barátságának alapjaként említette a „leninista" nemzetiségpolitikát. Vö. *Az MSZMP XI. kongresszusának jegyzőkönyve*. 1975. március 17–22. Budapest, 1975, Kossuth.

[232] Kovács Péter: Wir begrüssen den Nationalitätenbeschluss der Ungarischen Sozialistischen Arbeiterpartei. *Neue Zeitung,* 1958/48; Kovács Péter: Zdravíme uznesenie Politického výboru Mad'arkej socialistickej robotníckej strany. *L'udové Noviny,* 1958/48. sz.; Kovač Peter [Kovács Péter]: Rezolucja Politbira Madjarska socjalistička radnička partije o političkom, prosvetnom i kulturnom radu medju nacionalnim manjinama. *Narodne Novine,* 1958/48. sz.

[233] *„A nemzetiségi szakfelügyelők legfőbb feladata, hogy felügyeleti területükön az anyanyelv oktatását olyan színvonalra segítsék emelni, hogy a nemzetiségi tanulók anyanyelvüket írásban és szóban tökéletesen elsajátítsák."* Ledényi Ernő: Útmutató a nemzetiségi oktató-nevelőmunka felügyeletének ellátásához. [Budapest] 1959. január 6. MOL XIX-I-4-g, 3. d. 3. t. 44032.

[234] Kovács Péter, Ledényi Ernő értesítése a nemzetiségi szakfelügyelőknek. Tárgy: Legfontosabb felügyelői feladatok. Budapest, 1959. április 3. MOL XIX-I-4-g, 3. d. 3. t. 44240. Aligha kerülhetem meg az észrevételt, hogy az utolsó

mondat egyes szám első személyben beszélt, pedig a dokumentumot ketten írták alá. A kikötés tehát csak az egyik aláírótól s vélhetően a magasabb beosztásútól származhatott.

[235] Kovács Péter: *Jelentés az MSZMP Politikai Bizottságának 1958. október 7-én a nemzetiségek között végzendő politikai, kulturális és oktatási munkáról hozott határozat végrehajtásáról*. [Szecsődi Lászlónak] Budapest, 1959. május 4. MOL 288. f. 33/1959/10, 193–199. p. Anton Karagics garai születésű színműíró volt, ekkor életének 46. évében tartott. Sok hatósági zaklatás érte az ötvenes években. Elismeréstől megfosztottan halt meg 1966-ban.

[236] Wild Frigyes, Bielik György, Ognyenovics Milán közös levele a MMNO-nak. Budapest, 1959. január 20. MOL XIX-I-4-g, 3. d. 3. t. 44054. Az iskolák szakmai és politikai felügyeletét három délszláv, három szlovák és hat német, több megyét felölelő körzetbe központosították volna – egy-egy központi, de nem budapesti, hanem helybéli felügyelő ellenőrzése alá.

[237] Szempontok a Német Szövetség munkájának felülvizsgálatához. Budapest, 1959. december 8. MOL XIX-I-4-g, 45. d. 63. t. MNDSZ iratai 1955–67.

[238] Wild Frigyes főtitkár: *A nemzetiségekre vonatkozó párthatározatok végrehajtása és szellemének érvényesítése a Német Szövetség munkájában*. Budapest, 1959. december 15. MOL XIX-I-4-g, 45. d. 63. t. MMNO/MNDSZ iratai 1955–67.

[239] Szigeti István, Magyar Rádió és Televízió Pécsi Adója német szerkesztője: *A Német Szövetség munkájának értékelése*. Pécs, 1959. december 15. MOL XIX-I-4-g, 45. d. 63. t. MMNO/MNDSZ iratai 1955–67.

[240] Bielik György, MSZDSZ főtitkár: *Jelentés a Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetsége munkájáról*. Budapest, 1960. január 12. MOL XIX-I-4-g, 46. d. 65. t. MMNO/MSZDSZ iratai 1955–68.

[241] Vendégh Sándor, az MMNO vezetője: *Feljegyzés az MSZMP KB Tudományos és Kulturális Osztály részére. Jelentés a Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetségének munkájáról*. Budapest, 1960. január 16. MOL 288. f. 33/1960/21, 267–270. p.

[242] Szilágyi Péter főtitkár: *Beszámoló jelentés a Magyarországi Románok Demokratikus Szövetségének munkájáról*. Budapest, 1960. február 2. MOL 288. f. 33/1960/21, 272–281. p.

[243] Sághy Erna 1999, i. m. 28–30. p.

[244] Az újjáalakulásra 1986. június 17–18-án került sor. Az esemény világosan jelezte a cigányokra vonatkozó egyoldalú integrációs, asszimilációs politika kimerülését is. Legalábbis így értékelte ezt 1987-ben Seewann Gerhard: Zigeuner in Ungarn. *Südosteuropa,* 1987/1. 29. p.

[245] A magyar KÜM egyik feljegyzése 1959 nyarán még éppen az ugyanilyen szerkezet miatt kritizálta, hogy Jugoszláviában előbb tartották a szövetségi pártkongresszust és csak azt követően a köztársasági kongresszusokat. Némety Béla osztályvezető: *Köztársasági kongresszusok*. 004502/sz. t. 1959. Budapest, 1959. július 20. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai 28. d. 405. p.

[246] Ezt Vö. Ognyenovics Milán beszámolója a délszláv szövetség munkaértekezletén. „Közösek gondjaink és az örömeink." *Petőfi Népe,* 1960. április 17.

[247] Zsulyevics János, MMNO előadó: *A délszláv munkaértekezlet értékelése*. Budapest, 1960. április 29. MOL XIX-I-4-g, 45. d. 63. t. MMNO/MNDSZ iratai 1955–67.

[248] MOL II. 288f. 33/1960/21 236.

[249] Vendégh Sándor, MMNO vezetője: *Feljegyzés a Magyar Szocialista Munkáspárt KB Tudományos- és Kulturális Osztálya számára. A nemzetiségi szövetségek országos munkaértekezleteinek értékelése*. MOL 288. f. 33/1960/21, 283–288. p.

[250] Vendégh Sándor: A nemzetiségi szövetségek országos munkaértekezletei után. *Pártélet,* 1960/6.

[251] Ledényi Ernő tájékoztatása az MSZDSZ titkárának. Budapest, 1959. július 8. MOL XIX-I-4-g, 3. d. 3. t. 44466; Bielik György felterjesztése az MMNO-nak. Budapest, 1959. július 16. MOL XIX-I-4-g, 3. d. 3. t. 44485; Ledényi Ernő MMNO főelőadó, Süki József, Főv. Tanács VB. X. Oktatási Osztálya főelőadó: Jegyzőkönyv. Felvétetett 1959. július 16-án Budapest Főv. Tanács VB. X. Oktatási Osztályán. Budapest, 1959. július 16. MOL XIX-I-4-g, 3. d. 3. t. 44486.; Süki József, Bp. Főv. Tan. X. Oktatási Osztály személyzeti vezetőjének átirata az MMNO-ban Ledényi Ernőnek. Budapest, 1959. augusztus 25. MOL XIX-I-4-g, 3. d. 3. t. 44547. Érdekes, hogy a nagy tisztogatás miért éppen ezt az iskolát érte. A Kovács Péter-féle politika egyik súlypontját a szlovák iskolák fejlesztése alkotta, úgyhogy valószínűleg ebben az iskolában létezhetett politikájának igazi bázisa. Lehetséges persze, hogy más iskoláknál is történtek komoly személycserék.

[252] Értesítés a megyei oktatási művelődésügyi osztályok vezetőinek. Budapest, 1959. szeptember 3. MOL XIX-I-4-g, 3. d. 3. t. 44567. Olvashatatlan aláírás.

[253] Bács-Kiskun: Urošević, Danilo: Konferencija direktora škola nacionalnich manjina u Bačkoj. *Narodne Novine,* 1959/39; Pest: Konferencija direktora manjinskich škola peštanske zupanje. *Narodne Novine,* 1959/43; Zala: *Népszabadság,* 1959. november 11.

[254] Ledényi Ernő levele a megyei művelődésügyi osztályok vezetőinek. Budapest, 1959. december 3. MOL XIX-I-4-g, 3. d 3. t. 44749.

[255] Stretnutie slovenských pedagógov v Komlóšy. *L'udové Noviny,* 1960/1; Délszláv kulturális konferencia a Művelődésügyi Minisztériumban. *Népszabadság,* 1960. január 31.

[256] Jánosy Istvánné (Vendégh Sándor ellenjegyzésével) levele a nemzetiségi iskolák és diákotthonok igazgatóinak és a nemzetiségi szövetségeknek. Budapest, 1960. február 12. MOL XIX-I-4-g, 4. d. 3. t. 44040. *„Amikor különböző nemzetiségek élnek egy államban (pld. magyarok, délszlávok, németek, románok, szlovákok), a gazdasági, jogi, politikai és kulturális élet és az életmódból adódó sajátosságok sok-sok szála fűzi őket össze. Nem lehet és nem szabad az oktatásügyet, az iskolát sem kiszakítani ezekből az összefüggésekből. […] Ez természetesen nem korlátozza az anyanyelvű kultúra művelését. Viszont* az anyanyelvi oktatás nem lehet öncél. Az anyanyelvi képzésnek párosulnia kell az állam nyelvének, a lakos-

ság többsége nyelvének elsajátításával, *amely a nemzetiségek közötti kapcsolat egyik legfőbb eszköze."* [Kiemelés eredeti.]

[257] Uo.: *„megfelelő szókincs kiadásával fogjuk biztosítani ezeknél a tárgyaknál is a közkeletű szakszavak anyanyelven történő elsajátítását."*

[258] Ikonomu Jorgosz, igazgató, Bp. Főv. „Manolis Glazos" Ált. Isk. levele az MMNO vezetőjének. Mellékelve: a görög iskolák részére javasolt óraterv. Budapest, 1960. március 12. MOL XIX-I-4-g, 4. d. 3. t. 44073. A hagyományos nemzetiségek közé integrálták tehát a lassan nemzetiséggé váló menekülteket, akiknek természetesen egészen más igényeik voltak, mint a négy hivatalosan elismert csoportnak.

[259] Drahos Ágoston – Kovács Péter: A magyarországi nemzetiségek oktatásügye, 1945–1990. *Régió,* 1991/2.

[260] Tehát az újra összehívott MDDSZ-munkaértekezlettel egy időben.

[261] Fekete Tibor értesítése valamennyi nemzetiségi tannyelvű iskola igazgatójának és az érdekelt szakfelügyelőknek. Budapest, 1960. május 20. MOL XIX-I-4-g, 4. d. 3. t. 44148.

[262] Zsulyevics János leirata a pécsi és a deszki általános iskola igazgatójának. Budapest, 1960. június 9. MOL XIX-I-4-g, 4. d. 3. t. 44162.

[263] Ez azért volt fontos kompromisszum, mert betartása esetén talán számos iskola kivárhatta volna a koncepció bukását.

[264] Fekete György levele a megyei tanácsok művelődésügyi osztályai vezetőinek. Budapest, 1960. június 14. MOL XIX-I-4-g, 4. d. 3. t. 44167. Az utasítás szövegét idézi Drahos Ágoston – Kovács Péter i. m. 191/6. j. Ez a körlevél írja le az igazgatói értekezlet eredményét is.

[265] Említi Kővágó László: *Nemzetiségeink jelene*. Budapest–Sasad, 1976, 76. p. Nemzetiségi füzetek 1.

[266] Vendégh Sándor leirata valamennyi nemzetiségi tannyelvű iskola igazgatójának. Budapest, 1960. július 2. MOL XIX-I-4-g, 4. d. 3. t. 44208.

[267] A reformot már ekkor megvalósították például a budapesti szerb–horvát gimnáziumban (U budimpeštanskoj srpskohrvatskoj gimnaziji i opštoj školi uvedena dvojezična nastava. *Narodne Novine,* 1960/37. sz.), pedig három évvel korábban éppen a déli szláv pedagógusok nyilvánították ki leghatározottabban igényüket az anyanyelvi oktatás fejlesztésére. Budapesten a görög iskola is magyarra tért át a természettudományok terén, Beloiannis községben viszont maradt egyelőre a teljesen görög oktatás (Fekete Tibor leirata Fejér Megye Tanácsa VB. Művelődésügyi Osztálya vezetőjének. Budapest, 1960. október 17. MOL XIX-I-4-g, 4. d. 3t. 44342), pedig ők hivatalosan is igényelték a kétnyelvűséget. Gyula román diákjai számára is elnapolták egy évvel az anyanyelven történő oktatás felszámolását. 1960. június 30-án Ledényi Ernő az 1960/61. tanévre még meghosszabbítandónak ítélte Leu Margit romániai matematika–fizika szakos tanár gyulai tartózkodását, helyét az 1961/62-es tanévben készült betölteni Krisán Anna, Debrecenben ekkor végzős tanárral. Budapest, 1960. június 30. MOL XIX-I-4-g, 4. d. 3. t. 44201.

[268] Ledényi Ernő utasítása a nemzetiségi szakfelügyelőknek. Budapest, 1960. október 16. MOL XIX-I-4-g, 4. d. 3. t. 44320.

[269] *Művelődésügyi Közlöny,* 1961. 08. 15.

[270] Vendégh Sándor: A tanulók kétnyelvűsége nemzetiségi iskoláinkban. *Pedagógiai Szemle,* 1961/7–8.

[271] U interesu daljeg razvitka škola nacionalnich manjina. *Narodne Novine,* 1960/25. sz.; Jakab Róbert, Vujić Stipan: Misli i iskustva u vezi s dvojezičnosti. *Narodne Novine,* 1961/11. sz.

[272] Az 1960-as rendelkezés megváltoztatására azonban egy negyed század elmúltával szintén törvényi úton került sor. A nemzetiségi tannyelvű oktatást az 1986 szeptemberében életbe lépő tanügyi törvény tette újra lehetővé. Említi Sitzler, Kathrin: Die ungarische Nationalitätenpolitik der letzten Jahre… I. m. *Südosteuropa,* 1987/1. 37. p.

[273] Kovács Péter: *Feljegyzés Ilku Pál miniszterhelyettes elvtárs részére*. Budapest, 1958. december 12. MOL XIX-I-4-g, 2. d. 3. t. 54701.

[274] Peják Zsiva: *Feljegyzés. Grabocai szerb nemzetiségi találkozó*. 255/Né. Budapest, 1959. július 22. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai 27. d. 1959, 58. p.

[275] Szlovén nemzetiségi műsor. *MTV 2* 1997. október 18. 10.30 óra.

[276] Lásd 242. j.

[277] Vö. K. Balogh János: Múltunkból. *Tolna Megyei Népújság,* 1988/187; Sólymár Imre – Gelencsér András 1997, i. m. 193. p.; Solymár Imre: Mezőgazdasági termelőszövetkezetek nevei Magyarországon. In *Magyar névtani dolgozatok*. 1981, 10. k. 17. p.

[278] Ezt ugyan Sághy Erna tanulmánya így nem mondja ki, de világosan következik az általa ismertetett történetből, hogy ez a változás az ötvenes és hatvanas évek fordulóján következett be.

[279] Benda Kálmán (főszerk.): 1982, i. m.; Szabó Bálint (szerk.): *A szocializmus útján. A népi demokratikus átalakítás és a szocializmus építésének kronológiája. 1944. szeptember–1980. április.* Budapest, 1982; *A XX. század krónikája.* Budapest, 1994, Officina Nova; Glatz Ferenc (szerk.): *A magyarok krónikája*. Budapest, 1995, Officina Nova, 716. p.; Révay István: A romániai magyarság élete 1959-ben. *Katolikus Szemle,* 12 (1960), 227. p.

[280] Révay István: Magyarok Erdélyben. *Új Látóhatár,* 1962/11–12. 550. p.

[281] Erről valamivel részletesebben írtam Vajdasági autonómia, nemzetiségi autonómia című cikkemben *Napi Magyarország,* 1999. június 10.

[282] Gáll Ernő-interjú i. m. 134. p.

[283] Diószegi László – R. Süle Andrea 1990, i. m. 99. p.

[284] Vago, Raphael 1989, i. m. 73. p.

[285] Siculus, Viator 1960, i. m. 305. p.

[286] *Előre,* 1959. február 7, 8, 15.

[287] Tófalvi Zoltán 1998, i. m. 999. p.

[288] Az értekezleten a magyarországi testvérintézmény, a (forradalom előtt és alatt függetlenként megalakult ifjúsági szervezeteket integráló) Diákszerveze-

tek Bizottsága is képviseltette magát Vajó Péter, a Központi Tanács titkára személyében. Keleti Ferenc nagykövet: *A magyar iskolák egyesítésének kérdéséhez*. Bukarest, 1959. április 28. 130/1/1959 MOL XIX-J-1-j, Román TÜK 18. d. 16/b.

[289] A romániai magyar főiskolai oktatás… 1991, i. m. 23–24. p.; *Előre,* 1959. február 20.

[290] Idézi Révay István: Magyarok Erdélyben. *Új Látóhatár,* 1962/11–12, 551. p.

[291] Vago, Raphael 1989, i. m. 68. p.

[292] *A romániai magyar főiskolai oktatás…* 1991, i. m. 24. p.

[293] Említi Vicze Gábor 1999, i. m. *Szabadság,* 1999. november 18.

[294] Miklós István személyes közlése.

[295] Uo. 25–26. p.

[296] Ekkor még magyar igazgatót neveztek ki a közös intézmény élére, később azonban a kétféle diákság egyenlő esélyeire hivatkozva román személyiség kezébe adták az irányítást. Az eredetileg teljesen kettős tannyelvű oktatás az évek során, a 60-as évek közepétől, egyre inkább a román túlsúly irányában hajlott. Vö. Diószeghy László – R. Süle Andrea 1990, i. m. 81. p.

[297] Erről hírt adott Magyarországon a *Köznevelés* 1961/1. száma is. A marosvásárhelyi pedagógiai főiskola annyiban sajátos mintát követett, hogy nemcsak a kisebbséget kötelezte a többségi nyelv használatára, hanem a többséget is a kisebbségére. Tekintve, hogy a MAT területén lakó románok rendszerint ismerték a magyar nyelvet, ezt az előírást nem kellene teljes mértékben illúziónak tekintenünk. Csakhogy éppen ezzel a reformmal azonos időben a tanintézmény megnyitotta kapuit a tartományon kívülről érkező diákok előtt is. Milyen következménnyel járt ez? Egyrészt azzal, hogy a MAT-on kívülről bekerülő magyar fiatalok sokkal jobban tudtak románul, mint a székelyek, úgyhogy puszta jelenlétükkel hátrányba hozták a helybelieket a román nyelvű órákon. A más vidékekről érkező román fiataloktól pedig aligha lehetett elvárni, hogy tudjanak magyarul. Így aztán a román előadások nyelvi szintje emelkedett, míg a magyarul tanított tárgyak ismertetésében eleve nehézségekkel lehetett számolni. Az iskola felvételi körének tágítása a MAT szerepének, önállóságának csökkenését is jelezte.

[298] Említi Vincze Gábor 1999, i. m. *Szabadság,* 1999. november 19.

[299] Miklós István református lelkész személyes közlése alapján.

[300] Vö. *Előre,* 1959. szeptember 8.

[301] Említi Vincze Gábor 1999, i. m. *Szabadság,* 1999. november 19.

[302] Ennek részletezése: A romániai magyar főiskolai oktatás… 1991, i. m. 26–27. p., Bodor András 1999, i. m.

[303] Vincze Gábor: A romániai magyar kisebbség oktatásügye 1944 és 1989 között. II. rész. 1948–1965. *Magyar Kisebbség,* 1997/3–4.

[304] Referátum a kolozsvári „V. Babeş" és „Bolyai J." egyetemek egyesítésére vonatkozólag. Közreadja: Vincze Gábor. *Magyar Kisebbség,* 1997/3–4.

[305] Gáll Ernő-interjú i. m. 147–148. p., 151. p.

[306] Magyarországon elsőként Czine Mihály említette a *Valóság* 1970/1. számában.

[307] Szilágyi Júlia-interjú i. m. 28. p.

[308] Páll László-interjú i. m. 11–14. p. és a későbbi részek.

[309] Keleti Ferenc nagykövet: *A magyar iskolák egyesítésének kérdéséhez*. Bukarest, 1959. április 28. 30/1/1959. sz. t. MOL XIX-J-1-j, Román TÜK 18. d. 003324/3/59.

[310] Másolat. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetségi iratai 28. d. 286. p.

[311] Kotzian, Ortfried: Das Minderheitenschulwesen in Rumänien. In Heuberger, Valeria – Kolar, Othmar (szerk.) 1994, i. m. 154. p.

[312] Pataki János főtitkár (KKI) levele Szűcs Ferencnek (KÜM). Budapest, 1963. január 7. 006/2/63 MOL XIX-J-1-j, Román TÜK 19. d. 16/b 00187/1963.

[313] Kuti Jenő nagykövet: *Magyar tanszék létesítése a bukaresti tudományegyetemen*. Bukarest, 1962. december 13. 689/1962. sz. t. MOL XIX-J-1-j, Román TÜK 19. d. 16/b 009180/1962.

[314] Tófalvi Zoltán 1996, i. m. 227. p.; Vicze Gábor 1999, i. m. *Szabadság,* 1999. november 19.

[315] Másolat. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai 28. d. 286.

[316] Révay István: Magyarok Erdélyben. *Új Látóhatár,* 1962/11–12, i. m. 541. p.

[317] Diószegi László – R. Süle Andrea 1990, i. m. 97. p.

[318] Kolar Othmar: Die Sozialisierung der Wirtschaft und die Minderheiten in Rumänien. In Heuberger, Valeria – Kolar, Othmar (szerk.) 1994, i. m. 145–147. p.

[319] Páll László-interjú i. m. 10. p.

[320] Az SZLKP KB ülése. Budapest, 1958. január 20. MOL XIX-J-1-j, Csehszlovák TÜK 78. d. 27. d. 708/1. 1958. és 003753/1958.

[321] Sztankó Pál főkonzul: *Szlovák K. p. KB-ának 1958. január 9–10-i ülése*. Bratislava [Pozsony], 1958. január 22. 18/szig. titk. 1958 MOL XIX-J-32-a, Pozsonyi Főkonzulátus iratai 9. d. 1957. 364. p.

[322] Kramer, Juraj: *Die Auswirkungen der slowakischen Frage auf die Partei- und Innenpolitik der ÈSSR von 1944 bis 1968.* Köln, 1969, 42–45. p.

[323] Krajcsik Mihály konzul: *Marjányi elvtárssal folytatott beszélgetés*. 9/1960 Bratislava [Pozsony], 1960. május 27. MOL XIX-J-32-a, Pozsonyi Főkonzulátus iratai 10. d. 1960, 313–314. p.; Kun László alkonzul: *Feljegyzés. Pavlik elvtárssal folytatott beszélgetésről*. Bratislava [Pozsony], 1960. május 27. MOL XIX-J-32-a, Pozsonyi Főkonzulátus iratai 10. d. 1960, 306. p.

[324] Arató Endre i. m. 127–128. p.

[325] Krajcsik Mihály főkonzul: *Štur emlékünnepségek Szlovákiában*. Másolat a pozsonyi főkonzul 1965. november 20-án kelt 41/szig. titk. jelentéséről. 005275 MOL XIX-J-1-j, Csehszlovák TÜK 55. d. 16/b gyűjtemény.

[326] Marjai József nagykövet: *Sajtóvita a bratislavai Szlovák Nemzeti Színház tevékenységéről*. 338/sz. t. 1960. Prága, 1960. november 2. MOL XIX-J-32-a, Pozsonyi Főkonzulátus iratai 10. d. 1960, 335. p.; Marjai József nagykövet: Eugen Suchon *Svätopluk* című operájának bemutatása a prágai Nemzeti Színházban. 243/1960. szt. Prága, 1960. június 21. MOL XIX-J-32-a, Pozsonyi Főkonzulátus iratai 10. d. 1960, 365–368. p.

[327] Krajcsik Mihály konzul: *Átszervezéssel kapcsolatos értesülések*. 7/1960. Bratislava [Pozsony], 1960. május 30. MOL XIX-J-32-a, Pozsonyi Főkonzulátus iratai 10. d. 1960, 317–318. p.

[328] Marjai József nagykövet: *A Csehszlovák és a Szlovák Tudományos Akadémia egyesülése*. 225/1960. szt. Prága, 1960. május 31. MOL XIX-J-32-a, Pozsonyi Főkonzulátus iratai 10. d. 1960, 369–371. p.

[329] Tisztelt elvtársak és elvtársnők!… [Lőrincz Gyula felszólalása az SZLKP KB ülésén.] BH Csem. Arch. „Levelezés" II. d.

[330] Jellemző, hogy a csehszlovák döntésről a pozsonyi szovjet főkonzul tájékoztatta bizalmasan magyar kollégáját. Istankó Pál konzul: *Kassa mellett kohókombinát építése*. 29/szig. titk. 1958. Bratislava [Pozsony], 1958. április 11. MOL XIX-J-32-a, Pozsonyi Főkonzulátus iratai 10. d. 1958, 48. p.

[331] Benda Kálmán (főszerk.): 1982, i. m., *A XX. század krónikája*… 1995, i. m., Glatz Ferenc (szerk.) *A magyarok krónikája,* 1995, i. m. A puszta tény közlésén kívül azonban nem nagyon minősítették vagy magyarázták Csehszlovákiában a hatalmas eltérést. Magyarországon is csak 1969-ben hívta fel Dávid Zoltán nyilvánosan a figyelmet arra, hogy az óriási különbség a statisztikai manipuláció jellegzetes példája. *Magyar Hírlap,* 1969. április 5. Említi Vago, Raphael 1989, i. m. 108. p.

[332] Révay István: A csehszlovákiai magyarság élete 1959-ben. *Katolikus Szemle,* 12 (1960) 226. p.

[333] Jelentés a CSKP politikájának eredményeiről a Csehszlovák Szocialista Köztársaság magyar nemzetiségű lakossága körében végzett munkában. MOL XIX-J-1-j, Csehszlovák TÜK 54. d. 16/b 005626/61.

[334] Vago, Raphael 1989, i. m. 94. p.

[335] Kocsis Károly: Közigazgatási változások Szlovákiában. *Régió,* 1995/4; Vö. Kuhn Heinrich: Die Tschechoslowakei zwischen Unitarismus und Föderalismus. In Brunner, Georg – Meissner, Boris (szerk.) *Nationalitäten-Probleme in der Sowjetunion und Osteuropa*. Köln, 1982, Markus.

[336] Tisztelt elvtársak és elvtársnők!… [Lőrincz Gyula felszólalása az SZLKP KB ülésén.] BH Csem. Arch. „Levelezés" II. d. A három kérés közül csak a középső valósult meg. Mai nemzetiségpolitikai kategóriákban gondolkodva az első kérés nevetségesnek tűnik, míg a másik kettő a lehetőségekhez képest komoly ellentételezést követelt az átszervezéshez. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy a *Rudé Právo* központi pártlapként több volt sajtótermékként az egyik legfontosabb politikai szerv szerepét töltötte be, akkor azt kell mondanunk, hogy a kommunista politika kategóriái között Lőrincz Gyula követelései mögött a társnemzeti státus gondolata húzódott meg.

[337] Raphael, Vago 1989, i. m. 99. p.; Arató Endre: *Tanulmányok a szlovákiai magyarok történetéből. 1918–1975*. Budapest, 1977, Magvető, 359. p.

[338] Éppen ekkoriban kezdett kibontakozni egy elég komoly gazdasági válság Csehszlovákiában, amely elsősorban az erőltetett kollektivizációban gyökerezett. Vö. Fejtő Ferenc: *A népi demokráciák története*. Budapest–Párizs, 1991, Magvető–Magyar Füzetek, II. k. 162. p.

[339] A régi és az új központok közötti, etnikai alapú rivalizálásról ad számot Szarka László: A (cseh)szlovákiai magyar közösség nyolc évtizede. 1918–1998. Történeti vázlat. In Tóth László (szerk.): *A csehszlovákiai magyar művelődés története, 1918–1998.* I. k. Budapest, 1998, Ister, 54. p.

[340] 37/1959. határozat. Említik: Jelentések a határon túli magyar kisebbségek helyzetéről… 1988, i. m. 251; *A XX. század krónikája*… 1995, i. m.; Benda Kálmán (főszerk.): 1982, i. m. stb.

[341] A Csehszlovák Köztársaság törvényeinek gyűjteményéből. Segédanyag a magyar nyelvű dolgozók részére. Említi Gyönyör József: Anyanyelvünk használatának néhány időszerű kérdése. In Zalabai Zsigmond (szerk.): *A hűség nyelve. Csehszlovákiai magyar írók az anyanyelvről.* [Pozsony], 1987, Madách, 48., 57/19. j.

[342] M. Pásztor József 1986, i. m. 13–20. p.

[343] Említi Lacza Tihamér 1998, i. m. 416. p.

[344] Említve Uo. 409. p.

[345] Uo. 420. p.

[346] Nagy, konzuli attaché: *Feljegyzés*. Bratislava [Pozsony], 1960. december 5. 21/1960. MOL XIX-J-32-a, Pozsonyi Főkonzulátus iratai 10. d. 1960. 286.

[347] Jelentés a CSKP politikájának eredményeiről a Csehszlovák Szocialista Köztársaság magyar nemzetiségű lakossága körében végzett munkában. MOL XIX-J-1-j, Csehszlovák TÜK 54. d. 16/b 005626/61.

[348] Uznesenie Predsedníctva Slovenskej národnej rady z 27. októbra 1960 č. 64. k zpráve o vychovno-vyučovacích vysledkoch na školách s s vyučovacím jazykom mad'arskiym a ukrainskym v školskom roku 1959–1960. In *Zoznam uznesení orgánov štátnej správy súvisiacich s riešením národnostnej otázky*. [Prága, 1972? A CSKP KB titkos belső tájékoztatója.] BH Csem. Arch. „Uznesenie SNR…"-dosszié.

[349] Uo.

[350] Krajcsik Mihály konzul: *A magyar nemzetiségről szóló párthatározat felterjesztése*. Bratislava [Pozsony], 1961. június 30. MOL XIX-J-1-j, Csehszlovák TÜK 54. d. 16/b 005626/1961.

[351] Jelentés a CSKP politikájának eredményeiről a Csehszlovák Szocialista Köztársaság magyar nemzetiségű lakossága körében végzett munkában. MOL XIX-J-1-j, Csehszlovák TÜK 54. d. 16/b 005626/61.

[352] Igaz, a jó adminisztráció későbbi időben készült el, amikor az ekkori iskolareformot már rég visszavonták, azaz nem lehetett különösebben érdekes az erre vonatkozó határozat.

[353] Az általános iskolában a 4. osztálytól a matematikát és a természetrajzot, 6. osztálytól a történelmet, földrajzot és polgári nevelést tanították szlovákul. A középiskolákban, az eperjesi kivételével, minden természettudományos és szakmai tantárgyat szlovákul tanítottak. Vö. Gyönyör József: *Terhes örökség. A magyarság létszámának és sorsának alakulása Csehszlovákiában*. Madách-Posonium [Pozsony], 1994.

[354] E határozat tartalmát leírja László Béla: A (cseh)szlovákiai oktatásügy szerkezete, valamint közgazdasági és jogi keretei 1945 után. In Tóth László –

Filep Tamás Gusztáv (szerk.): *A csehszlovákiai magyar művelődés története, 1918–1998.* II. k. Budapest, 1998, Ister, 107. p.

[355] Vö. László Béla 1998, i. m. 107. p.

[356] Említi László Béla Uo. 108. p.

[357] Varga Sándor: Magyar oktatásügy Csehszlovákiában, 1945–1987. *Unió,* 1989/1.

[358] Uo.

[359] Révay István: A csehszlovákiai magyarság élete 1959-ben… 1960, i. m. 142. p. A korabeli magyar sajtó (*Új Szó,* 1959. szeptember 26. és december 18.) előbb a Besztercebánya területi tanfolyamok, majd a Szenc járási tanfolyamok befulladásáról számolt be.

[360] *Új Szó,* 1959. február 12., március 21. Említi Révay István: A csehszlovákiai magyarság élete 1959-ben… 1960, i. m. 222. p.

[361] M. Pásztor József i. m. 10. p.

[362] Szilvássy József: 20 éves a Magyar Területi Színház. *Irodalmi Szemle,* 1973/2–3. 161. p.

[363] *A komárnói Magyar Területi Színházzal kapcsolatos problémák*. 006567/1962 594/szig. titk./1962. Prága, 1962. június 9. MOL XIX-J-1-j, Csehszlovák TÜK 55. d. 16/b gyűjtemény.

[364] Révay István: *A csehszlovákiai magyarság élete 1959-ben…* 1960, i. m. 226. p.

[365] *Élet és Irodalom,* 1959. július 3.

[366] Kun László alkonzul: *Feljegyzés a Stefan Frankkal, a CSKP KV tagjával folytatott beszélgetésről.* 2/1960 Bratislava [Pozsony], 1960. február 21. MOL XIX-J-32-a, Pozsonyi Főkonzulátus iratai 10. d. 1960, 324. p.

[367] Révay István: Újabb jelenségek a magyar kisebbségek életében. *Katolikus Szemle,* 13 (1961), 226. p.

[368] M. Pásztor János i. m. 5. p.

[369] Varga Sándor: Csehszlovákiai magyar ifjúsági klubmozgalom az 1960-as években. *Régió,* 1990/2.

[370] Tisztelt elvtársak és elvtársnők!… [Lőrincz Gyula felszólalása az SZLKP KB ülésén.] BH Csem. Arch. „Levelezés" II. d.

[371] Krajcsik Mihály konzul: *Szlovákia népgazdasági fejlődésének néhány részlete*. 41/szig. titk./1960 Bratislava [Pozsony], 1960. november 2. MOL XIX-J-32-a, Pozsonyi Főkonzulátus iratai 10. d. 1960. 68–71. p.

[372] Ez az érv már 1958. június 18–21-én is fő szempontként szerepelt a CSKP XI. kongresszusán, s azt fejezte ki, hogy a szlovákkérdést is nemzetiségi kérdésként kezelik Csehszlovákiában. Kristóf László: Csehszlovákia Kommunista Pártjának XI. kongresszusa. *Társadalmi Szemle,* 1958/7–8 (a *Nová Mysl* tudósítása alapján).

[373] A szovjet olajat feldolgozó pozsonypüspöki olajfinomító tervét még egy magyar diplomáciai feljegyzés is a kedvező nemzetiségpolitika jeleként értékelte. Sztankó Pál konzul: *Begyűjtési ünnepség Samorinban*. 48/1958. szig. titk. Bratislava [Pozsony], 1958. augusztus 10. MOL XIX-J-32-a, Pozsonyi Főkonzulátus iratai 10. d. 1958. 69. p.

[374] Szarka László 1998, i. m. 55. p. – A propaganda egyébként nem ezt az áldásos hatást emelte ki, hiszen az ilyesmi nem illeszkedett volna a hruscsovi integrációs ideológiába, hanem azt, hogy az életminőségnek a fejlődése, amely az iparosítással jár, egyenrangúvá teszi az elmaradott nemzetiségi területeket. (Ez az érvelés uralta a szovjet nemzetiségpolitikai propagandát is.)

[375] Anweiler, Oskar: Die wichtigsten Beschlüsse zur Reform des Bildungwesens in der Sowietunion seit 1958. *Österreichische Osthefte,* 1960/5.

[376] Vö. azzal, amit Dolmányos István 1964, i. m. 197. p. ebben az időszakban a tagköztársaságok vezetésében felbukkanó nacionalista elhajlásról írt. A türkmén pártvezetésben a változásokat (köztük Babajev első titkár menesztését) már 1958 decemberében kieszközölte a szovjet pártközpont. Lásd Gerhard, Simon 1982, i. m. 58. is.

[377] Misiunas, Romuald J. – Taagepera, Rein 1983, i. m. 146. p.

[378] A párhuzamra felhívja a figyelmet. L. I. [Lipcsei Ildikó]: A szeparatizmus – a kommunizmus kísértete. *Erdélyi Magyarság,* 1997/10–12.

[379] Dolmányos István 1964, i. m. 194. p.

[380] *Élet és Irodalom,* 1960. január 9.; Révay István: A kárpátaljai magyarság mai helyzete. *Katolikus Szemle,* 10 (1958), 130–131. p.; Benda Kálmán (főszerk.): 1982, i. m. 1097. p.; az almanachot ismertette a Kossuth rádió 1960. január 30-ai adása is.

[381] Erdélyi István: *Kárpátalja*. New York, 1984, 22. p.; Glatz Ferenc (szerk.) 1995, i. m., *A XX. század krónikája*… 1985, i. m. p.

[382] Összehasonlításképpen: A Szovjetunióban, Litvániában, Kaunas egyik üzemi kultúrházában is 1961-ben kezdte meg működését a városi lengyel színjátszó társulat. Hasonló intézmények keletkeztek az egyes tagköztársaságokon belüli más kisebbségek kulturális életének szolgálatára is.

[383] Rusinov, Dennison: Minorities in domestic politics: Yugoslavia. In Heuberger, Valeria – Kolar, Othmar (szerk.) 1994, i. m. 74. p.

[384] Csséby Lajos nagykövet: *A magyar kisebbség helyzete Jugoszláviában*. 17/szig. titk./1960. Belgrád, 1960. január 15. MOL XIX-J-1-j, Jugoszláv TÜK 25. d. 16/b 00651/1960 és XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai 29. d. 699. p.

[385] Kuti Jenő ideiglenes ügyvivő: *Közigazgatási módosítás a Vajdaság területén*. 219/szig. titk./1959. Belgrád, 1959. szeptember 25. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai 28. d. 211–212. p.

[386] Varga Sándor: *20 let*… 1980, i. m. 22. p.

[387] Uo. 50. p.

[388] Csséby Lajos nagykövet: *Látogatás Bacska-Topolán, a magyar színház farsangi estélyén*. 54/szig. titk./1959. Belgrád 1959. február 26. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai 28. d. 1074–1077. p.

[389] Különös, hogy három jelentős magyar lap vezetője nagyjából egyszerre panaszkodott a központi nyomásra az anyaország követségi dolgozóinak. Nem tartom kizártnak, hogy akár központi szervek is ösztönözhették ezt a panaszkodást. A jugoszláv vezetés ugyanis tudta, hogy Magyarország tisztában van a magyar nyelvű lapok szigorú pártirányításával, a panaszkodás viszont erősítette a diplo-

maták bizalmát a lapok – alapvetően Jugoszlávia iránt lojális – vezetésében. Csákány István még Bogdánfi Sándor olyan megjegyzésére is emlékezett: *„Higgye el, ha többet írnék Magyarországról, a lap olvasóközönségének száma is emelkedne."* Cséby Lajos: *A „Dolgozók" főszerkesztőjével történt beszélgetés.* 94/szig. titk./1960. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai 29. d. 31–33. p.

[390] Sebes István: *Feljegyzés. Beszélgetés Kapcsics jugoszláv nagykövettel*. 7/Se/1959. Budapest, 1959. január 19. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai 27. d. 1959, 320–321. p.; Peják Zsiva: *A jugoszláv sajtó Magyarországgal szembeni magatartása. 1958 végétől*. 194/Né Budapest, 1959. május 19. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai 27. d. 1959, 172–174. p.; Práth Károly nagykövet: *Nemzeti kisebbségek kérdése*. 127/szt./1962. Belgrád, 1962. február 14. MOL XIX-J-1-j, Jugoszláv TÜK 25. d. 16/b 002431/1962.

[391] Cséby Lajos nagykövet: *Ficiu román attaché látogatása.* 265/szig. titk./1959. Belgrád, 1959. november 27. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai 28. d. 75–76. p.

[392] Bori Imre: *A jugoszláviai magyar irodalom rövid története.* Újvidék, 1983, Forum, 240. p.

[393] Varga Sándor: *20 let…* 1980, i. m. 17. p.

[394] *„A kötelező iskolák célja, hogy már az ifjúságot ráneveljék a szocialista társadalomban való életre. […] Ezeknek a feladatoknak megoldása nem egyszeri akció dolga. […] Ez azonban nem lehet akadály, hogy ott, ahol megvannak a lehetőségek, bevezessük a kétnyelvű tanítást. Ahol pedig hiányoznak ezek a feltételek, mindent meg kell tennünk, hogy azokat előteremtsük."* Wild, Jozsef: Iskolareform a kisebbségi iskolákban. *Népújság* [Muraszombat], 1959. május 16.

[395] Rosz, Jan: A DNSZSZ szerepe a falu gazdasági és társadalmi fejlődésében. *Népújság* [Muraszombat], 1959. május 30.

[396] A tanítóság nyelvtudásának kiegészítése. *Népújság,* [Muraszombat], 1959. szeptember 5.

[397] Kétnyelvű tanítás. *Népújság* [Muraszombat], 1959. szeptember 5.

[398] Említi Varga Sándor: *20 let…* 1980, i. m. 45. p.

[399] *Népújság* [Muraszombat], 1959. május 16. Vida Tomšič beszédének összefoglalása.

[400] Cséby Lajos nagykövet: *A Vajdaság politikai helyzete Jugoszláviában*. 93/szig. titk./1960. Belgrád, 1960. március 18. MOL XIX-J-1-j, Jugoszláv TÜK 25. d. 16/b 002761/1960.

[401] *Magyar Szó,* 1960. június 23.

[402] Rózsa Irén osztályvezető: *Nemzetiségi iskolatörvény*. Budapest, 1960. szeptember 2. MOL XIX-J-1-j, Jugoszláv TÜK 25. d. 16/b 006097/1960.

[403] Rehák László: A kétnyelvű iskola. *Híd,* 1959/7–8.; Rehák László: *A nemzetiségek nyelvi egyenjogúságára vonatkozó politikai nézetek alakulása Jugoszláviában*. Előadásvázlat. Belgrád–Szabadka, 1970.

[404] Benda Kálmán (főszerk.) 1982, i. m.; Glatz Ferenc (szerk.) 1995, i. m.

[405] Vajda Gábor: *A magyar irodalom a délvidéken Trianontól napjainkig.* Budapest, 1996, Bereményi, 110. p.

[406] Cséby Lajos nagykövet: *A magyar nemzeti kisebbség helyzete Jugoszláviában*. 17/szig. titk./1960. Belgrád, 1960. január 15. MOL XIX-J-1-j, Jugoszláv TÜK 25. d. 16/b 00651/1960.

[407] Cséby Lajos: *Látogatás Novi Sadon*. 209/szig. titk./1959. Belgrád, 1959. szeptember 17. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai 28. d. 251–252. p.

[408] *Élet és Irodalom,* 1960. július 29.

[409] Cséby Lajos nagykövet: *Az „Ady Endre"-kör meglátogatása*. 99/szig. titk./1959. Belgrád, 1959. március 17. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai 28. d. 802–804. Ennek ellenére a magyar diplomácia észrevétele szerint a jugoszláv biztonsági szolgálat állandó megfigyelés alatt tartotta a kultúrkört. Cséby Lajos nagykövet: *A nagykövetség két beosztottjának horvátországi és szlovéniai útja*. 166/szig. titk./1959. Belgrád, 1959. április 9. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai 28. d. 764–767. p.

[410] Cséby Lajos nagykövet: *A szabadkai Magyar Színház belgrádi előadása*. 162/szig. titk./1959. Belgrád, 1959. június 4. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai 28. d. 430–431. p.

[411] Cséby Lajos nagykövet: *A magyar filmek jugoszláviai terjesztése*. 175/szig. titk./1959. Belgrád, 1959. június 26. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai 28. d. 360–361. p.

[412] Kuti Jenő: *A nagykövetség koktélja*. 210/. szig. titk./1959. Belgrád, 1959. szeptember 25. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai 28. d. 249–250. p.

[413] Cséby Lajos nagykövet: *Vojvodinai magyar kulturális szervek érdeklődése Magyarország iránt*. 290/szig. titk./1959. Belgrád, 1959. december 23. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai 28. d. 6–7. p.

[414] Cséby Lajos nagykövet: *Magyar–jugoszláv kulturális munkaterv végrehajtása*. Belgrád, 1960. április 19. MOL XIX-J-4-a, Belgrádi Nagykövetség iratai 29. d. 812–813. p.

[415] Cséby Lajos nagykövet: *A „Zombori" Petőfi Kultúregyesület működése*. 323/szig. titk/1960. MOL XIX-J-1-j, Jugoszláv TÜK 25. d. 16/b 007551/1960; Révay István: A jugoszláviai magyarság élete. *Katolikus Szemle,* 13 (1961), 226. p.

[416] Addig egyedül a lendvai könyvtár büszkélkedhetett komoly magyar könyvállománnyal. Varga Sándor: *20 let…* 1980, i. m. 55. p.

[417] Uo. 52. p.

[418] Fodor István: Dobos János emlékére (1935–1998), *Bácsország,* 1998/4.

[419] Cséby Lajos nagykövet: *A magyar nemzeti kisebbség helyzete Jugoszláviában*. 17/szig. titk./1960. Belgrád, 1960. január 15. MOL XIX-J-1-j, Jugoszláv TÜK 25. d. 16/b 00651/1960.

[420] *Népújság* (Muraszombat), 1959. március 28.

[421] Éger György: *A burgenlandi magyarság*. Vázlatos áttekintés. Kézirat. Budapest, 1999.

[422] Schönfeld, R. [Roland]: Zu Problemen der kindlichen Zweisprachigkeit. [I–III] *Serbska Šula* (Bautzen), 1960/10, 11., 12. p.

[423] Budarjowa Ludmila: O łužyckim szkolnictwie. *Łužyczanie*. Słowiański naród w Niemczech. Budziszyn/Budyšin/Bautzen, 1994, Macica Serbska, 84. p.

[424] Şimşir, Bilăl N.: *The Turks of Bulgaria 1878–1985*. London, 1988, Rustem amd Brother, 200–201. p.

[425] Höpken, Wolfgang i. m. In Heuberger, Valeria – Kolar, Othmar (szerk.): 1994, i. m. 191–192. p.

[426] Említi Pándi Lajos 1999, i. m. 365. p.

[427] Misiunas, Romuald J. – Taagepera, Rein 1983, i. m. 35–37. p.

[428] Föglein Gizella: „Közvetíteni a párt és a kormány szavát". Nemzetiségi-kisebbségi szövetségek, 1958–1972. *História,* 1996/9–10.

[429] Vö. az *Őrség* (Alsóőr) 1979., 1980. és 1981. évi számaival.

[430] Az általános és főként a középiskola a kommunista politikai rendszerű országokban jelentős mértékben a hadsereg előiskolájaként funkcionált, amit az ifjúsági szervezetek felépítése is világosan mutatott.

[431] Az ENSZ Nevelésügyi, Tudományos és Kulturális Szervezete közgyűlésének 11. ülésszakán elfogadott egyezmény az oktatásban alkalmazott megkülönböztetés elleni küzdelemről. In Báthory János (szerk.): *Kisebbségi kódex*. *Jogszabálygyűjtemény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól.* Budapest, 1995, Auktor, 184–187. p.

[432] Ezt elég jól jelezte, hogy a magyar emigráció is 1958-tól kezdett egyre élénkebben foglalkozni a határon túli magyar kérdés propagandisztikus megjelenítésével. Rómában a *Katolikus Szemle* 1958-tól indította sorozatát, amely a határon túli magyarság helyzetével foglalkozott. A csehszlovákiai magyarság helyzetét ismertető kötet, amelyből Brogyányi Kálmán tanulmányára többször hivatkoztam, 1959-ben jelent meg New Yorkban. A délszlovákiai magyarok háború utáni meghurcolását vetette föl 1962-ben Peéry Rezső cikke. (*Irodalmi Újság,* Párizs, 1962. július 15.) Az emigrációba kényszerített MEFESZ 1963-ban hozott határozatot az erdélyi magyarokról. (A Svájcban székelő MEFESZ VIII. Közgyűlésének határozata a romániai magyar kisebbségről. MOL XIX-J-1-j, Román TÜK 18. d. 16/b. szám nélkül/1964.) Bizonyára a magyar emigráció tevékenységével is összefüggésbe hozható, hogy amikor a magyarnál is befolyásosabb lengyel emigráció 1960-ban Magyarországról tanulmánykötetet publikált, annak bevezetőjében Czesław Miłosz a második mondatban kitért Erdélyre. Lásd Miłosz, Czesław: *Przedmowa*. *Węgry. Dokumenty*. Paryż [Párizs], 1960, Instytut Literacki.

ZÁRSZÓ

A magyarországi forradalom nagyon mély élményt képviselt mind a magyarországi nemzetiségek, mind a határon túli magyarok számára. A kisebbségek típusától, illetve helyzetétől függően fogalmazódtak meg nemzetiségi vagy állampolgári jellegű követeléseik, egyéni vagy kollektív törekvéseik, de szinte mindegyik kisebbség valamilyen módon reagált a forradalmi helyzetre. Az organikus nemzetiségi társadalmak reagálása egységesen szolidaritást vállalt a magyar szabadságküzdelemmel, és a kommunista politikai rendszer nélkül, más rendszerben képzelte el az ország, illetve a kisebbség jövőjét.

A forradalom legfontosabb kisebbségpolitikai tapasztalata nagy általánosságban az volt, hogy a polgári szabadságeszmék komoly mozgósító erő a kisebbségek számára, s a kisebbségi közösségek képesek ezeket az eszméket anyaországukból a többségi társadalom felé közvetíteni. Ez a hatalomnak a kisebbségek stratégiai fontosságát bizonyította.

A kisebbségek organikus társadalmától elég világosan elütött a nemzetiségi párttársadalom reagálása. Magyarországon ez az elit a forradalom napjaiban gyakorlatilag „eltűnt a színről", a romániai és szlovákiai hivatalos magyar nemzetiségi vezetők viszont az „üllő és a kalapács" közé kerültek. Választhattak, hogy a kisebbség vagy az államhatalom amúgy sem osztatlan bizalmát vesztik-e el. Tettek ugyan néhány bátortalan gesztust a kisebbségi közvélemény irányába, s ennél valamivel bátrabb lépéseket a magyarországi reformerek védelmében, de alapvetően nem fordultak szembe a hatalommal és a politikai rendszerrel. Abban reménykedtek, hogy az egyes országok vezetése a lojalitást a nemzetiségi intézményrendszer bővítésével vagy legalább fenntartásával fogja honorálni.

Ez a különbség növelte az organikus nemzetiségi társadalom és a pártelit antagonizmusát (amely persze a forradalom előtt kisebbségen-

ként különbözött: a magyarországi szlovákoknál például elhanyagolhatóbb volt, mint a szerbeknél, s a szlovákiai magyarok körében távolról sem volt olyan éles, mint Erdélyben). A magyarországi kisebbségi lapok terjesztési nehézségei vagy éppen a Csemadok válsága azt jelezték, hogy az elidegenedéssel a nemzetiségi intézmények iránt is meginog a közvélemény bizalma. Ez súlyos krízissel fenyegette a nemzetiségi kulturális életet, amiből csak az intézményrendszer gyökeres változása jelenthetett volna kiutat; de a nemzetiségi párttársadalmat is fenyegette a legitimációs deficit elmélyülése, amit legföljebb akkor kerülhetett volna el, ha eredményeket tudott volna felmutatni a kulturális élet terén.

A szomszéd országokban a nemzetiségi párttársadalom számára a hatalom bedobta a mentőövet. Gyökeresen ugyan nem alakították át a kisebbségi kulturális intézményrendszert, de látványos elemekkel bővítették. Ez kétségtelenül hangulatjavító célokat szolgált, bár 1957-ben elég nehéz lehetett megjavítani a magyar kisebbségek közhangulatát. A kikényszerített hűségnyilatkozatokra hivatkozva a propaganda éreztette, hogy az engedmények az állítólagos lojalitás fejében járnak. A kisebbségi párttársadalomnak még az is megadatott, hogy az egyébként hermetikusan elzárt határon keresztül kapcsolatokat tartson fenn az anyaországi párttársadalommal. A magyar kisebbségi pártelit Erdélyben éppúgy, mint Dél-Szlovákiában vagy Kárpátalján a forradalom utáni első évben úgy érezhette, hogy viselkedésének gyümölcsei (meglepő gyorsasággal) beértek, reálpolitika volt a hatalom iránti lojalitás.

Nehéz lenne felmérni, hogy az ilyen optimizmust 1957-ben milyen mértékben osztotta a közvélemény. Valószínűleg egyáltalán nem. A kisebbség hivatalos vezető rétege viszont hitt a kompromisszumban, ami tovább erősítette lojalitását a hatalom iránt, illetve idegenkedését a polgári szabadságeszméktől. Márpedig ez nagyon nagy súllyal esett latba, hiszen országos intézményekkel, kapcsolatrendszerrel az organikus nemzetiségi társadalom nem rendelkezett, a pártelit kisebbségi része viszont igen. Ezért egyedül ez a réteg mozgósíthatta volna számottevően a nemzetiségi társadalmat. Ha a magyar kisebbségeket bármilyen formában közösségileg felelősségre vonták volna akár a magyarországi felkelésért, akár a helyi megmozdulásokért, akkor a nemzetiségi párttársadalomnak és az organikus kisebbségi közösségeknek szinte törvényszerűen egymásra kellett volna találniuk. Ezt azonban a nem túl bőkezű, de viszonylag látványos engedményekkel sikerült a hatalomnak elkerülnie.

A szomszéd országok államvezetése részéről ennél racionálisabb biztonságpolitikát aligha képzelhetünk el, úgyhogy viselkedésük – szemben számos sztereotípiával – meglehetősen pontos tájékozottságot árul el a nemzetiségi kérdésben.

Magyarországon eközben más utat választott a hatalom. A forradalom előtti nemzetiségi intézményrendszert kisebb formai változásokkal ugyan visszaállították, de nem bővítették számottevő mértékben. Ennek az állhatott a hátterében, hogy a magyarországi kisebbségek távolról sem képviseltek akkora erőt, mint a szomszéd országokban élő magyarok. Az újjászervezett intézmények azonban káderpolitikailag másként festettek, mint a régiek: többnyire a nemzetiségi karhatalmistáknak kínáltak pozíciókat. Magyarországon tehát nem engedményekkel, hanem elitcserével biztosították a lojális nemzetiségi elitet.

A hivatalos megnyilatkozások azonban itt is többnyire egy kisebbségbarát-politika benyomását keltették. A propaganda elsősorban a német és a déli szláv népcsoportokat igyekezett megnyugtatni. A kisebbségpolitika fő irányvonala egyformán vonatkozott az összes kisebbségre, de kiemelten kezelték azokat a nemzetiségeket, amelyek anyaországa (vagy egyik anyaországa) a Vasfüggönyön túl feküdt. A fő irányvonal megegyezett a szomszédos országok viszonylag egységes magyarságpolitikájával is, de a határ túloldalán sokkal karakteresebben érvényesült az intézményrendszert átmenetileg bővítő koncepció, mint Magyarországon. A térségben uralkodó hatalom 1957–1958 folyamán különbséget tett kisebbség és kisebbség között, de nem a kisebbségek igényei, törekvései, hanem erejük, stratégiai fontosságuk szerint.

Az „engedmények" politikája bizonyíthatóan összefüggött a magyarországi forradalommal, de egész biztos, hogy nem kizárólag arra reagált. Már csak azért sem, mert jórészt a forradalom előtti hónapokba nyúltak vissza gyökerei. A szovjet blokkban számos olyan kisebbség is új intézményekhez jutott ekkoriban, amelynek semmilyen köze nem volt a magyarsághoz vagy Magyarországhoz. Mindamellett a forradalmi helyzetben a hatalom jogosan érezhette azt, hogy tanácsos enyhíteni a nemzeti-nemzetiségi feszültségeket. Jellemző ebből a szempontból a szlovákkérdés, amelyben Prága már 1956 nyarán intézményes engedményeket tett Pozsonynak. 1957-ben újabb változásokra már nem került sor, de a szlovák gazdasági reformot előkészítő, „decentralizációs" bizottság 1957 folyamán szinte végig működött, fenntartva a szlovák pártelit számára a további változás perspektíváját.

Az intézményrendszer kisebb-nagyobb bővítése mellett a háttérben szinte mindvégig létezett egy olyan koncepció, amely – mintegy az „ördög ügyvédjeként" – folyamatosan megkérdőjelezte az engedményeket, illetve a nemzetiségi intézmények szükségességét. A hatalom berkeiben rivalizálás folyt a két koncepció között. Ez valóságos rivalizálás volt (például Magyarországon az MMNO és a *Népszabadság* között), de erősen úgy tűnik, hogy egy eleve eldöntött kimenetelű rivalizálás. A hatalom felsőbb szférái engedték, sőt valószínűleg ösztökélték a vetélkedést, hogy a két fél közül azt juttassák pozícióba, amelyik jobban megfelelt az éppen aktuális kisebbségpolitikai koncepciónak.

Az engedmények politikája 1958 és 1959 fordulóján véget ért, sőt ellenkezőjébe fordult át. A fordulat programját egy párthatározati hullám fogalmazta meg, amely szisztematikusan vonult végig a kommunista politikai rendszerű országokon: kezdve a moszkvai pártértekezleten, majd folytatódva Szlovákiában, Bulgáriában, Magyarországon, a Szovjetunióban, ismét Szlovákiában, Romániában és végül Jugoszláviában. A határozatok számos esetben kísértetiesen hasonlítottak egymásra. A változás, Jugoszlávia kivételével, mindenütt a nemzetállamiság jegyében zajlott, és a nemzetiségi intézményrendszer korlátozásában nyilvánult meg. Különösen is koncentrált az oktatásra, amelyben az önálló intézmények és a nemzetiségi tannyelvű intézmények helyét a vegyes nemzetiségű és kettős tannyelvű iskolák foglalták el.[1] Az átalakítás nem minden nemzetiséget érintett egyformán. A reform szinte teljesen megszüntette az intézményes érintkezést a kisebbségek és anyaországuk között (bár itt a német kisebbségek és az NDK kivételt képeztek). A határátlépés megkönnyítése viszont lehetővé tette az organikus társadalmak közötti individuális érintkezést.

Az ötvenes és hatvanas évek fordulója szinte minden magyarországi nemzetiség és határon túli magyar közösség történetében negatív időszakként jelenik meg – részben a politikai terror, részben az intézményrendszer visszafejlesztése miatt. Az viszont népcsoportonként különbözik, hogy a legfőbb nemzetiségi sérelmeket mennyire származtatják ebből a korszakból. A magyarországi kisebbségek az asszimiláció drámai felgyorsulását általában ekkortól datálják, és Erdélyben is teljes katasztrófát hozott ez az időszak mind politikai, mind intézményrendszeri szempontból. Kétségtelen, ha egyszer a szlovák történetírás eljut a késői Bacílek-korszak föltárásáig, akkor szintén nagyon elítélően fog nyilatkozni az 1958-at követő évekről. A szlovákiai, kárpátaljai és délvidéki

magyarok történetében viszont ellentmondásos az évtizedforduló megítélése. Ennek a különbségnek az áll a hátterében, hogy a kisebbségpolitika fő iránya ugyan továbbra is egyformán vonatkozott minden kisebbségre, de intenzitása eltérő volt. Az egész térségben elkülönítve kezeltek egy olyan kategóriát, amelyet „másodlagos kisebbségnek" nevezhetnénk. Ezt azok a népcsoportok alkották, amelyek egy náluk nagyobb lélekszámú nemzetiség közigazgatási területén éltek. Csehszlovákiában a Szlovákia területén élő magyarok, a Szovjetunióban az ukrajnai kisebbségek, Jugoszláviában az egyes köztársaságok kisebbségei ilyen másodlagos kategóriát képeztek. Az intézményrendszeri reform a „másodlagos kisebbségekre" csak másodlagosan vonatkozott.

Kérdés: *mi okozta a nemzetiségpolitika változását, és milyen szerepet játszott benne az 1956-os forradalomból szerzett tapasztalat?*

Az egyes kisebbségek, illetve egyes országok történetével foglalkozó szakirodalom általában a többségi nemzet nacionalizmusában és/vagy a belpolitikai viszonyokban keresi a magyarázatot. A határon túli magyar közösségek 1956-os mozgalmaival foglalkozó irodalom pedig a forradalom elleni fellépésből vezeti le az intézményrendszeri reformot. Csakhogy egyik érvet sem lehet az összes országra alkalmazni, amelyben bekövetkezett a változás, pedig mindenütt nagyjából egyszerre és nagyon hasonló módon következett be.[2]

A kisebbségpolitikát 1956 októbere után a következő főbb tényezők befolyásolták (fontossági sorrendben):

- a hidegháborús válsághelyzetek és a katonapolitika,
- a kommunista politikai rendszer legitimációs válsága és a szovjet blokk integrációs kísérlete,
- a belpolitikai harc Moszkvában,
- a szovjet blokk és a vele szomszédos országok reagálása egymás politikájára,
- és csak végül a többségi társadalmak nacionalizmusa.

Tárgyalt korszakunk három fontos háborús feszültségi csomópontot ölel föl: az 1956. őszi lengyel–magyar és szuezi válságot, a német kérdés kicsúcsosodását 1958 és 1959 fordulóján, illetve a hatvanas évek elején, valamint a kubai válságot 1962-ben. Ezek közül az első számított leginkább korszakalkotónak, hiszen egy viszonylag hosszú nyugalmi állapotot, nemzetközi enyhülést (1953–1956) szakított meg. Az ötvenes évek második felét és a hatvanas évek elejét mégsem jellemezte olyan folyamatos feszültség, mint a negyvenes és ötvenes évek fordulóját. A válság-

csomópontok között mindig huzamosabb időre fölsejlett a „békés egymás mellett élés” lehetősége. A háborús fölkészülés és a „békés” (technikai, életszínvonalbeli stb.) versengés egyszerre határozta meg az 1956-ot követő fél évtizedet.

Közvetlenül a magyar forradalom leverése után katonapolitikailag a fő kihívást egyrészt az jelentette a Szovjetunió számára, hogy a felkelés ne ismétlődjék meg Magyarországon, másrészt az, hogy ha erre mégis sor kerülne, akkor a lázadás újfent ne terjedhessen tovább más országokra. Egyebek mellett a kisebbségeket, illetve a nemzetiségi intézményrendszert igyekeztek a magyarországi társadalom befolyásolására felhasználni, de úgy, hogy azok ne váljanak egyszersmind a magyarországi nyugtalanság terjesztőivé. Ezt a célt szolgálta a politikai terror és az intézményrendszeri engedmények sajátos ötvözése, amelyet sokan „húzd meg, ereszd meg”-politikaként éltek meg. Ezt szolgálta a kisebbségek és az anyaország között teremtett kontrollált, virtuális érintkezés is, amely a természetes érintkezést helyettesítette.

Közben a hatalom számára időszerűvé vált a következtetések levonása abból, hogy megszakadt a nemzetközi enyhülés. Ezt a németországi feszültség elmérgesedése különösen is siettette. A német nép etnikai összetartozása ürügyül szolgálhatott volna egy esetleges konfliktus kirobbantására a német–német határon. Ha a német kérdésben a Szovjetunió érezte magát erősebbnek, akkor az állt érdekében, hogy a határok ellenére létező nemzeti összetartozás ne legyen tabutéma, hanem ezen a címen föl lehessen lépni a másik világrendszer ellen. Amennyiben viszont gyengébb félnek vélte önmagát, akkor óvakodnia kellett attól, hogy Németország kettéosztottsága tarthatatlan állapotként jöjjön számításba. Annak megítélése, hogy melyik fél az erősebb, folyamatosan változott. A szovjet állam és a szovjet blokk a nemzeti-nemzetiségi kérdésben egyébként jóval sebezhetőbb volt, mint a nyugatiak. Jugoszlávia viszont, amellyel ideológiai és geopolitikai kérdésekben a szovjetek ebben a korszakban is többször szembekerültek, még a Szovjetuniónál is sokkal sebezhetőbb volt, de különösen is a Szovjetunió befolyási övezetébe tartozó, közép-európai államoknál.

Az 1953 óta tartó szünet után 1958-tól új lendületet kapott a nemzeti hadseregek és a nemzetgazdaságok felkészítése egy háborús összeütközésre. A hadseregeket nemzetileg egységessé kívánták tenni, biztonságtalannak érezve azt, ha egyik-másik ország több katonája potenciálisan más országokkal rokonszenvez. Magyarországon többek között négy

olyan kisebbség fiaiból is toborzódott a hadsereg, akik rokonszenvet érezhettek a hidegháborús front túloldalán elhelyezkedő anyaországukkal. Igaz, a német, horvát, szerb és szlovén ifjak csak elenyésző töredékét alkották a katonaköteleseknek, de joggal föltételezték a magyarok rokonszenvét is e kisebbségek anyaországa iránt. S ráadásul éppen a politikailag ingatag összetételű magyar hadsereggel azonosulhatott etnikailag nagyon sok fiatal sorkatona a szomszéd országokban. Katonapolitikailag tehát jobbnak tűnt, ha az ifjúságot igyekeznek az ilyen azonosulásoktól távol tartani. Ez a kisebbségi iskolákra – a főiskolákra, középiskolákra, illetve hosszabb távon az általános iskolák felső tagozatára – terelte a figyelmet. Az iskolát, illetve az ifjúsági tömegszervezeteket ugyanis a katonaság előiskolájának tekintették a kommunista politikai rendszerben.

A háborús felkészülés másik fontos dimenzióját a gazdaság alkotta. Az élelemtermelés fölött a hatalom korlátlan ellenőrzést kívánt gyakorolni, amihez a mezőgazdasági magántulajdont véglegesen el kellett söpörni. Ez azonban nem volt elég. Arra is ügyelt a hatalom, hogy a stratégiailag fontos üzemek (a mezőgazdaságiak és az ipariak egyaránt) ne partikuláris érdekek alapján működjenek, hanem a szovjet blokk katonapolitikai céljai szerint. Ezzel a törekvéssel mindenfajta területi önrendelkezés ellenkezett, az etnikai alapon szerveződő is. Különösen fontos volt az olyan stratégiai iparosításra szánt terület, mint Szlovákia, de nem kerülhette el sorsát az ugyan kevéssé iparosított, viszont jól védelmezhető Székelyföld sem.

A katonapolitikai érdekek, amelyek a nemzetközi enyhülés félbeszakadásával abszolút prioritást élveztek, 1956 után rövid távon az etnikai összetartozás elismerése mellett szóltak. Hosszabb távú, hidegháborús perspektívában viszont akadályt jelentettek.

A magyar forradalom arra is felhívta a figyelmet, hogy amennyiben nem sikerül működőképessé tenni a moszkvai hatalmi központ és a „távolabbi perifériák" viszonyát, akkor a szovjet blokk előbb-utóbb széthullik. Széthullik, mert a nemzeti párttársadalmak uralma legitimációs válsággal küzd az egyes országokon belül, de széthullik azért is, mert a szovjet dominancia legitimációja sem egyértelmű a szövetséges párttársadalmak szemében. A lengyel és a magyar reformer rétegek jugoszláv orientációja ez utóbbira figyelmeztette a szovjeteket. A „szocialista hazafiság" jelszóból a „hazafiság" nemzeti legitimációt kívánt teremteni az országos párttársadalom hatalmának, egyszersmind arra szolgált, hogy

elejét vegye minden önrendelkezési formának, amely ezt a hatalmat megkérdőjelezné. E koncepció szerint a szemében szintén problémát jelentett minden olyan szervezeti vagy közigazgatási forma, amely a nemzetiségi közösségek érdekvédelmét szolgálhatta. A szovjetek többek között azzal legitimálták saját hatalmukat, hogy biztosították a nemzeti legitimációt az irántuk lojális párttársadalom számára: ilyen módon próbálták két lépcsőben integrálni a szovjet blokkot. Az egyik lépcső a nemzetállami integráció volt, a másik a nemzetállamokat egyesítő, nemzetközi integráció. Erről az integrációs kísérletről részletesebben szóltam a harmadik fejezet elején.

A nemzetiségpolitikára nemcsak Moszkva és a „távolabbi perifériák" kapcsolata nyomta rá a bélyegét, hanem a „közelebbi perifériák" kérdése is: az unió és a tagköztársaságok viszonya. Ez ugyanis maga volt a szovjet „nemzetiségpolitika". A szovjet blokk logikája szerint nehezen volt elképzelhető, hogy a csatlós államok más nemzetiségpolitikai ideológiát hirdessenek, mint a Szovjetunió. A birodalomban – éles ellentétben mondjuk Magyarországgal – a nemzetiségpolitika az első számú belpolitikai ügyek közé tartozott. Itt érdemes megemlítenünk, hogy Simon Gerhard német kutató a szovjet nemzetiségpolitika történetében határozottan megjelölte azt a válaszvonalat, amely a közép-európai országokon is végigvonult az ötvenes és a hatvanas évek fordulóján. Ő ezt a Molotov és Kaganovics-féle puccskísérlettel (1957. június) hozta összefüggésbe, ami azért érdekes, mert Közép-Európában is éppen 1957 második felétől datálódik az engedékeny kisebbségpolitika fokozatos megfordulása. Simon Gerhard azzal magyarázta a köztársasági jogkörök bővülését 1957-ig a Szovjetunióban, hogy Hruscsovnak a teljhatalom megteremtéséhez szüksége volt a köztársasági pártelitek támogatására. A fordulatot pedig azzal, hogy a hatalmi monopólium megteremtése után nem tartott igényt a további támogatásra, viszont a meghódított központ kompetenciáit nem kívánta megosztani a perifériákkal.[3] Nagyon valószínű, hogy a közép-európai országokban ezt a változást is követte a nemzetiségpolitika.

Figyelembe véve a szovjet katonapolitikai és integrációs érdekek döntő befolyását, illetve a szovjet belpolitika meghatározó szerepét a tárgyalt országok kisebbségpolitikájában, azt mondhatjuk, hogy e politika alapvető koncepciója nem nemzetállami szinten, hanem katonai és politikai szinten dőlt el.[4] Ennek látszólag ellentmond, hogy az eltérő ideológiai alapvetésekel szemben Jugoszlávia, sőt Ausztria is sok tekintetben ha-

sonló nemzetiségpolitikai intézkedéseket vitt véghez, mint a Szovjetunió kényszerszövetségében álló államok, jóllehet a két ország egyike sem tartozott a szovjet blokkhoz. De mindkettő határos volt vele, ráadásul stratégiailag fontos pontokon. Ez a két ország a kisebbségpolitikai reformokkal valószínűleg ugyanúgy saját nemzeti integrációját próbálta erősíteni egy konfliktus esetére, ahogy a szovjet blokk országai is a magukét.

Az 1956-os forradalom tapasztalataira közvetlenül csak az első két év magyarországi és szomszéd országi nemzetiségpolitikája reagált. Az évtizedfordulón a hidegháborús és integrációs szempontok élveztek prioritást, bár ezeket sok tekintetben befolyásolta az 1956-os tapasztalat. A magyar forradalom leverése ekkor már csak közvetetten, de még mindig az események hátterében állt.

JEGYZETEK

[1] Általánosságban azt mondhatjuk, hogy egykultúrájú intézmények helyett vegyes kultúrájú intézményeket hoztak létre. A monokulturális és multikulturális intézmények hatásáról a társadalom multikulturalitására magam is írtam egy cikket. A „multikulturális" csapda. *Napi Magyarország,* 1998. szeptember 12.

[2] Vago, Raphael 1989, i. m. 93. p. – felhívja a figyelmet a romániai és a szlovákiai fordulat egybevágóságára: *„It was hardly coincidental that in both Romania and Czechoslovakia, economic considerations served as justification for a process that resulted in the minimizing of Hungarian influence."* Magyarország összes szomszédjának nemzetiségpolitikája között párhuzamot állít Révay István: Újabb jelenségek a magyar kisebbségek életében. *Katolikus Szemle,* 13 (1961), 225. p. A romániai magyar és a bulgáriai török intézményrendszer átalakítása között vont párthuzamot Höpken Wolfgang in Heuberger, Valeria – Kolar, Othmar (szerk.): 1994, i. m. 190. p.: *„Änlich wie zur gleichen Zeit in Rumänien in der Haltung gegenüber der ungarischen Minderheit, bedeutete auch in Bulgarien die formelle Absage an den Stalinismus eher eine Beschneidung der bis dahin bestehende formellen Minderheitenrechte und nicht deren Ausweitung."*

[3] Vö. Simon, Gerhard: Nationalitätenpolitik in der Sowietunion seit Stalin. In Brunner, Georg – Meissner, Boris (szerk.): *Nationalitätenprobleme in der Sowietunion und Osteuropa.* Köln, 1982, Markus.

[4] Ezt a szlovákiai rutén görög katolikus és ortodox egyház 1950-ben történt egyesítése kapcsán megjegyezte Kletečka Thomas: Religion und ethnische Gruppen in der Tschechoslowakei. In Heuberger, Valeria – Kolar, Othmar (szerk.): 1994, i. m. 175. p. Megjegyzése ugyan nem közvetlenül korszakunkat érinti, de jól megvilágítja azt, hogy az ötvenes évek Közép-Európájában nem lehetett független kisebbségpolitikáról beszélni.

KRONOLÓGIA

Rövidítések: CS – Csehszlovákia; HTM – határon túli magyar kérdés; JU – Jugoszlávia; KA – Kárpátalja; L – Lengyelország; M – Magyarország; MOK – magyarországi kisebbségek; R – Románia; SU – Szovjetunió (Kárpátalján kívül).

1956. október

22.
M/Miskolc/HTM
A miskolci egyetem diákparlamenti gyűlésén lecsillapítják a határok kérdésében támadt indulatokat.

R/Kolozsvár
A Ion Anreescu Képzőművészeti Főiskola Diákszövetségi közgyűlése programot fogad el Mátyás király szülőházában.

24.
CS/Pozsony
Karol Bacílek sürgeti Egri Viktort és Lőrincz Gyulát, hogy mielőbb jelenjék meg *A Hét*.

24–28. között
CS
Tüntetések Dél-Szlovákiában.

25.
CS/Érsekújvár
Az Elektrosvit hűségnyilatkozata.

CS/Pozsony
Pathó Károly azt javasolja a társadalmi szervezetek vezetőinek értekezletén, hogy a magyarországi események Csehszlovákiai következményeit megelőzendő jobban érvényesítsék a magyar kisebbség jogait.

26.
M/Pécs/MOK
Mit kíván a magyarországi délszláv nemzetiség? Politikai program az MDDSZ reformjáról.

R/Marosvásárhely
Az „ezrek" letartóztatásának parancsa és annak elhárítása.

27.
CS/Pozsony
Az *Új Ifjúság* egyik cikke a magyar rádió hallgatására ösztönöz, egy másik pedig a magyar kisebbség 1945 utáni történetének irodalmi feldolgozását követeli.

28.
R/Bukarest
A román kormány első hivatalos értékelése a magyarországi eseményekről és Románia társadalmának viselkedéséről.

29.
M/Veszprém/HTM
A megyei forradalmi bizottság felhívásában a határon túli magyarokért vállalt felelősség és a közép-európai összefogás gondolata szerepel.

M/Miskolc/HTM, MOK
A miskolci rádió román, szlovák és szerb–horvát nyelvű adása.

R/Kolozsvár
A Bolyai Tudományegyetem diákszövetségi gyűlése elutasítja Balogh Edgár táviratának aláírását.

CS/Pozsony
A Csemadok KB Elnöksége hűségnyilatkozatának kiadása.

30.
R/Temesvár
A politechnikai programnyilatkozat elfogadása.

CS/Csákányháza
27 próbálkozóból 20-an átjutnak Magyarországra a zöldhatáron.

31.
R/Temesvár
Tömegtüntetés.

1956. november

CS/Pozsony
A *Fáklya* novemberi száma nem közölt semmit a magyarországi eseményekről, s ezzel megszűnik.

1.
R/Kolozsvár
A Bolyai Tudományegyetem tantestülete állást foglalt a Magyarországgal való szolidatitásról. Az egyetem diákjai a Házsongárdban gyertyás megemlékezést tartottak híres magyar személyiségek sírjánál.

2.
R/Marosvásárhely
A MAT íróinak és a Simó Géza Bútorgyár munkásainak nevében kiadott hűségnyilatkozatok.

L/Opole
A vajdasági pártbizottság határozata elismeri a német kisebbséget. A határozatot a pártközpont még aznap érvényteleníti.

2–11. között
JU/Újvidék
Tüntetés az őszinte tájékoztatásért.

4.
R/Marosvásárhely
A marosvásárhelyi hűségnyilatkozatok publikálása.

KA/Beregszász
A református istentiszteletre összegyűlt tömeget a hatóság oszlatja föl.

JU/Eszék
A református lelkész megáldja Magyarországot.

5.
R, CS
Számos határon túli magyar iskolában gyászszalaggal jelennek meg a magyar diákok.

R/Kolozsvár
Miron Constantinescu is részt vesz a Bolyai Tudományegyetem Diákszövetségének közgyűlésén. Elkezdik az egyetemi hűségnyilatkozat aláiratását, többen ellenállnak.

CS/Pozsony
Az *Új Szó* közli a marosvásárhelyi magyar írók hűségnyilatkozatát.

7.
JU/Óbecse
A felkelés iránti kisebbségi rokonszenv-nyilvánítástól tartva a magyar követség dolgozói nem vesznek részt Milovanov Milenko temetésén.

9.
R/Barót, Érmihályfalva
Baróti fiatalok Magyarországra szöknek.

10.
CS/Losonc
Besztercebánya kerületi magyar együttesek seregszemléje.

17.
R/Kolozsvár
A *Korunk* szerkesztőbizottságának alakulása.

1956. december

2.
CS/Pozsony
A Hét című hetilap megjelenése. (Év végéig „A csehszlovákiai magyarság kulturális lapja”.)

5.
CS/Prága
A CSKP KB értékeli a magyarországi eseményeket. Hangsúlyozza a magyar és rutén kisebbség CSKP iránt lojális viselkedését.

9.
M/Gyula/MOK
A *Gazeta Româna* kiadása.

15.
R/Marosvásárhely
A MAT pártértekezletén Gheorghiu-Dej beszéde.

19.
M/Gyula/MOK
Gyulavári ostroma.

28.
M/Pécs/MOK
Regionális német rádióadás indul.

30.
CS/Losonc
Az első országos magyar kulturális seregszemle.

1957. január

1.
R/Kolozsvár
A magyarországi írókhoz intézett nyílt levél aláíratása.

4.
M/Budapest/HTM
A romániai magyar írók nyílt levelének közlése a *Népszabadság*ban.

10.
M/Kecskemét/MOK
Kivégzik Mány Erzsébetet és magzatát.

22.
R/Kolozsvár
A román és a magyar egyetem első közös tanácsülése.

23.
M/Budapest/MOK, HTM
A Csemadok titkárságának találkozója az MNDSZ, az MDDSZ és az MSZDSZ vezetőivel.

25.
M/Budapest
Az MSZMP PB óvatosságra int a közvetlen szlovák kapcsolat kiépítésében.

29.
SU/Moszkva
A szovjet–csehszlovák közös nyilatkozat aláírása.

1957. február

M/Budapest/HTM
Román delegációk látogatása magyar tagokkal.

5.
M/Budapest/MOK
FMPK–MNDSZ- találkozó.

15.
CS/ Dunaszerdahely

Megtartják a Csemadok elmaradt évzáró taggyűlését.
25.
M/Budapest
Magyar tervezet a közvetlen szlovák–magyar együttműködésre.

1957. március

7.
M/Budapest/MOK
A KÜM nyilvánosságra hozza az osztrák–magyar diplomáciai viszályt.

9.
M/Budapest/MOK
Wild Frigyes-interjú a *Népszabadság*ban a német kisebbség lojális viselkedéséről.

10.
CS/Pozsony
A *Kulturný ivot* bezúzása a Veres Péter-interjú közlése miatt, amelyet Egri Viktor tett közzé.

13.
M/Budapest/MOK
Az MDDSZ újjászervezését előkészítő munkaértekezleten Lásztity Ljubomír ismerteti a szövetség újjászervezésére vonatkozó programját. Autonomista elképzelésével szemben a gyűlés végül Bíró Lívia kormánybiztosra bízza a vezetőség kinevezését.

23.
M/Budapest/MOK
Az MSZDSZ újjászervezését előkészítő munkaértekezleten Bielik György programot hirdet. Többen tiszti rangban vesznek részt.

31.
M/Budapest/HTM
Pikay István cikke a határon túli magyar kérdésről a *Népakarat*ban.

1957. április

R/Kolozsvár
A *Korunk* első száma pánmagyar folyóirat kialakítását ígéri.

4.
CS/Pozsony
Karol Bacílek informálisan fölveti a kishatárforgalom gondolatát.

14.
M/Méhkerék/MOK
Nemzetiségi nap keretében a román katonák sírjának megkoszorúzása.

19–21.
R/Jászvásár, Putna
Román egyetemista megemlékezés Nagy István vajda trónra lépésének 500. évfordulójáról.

1957. május

1. (3.)
M/Budapest/MOK
A *Népszabadság* ünnepi számában nemzetiségpolitikai cikket közölnek.

3.
M/Budapest
SZLKP–MSZMP-csúcstalálkozó.

10.
Egész oldalas cikk az *Élet és Irodalom*ban a romániai magyar irodalomról.

24.
M/Budapest/HTM
Baktai Ferenc cikke a *Népakarat*ban a határon túli magyar kérdésről.

1957. június

R/Marosvásárhely
Első Magyar Ifjúsági Fesztivál.

1957. augusztus

24–25.
CS/Zselíz
A Csemadok első kulturális seregszemléje.

31.
SU/Ungvár, Csernovic, Lemberg,
A határ melletti nagy városokat „megnyitják” az idegenforgalom előtt.

1957. szeptember

20.
M/Budapest/MOK
A négy nemzetiségi újság közül elsőként a német *Neue Zeitung* indul újra a felkelés után hetilapként.

1957. október

M/Budapest/MOK
Elkészül a Munkaügyi Minisztérium felmérése a cigánykérdésről.

5–6.
M/Méhkerék, Gyula/MOK
Román filmhét a magyarországi románlakta településeken.

14.
R/Kolozsvár
Nacionalizmus elleni tömeggyűlésen Jordáky Lajos önkritikája.

26.
M/Budapest/MOK
Hazai és szovjet kezdeményezés alapján megalakul az MCKSZ.

1957. november

M/Budapest, Gara/MOK
Az NDK Népi Kamarájának küldöttsége Magyarországon látogatást téve felkeresi az MNDSZ-t és a garai iskolát.

R/Bukarest, Marosvásárhely, Nagyvárad, Érmihályfalva.
Országos ünnepségsorozaton emlékeznek Ady Endrére.

1.
M/Budapest/MOK
A négy nemzetiségi újság közül utolsóként és egyedül kétheti lapként a román *Libertatea Noastră* indul újjá a felkelés után. Az újságot – ellentétben a forradalom alatti követeléssel – nem Gyulán, hanem Budapesten és nem tájszólásban, hanem irodalmi nyelven szerkesztik.

5.
M/Budapest/MOK
A *Népszabadság* cikket közöl az MCKSZ megalakulásáról és a cigánypolitika alapelveiről.

6.
R/Bukarest
Fazekas János MTI-interjúja a NOSZF 40. évfordulója alkalmából.

14–16.
SU/Moszkva
Nemzetközi pártértekezlet.

16–17.
M/Budapest/MOK
Délszláv pedagóguskonferencia.

30.
M/Mohács/MOK
Német–sokác nemzetiségi tömegrendezvény Mohácson.

1957. december

R/Bukarest
Magyarország érdeklődése a romániai magyar sajtókínálat és tankönyvellátás iránt.

11.
M/Budapest/HTM, MOK
A Csemadok küldöttsége látogatást tett az MSZDSZ-nél.

1958. január

SU/Riga
A lett pártvezetés nemzeti reformja.

9–10.
CS/Pozsony
Az SZLKP KB határozata elítéli a szlovák nacionalizmust, s elismeri a rutén és a magyar kisebbség közösségi alanyiságát.

1958. február

11.
M/Budapest/MOK
A nemzetiségi „szövetségek” és az MMNO találkozója az MSZMP KB Tudományos és Kulturális Osztályával a nemzetiségi oktatás ügyében.

21–27.
R/Temesvár, Bukarest, Jászvásár, Marosvásárhely, Kolozsvár
A magyar kormány- és pártküldöttség romániai látogatása.

27.
M/Tatabánya/MOK
A *Komárom Megyei Dolgozók Lapjá*nak cikksorozata *A mi német kérdésünk* címmel, írta Gyenes László.

1958. március

M/Budapest/MOK
Első „sváb bál”.

R/Bukarest, Nagyszalonta
Országos megemlékezés Arany János születésének 140. évfordulójára.

CS/Prága
Határozat a kassai vasmű építésének folytatásáról.

2.
R/Marosvásárhely
A „székely rádió” indulása.

14.
M/Budapest/MOK
A *Neue Zeitung* cikkei a németek részvételéről az 1848-as szabadságharcban.

1958. április

JU/Ljubljana
A JKSZ kongresszus határozata külön fejezetet szentel a kisebbségek jogainak.

BG/Szófia
A pártban szélesebb nyilvánosságot kap a török kisebbség létét tagadó határozat.

8.
CS/Prága
A CSKP KB cigánypolitikai határozata.

1958. május

1.
L/Wrocław
Az *Arbeiterstimme* című német napilap megszűnése.

11.
M/Baja/MOK
Tömeggyűlésen Marosán György a jogegyenlőség betartását ígéri a nemzetiségek lojalitása fejében.

24. után, július 26-ig
RO
Szovjet csapatok kivonása.

1958. június

M/Budapest/HTM
MSZMP-állásfoglalás a népi írókról.

16.
M/Budapest/MOK
László Mária tiltakozása a cigány életmód miatti internálási hullám miatt.

16. után
JU/Zombor, Kula
Tüntetések Nagy Imre kivégzése miatt.

28–29.
CS/Zselíz
A Csemadok második országos seregszemléje.

1958. augusztus

M/Budapest, Pécs, Dunaújváros/HTM
Az Állami Székely Színház turnéja.

23.
M/Gyula, Méhkerék, Elek/MOK
Románia felszabadulásának megünneplése.

31.
M/Budakalász/MOK
Illegális focimeccs a helyi rácok és a jugoszláv követség dolgozói között.

1958. szeptember

M/Budapest/MOK
MCKSZ értekezlet a szegkovács ktsz-ekről.

1.
M/Budapest, Pécs, Kőszeg/MOK
Három német gimnáziumi osztály indulása.

CS/Dunaszerdahely, Szenc, Tornalja
Magyar iskolák, osztályok nyitása. Losoncon a leendő magyar iskolában szlovák nyelvű oktatás kezdődik.

21.
SU/Moszkva
Hruscsov tanulmánya a *Pravdá*ban az iskolareformról.

1958. október

1.
JU/Muraszombat
A korábbi tervvel ellentétben nem indul magyar osztály a helyi tanítóképzőben.

7.
M/Budapest/MOK
Az MSZMP PB nemzetiségpolitikai határozatának elfogadása.

26.
R/Kolozsvár
„Füttyös gyűlés” a Bolyai Tudományegyetem aulájában.

1958. november

4.
R/Kolozsvár
Diákok tömeges elbocsátásának bejelentése a Bolyai Tudományegyetemen.

16.
SU/Moszkva
Az SZKP és a szovjet kormány oktatáspolitikai határozatának elfogadása.

1958. december

2.
JU/Muraszombat
A magyar nyelven is sugárzó helyi rádióadó felállítása.

12.
M/Budapest
Interjú Kós Károllyal az *Élet és Irodalom*ban.

1959. január

M/Budapest/HTM
Év elején az erdélyi magyarságról nem jelenik meg semmilyen információ az *Élet és Irodalom*ban, a kárpátaljai és szlovákiai magyar kulturális életről viszont jóval több, mint korábban.

M/Budapest/MOK
Vezetőváltás az MCKSZ élén.

6.
M/Budapest/MOK
Az MMNO útmutatója a nemzetiségi szakfelügyelőknek.

16.
CS/Pozsony
A magyarságpolitikai határozat elfogadása.

20.
M/Budapest/MOK
A nemzetiségi szövetségek kérése, hogy ők irányíthassák a nemzetiségi szakfelügyeletet.

22.
M/Gyula, Méhkerék stb./MOK
Megemlékezés Románia alapításának 100. évfordulójára.

27.
SU/Moszkva
Az SZKP XXI. kongresszusa.

31.
M/Budapest/MOK
Jugoszláv diplomaták részvétele a délszláv bálon.

1959. február

5.
R/Kolozsvár
Román „hórás tüntetés”

CS/Pozsony
Az MBT nemzetiségpolitikai intézkedéscsomagja.

SU/Moszkva
Az SZKP kongresszus határozata.
Román–szovjet kisebbségpolitikai tárgyalások.

18–22.
R/Bukarest
A Diákszövetség II. országos értekezlete az iskolai „nacionalizmus” elleni intézményes fellépést sürgeti.

22.
R/Bukarest
Az RMP PB és a román kormány határozata a nemzetiségi felsőoktatásról.

23.
R/Kolozsvár
Az előző napi párthatározatot bejelentik a Bolyai Tudományegyetemen az egyetemek egyesítéséről.

1959. március

R/Kolozsvár
Román–magyar testvériségi tömeggyűléseket rendeznek főként az egyetemi és főiskolai hallgatók számára.

7.
NDK/Lipcse
Hruscsov beszéde a határkérdést is érinti.

21.
CS/Pozsony
Némi késéssel Szlovákiában megemlékeznek az első magyar kommunista államról.

JU/Muraszombat
A jugoszláv propaganda a szlovéniai magyar kisebbséget is összefüggésbe hozza a Tanácsköztársasággal.

24.
JU/Belgrád
A JKSZ VB kisebbségpolitikai határozata.

1959. április

1–10.
R/Bukarest
Sikertelen tárgyalások a román–magyar közös könyvkiadásról.

3.
R/Bukarest
Keleti Ferenc nagykövet tájékoztatása az iskolareform fogadtatásáról a magyar kisebbség körében.

18.
R/Kolozsvár
Szabédi László öngyilkossága.

1959. május

M/Budapest/MOK
Az „interregnum” kezdete az MMNO élén: Kovács Péter leváltása.

R/Kolozsvár
Jegyzetvita a Bolyai Tudományegyetemen.

3.
R/Kolozsvár
Csendes Zoltán öngyilkossága.

16.
JU/Muraszombat
A kétnyelvű oktatás programjának meghirdetése.

30–31.
JU/Belgrád
A szabadkai Magyar Színház első fővárosi fellépése.

1959. június

8.
M/Budapest/MOK
Igazgatói értekezlet a kétnyelvű oktatás ügyében.
A szűkebb körű délszláv munkaértekezlet elfogadja a kormányzat nemzetiségpolitikai elveit.

21.
CS/Eperjes, Dévény
A Szlovák Tanácsköztársaság ünnepét elhanyagolják, viszont nagyméretű szlovák–cseh testvériségi gyűlést tartanak.

1959. július

A/Salzburg
„Dunai sváb” világtalálkozó. Éles reagálások a szocialista országokban.

7–8.
SU/Riga
A Lett Kommunista Párt vezetőségi ülése meghirdeti a nemzeti reform visszavonását.

8–14.
CS/Prága
A Szocialista Kultúra Kongresszusán kiemelten szerepeltetik a szlovákiai magyar kulturális életet.

12.
M/Garboca/MOK
Országos szerb ortodox találkozó a jugoszláv nagykövetség munkatársainak részvételével.

30.
R/Kolozsvár
Az *Utunk*ban egy cikk a MAT-ot mint a román–magyar együttélést biztosító intézményt mutatja be.

1959. augusztus

22–23.
CS/Zselíz, Pozsony
Magyar kulturális tömegrendezvény harmadízben Zselízen, első ízben Pozsonyban.

1959. szeptember

1.
R/Erdély
A nemzetiségi tanintézmények döntő részét összevonják a többségi iskolával.

JU/Muraköz, Vajdaság
A szlovéniai magyar iskolákban és a Vajdaság kisebb nemzetiségi iskoláiban bevezetik a kétnyelvű oktatást.

25.
M/Budapest/HTM
MSZMP-tézisek a burzsoá nacionalizmusról.

1959. október

JU/Belgrád
A JKSZ KB kisebbségpolitikai körlevele.

1959. november

R/Marosvásárhely
Aláírás-gyűjtési akció szerveződik az iskolaegyesítések ellen.

18.
JU/Belgrád
A JKSZ KB határozata a szövetség és a tagköztársaságok viszonyáról.

30.–december 5.
Az MSZMP VII. kongresszusának határozata külön alpontot szán a nemzetiségi kérdésnek.

1960.

CS/Dunaszerdahely
Csallóköz a járási pártbizottság szlovák–magyar hetilapja.

1960. január

1.
M/Budapest/HTM
Magyarország visszavonja a szlovákiai magyar falvak magyarországi úthasználati jogát.

8.
M/Budapest/HTM
Megszűnik az *Élet és Irodalom*ban a határon túli magyar kulturális híreket rendszeresen közlő Röviden rovat.

9.
SU/Moszkva
Az SZKP KB határozata a pártpropaganda aktuális feladatairól nyíltan támadja a XX. kongresszuson hozott határozatnak a köztársasági jogköröket bővítő passzusait.

1960. február

M/Budapest/MOK
Az MMNO körlevele „vitát” kezdeményez a kétnyelvű oktatásról.

15.
CS/Pozsony
Betöltik a magyar iskolák központi tanfelügyelőjének posztját.

1960. március

1.
CS/Prága
Közzéteszik a népszámlálási eredményt, amely revideálja a magyar kisebbség lélekszámáról vallott álláspontot.

25.
M/Budapest/HTM
A KÜM utasítja a pozsonyi főkonzulátust, hogy ne avatkozzon a kisebbségi kérdésekbe.

1960. április

9.
CS/Prága
Az ország új közigazgatási rendjének kihirdetése, amely a nemzetiségi elvre tekintet nélkül szervezi át az adminisztrációt.

11–13.
CS/Pozsony
Az új alkotmány elfogadása kapcsán szeminárium a nemzetiségi kérdésről.

28.
M/Budapest/MOK
A március–május folyamán négy nemzetiségi munkaértekezlet közül egyedül a délszláv tanúsít ellenállást az állam kisebbségpolitikájával szemben.

1960. május

CS/Pozsony, Prága
A Szlovák Tudományos Akadémia egyesül a csehszlovák akadémiával.

18.
M/Budapest/MOK
A KÜM utasítja a berlini nagykövetséget, hogy tájékozódjon az NDK és a német kisebbségek kapcsolatáról.

28–29.
CS/Érsekújvár
Csehszlovákiai nemzetiségi napok.

1960. július

11.
CS/Prága
Életbe lép a szocialista alkotmány.

22.
M/Budapest
Hosszú időre a romániai magyar intézmények utolsó említése az *Élet és Irodalom*ban.

1960. augusztus

5.
M/Budapest/HTM
Ábel Péter cikke az *Élet és Irodalom*ban Kárpátaljáról.

1960. szeptember

1.
CS/M
Csehszlovák–magyar vízumkényszer eltörlése.

CS/Éva, Losonc
Magyar nyelvű óvónőképzés indítása.

JU/Vajdaság
A Vajdaság összes magyar iskolájában bevezetik a kétnyelvű oktatást.

1960. október

3.
CS/Pozsony
Háromszorosára bővül a pozsonyi rádió magyar adásának műsorideje.

27.
CS/Pozsony
Az SZNT Elnökségének nemzetiségi oktatáspolitikai határozata.

1960. november

SU/Moszkva
Nemzetközi pártértekezlet.

1960. december

JU/Belgrád
A határon túli délszlávok érdekképviseletének nyílt meghirdetése.

12.
ENSZ/Párizs
Az oktatáspolitikai diszkriminációt tiltó ENSZ-egyezmény elfogadása állami hatáskörbe utalja a kisebbségi oktatás nyelvének meghatározását, de nemzetközileg biztosítja a kisebbségek jogát saját iskolákhoz.

15.
CS/Prága
Csehszlovák oktatási törvény.

19, 24, 28.
R/Bukarest
Az RMP és a parlament elhatározza a MAT átalakítását MMAT-tá.

1961. március

8.
CS/Prága
A CSKP PB magyarságpolitikai határozata.

24.
M/Budapest/MOK
Erdős Kamill cikke a cigánykérdésről az *Élet és Irodalom*ban lezárja a cigány lakótelepekről szóló vitát.

31.
M/Budapest/MOK, HTM
Útlevélrendelet.

1961. április

28.
M/Budapest/MOK
Jugoszlávia tiltakozik a KÜM-ben a délszláv kisebbség helyzete miatt.

CS/Pozsony
Az SZNT Elnökségének nemzetiségpolitikai határozata.

1961. május

5.
M/Budapest/MOK
Jugoszlávia tiltakozik a szovjet nagykövetnél a délszláv kisebbség helyzete miatt.

23.
M/Budapest/MOK, HTM
Magyar diplomáciai demars Jugoszlávia ellen.

1961. június

10.
R/Bukarest
A magyar nagykövetség jelentésének két változata kétféle értékelést ad a romániai nemzetiségi intézményrendszer reformjáról.

20.
M/Budapest/MOK
Az MSZMP PB cigánypolitikai határozata.
Az MCKSZ átalakul Országos Társadalmi Bizottsággá.

1961. szeptember

1.
M/MOK
Az összes nemzetiségi tannyelvű iskolában kétnyelvű oktatás kezdődik.

12.
M/Békéscsaba/MOK
A Békés megyei Tanács nemzetiségpolitikai határozata.

28.
M/Budapest
Az oktatási törvény elvileg biztosítja az anyanyelvű tanulás lehetőségét.

1961. október

17–31.
SU/Moszkva
Az SZKP XXII. kongresszusa.

1961. december

CS/Prága
A CSKP PB elítéli a reszlovakizációt.

27.
M/Budapest/MOK
A nemzetiségi szövetségek vezetőinek látogatása Kállai Gyulánál.

1962.

M/Budapest
Per az Erdély miatt tiltakozó írók ellen.

CS/M
Csehszlovák–magyar kishatárforgalmi egyezmény.

CS/Pozsony
Az *Irodalmi Szemle* kéthavonta jelenik meg.

CS/Dunaszerdahely
A *Csallóköz* hetilap önálló, magyar nyelvű változatának megjelenése.

JU/Újvidék
A *Magyar Szó* hétfői kiadásának kezdete.

1962. február

4.
JU/Újvidék
A *Magyar Szó* közli Herczeg János Rezignált sorok Erdélyről című cikkét.

24.
M/Bonyhád/MOK
A Tolna megyei képviselők megvitatják a nemzetiségi kérdést.

1962. március

24.
CS/Pozsony
Az SZNT Elnökségének határozata a kisebbségi magyar kulturális élet fejlesztéséről.

1962. április

M/Veszprém/MOK
Wild Frigyes veszprémi előadása a németkérdésről.

1962. június

M/Budapest/MOK
Wild Frigyes kitüntetése.

1962. szeptember

R/Bukarest
Az egyetemen újra bevezetik a magyar nyelv fakultatív, vizsgaköteles tanítását.

R/Marosvásárhely
Az Állami Székely Népi Együttes román szekcióval bővül. Neve Állami Maros Népi Együttesre változik.

1962. október

10.
NDK/Berlin
Az NDK Művelődésügyi Minisztériumának határozata a kétnyelvű oktatás bevezetéséről a szorb iskolákban.

22–28.
A kubai válság.

1962. november

20–24.
M/Budapest
Az MSZMP VIII. kongresszusa kihagyja programjából a nemzetiségi kérdést.

1962. december

R/Bukarest
Tervek a bukaresti magyar tanszék visszaállítására.

22.
CS/Pozsony
Az SZNT Elnökségének határozata a rutén kisebbségre vonatkozó párthatározatok végrehajtásáról.

RÖVIDÍTÉSEK

AEIK – Ady Endre Ifjúsági Kör (Csehország)
ÁGK ND Állami Gorkij Könyvtár Nemzetiségi Dokumentáció
BH – Bibliotheca Hungarica (Szlovákia)
Csem. Arch. – Csemadok Archívum (Szlovákia)
Csemadok – Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kultúregyesülete
CSISZ – Csehszlovák Ifjúsági Szövetség
CSKP – Csehszlovák Kommunista Párt
DNSZSZ – Dolgozó Nép Szocialista Szövetsége (Jugoszlávia)
FMPK – Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány (Magyarország)
HNF – Hazafias Népfront (Magyarország)
IMSZ – Ifjúmunkás Szövetség (Románia)
KB – Központi Bizottság
KGST – Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa
KISZ – Kommunista Ifjúsági Szövetség (Magyarország)
ktsz – kisipari termelőszövetkezet
KÜÁT – Külügyi Államtitkárság (Jugoszlávia)
KÜM – Külügyminisztérium
LEMP – Lengyel Egyesült Munkáspárt
MAT – Magyar Autonóm Tartomány (Románia)
MBT – Megbízottak Testülete (Szlovákia)
MCKSZ – Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége
MDDSZ – Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetsége
MM – Művelődési Minisztérium
MMAT – Maros Magyar Autonóm Tartomány (Románia)
MMNO – Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Osztálya / Főosztálya
MNDSZ – Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége
MNSZ – Magyar Népi Szövetség (Románia)
MOL – Magyar Országos Levéltár

MRDSZ – Magyarországi Románok Demokratikus Szövetsége
MSZDSZ – Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetsége
MSZMP – Magyar Szocialista Munkáspárt
MTA – Magyar Tudományos Akadémia
MTI – Magyar Távirati Iroda
NDK – Német Demokratikus Köztársaság
NSZK – Német Szövetségi Köztársaság
OM – Oktatási Minisztérium
OT – Országos Tanács
PB – Politikai Bizottság
RMP – Román Munkáspárt
SZER – Szabad Európa Rádió
SZKP – Szovjet Kommunista Párt
SZLKP – Szlovák Kommunista Párt
SZNF – Szlovák Nemzeti Front
SZNT – Szlovák Nemzeti Tanács
VAT – Vajdasági Autonóm Tartomány
VB – Végrehajtó Bizottság
VSZ – Varsói Szerződés

IRODALOMJEGYZÉK

Általában

Ádám Antalné: *A nemzetiségek oktatásügye Magyarország mindenkori területén, 1867–1986. Válogatott bibliográfia*. Gépirat. Pécs, 1987. Teleki László Alapítvány Könyvtára MKCS-K 1153/1991.

Arday Lajos – Joó Rudolf – Székely András Bertalan: Nemzetiségi kultúra és nemzetiségi politika Magyarországon. *Látóhatár,* 1986/4; *Magyar Tudomány,* 1985/11.

Arday Lajos – Hlavik György: *Adatok, tények a magyarországi nemzetiségekről*. Budapest, 1988, Kossuth.

Báthory János (szerk.): *Kisebbségi kódex.* Jogszabálygyűjtemény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól. Budapest, 1995, Auktor.

Bellér Béla: A nemzetiségi iskolapolitika története Magyarországon a legújabb korban. *Baranyai Művelődés,* 1973/4.

Crowe, M. David – Kovacs, L. Martin: National minorities in Hungary. In Horak, Stephen M. (szerk.): *Eastern European national minorities, 1919–1980*. A handbook. Littleton, 1985, Libraries Unlimited.

Csatári Dániel (szerk.): *Nemzetiségi kérdés, nemzetiségi politika*. Budapest, 1969, Kossuth.

Drahos Ágoston – Kovács Péter: A magyarországi nemzetiségek oktatásügye, 1945–1990. *Régió,* 1991/2.

Éger György: A határmenti térségek társadalmi-települési jellemzői Magyarországon. *Magyarságkutatás.* A Magyarságkutató Csoport évkönyve, 1987, 215–242. p.

Együtt a nemzetiségekkel. Nemzetiségi politika a mai Magyarországon. Budapest, 1984, Kossuth.

Fata Márta (szerk.): *Die Schwäbische Türkei.* Lebensformen der Ethnien in Südwestungarn. Ergebnisse der Tagung des Instituts für Donauschwabische Geschichte und Landeskunde in Tübingen. vom 10. und 11. November 1994. Sigmaringen, 1997, Jan Theorbecke.

Fehér István: *Az utolsó percben.* Magyarország nemzetiségei, 1945–1990. Budapest, 1993, Kossuth.
Föglein Gizella: A magyarországi nemzeti kisebbségek helyzetének jogi szabályozása, 1945–1993. *Régió,* 1997/1.
Föglein Gizella: „Közvetíteni a párt és a kormány szavát". Nemzetiségi-kisebbségi szövetségek 1958–1972. *História,* 1996/9–10.
Föglein Gizella: Nemzetiségi oktatás a II. világháború után Magyarországon. *História,* 1990/2.
Füzes Miklós: A nemzetiségi oktatás fejlődése a Délkelet-Dunántúlon, 1949–1972. *Baranyai Helytörténetírás,* 1983/1984.
Füzes Miklós: *Az alsó és középfokú nemzetiségi oktatás története a Délkelet-Dunántúlon*. *1945–1985*. Pécs, 1990, Baranya Megyei Levéltár.
Gerencsér Miklós: Közös anyaföld, három anyanyelv. *Népszabadság,* 1957. május 1. (vidéki változat); május 3. (fővárosi változat).
H. Sz. J.: Virágzó kulturális élet a négynemzetiségű Eleken. *Népszabadság,* 1957. június 15. (vidéki változat).
Jakab Róbert – Vujić Stipan: Misli i iskustva u vezi s dvojezičnosti. *Narodne Novine,* 1961/11.
Käffer István (szerk.): *Nemzetiségek Magyarországon*. I. rész: Németek Magyarországon, 1945–1975. Budapest, 1984, Állami Gorkij Könyvtár Nemzetiségi Dokumentáció [továbbiakban: ÁGK ND]; II. rész: Románok Magyarországon, 1945–1975. I–II. k. Budapest, 1984. ÁGK ND;VI. rész: Szlovákok Magyarországon, 1945–1975. I–II. k. Budapest, 1986. ÁGK ND; V. rész: Horvátok, szerbek, szlovének Magyarországon, 1945–1975. I–II. k. Budapest, 1991, Országos Idegennyelvű Könyvtár Nemzetiségi Dokumentáció.
Kiss Gy. Csaba: Nemzetiség és oktatásügy. *Tiszatáj,* 1975/2.
Kiss Gy. Csaba: Nemzetiségeink oktatásügye. *Köznevelés,* 1973/35.
Klotz Miklós: A nemzetiségek anyanyelvi oktatásáról. *Kritika,* 1978/2.
Konferencija u Centralnom komitetu MSRP po pitanju školstva nacionalnich manjina. *Narodne Novine,* 1958/7.
Kósa László: A magyarországi nemzetiségek néprajzi kutatásai, 1945–1974. *Ethnographia,* 1975/2–3.
Kővágó László: *Nemzetiségeink jelene.* Budapest–Sasad, 1976, Nemzetiségi füzetek 1.
Kővágó László: *Nemzetiségek a mai Magyarországon*. Budapest, 1981, Kossuth.

Kővágó László: *Nemzetiségi politika Magyarországon 1945 után.* Budapest, 1986.
Niederhauser Emil: Nemzetiségpolitika Magyarországon a felszabadulás óta. *Társadalmi Szemle,* 1987/11.
Révész, László: Die nationale Minderheiten in Ungarn. In Brunner, Georg – Meissner, Boris (szerk.): *Nationalitätenprobleme in der Sowietunion und Osteuropa*. Köln, 1982, Markus.
Riedl, Franz: Die ungarische Nationalitätenpolitik. *Donauraum,* 19 (1974) 11–24. p.
Sitzler, Kathrin: Die ungarische Nationalitätenpolitik der letzten Jahre – konstante Prinzipien bei modifizierter Praxis? In Schönfeld Roland (szerk.): *Nationalitätenprobleme in Südosteuropa*. München, 1987, Oldenbourg, valamint *Südosteuropa,* 1987/1.
Sitzler, Kathrin: Ideologische Grundlagen der ungarischen Nationalitätenpolitik. *Südosteuropa,* 1984/9, 473. p.
Sitzler Kathrin: Ungarische Nationalitätenpolitik: Grundsätze, Institutionen und Funktion. *Südosteuropa,* 1985/1.
Szesztay Ádám: A magyar nemzetiségpolitika és a nemzetiségi nyelvek (újra)tanulása. *Kétnyelvűség,* 1999/2.
Szesztay Ádám: Edukacja podstawowa i asymilacja mniejszości narodowych na Węgrzech 1923–1993. In *Národnostní menšiny a majoritní společnost v České republice a v zemích Střední Evropy v 90. letech XX.* Století. Sborník z mezinárodní vědečké konference. Slezský ústav Slezského zemského muzea v Opavě, Dokumentační a informační středisko Rady Evropy v Praze. Opava, 1998.
Szesztay Ádám: Minority-Question in the School-Books of the Socialist Hungary. In Nastasă, Lucian (szerk.): *Studii Istorice Româno–Ungare*. Iaşi, 1999, Fundația Academică „A. D. Xemopol”.
Szesztay, Ádám: Nemzetiségi törekvések az 1956-os forradalomban. *Régió,* 1994/2; ugyanez: Aspirations of Nationalities in the 1956 Revolution. *Régió (angol nyelvű változat),* 1995.
Tilkovszky Loránt: *Nemzetiség és magyarság.* Nemzetiségpolitika Magyarországon Trianontól napjainkig. Budapest, 1994, Ikra.
Tilkovszky Loránt: *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században*. Debrecen, 1998, Csokonai.
Túróczi Károly: A hazánkban élő nemzetiségek helyzetéről. *Pártélet,* 1962/4.

Túróczi Károly: A Magyar Népköztársaság nemzetiségi politikája. In Balogh – Nagy – Túróczi: *A marxi–lenini nemzetiségi politika a szocializmus építése gyakorlatában*. Budapest, 1962, Tankönyvkiadó.
Vastagh Pál: Nemzetiségi jogok hazánkban. *Tiszatáj,* 1979/12.
Vendégh Sándor: A nemzetiségi szövetségek országos munkaértekezletei után. *Pártélet,* 1960/6.
Vendégh Sándor: A tanulók kétnyelvűsége nemzetiségi iskoláinkban. *Pedagógiai Szemle,* 1961/7–8.
Wiedlein, Johann: *Untersuchungen zur Minderheitenpolitik Ungarns von den Anfängen bis zur Gegenwart.* Schorndorf, 1990.

Cigánykérdés

Az MSZMP Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása a Magyarországon élő cigány lakosság helyzetéről. (1974. június 11.) In *Az MSZMP határozatai és dokumentumai, 1971–1975*. Budapest, 1979, Kossuth.
Bálint B. András: Cigányság és gazdaság. *HVG,* 1983. március 12.
Báthory János: A cigányság a politika tükrében. *Világosság,* 1988/8–9.
Crowe, David: *A history of the gypsies of Eastern Europe and Russia.* London, 1995, Tauris.
Crowe, David: The Roma Gypsies of Hungary through the Kadar era. *Nationality papers,* 1991/3.
Csizmadia Ervin: Párbeszéd a cigányságról Vass Csabával, a Hazafias Népfront társadalompolitikai osztályának vezetőjével. *Ötlet,* 1988. február 25.
Erdős Kamill: Cigányok. Időszerű értekezés. *Élet és Irodalom,* 1961. március 24.
Gronemeyer, Reimer – Rackelman, A. Georgia: *Zigeuner in Osteuropa. Eine Bibliographie zu den Ländern Polen, Tschechoslowakei und Ungarn.* (Mit einen Anhang über ältere sowietische Literatur.) München, 1983, Saur.
Hencsey Mónika: *Gypsies. A true European minority*. Bruges, 1994, Collage of Europe.
Kádár Zsuzsa: Cigánykérdés a XX. század végi Magyarországon. *Régió,* 1993/1.
Kozák Istvánné: A cigány lakosság beilleszkedése társadalmunkba. *Társadalmi Szemle,* 1982/8–9.

Kun Erzsébet: Ne legyen különbség ember és ember között. Évszázados babonák ellen küzd az egy éve alakult Cigányszövetség. *Magyar Nemzet,* 1958. szeptember 19.
Mezey Barna (szerk.): *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban, 1422–1985*. Budapest, 1986, Kossuth.
Nemes Alajos: A cigány lakosság helyzetének megjavításáról szóló párthatározat végrehajtása Baranya megyében. *Belügyi Szemle,* 1963/4.
Tomka Miklós: Die Zigeuner in der ungarischen Gesellschaft. *East European Quarterly,* 1970/1.
Sághy Erna: Cigánypolitika Magyarországon, 1945–1964. *Régió,* 1999/1.
Seewann, Gerhard: Zigeuner in Ungarn. In Schönfeld, Roland (szerk.): *Nationalitätenprobleme in Südosteuropa.* München, 1987, Oldenbourg.
Seewann, Gerhard: Zigeuner in Ungarn. *Südosteuropa,* 1987/1.
Solymár Tamás: Gondolatok egy új szövetségről. *Népszabadság,* 1957. november 5.
Várnagy Elemér – Vekerdi József: *A cigány gyermekek nevelésének és oktatásának problémái*. Budapest, 1979.
Vekerdi József: Nemzetiség, etnikum, identitás. *Napjaink,* 1983/7, *Látóhatár,* 1983/9.
Vekerdi József – Mészáros György: *A cigányság a felemelkedés útján.* Budapest, 1978, Kossuth.
Vendég Sándor: A magyarországi cigány lakosság között végzendő munka időszerű feladatai. In Filozófia, politikai gazdaságtan, tudományos szocializmus. *Tájékoztató,* 1960/2.
Zagyva Imre: A cigány lakosság helyzetének egyes kérdései. *Állam és Igazgatás,* 1970/1.

Déli szlávok

Arday Lajos: Szlovének Magyarországon. *Magyarságkutatás*. A Magyarságkutató Csoport évkönyve, 1987, 179–188. p.
Arday Lajos – Joó Rudolf – Tarján G. Gábor: *Magyarok és szlovének.* Együttélésük és együttműködésük a jugoszláv–magyar határ mentén. 1–2. k. Budapest, 1987, Állami Gorkij Könyvtár.
Balázs Béla: A délszláv nemzetiségek helyzete Zala megyében. *Pártélet,* 1969/6.

Joó Rudolf: Slovene and Hungarian minorities across the border. *New Hungarian Quarterly,* 27, 1986/101., 139–143. p.
Kerecsényi Edit: *A muramenti horvátok története és anyagi kultúrája.* Zalaegerszeg, 1983, Zalai Gyűjtemény.
Kocsis Károly: A határ menti fekvés hatása a magyarországi és horvátországi Baranya kisebbségi településeire. *Régió,* 1992/1.
Kocsis Károly: Die Auswirkungen der Grenzlage auf ungarische und kroatische Minderheit im ungarischen und kroatischen Teil der Baranya. In Fata Márta (szerk.): *Die Schwäbische Türkei. Lebensformen der Ethnien in Südwestungarn*. Ergebnisse der Tagung des Instituts für Donauschwäbische Geschichte und Landeskunde in Tübingen vom 10. und 11. November 1994. Sigmaringen, 1997, Jan Theorbecke.
Lásztity Ljubomír: A magyarországi délszlávok negyven éve. In *Nemzeti-nemzetiségi tudat*. Pécs, 1987.
Lásztity Ljubomír: Dobronamernost in iskrenost pri rešavanju nacionalnog pitanja. *Naš Kalendar,* 1957.
Lukács István (szerk.): *A vendkérdés. Válogatás eszmék és téveszmék bőséges tárházából.* Budapest, 1996, Kossics Alapítvány.
Magyarlaki Józsefné (szerk.): *Nemzetiségeink. A baranyai horvátszerb és német nemzetiség múltja, jelene, kultúrája.* Pécs, 1987, Baranya Megyei Pedagógiai Intézet.
Mandić, Marin: Neke svojstvenosti našega školstva od oslobodjenja do godine pokrata. In *Iz naše proslosti.* Studije. 1. k. Budapest, 1979, Tankönyvkiadó.
Manjšine – most med narodi. Ljubljana, 1980, Republiški Komite za Informanje.
Milošević Petar: *Ogledi i kritike.* O savremnoj književnosti Srba i Hrvata u Mađarskoj, Dunav. Budapest, 1991, Tankönyvkiadó.
Moór E.: Zur Geschichte südslawischer Völkerschaften im Karpatenbecken. *Studia Slavica Academiae Scientiarium Hungariae,* 8 (1962), 267–312. p.
Mucsikné Kozár Mária: *Felsőszölnök*. Szombathely–Ljubljana, 1988.
Mucsikné Kozár Mária: *Szlovén vidék.* A szlovén etnikai terület néprajzi topográfiája. 20. század. Ljubljana–Szombathely, 1983.
Popov, Edomir – Vratušk, Anton: *Narodne manjšine*. 2. Poloaj hrvatške, slovenske i srbske manjšine na Madarskiem. Slovenska Akademia Znanosti in Umetnosti, Ljubljana, 1991.

Rezolucija Prve zemaljske konferencije južnoslovenskih pedagoga. *Narodne Novine,* 1957/8.
Stipkovits Ferenc: Nehéz volt szlovénnek maradni. *Régió,* 1993/1.
Székely András Bertalan: *A Rábától a Muráig. Nemzetiségek egy határ két oldalán*. Budapest, 1992, Püski.
Székely András Bertalan: Kultúra és nemzetiség. Oktatás, közművelődés és tömegkommunikáció a magyarországi szlovénok körében. *Vasi Szemle,* 1986/3.
Székely András Bertalan: Vallás és identitás a magyarországi szlovénok körében. *Vigília,* 1987/7.
Tarján G. Gábor: Nemzetiségi nyelvtanulás és nyelvhasználat mint integrációs lehetőség a bácskai horvátok sorsváltozásai tükrében. In Baráth János (szerk.): *Dunatáji találkozás*. A Bács-Kiskun megyei nemzetiségkutató konferencia előadásai. Kecskemét, 1992, Bács-Kiskun Megyei Múzeum Igazgatóság.
Tarján G. Gábor (szerk.): *Hidak: Tanulmányok a magyarországi délszlávokról*. Budapest, 1988, Állami Gorkij Könyvtár.
Urosevics Daniló: *A magyarországi délszlávok kulturális egyesületei.* Népművelési Propagandairoda, Budapest, 1969.
Urosevics Daniló: *A magyarországi délszlávok története*. [Budapest], 1969, HNF OT, MDDSZ.
Urosevics Daniló: *Példás, mintaszerű, civilizált asszimiláció*. Gépirat. Teleki László Alapítvány Könyvtára MKCS-K 1103/1990.
Zombori István (szerk.): *A szerbek Magyarországon*. Tudományos konferencia, Szeged, 1991.

Németek

Aubert Antal: Die Auswirkungen der Industrialisierung und des Systemwächsels auf die Siedlungs- und Lebesform der Deutschen in Südosttransdanubien. In Fata Márta (szerk.): *Die Schwabische Türkei. Lebensformen der Ethnien in Südwestungarn.* Ergebnisse der Tagung des Instituts für Donauschwabische Geschichte und Landeskunde in Tübingen. vom 10. und 11. November 1994. Sigmaringen, 1997, Jan Theorbecke.
Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen. Budapest, 1975.
Bellér Béla: *A magyarországi németek története*. Budapest, 1981, Magvető.

Brunner, Georg (szerk.): *Die Deutschen in Ungarn*. München, 1989.
Cygański, Jarosław: Mniejszość niemiecka na Węgrzech 1918–1988. *Sprawy Narodowościowe,* 1992. 87–130. p.
Cseresnyés Ferenc: Die Ungarndeutschen und die Revolution von 1956. In Hambuch Wendelin (szerk.): *Deutsche in Budapest.* Budapest, 1999, Deutscher Kulturverein.
Gyenes László: A mi német kérdésünk. I–III. *Komárom Megyei Dolgozók Lapja,* 1958. február 27., március 1. és március 5.
Hügel, Kasper: *Abriss der Geschichte des donauschwäbischen Schulwesens*. München, 1957.
Jónás, Andreas: Das Deutschtum in Ungarn aus ungarischer Sicht. *Europäische Begegnung,* 3 (1963), 268–272. p.
K. Balog János: Múltunkból. *Tolna megyei Népújság,* 1988/37.
Kovács Péter: A hazai német nemzetiség a felemelkedés útján. *Népszabadság,* 1958. május 15. (csak vidéki szám).
Krix György: Muttersprache und Kirche. *Neue Zeitung,* 1958/7.
Moldova György: Svábok és székelyek. In M. Gy.: *Rongy és arany.* Riportok. Budapest, 1967.
Ónody György: Orvosolják a németajkúakat ért sérelmeket. *Dunántúli Napló,* 1957. április 28.
Solymár Imre: Regionális mentalitás és történeti életmodell a völgységi sváboknál. *Dunatáj,* 1983/2.
Solymár Imre – Gelencsér András: Ethnospezifische Merkmale der Entwicklung der Agrarwirtschaft nach 1945. Das Beispiel des Kreises Völgység im Komitat Tolna. In Fata Márta (szerk.): *Die Schwabische Türkei. Lebensformen der Ethnien in Südwestungarn*. Ergebnisse der Tagung des Instituts für Donauschwäbische Geschichte und Landeskunde in Tübingen. vom 10. und 11. November 1994. Sigmaringen, 1997, Jan Theorbecke.
Szakolczay Attila: Deutsche im Jahre 1956. In Hambuch Wendelin (szerk.): *Deutsche in Budapest.* Budapest, 1999, Deutscher Kulturverein.
Tafferner Anton: Die deutsche Minderheit im volksdemokratischen Ungarn seit 1945. In *Die Donauschwaben 1944–1964.* Beiträge zur Zeitgeschichte. München, 1968, Arbeitsgemeinschaft Donauschwäbischer Lehrer.
Tilkovszky Loránt: *Német nemzetiség – magyar hazafiság*. Tanulmányok a magyarországi németség történetéből. Szeged, 1997, JPTE.

Veranstaltungen des Deutschen Verbandes von 1955–1959. *Deutscher Kalender,* 1960, 177. p.
Wild Frigyes: Die Ungarländischen Deutschen mit der DDR solidarisch. *Neue Zeitung,* 1961/42.
Wild Frigyes: Német nemzetiségiek Magyarországon. *Belpolitikai Szemle,* 1959/7.
Zielbauer György (szerk.): *A magyarországi németek hozzájárulása a közös haza építéséhez.* Budapest, 1996, Országos Német Önkormányzat.

Románok

A hazai román nyelvű sajtó jubileumi ünnepsége Kétegyházán. *Békés Megyei Népújság,* 1961. december 19.
A magyar–román barátsági egyezmény megkötésének 10. évfordulója alkalmából a Hazafias Népfront és a Magyarországi Románok Demokratikus Szövetsége gyűléseket rendez több németlakta helységekben [sic!]. *Magyar Nemzet,* 1958. január 24.
A román nemzetiségi iskolák és a hazai román nyelvű sajtó jubileuma. *Népszabadság,* 1961. november 14.
A román nemzetiségű dolgozók gyermekei anyanyelvükön tanulhatnak. *Népszava,* 1959. február 6.
Emlékünnepség Méhkeréken a román nép felszabadulásának 18. évfordulója alkalmából. *Népszabadság,* 1962. augusztus 26.
Emlékünnepségek Románia felszabadulásának évfordulóján Békés megyében. *Békés Megyei Népújság,* 1958. augusztus 24.
Huszonnégy román tannyelvű, illetőleg nyelvoktató iskola működik hazánkban. *Népszabadság,* 1961. augusztus 31.
Izsáky Margit: Méhkerék – mai szemmel. *Élet és Irodalom,* 1958. július 18.
Kolozsvári diáklányok látogatása hazánkban. *Magyar Nemzet,* 1960. augusztus 30.
Magyar–román könyv- és folyóiratcsere. *Magyar Nemzet,* 1961. szeptember 2.
Magyari Barna beszélgetése: Petrás János a gyulavári eseményekről. Emberségért megtorlás. *Gyulai Hírlap,* 1992. október 22.
Magyarországi román gimnazisták Romániában. *Békés Megyei Népújság,* 1957. augusztus 15.

Megemlékezés Románia százéves jubileumáról. *Békés Megyei Népújság,* 1959. január 23.
Micheller Magdolna: *Fejezetek a magyarországi románok és szlovákok történetéből.* Békéscsaba, 1992, Kőrösi Csoma Főiskola.
Patterson, James: Minoritate romana in curs de disparitiei in Ungaria. *Sociologia Romaneasca,* 2 (1991), 45–48. p.
Román filmest Gyulán és a megye több községében. *Békés Megyei Népújság,* 1957. október 6.
Tarján G. Gábor: *Hozzájárulás. Tanulmányok a magyarországi románokról.* Budapest, 1988, Állami Gorkij Könyvtár.
Üdvözöljük a Foaia Noastră-t. *Békés Megyei Népújság,* 1957. november 3.

Szlovákok

Andruška, Peter: *Literárna tvorba Slovákov v Dolnej zeme.* Bratislava [Pozsony], 1994, Odkaz.
Chlebnický, Jan: Problematika slovenského školstva v Maďarsku. In *Národnostní menšiny a majoritní společnost v České republice a v zemích Střední Evropy v 90. letech XX.* Století. Sborník z mezinárodní vědečké konference. Slezský ústav Slezského zemského muzea v Opavě, Dokumentační a informační středisko Rady Evropy v Praze. Opava, 1998.
Die slowakische Volksgruppe in Ungarn. *Wissenschaftlicher Dienst Ostmitteleuropa,* 24 (1974), 30–44. p.
Divičanová, Anna [Gyivicsán Anna]: State o spoločensko-politickom pôsobení Demokratického zväzu Slovákov v Maďarsku a o politickej aktivite Slovákov v rokoch 1956–1968. In *Spoločný osud – spoločna cesta*. Účasť prislúšnikov slovenskej národnosti v robotníckych a roľnickych hnutiach 19. a 20. storo(í na území Maďarska. Budapešť [Budapest], 1980, Tankönyvkiadó.
Dvojjazyčnosť a politechnická výchova v našych školách. *Ľudové Noviny,* 1961/39.
Gyivicsán Anna: *Anyanyelv, kultúra, közösség. A magyarországi szlovákok.* Budapest, 1993, Teleki László Alapítvány.
Gyivicsán Anna: *Fejezetek a magyarországi szlovákok történetéből.* Budapest, 1985, TIT, MSZDSZ.

Hagara S.: O Slovákoch v Madarsku. *ivot,* 1967. május 8.
Kondács Pál (Kondač, Pavol): Hrubolata cesta. In *Prameňe.* Antologia. Budapest, 1977, Tankönyvkiadó.
Michalik, Vojtech: Bilanca a výhlady. *Kulturný ivot,* 1967. május 12.
Repka, Ondrej: Odnárodnenie? *Predvoj,* 1966. augusztus 25.
Slowaken in Ungarn. *Wissenschaftlicher Dienst Ostmitteleuropa,* 22 (1972), 109–111. p.
Szarka László: A magyarországi szlovák kisebbség asszimilációjáról. *Irodalmi Szemle,* 1997/8–9.
Szarka László: Kisebbségi kérdés a magyar–csehszlovák kapcsolatokban. *Régió,* 1990/3.
Tarján G. Gábor: *Tanulmányok a magyarországi szlovákokról.* Budapest, 1988, Állami Gorkij Könyvtár.

Zsidókérdés

Béri János: Etnocídium. A magyarországi zsidóság elsorvadása a kommunista pártállam negyven éve alatt. *Szombat,* 1990.
Csorba László: Izraelita felekezeti élet Magyarországon a vészkorszaktól a 80-as évekig. In *Hét évtized a hazai zsidóság történetében.* II. k. 61–190. p.
Erényi Tibor: *A zsidóság története Magyarországon*. Budapest, 1996.
Frojimovics Kinga – Komoróczy Géza – Pusztai Viktória – Strbik Andrea: *A zsidó Budapest. Városháza*. Budapest, 1995, MTA.
Gonda László: *A zsidóság Magyarországon, 1526–1945*. Budapest, 1992, Századvég. [Bibliográfia!]
Kende Péter: *Röpirat a zsidókérdésről*. Budapest, 1989, Magvető.
Kovács András: Identitás és etnicitás. Zsidó identitásproblémák a háború utáni Magyarországon. In *Zsidóság, identitás, történelem.* Budapest, 1992.
Pelle János: *Az utolsó vérvádak*. Az etnikai gyűlölet és a politikai manipuláció kelet-európai történetéből. Budapest, 1996.
Prepuk Anikó: *A zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században*. Debrecen, 1998, Csokonai.

MAGYARKÉRDÉS A SZOMSZÉD ORSZÁGOKBAN

Általában

A huszadik század krónikája. Budapest, 1994, Officina Nova.

Állásfoglalás a népi írókról. In *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1956–1962.* Budapest, 1973, Kossuth.

Arday Lajos: A magyar–jugoszláv és a magyar–csehszlovák államközi kapcsolatok nemzetiségi vonatkozásai 1945-től napjainkig. Gépirat. Budapest, 1988. Teleki László Alapítvány Könyvtára MKCS-K 836/5/1989. Nyomtatott formában in *Varietas Historiae. Tanulmányok Juhász Gyula 60. születésnapjára.* Budapest, 1990, Magyarságkutató Intézet.

Arday Lajos: *Kulturális és lakossági kapcsolatok az európai szocialista országok és Magyarország között.* Budapest, 1984–1986. Teleki László Alapítvány Könyvtára MKCS-K 836/1989.

Arday Lajos: Magyarok a szomszédos államokban. Külpolitikánk változása. In *Sztálinizmus és desztalinizáció Magyarországon*. Politikai tanulmányok. Bern, 1990, EPMSZ.

A szomszéd országok magyarságával való kulturális kapcsolatok komplex vizsgálata. Budapest, 1973. Gépirat. Teleki László Alapítvány Könyvtára MKCS-K 585/1988.

Baktai Ferenc: Amiről nem beszélünk. *Népakarat,* 1957. május 24.

Benda Kálmán (főszerk.): *Magyarország történeti kronológiája.* IV. k. Budapest, 1982, Akadémiai.

Borbándi Gyula: Magyarország és a magyarság. *Új Látóhatár,* 32 (1982), 385–401. p.

Borsody, Stephen: *The Hungarians. A divided nation.* New Haven, 1988.

Csorba Csaba: Magyar nyelvű újságok és könyvkiadás a szomszédos szocialista országokban. *Valóság,* 1971/11.

Dippold Péter: A szomszéd országi magyarság ügye a magyarországi független (szamizdat) kiadványokban (1976–1986). *Régió,* 1991/1.

Gereben Ferenc: A történelmi tudat kisebbségi helyzetben. *Valóság,* 1997/4. 36–51. p.

Glatz Ferenc (szerk.): *A magyarok krónikája.* Budapest, 1995, Officina Nova.

Győri Nagy Sándor – Kelemen Janka (szerk.): *Kétnyelvűség, a Kárpát-medencében*. I–II. k. Budapest, 1991–1992, Széchényi Társaság.

Jelentések a határon túli magyar kisebbségek helyzetéről. Budapest, 1988, Medvetánc.
Joó Rudolf: *Nemzeti és nemzetiségi önrendelkezés, önkormányzat, egyenjogúság.* Budapest, 1984, Kossuth.
Kassai Géza: *A magyar történelmi sorsfordulók és a nemzeti kérdés.* Utószó. Budapest, 1959, Kossuth.
Kassai Géza: *Trianon és Párizs.* Budapest, 1959, Magyar–Szovjet Baráti Társaság.
Kemény G. Gábor: *Külföldi magyar nyelvű hírlapok és folyóiratok címjegyzéke és adattára, 1945–1970.* Gépirat. Budapest, 1973. Teleki László Alapítvány Könyvtára MKCS-K 42/1986.
Kemény G. Gábor: *Magyar nyelvű periodikák a szomszédos szocialista országokban, 1945–1971.* Gépirat. Budapest, 1972. Teleki László Alapítvány Könyvtára MKCS-K 45/1986.
Kende Péter: A pártállam és a nemzeti sorskérdések. In *30 év, 1956–1986.* Bern, 1987, EPMSZ.
Kende Péter: Kisebbségek és a magyar sérelemérzet. In uő: *A párizsi toronyból.* Budapest, 1991, Cserépfalvi.
Kiss Gy. Csaba: *Magyar nemzetiségi oktatásügy a szomszédos szocialista országokban.* Gépirat. Teleki László Alapítvány Könyvtára MKCS-K 34/1986.
Kontra Miklós: *Tanulmányok a határon túli kétnyelvűségről.* Budapest, 1991, Magyarságkutató Intézet.
Kótai Géza: Szövetség és együttműködés. Magyarország és a szocialista országok kapcsolata, 1956–1986. *Külpolitika,* 1987/5.
Ludányi András: Programozott amnézia és kellemetlen ébredés. Magyar kisebbségek a nemzetközi politikában, 1945–1989. In Romsics Ignác (szerk.): *Magyarország és a nagyhatalmak a XX. században.* Budapest, 1995, Teleki László Alapítvány.
Ludanyi, Andrew: *Hungarians in Rumania and Yugoslavia: a comperative study of communist nationality policies.* 1971, Lousiana, State Univ.
Pikay István: Népek hídja. *Népakarat,* 1957. március 31.
Révay István: A nemzeti kérdés éve: 1968. *Katolikus Szemle,* 21 (1969), 35–44. p.
Révay István: Újabb jelenségek a magyar kisebbségek életében. *Katolikus Szemle,* 13 (1961), 224–227. p.
Révay, Stephen [István]: Hungarian minorities under communist rule. *Hungarian Quarterly,* (New York) 1961/4.

Saáry Éva (szerk.): *A kisebbségben élő magyarság kulturális élete a második világháború után (1945–1980).* Tanulmányok. Zürich, 1980, Svájci Magyar Irodalmi és Képzőművészeti Kör.
Szarka László: *Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek – kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában*. Budapest, 1998, Ister.
Szesztay Ádám: A határon túli magyar sajtó az 1956-os forradalom alatt és után. *Kisebbségkutatás,* 1998/3; valamint *Magyar Figyelő,* 1988/10.
Szesztay Ádám: Adalék a magyar kisebbségi kérdés történetéhez. 1956. november–1958. november. In Pölöskei Ferenc – Stemler Gyula (szerk.): *Múltból a jövőbe.* Tanulmányok. Budapest, 1997, ELTE BTK.
Útmutató. *A külképviseletek feladatai és munkája.* Bizalmas, kézirat gyanánt. 28/sz. titkos. A Budapest, 1955, Magyar Külügyminisztérium Diplomáciai tanfolyama.
Vago, Raphael: *The Grandchildren of Trianon. Hungary and the Hungarian Minority in the Communist States.* New York, 1989, Columbia University Press.

Ausztriában

Dabas Rezső: *Burgenland álarc nélkül. Történeti-földrajzi tanulmány az elrabolt nyugati végekről.* Montreal, 1984.
Deák Ernő: Burgenland. A magyarság helyzete a századfordulótól napjainkig. *Katolikus Szemle,* 31 (1979) 255–265. p.
Éger György: *A burgenlandi magyarság rövid története*. Budapest, 1991, Anonymus.
Éger György: A burgenlandi magyar szórvány, 1920–1981. (Demográfiai, településtörténeti vázlat.) *Magyarságkutatás.* A Magyarságkutató Csoport évkönyve, 1989, 39–56. p.
Éger György: *Az ausztriai kisebbségek helyzete a második világháború után.* Vita, Budapest, 1991.
Galambos Ferenc (szerk.): Alsóőr I. *Őrség,* 17 (1983).
Galambos Ferenc Iréneusz: A magyar nyelv tanítása Burgenlandban. *Őrség,* 11 (1977/1).
Galambos Ferenc Iréneusz: Hagyományok őrzése (és élesztgetése) egy burgenlandi magyar faluban. In Halász Péter (szerk.): *A Duna menti népek hagyományos műveltsége.* Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére. Budapest, 1991, Magyar Néprajzi Társaság.

Homma, Josef Karl: Die magyarische Minderheit im Burgenland. *Europa Ethnica,* 24 (1967), 61–66. p.
Juhász László: *A várvidéki magyarság válságos helyzete*. München, 1986. Ua. In *30 év, 1956–1986.* Bern, 1987, EPMSZ.
Juhász László: Határőr településektől a nyelvszigetekig. Az ausztriai magyar kisebbség múltja és jelene. *Új Látóhatár,* 28 (1977/78), 205–214. p.
Neugebauer, Max: Das Minderheitenproblem in Kränten. *Arbeiter Zeitung* (Bécs), 1958. október 5.
Pogoršava se polozaj Slovenaca i Hrvata u Austriji. *Narodne Novine,* 1957/1.
Pósfai János: Szigetlakók álma. Körkép a burgenlandi magyarokról. *Életünk,* 1988/6.
Rainer, Stepan (szerk.): *Das nichtdeutschsprechende Österreich.* Christliche Demokratie (Bécs) Sonderheft 1989/4. Dezemeber.
Reiter, Albert F.: Ethnische Minderheiten und Modernisierung: die Burgenlandkroaten. *Canadian Review of Studies in Nationalism,* 1991, 73–82. p.
Seper, Karl: *Unterwarter Heimatbuch. Geschichte, Kultur und Wissenschaft einer südburgenländischen Gemeinde.* Unterwart, 1976, Heimathaus.
Sozán Mihály: *A határ két oldalán.* Párizs, 1985, Irodalmi Újság Sorozata.
ivot, Hrvata u austriackim Gradišću. *Narodni kalendar,* 1960. 99–100. p.

Csehszlovákiában

A Csemadok *25 éve, 1949–1974.* Pozsony, 1974, CSEMADOK KB–Madách.
András Károly: Magyar kisebbség – szlovák többség. A csehszlovákiai magyarok 1956 előtt és után, valamint rövid kitekintés Kárpátaljára. In *30 év, 1956–1986.* Bern, 1987, EPMSZ.
Arató Endre: *A csehszlovákiai magyarok történetének áttekintése és mai helyzete.* Titkos! Budapest, 1969, Művelődési Minisztérium, Kulturális Külkereskedelmi Tanács.
Arató Endre: *Tanulmányok a szlovákiai magyarok történetéből. 1918–1975.* Budapest, 1977, Magvető.

Aspelagh, Robert (szerk.): *Die Beziehungen zwischen Ungarn und der Slowakei in der Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft.* Baden-Baden, 1994.
Az Új Szó, harminc esztendeje. *Irodalmi Szemle,* 1978/10.
Boros Ferenc: A szlovákiai magyarság az elmúlt évtizedek csehszlovák–magyar kapcsolataiban. [1990] *Régió,* 1992/1.
Chaszar, Edward: *Hungarians in Czechoslovakia yesterday and today.* Astor, Florida, 1988, Danubian Press.
Csanda Sándor: Az Írószövetség magyar szekciója és az Irodalmi Szemle. In Csanda Sándor: *Nemzetiségi irodalmunk és kapcsolatai.* Bratislava [Pozsony], 1985, Madách.
Csanda Sándor (szerk.): *Közös hazában.* Tanulmányok a CSSZSZK magyar nemzetiségű lakosságának politikai, társadalmi, kulturális és gazdasági életéről. Bratislava [Pozsony], 1972.
Deme László: *Nyelvi és nyelvhasználati gondjainkról.* Pozsony, 1970, Madách.
Fábry Zoltán: „Ideje már bizony". *Irodalmi Szemle,* 1958/1.
Fejezetek a csehszlovákiai magyarság történetéből. Pozsony, 1993, Kalligram.
Fodor Zoltán: *Nemzetiségi iskolák a Szlovák Szocialista Köztársaságban.* Bratislava [Pozsony], 1984, Slovenské pedagogické nadatel'stvo.
Gabzdilová, Soňa: *Školy s mad'arským vyučovacím jazikom na Slovensku po druhej svetovej vojne.* Košice [Kassa], 1991.
Gál Sándor: A szlovákiai magyar oktatásügy hetvenöt éve. *Nyelvünk és Kultúránk,* 1996, 92–102. p.
Görömbei András: *A csehszlovákiai magyar irodalom, 1945–1980.* Budapest, 1982, Akadémiai.
Gyönyör József: Anyanyelvünk használatának néhány időszerű kérdése. In Zalabai Zsigmond (szerk.): *A hűség nyelve. Csehszlovákiai magyar írók az anyanyelvről.* [Pozsony], 1987, Madách.
Gyönyör József: A személynevek anyanyelvi változatának anyakönyvi bejegyzéséről. In Zalabai Zsigmond (szerk.): *A hűség nyelve.* Csehszlovákiai magyar írók az anyanyelvről. [Pozsony], 1987, Madách.
Gyönyör József: *Mi lesz velünk, magyarokkal? Fejezetek a csehszlovákiai magyarság történetéből 1918-tól napjainkig.* Bratislava / Pozsony, 1990, Madách.
Hungarians in Czechoslovakia. New York, 1959, Research Institute for Minority Studies on Hungarians Attached to Czechoslovakia and Carpato-Ruthenia Inc.
Két évtizedünk. *Irodalmi Szemle,* 1978/9.

Kiss Károly: „Gyilkosokkal ne parolázz!" Aki tizenkilencben járt utoljára Pesten. [Fábry Zoltánról] *Magyar Nemzet,* 1997. szeptember 4.
Kocsis Károly: Közigazgatási változások Szlovákiában. *Régió,* 1995/4.
Kultúrny yvot národnostných menšin v socialistickom Československu. *L'udové Noviny,* 1960/34.
Lacza Tihamér: A magyar sajtó Szlovákiában 1945 után. In Tóth László – Filep Tamás Gusztáv (szerk.): *A csehszlovákiai magyar művelődés története, 1918–1998.* II. k. Budapest, 1998, Ister.
László Béla: A (cseh)szlovákiai oktatásügy szerkezete, valamint közgazdasági és jogi keretei 1945 után. In Tóth László – Filep Tamás Gusztáv (szerk.): *A csehszlovákiai magyar művelődés története, 1918–1998.* II. k. Budapest, 1998, Ister.
M. Pásztor József: *A szlovákiai magyar szellemi és kulturális élet 1945-től.* Gépirat. Teleki László Alapítvány Könyvtára MKCS-K 65/1986.
Molnár Imre: Fejezetek a Csehszlovákiába került magyarok II. világháború utáni történetéből. *Magyarságkutatás.* A Magyarságkutató Csoport évkönyve, 1989, 57–74. p.
Nagy Lajos: A Csehszlovák Szocialista Köztársaság nemzetiségi politikája. In Balogh – Nagy – Túróczi: *A marxi–lenini nemzetiségi politika a szocializmus építése gyakorlatában.* Budapest, 1962, Tankönyvkiadó.
O niektorych polityckich otázkach života obcanov mad'arskej narodnosti na Slovensku. (Uznesenie a zpráva byra ÚV KSS.) A szlovákiai magyar nemzetiségű lakosság életének egyes politikai kérdései. (Az SZLKP KB irodájának határozata és beszámolója.) Len pre stranícky aktív. Kizárólag a pártaktíva használatára. Bratislava [Pozsony], 1959, ÚV KSS / SZLKP KB.
Ölvedi János: Magyarok Szlovákiában, I–II. *Új Látóhatár,* 4 (1961), 517–525. p., 5 (1962), 61–71. p.
Révay István: A csehszlovákiai magyarság élete 1958-ban. *Katolikus Szemle,* 11 (1959), 142–144. p.
Révay István: A csehszlovákiai magyarság élete 1959-ben. *Katolikus Szemle,* 12 (1960), 222–227. p.
Révay István: A csehszlovákiai magyarság mai helyzete. *Katolikus Szemle,* 10 (1958) 79–82. p.
Szabómihály Gizella: A nyelvhasználat törvényi szabályozása és a szlovákiai magyar nyelvváltozatok jellemzői. In Tóth László – Filep Tamás Gusztáv (szerk.): *A csehszlovákiai magyar művelődés története, 1918–1998.* I. k. Budapest, 1998, Ister.

Szakál Gyula: *Túlélési stratégiák, hatalmi manipulációk a szlovákiai magyarság körében, 1957–1990.* Pozsony–Budapest–Győr, 1997, Nemzeti Dokumentációs Központ–MTA–Műhely Folyóiratkiadó.
Szarka László: A (cseh)szlovákiai magyar közösség nyolc évtizede, 1918–1998. Történeti vázlat. In Tóth László – Filep Tamás Gusztáv (szerk.): *A csehszlovákiai magyar művelődés története, 1918–1998.* I. k. Budapest, 1998, Ister.
Szarka László: Cseh és szlovák szerzők a csehszlovákiai nemzeti kisebbségek helyzetéről. *Világtörténet,* 1985/1, 136–149. p.
Szabó Antal: A Szlovákiai Református Keresztény Egyház története. I–II. *Régió,* 1990/3 és 1990/4.
Szesztay Ádám: Párthatározat a szlovákiai magyar kisebbség helyzetéről 1959-ből. *Régió,* 1997/1.
Szilvássy József: 20 éves a Magyar Területi Színház. *Irodalmi Szemle,* 1973/2–3, 161. p.
Szlovákiai jelentés a magyar kisebbség állapotáról. Párizs, 1982, Malakoff, Dialogues Européens. Magyar Füzetek könyvei.
Szőke József (szerk.): *A csehszlovákiai magyar irodalom válogatott bibliográfiája, 1945–1960.* Pozsony, 1982, Madách. *1961–1970.* Pozsony, 1984, Madách.
Tóth László: Köz-művelődés-történet. Adatok és szempontok a (cseh)szlovákiai magyar (köz)művelődés lehetőségeihez és fejlődési irányaihoz 1945–1998 között. In Tóth László – Filep Tamás Gusztáv (szerk.): *A csehszlovákiai magyar művelődés története, 1918–1998.* II. k. Budapest, 1998, Ister.
Varga János (szerk.): *A Csemadok 25 éve.* Bratislava [Pozsony], 1974, Madách.
Varga Sándor: Csehszlovákiai magyar ifjúsági klubmozgalom az 1960-as években. *Régió,* 1990/2.
Varga Sándor: Magyar oktatásügy Csehszlovákiában, 1945–1987. *Unió,* 1989/1.
Varga Sándor (szerk.): *Magyarok Szlovákiában.* Adalékok, dokumentumok, tanulmányok. Bratislava – Pozsony – Pressburg, 1993.
Wagner, Franis: *Hungarians in Czehoslovakia.* New York, 1959.
Zoznam uznesení orgánov štátnej správy súvisiacich s riešením národnostnej otázky. [Prága, 1972? A CSKP KB titkos belső tájékoztatója.]
Zvara, Juraj: *A magyar nemzetiségi kérdés megoldása Szlovákiában*. [Pozsony], 1965, Politikai Könyvkiadó.

Zvara, Juraj: *A magyar nemzetiségű állampolgártársaink életének néhány kérdéséről.* Pozsony, 1965.
Zvara, Juraj: *Mad'arska menšina na Slovensku po roku 1945.* Bratislava [Pozsony], 1969, Epocha.

Jugoszláviában

A Jugoszláv Kommunista Szövetség programja. Noviszád [Újvidék], 1958, Fórum.
Arday Lajos: A horvátországi (baranyai–szlavóniai) magyarok oktatási-művelődési helyzete az 1950-es években. Gépirat. Teleki László Alapítvány Könyvtára MKCS-K 1028/1990. Nyomtatott formában: *Magyarságkutatás.* A Magyarságkutató Intézet évkönyve, 1990–1991. Budapest, 1991.
Arday Lajos: Hungarians in Serb-Yugoslav Vojvodina since 1944. *Nationality Papers,* 1996/3.
Arday Lajos: Magyarok a szerb-jugoszláv Vajdaságban, 1944–1989. *Magyar Kisebbség,* 1997/3–4.
A. Sajti Enikő: A nemzetiségi kérdés a szocialista Jugoszláviában. *Tiszatáj,* 1978/12.
Bebler, Aleš: Die Stellung der nationalen Minderheiten in Jugoslawien. *Rozprave in gradivo,* 1 (1960), 11–38. p.
Bence Lajos: *Írott szóval a megmaradásért. A szlovéniai magyarság 70 éve.* Lendva–Lendava–Győr, 1990, Hazánk.
Bori Imre: *A jugoszláviai magyar irodalom rövid története.* Újvidék, 1983, Forum.
Botlik József – Csorba Béla – Dudás Károly: *Eltévedt mezsgyekövek. Adalékok a délvidéki magyarság történetéhez.* Budapest, 1994, Hatodik Síp, Alapítvány–Mandátum.
Bulajić, Krsto: Savez Komunista Jugoslavije i nacionalne manjine. *Socijalizam,* (Belgrád), 1959/3.
Csáky Sörös Piroska: *A jugoszláviai magyar könyv 1945–1970.* Újvidék, 1973, Forum.
Csorba Béla: A lábadozástól az elsorvadásig. A vajdasági magyar iskolaügy a második világháború után. *Régió,* 1994/1.
Die nationalen Minderhetien in Jugoslawien. Jugoslavija, Beograd [Belgrád], 1959.

Die nationalen Minderhetien in Jugoslawien. In *Wissentschaftlicher Dienst Südosteuropa,* 11 (1962).
Dippold Péter: *A jugoszláviai magyarokra és a horvátországi* (jugoszláviai*) nemzetiség-politikai intézményrendszerre vonatkozó irodalom jegyzéke.* Gépirat. Teleki László Alapítvány Könyvtára MKCS-K 554/1987.
Doronjski, Steven: O položaju manjine u predstavu ustava. Skupštika debata 21. IX. 1962. In *Predstavu Ustava SFRJ.* Beograd [Belgrád], 1962, Komunist.
Doronjski, Steven: Rešenje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji. *Medjunarodna Politika,* 1959/226.
Erdélyi Károly: A jugoszláviai magyarok napilapja. *Kritika,* 1985/5.
Gulka Géza: Kétnyelvű tanítás Szabadka és környéke iskoláiban. In Jakab Róbertné – Mokuter Iván (szerk.): *Nemzetiségi iskola – anyanyelvi nevelés.* Tanulmányok a nemzetiségi oktatásügy köréből. Budapest, 1975, Országos Pedagógiai Intézet.
Ivancsics István: A jugoszláv–magyar kishatárforgalom jogi szabályozásának néhány kérdése. In *A sajátos helyzetű térségek terület- és településfejlesztési problémái.* Budapest, 1988, MTA Regionális Kutatások Központja.
Jončić, Koča: Der Mensch und die Zwischennationalen Beziehungen. *Internationale Politik* (Belgrád), 1963/322.
Jončić, Koča: *Nacionalne manjine u Jugoslaviji.* Beograd [Belgrád], 1962, Savremena Administracija.
Jončić, Koča: Polozaj i prava nacionalnih manjina u SFRJ neme nacstu novoj Ustava. *Arhiv za pravne i društvene Nauke,* 1962/3–4, 405–409. p.
Kalapis Zoltán: *A Magyar Szó, fél évszázada.* Adalékok a jugoszláviai magyar napilap történetéhez. Újvidék, 1994, Magyar Szó.
Kővágó László: *A jugoszláv kommunisták föderációs, nemzeti politikája.* Budapest, 1988, Kossuth.
Kővágó László: *A jugoszláviai magyarság a felszabadulástól napjainkig.* Budapest, 1972. Gépirat. Teleki László Alapítvány Könyvtára MKCS-K 47/1986.
Kővágó László: *Jugoszlávia története a második világháború után, 1944–1980.* 1987, Tankönyvkiadó.
Minda Tibor: A nemzeti kisebbségek helyzete a Vajdaságban. *Híd,* 1963/1.
Marković, Milan: Ljudska prava i zaštita manjina. *Jugoslovenska revija za mejunarodne pravo,* 1958/3.

Ostanek, France: *Survey of the development of minority education on Slovene territory.* Slovenija, Ljubljana, 1966.
Rehák László: A kétnyelvű iskola. *Híd,* 1959/7–8.
Rehák László: *A kisebbségek Jugoszláviában*. Újvidék, 1967, Fórum.
Rehák László: *A nemzetiségek nyelvi egyenjogúságára vonatkozó politikai nézetek alakulása Jugoszláviában*. Előadásvázlat. Belgrád–Szabadka, 1970.
Rehák László: *Kisebbségtől a nemzetiségig.* Tanulmányok. Újvidék, 1979, Fórum.
Rehák László: *Nemzet, nemzetiség, kisebbség Jugoszláviában*. Budapest, 1988, Gondolat.
Rehák László: Položaj nacionalnich manjina po novom ustavu. *Archiv,* 1962/3–4.
Révay István: A jugoszláviai magyarság élete 1958-ban. *Katolikus Szemle,* 11 (1959), 319–320. p.
Révay István: A jugoszláviai magyarság élete. *Katolikus Szemle,* 13 (1961), 58–64, 139–146. p.
Révay István: A jugoszláviai magyarság mai helyzete. *Katolikus Szemle,* 10 (1958), 177–179. p.
Révay István: A magyarság helyzete Jugoszláviában. *Katolikus Szemle,* 20 (1968), 139–152. p.
Rosz, Jan: A DNSZSZ szerepe a falu gazdasági és társadalmi fejlődésében. *Népújság* [Muraszombat], 1959. május 30.
Shoup, Paul: *A kommunizmus és a nemzetiségi kérdés Jugoszláviában*. Budapest, 1972, Kossuth. Ugyanez eredetiben: Communism and the Yugoslav National Question. New York–London, 1968, Columbia Univ. Press.
Sklepi Izvršnega Komiteta CK ZKJ o problemih narodnostnh manjšin. *Razprave in gradivo,* 3 (1963), 111–120. P.
Sorić, Anta: Nacionalne manjine u Jugoslaviji. *Naše Teme,* 1960/4, 646–658. p.
Székely András Bertalan: Vallás és egyház a jugoszláviai magyarság életében. *Magyarságkutatás.* A Magyarságkutató Csoport évkönyve, 1989. 165–183. p.
Szeli István: *A magyar kultúra útjai Jugoszláviában*. Budapest, 1983, Kossuth.
Tóth Lajos: *Anyanyelvű oktatás a Vajdaságban 1944-től napjainkig.* Szabadka, 1995, Életjel.

Tóth Lajos: *A szerbiai (vajdasági) oktatásügy története, 1945–1990.* Gépirat. Teleki László Alapítvány Könyvtára.
Tóth Lajos: *Magyar tannyelvű oktatás négy évtizedes fejlődése a Horvát Szocialista Köztársaságban.* Gépirat. Teleki László Alapítvány Könyvtára MKCS-K 804/1988.
Vajda Gábor: *A magyar irodalom a délvidéken Trianontól napjainkig.* Budapest, 1996, Bereményi.
Vajda Gábor: Délvidéki magyar irodalom századunk tükrében. *Magyar Napló,* 1997/9.
Zakon o dvojezičnih šolah in šolah z učnim jazikom narodnostnih manjšin. Murska Sobota [Muraszombat], 1962, Pomurski Tisk.

Kárpátalján

A boldogság felé. Kárpátontúl vázlatos története. Uzshorod [Ungvár], 1975, Kárpáti.
Ábel Péter: Költő a Kárpátok lábainál. Kovács Vilmos versei. *Élet és Irodalom,* 1960. augusztus 5.
Árkay László: Rekviem Nagydobronyért. *Nemzetőr,* 1977. december–1978. január.
Balla Gyula: Fejezetek a kárpát-ukrajnai magyar irodalom történetéből. *Üzenet* (Szabadka), 1974/1.
Balla Gyula: Hagyomány és megújulás. A kárpátaljai magyar irodalom változásai. *Kapu,* 1988/4.
Balla Gyula: Iskolába menvén… – Kárpátalján. *Erdélyi Magyarság,* 1990/4.
Balla Gyula: Nagydobrony – egy falu, amely a térképen is megtalálható. *Magyarságkutatás.* A Magyarságkutató Csoport évkönyve, 1988, 299–313. p.
Balla László: Szovjet magyarok. Új fogalom. Hagyományok. *Kárpáti Igaz Szó,* 1975. november 23., december 7. Neon melléklet, 37–38. sz.
Bonkáló Sándor – Salga Attila: *A rutének (ruszinok).* Basel–Budapest, 1996, EPMSZE.
Botlik József: *Hármas kereszt alatt. Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig.* Beregszász, Budapest, 1997, Hatodik Síp – Mandátum.

Botlik József – Dupka György: *Ez hát a hon... Tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarság életéből, 1918–1991.* Budapest–Szeged, 1991, Mandátum–Universum.

Csernicskó István: *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján).* Budapest, 1998, MTA Kisebbségkutató Műhely–Osiris.

Dupka György: *„Sötét napok jöttek…" Koncepciós perek magyar elítéltjeinek emlékkönyve, 1944–1957.* Ungvár, Budapest, 1993, Intermix.

Dupka György: Vázlatos jelentés a Szovjetunióban élő magyarok helyzetéről. *Kapu,* 1988/4.

Erdélyi István: *Kárpátalja*. New York, 1984.

Fedinec Csilla: *A magyar tannyelvű iskolahálózat Kárpátalján 1945-től napjainkig.* Gépirat. Teleki László Alapítvány Könyvtára. Budapest, 1996.

Filmek augusztusban. *Új Élet* [Som], 1957. augusztus 15.

Hokky, J. Charles: The Situation of the Hungarians in Carpato-Ruthenia Today. In *Hungarians in Czechoslovakia.* New York, 1959, Research Institute for Minority Studies on Hungarians Attached to Czechoslovakia and Carpato-Ruthenia Inc.

Kárpátalja. Budapest, 1988, Az Almássy téri Szabadidőközpont TÉKA klubjának kiadványa.

Kovács Vilmos: *Nagydobrony emberközelből.* Riportok. Uzshorod [Ungvár], 1967, Kárpáti.

Kovács Vilmos – Benedek András: Magyar irodalom Kárpát-Ukrajnában. *Tiszatáj,* 1970/10 és 12.

Kulcsár István: Magyar irodalmi almanach Szovjet-Kárpátalján. *Élet és Irodalom,* 1959. január 9.

Lewyckij, Boris: Schwehrpunkte der Nationalitätenpolitik in der Ukraine. In Brunner, Georg – Meissner, Boris (szerk.): *Nationalitätenprobleme in der Sowietunion und Osteuropa.* Köln, 1982, Markus.

Magocsi, Paul Robert (szerk.): The Hungarians in Transcarpatia (Subcarpatian Rus'). *Nationality Papers,* 1996/3.

Marina Gyula: *Ruténsors. Kárpátalja végzete.* Toronto, 1977.

Móricz Kálmán: Kárpátalja eseményeinek kronológiája, 1918–1994. *Hatodik Síp,* 1995/4.

M. Takács Lajos: *A kárpátaljai magyar nyelvű sajtó.* Ungvár–Budapest, 1994, Intermix.

Orosz Ildikó: Non scholae, sed vitae. A kárpátaljai magyar anyanyelvű oktatás helyzete 1944 után. In *Extra Hungariam.* Budapest–Ungvár, 1992.
Pál György: *A magyar irodalom Kárpátalján (1945–1990).* Nyíregyháza, 1990.
Privalov Borisz – Konsztantyin Szemjanov: A Kárpáti rapszódia új élete. Két szovjet író nyilatkozata. *Élet és Irodalom,* 1957. augusztus 30.
Révay István: A kárpátaljai magyarság élete 1958-ban. *Katolikus Szemle,* 11 (1959), 221–222. p.
Révay István: A kárpátaljai magyarság hírei 1959-ben. *Katolikus Szemle,* 12 (1960), 127–128. p.
Révay István: A kárpátaljai magyarság mai helyzete. *Katolikus Szemle,* 10 (1958), 130–131. p.
S. Benedek András: A magyar kultúra és művelődés fórumai Kárpátalján a csehszlovák időszakban, a visszacsatolást követően és 1945 után. *Hungarológiai Ismerettár,* 7 (1990), 37–44. p.
S. Benedek András: *Kárpátalja története és kultúrtörténete.* Budapest, 1996, Bereményi.
S. Benedek András: Magyar irodalom Kárpát-Ukrajnában. *Nyelvünk és kultúránk,* 45 (1982), 69–74. p.
S. Benedek András – Kovács Vilmos: A kárpát-ukrajnai magyar irodalom. In *A magyar irodalom története, 1945–1975.* 4. k. *A határon túli magyar irodalom.* Budapest, 1982, Akadémiai.
Siselina, Ljuba: A volt Szovjetunió nemzeti politikája és a kárpátaljai magyarság. *Régió,* 1992/2.
Szabó Béla úti jegyzetei. Az épülő kommunizmus földjén. *Új Szó,* 1956. november 13., 14., 15., 16.
Tóth István: Szempontok a kárpátaljai magyar nemzeti kisebbség önszerveződésének történetéhez. *Régió,* 1991/2.
Váradi-Sternberg János: *Századok, öröksége.* Budapest–Uzshorod [Ungvár], 1981, Gondolat–Kárpáti.
Várdy Béla: A kárpátaljai magyarság a csehszlovák és a szovjeturalom alatt. In *A XXII. Magyar Találkozó krónikája.* Cleveland, 1984.
Vladimir, Mihály: V dosledku uskutočnovania leninskej národnostnej politiky. Prekvitá kultúrny zivot zakarpatských Maďarov. *L'udové Noviny,* 1958/30.

Romániában

A néptanácsok hatáskörének bővítése a romániai Magyar Autonóm Tartományban. *Népszabadság,* 1957. március 13.

A romániai *magyar főiskolai oktatás.* Múlt, jelen, jövő sorozat. Kolozsvár, 1991, Misztótfalusi Sajtóközpont.

A Román Munkáspárt Központi Vezetőségének és a Román Népköztársaság Minisztertanácsának határozata az általános oktatás megjavításáról. 1956. július 13. Bukarest, 1956, Állami Politikai Kiadó.

A román nép és a nemzeti kisebbségek közötti testvériség. RNK Országos Nőtanácsok tanfolyama 12. lecke, Bukarest, 1961.

A román nép és az együttélő nemzetiségek testvérisége. Bukarest, 1957, Állami Politikai Kiadó.

Anghel, Gh. – Roşu, J.: Rezolvarea marxist–leninistă a problemei naționale în România. *Cercetări filozofice,* 8 (1961), 851–866. p.

Änderung der Bucharester Minderheiten-Schulpolitik. *Wissenschaftlicher Dienst Südosteuropa,* 8. évf. H. 3/1959.

Balázs Sándor: A Bolyai Egyetem… Lett, hogy ne legyen. *Magyar Kisebbség,* 1997/3–4.

Balogh Edgár: *Dunavölgyi párbeszéd.* Cikkek, tanulmányok, dokumentumok, 1929–1972. Budapest, 1974, Szépirodalmi.

Balogh Edgár: Új humanizmus őrhelyén. *Korunk,* 1957/1.

Bányai László: *Együtt élünk, együtt építünk.* Cikkek, tanulmányok, 1933–1957. Bukarest, 1957, Állami Irodalmi Kiadó.

Barabás Béla: A romániai magyarság „képviselőinek” részvétele az ország vezetésében 1945–1990. In *Varietas Historiae.* Tanulmányok Juhász Gyula 60. születésnapjára. Budapest, 1990, Magyarságkutató Intézet.

Beszélgetés Kós Károllyal a megújuló Budapestről. *Élet és Irodalom,* 1958. december 12.

Bodor András: A Bolyai Tudományegyetem 1945–1959. In Faragó József – Incze Miklós – Katona Szabó István (szerk.): *„Az erdélyi magyar felsőoktatás évszázadai” kiállítás és konferencia emlékkönyve.* Budapest, 1996, Bolyai Egyetem Barátainak Egyesülete.

Boldur-Lățescu, Gheorghe: *Genocidul comunist în România.* Bucureşti [Bukarest], 1991.

Botlik József (szerk.): Az erdélyi magyar felsőoktatás évszázadai. Kiállítás és tudományos konferencia Budapesten. *Erdélyi Magyarság,* 1996/10–12.

Bugyi Pál: Tervek a Magyar Autonóm Tartomány átszervezésére. *Előre,* 1957. február 12.
Czine Mihály: Az újabb romániai magyar irodalomról. *Valóság,* 1970/1.
Csatári Dániel: *Román–magyar kapcsolatok.* Budapest, 1958, Kossuth.
Dános Miklós: A nacionalizmus ellen együtt kell harcolnia magyarnak és románnak. Értelmiségi nagygyűlés Kolozsvárott. *Népszabadság,* 1957. október 16.
Dános Miklós: Színházi levél Budapestről. *Utunk,* 1959. szeptember 25.
Das Ende der Autonomen Magyarischen Region. *Wissenschaftlicher Dienst Südosteuropa,* 9. évf. H 12/1960.
Demeter János: Testvéri együttélésben. *Utunk,* 1959. július 30.
Der magyarische Irredentismus heute. *Wissenschaftlicher Dienst Südosteuropa,* 8. évf. H 6–7/1959.
Die Verfassung der rumänischen Volksrepublik. Bukarest, 1958.
Diószegi László – R. Süle Andrea (szerk.): *Hetven év. A romániai magyarság története.* Budapest, 1990, Magyarságkutató Intézet.
Domokos Pál Péter: *A moldvai magyarság.* Budapest, 1987.
Domokos Pál Péter: *Rendületlenül. Márton Áron, Erdély püspöke.* Budapest, 1989.
Einschränkung der ungarischen Autonomie in Siebenbürgen. *Wissenschaftlicher Dienst Südosteuropa,* 8. évf. H 6–7/1959.
Einschränkungsmaßnahmen gegen das deutschsprachige Schulwesen in Rumänien. *Wissenschaftlicher Dienst Südosteuropa,* 8. évf. H 10/1959.
Enache, Smaranda: *România şi minorităţile.* Colecţie de documente. Tg. Mureş [Marosvásárhely], 1997, Pro Europa.
Éltes Enikő: Otthon. Beszélgetés a 85 esztendős Fejér Miklóssal. *Romániai Magyar Szó,* 1999. március 16.
Enyedi Sándor: A romániai magyar oktatás helyzete, 1944–1959. In *Magyarságkutatás.* A Magyarságkutató Intézet évkönyve, 1990–1991. Budapest, 1991.
Faragó József – Incze Miklós – Katona Szabó István – Sebestyén Kálmán (szerk.): *A kolozsvári Bolyai Tudományegyetem, 1945–1959.* Budapest, 1999, Bolyai Egyetem Barátainak Egyesülete–Bolyai Egyetemért Alapítvány.
Fischer-Galati, Stephan: National Minorities in Rumania 1919–1980. In Horak M. Stephan: *Eastern European National Minorities.* Littleton, Colorado, 1983.

Gáll Ernő: Az erdélyi magyar baloldali írástudók felelőssége. In uő: *A felelősség új határai.* Budapest, 1999, Napvilág.
Gáll Ernő: *Számvetés.* Kolozsvár, 1995.
Heilauf Zuszsanna: A kolozsvári tudományegyetem, 1872–1959. *História,* 1998/2.
Herczeg János: Rezignált sorok Erdélyről. *Magyar Szó* (Újvidék), 1962. február 4.
Illyés Elemér: Harminc év a romániai magyarok történetéből – 1956–1986. In *30 év, 1956–1986.* Bern, 1987, EPMSZ.
Illyés Elemér: Magyar egyházak Romániában. *Katolikus Szemle,* 28 (1976), 224–233. p.
Irodalomtörténeti oktatás és kommunista nevelés. *Utunk,* 1959. május 14.
Kántor Lajos – Láng Gusztáv: *Romániai magyar irodalom, 1944–1970.* Bukarest, 1973, Kriterion.
Keszi Harmath Sándor: A szövetkezetesítés hatása a lakosságarány változására. *Korunk,* 1987/6.
Kolar, Othmar: *Rumänien und siene nationale Minderheiten 1918 bis heute.* Wien–Köln–Weimar, 1997, Bölau.
Kuszálik Péter: *Erdélyi hírlapok és folyóiratok, 1940–1989.* Budapest, 1996, Teleki László Alapítvány.
Lipcsey Ildikó: A román nemzetiségi politika négy évtizede. *Külpolitika,* 1989/2.
Lipcsey Ildikó: *Erdélyi autonómiák.* Történeti tanulmányok. Budapest, 1990.
Lipcsey Ildikó: 1581–1945–1959. *Új Auróra,* 1989/6.
Lipcsey Ildikó: 35 éve alakult az erdélyi Magyar Autonóm Tartomány (1952–1968). *Kritika,* 1987/9.
Lipcsey, Ildikó: Hungarians in Rumania: 1945–1987. *New Hungarian Quarterly,* 1987, 125–140. p.
Ludman Ferenc: Románia helyzetéről, fejlődési trendjéről és a magyar–román viszonyról a közép-kelet-európai térségben. *Pro Minoritate,* 1996/2.
Mihok, Brigitte: Die rumänische Nationalitätenpolitik seit 1945. *Südosteuropa,* 39. évf. 1990/3–4.
Miłosz, Czesław: Przedmowa. In *Węgry. Dokumenty.* Paryż [Párizs], 1960, Instytut Literacki.
Nagy Lajos: A Román Népköztársaság nemzetiségi politikája. In Balogh – Nagy – Túróczi: *A marxi–lenini nemzetiségi politika a szocializmus építése gyakorlatában.* Budapest, 1962, Tankönyvkiadó.

Palczer Károly: *Képek a szenvedés éveiből. Egy volt politikai fogoly feljegyzései.* Kézirat. ’56-os Intézet Könyvtára, 8254. iktató szám.
Páll György: Az erdélyi magyarság helyzete. *Katolikus Szemle,* 10 (1958), 35–37. p.
Páll György: Mai magyar élet Erdélyben. *Katolikus Szemle,* 11 (1959), 59–64. p.
Pomogáts Béla: *A romániai magyar irodalom.* Budapest, 1993, Bereményi.
P. Szőke János: *Márton Áron.* Nyíregyháza, 1990, Görög Katolikus Püspöki Hivatal.
Referátum a kolozsvári „V. Babeş” és „Bolyai J.” egyetemek egyesítésére vonatkozólag. Közreadja: Vincze Gábor. *Magyar Kisebbség,* 1997/3–4.
Révay István: Az erdélyi helyzet. *Katolikus Szemle,* 18 (1966), 9–14, 266–274, 302–309. p.
Révay István: Magyarok Erdélyben. *Új Látóhatár,* 1962/11–12.
Révay István: *Magyarok Erdélyben*. Köln, 1963, Széchenyi Kör.
Románia, 1944–1989. Budapest, 1990, Medvetánc.
Románia, 1944–1990. Gazdaság és politikatörténet. Budapest, 1990, Atlantisz.
Romániai magyar írók újévi levele. *Népszabadság,* 1957. január 4.
Roşu, I. – Anghel, Gh.: Rezolvarea marxist–leninistă a problemei naționale în România. *Cercetări filozofice,* 8 (1961), 851–866. p.
R. Süle Andrea: Magyar Autonóm Tartomány. *Élet és Tudomány,* 1987/39.
R. Süle Andrea: Tények és következtetések a II. világháború utáni román népszámlálások alapján. *Magyarságkutatás.* A Magyarságkutató Csoport évkönyve, 1988. 123–144. p.
Sáfrán György: Arany János nyomában, Romániában. *Élet és Irodalom,* 1957. december 3.
Scridon, Gavril: *Istoria literaturii maghiare din România, 1918–1989.* Cluj-Napoca [Kolozsvár], 1996, Sfinx.
Sebők László: A romániai magyarság egyházainak közigazgatás-történeti vázlata 1918-tól napjainkig. *Magyarságkutatás.* A Magyarságkutató Csoport évkönyve, 1991. 111–132. p.
Siculus Viator: Az erdélyi magyarság élete. *Katolikus Szemle,* 12 (1960), 139–143, 222–227. p.
Sőni Pál: *A romániai magyar irodalom története.* Bucureşti [Bukarest], 1969, Editura Didacticã şi Pedagogicã.

Szabados Mihály: A moldvai magyarok a román népszámlálási adatok tükrében. *Magyarságkutatás.* A Magyarságkutató Csoport évkönyve, 1989, 89–104. p.
Takács Lajos – Demeter János (szerk.): *A Román Népköztársaság alkotmánya. Népi demokratikus alkotmányunk fejlődése 1947-től 1957-ig.* Összeállította a Bolyai Tudományegyetem Jogi Karának munkaközössége. Bukarest, 1957.
Telegdi Elek: A magyarság helyzete a mai Romániában. *Szemle,* (Brüsszel), 1963/2.
Telegdi Elek: Position of the Hungarian minority in Rumania *Review. Quarterly of Pluralist Socialism,* 1963/2.
Testvéri összefogásban hazánk felvirágoztatásáért. Bukarest, 1959, Politikai Kiadó.
Tófalvi Zoltán: Kérdőjelek a Bolyai Tudományegyetem körül. *Erdélyi Magyarság,* 1997/1–3.
Tóth Sándor: *Jelentés Erdélyből.* II. Párizs, 1989.
Tőkés István: *A romániai magyar református egyház élete, 1944–1989.* Budapest, 1990, Magyarságkutató Intézet.
Varga Andrea – Vincze Gábor: Kállai Gyula nem hivatalos látogatása Bukarestben 1959 nyarán. *Magyar Kisebbség,* 1999/1.
Varga E. Árpád: *Népszámlálások a jelenkori Erdély területén.* MTA TTI. Budapest, 1992, Regio Könyvek.
Vincze Gábor: A nemzeti kisebbségtől a magyar nemzetiségű románokig. Bukarest magyarságpolitikájának 45 éve, 1944–1989. *Limes,* 1998/4.
Vincze Gábor: *A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája, 1944–1953.* Budapest, 1994, Teleki László Alapítvány.
Vincze Gábor: A romániai magyar kisebbség oktatásügye 1944 és 1989 között. II. rész: 1948–1965. *Magyar Kisebbség,* 1997/3–4.
Vincze Gábor: *Illúziók és csalódások. Fejezetek a romániai magyarság második világháború utáni történetéből.* Csíkszereda, 1999, Státus.
Vincze Gábor: Változás az RMP magyarságpolitikájában: a kolozsvári magyarnyelvű felsőoktatás felmorzsolása 1950–1959. *Korunk,* 1997/4.
Virt László: *Katolikus kisebbség Erdélyben*. Budapest–Luzern, 1991, Egyházfórum.
Virt László: *Márton Áron, a lelkiismeret apostola.* Budapest, 1988, Ecclesia.

Witnesses to Cultural Genocide. First-Hand Reports on Rumania's Minority Policies Today. New York, 1979, Library of Congress.
Zakota Zoltán: Centralizáció és provizorátus. A helyi közigazgatás alakulása a modern kori Romániában. *Magyar Kisebbség,* 2000/2.

1956 A SZOMSZÉD ORSZÁGOKBAN

A kolozsvári egyetemi hallgatók pere. *Erdélyi Magyarság,* 1996/10–12.
Az RMP KB Politikai bizottsága 1956. november 13-i ülésének 61. jegyzőkönyve. *Erdélyi Magyarság,* 1998/4–6.
Baghiu Aurel: 1956-os diákmozgalmak és azok következményei Romániában. In Békés Csaba (szerk.): *Az 1956-os forradalom helye a kommunista rendszer összeomlásában.* Budapest, 1993, '56-os Intézet.
Baghiu, Aurel: *Rácsok között.* Kolozsvár, 1995, Zalmoxis. (Recenzió: Finta Ella: Aurel Baghiu könyvének margójára. *Erdélyi Magyarság,* 1997/1–3.)
Balassa Zoltán: Az 1956-os forradalom és szabadságharc évfordulóján. I–III. *Szabad Újság,* 1996. október 23., 30., november 6.
Balassa Zoltán: Csehszlovákiai emléktöredékek 1956-ból. *Erdélyi Magyarság,* 1996/10–12.
Balázs Lajos (szerk.): *A szocializmus védelmében.* Dokumentumok a Magyar Autonóm Tartományból az 1956. októberi–novemberi magyarországi ellenforradalommal kapcsolatban. Marosvásárhely, 1957, Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó.
Balogh Edgár: Lourdes és Fehéregyháza. In uő: *Dunavölgyi párbeszéd.* Cikkek, tanulmányok, dokumentumok, 1929–1972. Budapest, 1974, Szépirodalmi.
Balogh László: Erdélyi ötvenhatosok, Tíz év kényszermunka egy versért. *Háromszék,* 1993. október 23.
Baráth József: Kárpátalja 1956-ban. A Kárpátaljai Levéltár ungvári részlegének anyagai az 1956-os forradalom kárpátaljai vonatkozásairól. *Kapu,* 1993/8–9.
Baráth József: '56 Kárpátalján. In Valuch Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben.* Budapest, 1995, Osiris–'56-os Intézet.
Baráth József: *'56 Kárpátalján*. Kézirat. '56-os Intézet Könyvtára 8206. iktató szám.

Beke György: Elmaradt kézfogás… 1956 Bukarestben. *Erdélyi Magyarság,* 1996/10–12.
Bodor Pál: Amaz október – Romániában. *Népszabadság,* 1991. október 22.
[Bojsza Imre:] Búcsú az olvasótól. *Fáklya,* 1956/11–12.
Brányik Sándor: Mi, Duna utcai diákok… Adalék az 1956-os eseményekhez. *Szabad Újság,* 1998. október 21.
Brogyányi, Coloman [Kálmán]: Hungary's Fight for Freedom and the Hungarian Minorities. In *Hungarians in Czechoslovakia.* New York, 1959, Research Institut for Minority Studies on Hungarians Attached to Czechoslovakia and Carpato-Ruthenia, Inc.
Budapesti Oral History Archívum, 1981–1996. Budapest, 1996, 1956-os Intézet.
Csiha Kálmán: *Fény a rácsokon. Börtönévek vallomása.* Budapest, 1992, Kálvin Kiadó.
Cs. Nagy Ibolya: Ötvenhat Erdélyben. *Heti Magyarország,* 1993. november 22.
Dávid Gyula: 1956 Erdélyben és ami utána következett. *Korunk,* 1996/10.
Dimitriu, Petru: A magyar forradalom és a románok. *Szemle* (Nagy Imre Politikai és Társadalomtudományi Intézet), 1961/4.
Dimitriu, Petru: Hungarian revolution and the Romanians. *Review. Quarterly of Pluralist Socialism,* 1961/4.
Duba Gyula: *Örvénylő idő.* Pozsony, 1982, Madách.
Dudás Károly: Ötvenhat [a jugoszláviai magyarok körében]. *Erdélyi Magyarság,* 1996/10–12.
Dupka György – Horváth Sándor: A magyar forradalom és szabadságharc hatása Kárpátalján. In Székelyhídi Ágoston (szerk.): *Magyar 56.* Budapest, 1996, MVSZ.
Dupka György – Horváth Sándor (szerk.): *'56 Kárpátalján*. Ungvár–Budapest, 1993, Intermix.
Emlékeztető a meghurcoltatás dátumaira Kárpátalján. *Erdélyi Magyarság,* 1996/10–12.
Erdélyi áldozatok. *Esti Hírlap,* 1995. október 21.
Faggyas Katalin interjúja Bartis Ferenccel: Erdély 1956-ban. *Pesti Hírlap,* 1992. október 22.
Finta Ella: Szilágysomlyói sirató. *Erdélyi Magyarság,* 1996/10–12.
Gagyi Balla István: A Bolyai Tudományegyetem az 1956-os forradalom idején. In Faragó József – Incze Miklós – Katona Szabó István – Sebestyén Kálmán (szerk.): *A kolozsvári Bolyai Tudományegyetem, 1945–*

1959. Budapest, 1999, Bolyai Egyetem Barátainak Egyesülete–Bolyai Egyetemért Alapítvány.
Gagyi Balla István: Emléktöredékek (megíratlan erdélyi emlékiratok). In Székelyhídi Ágoston (szerk.): *Magyar 56*. Budapest, 1996, MVSZ.
Gagyi Balla István: 1956-os bűnperek Romániában. *Magyar Fórum,* 1995. október 26.
Gagyi Balla István: Forradalom után Erdélyben (Romániában). In Székelyhídi Ágoston (szerk.): *Magyar 56.* Budapest, 1996, MVSZ.
Gagyi Balla István: Néhány észrevétel és kiegészítés Szesztay Ádám A határon túli magyar sajtó az 1956-os forradalom alatt és után c. tanulmányához. *Magyar Figyelő,* 1999/6.
Gáal, Károly (szerk.): *1956 und das Burgenland. Berichte über die Hilfsaktionen für ungarische Flüchtlinge.* Eisenstadt, 1996, Burgenländisches Landesarchiv.
Gál Mária: A hatalmat ellenségei minősítik. Interjú Dávid Gyulával. *Erdélyi Magyarság,* 1992/12.
Gál Mária: Az erdélyi ötvenhat hátteréről és következményeiről. *Korunk,* 1996/10.
Gheorghiu-Dej, Gheorghe: *Artikel und Reden. Dezember 1955 – Juli 1959.* Bukarest, 1959, Politischer Verlag.
Hajdú Tibor: „A magyar reakció népellenes puccsa". A csehszlovák KB 1956. december 5–6-i ülése. In *Évkönyv II.* Budapest, 1993, '56-os Intézet.
Honi Béla: Röviden egy kérdésről. *Új Ifjúság,* 1956. október 27.
Horváth Sándor: Kárpátalja – 1956. Továbbélő történelem. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle,* 1993/11.
Jordáky Lajos naplója, 1956–1957. *Medvetánc,* 1988/2–3.
Juhász Lajos – Vida István: *Norvég követjelentések Magyarországról, 1947–1958.* Budapest, 1992, MTA Történettudományi Intézet.
Kaplan, Karel: Csehszlovákia 1956-ban. In Békés Csaba (szerk.): *Az 1956-os forradalom helye a kommunista rendszer összeomlásában.* Budapest, 1993, '56-os Intézet.
Katona Szabó István: Megtévesztettek. *Erdélyi Magyarság,* 1992/12.
Két esztendő eredményei és tanulságai. *Hét* (Pozsony), 1957. június 9.
King, Robert R.: National minorities and the Hungarian revolution. In King, Robert R.: *Minorities under communism. Nationalities as a source of tension among Balkan communist states.* Cambridge, 1973, Harvard University Pr.

Kiruccanás a Kék Duna városába. *Új Ifjúság,* 1956. október 27.
Kmeczkó Mihály: Hogyan élték meg 1956-ot a csehszlovákiai magyarok. Visszaemlékezések színes csokra. *Dimenziók,* 1994/1.
Lajos Mihály: Kelet felé robogtak a vonatok. *Kárpáti Igaz Szó,* 1996. október 26., *Erdélyi Magyarság,* 1996/10–12.
Lazarescu Don A.-val Gyapay Dénes interjúja. Húsz év egy versért. *Pesti Hírlap,* 1990. október 21.
Lipcsey Ildikó: Három dokumentum a Securitate levéltárából. *Erdélyi Magyarság,* 1998/1–3.
Lipcsey Ildikó: Románia 1956–1958. *Erdélyi Magyarság,* 1996/3–6.
Lungu Corneliu, Mihai – Retegan, Mihai (szerk.): *1956 explozia. Percecpti române, iugoslave si sovietice asupra evenimentelor din Polonia si Ungaria.* Bucuresti, 1996, Univers Enciclopedic.
Markó György: A jelszó: mozijegy. *Új Tükör,* 1988/44.
Nagy Zoltán: Erdély és 1956. *Somogyország* 1989. július 14.
„Nem voltam hajlandó harcolni magyar testvéreim ellen." [Interjú Lukács Mátyással.] *Beregi Hírlap,* 1996. október 19.; *Erdélyi Magyarság,* 1996/10–12.
Páskándi Géza: *Begyűjtött vallomásaim.* Lakitelek, 1996, Antológia.
Pathó Károly: Miért csökkent 1956-ban a Csemadok taglétszáma? *Vasárnap* (Pozsony), 1999. május 5.
Péter Miklós: Kolozsvári '56-os diákok. *Kolozsvári Református Kollégium évkönyve, 1997–1998.* Kolozsvár, 1998.
Pop, Adrian: A temesvári és bukaresti diákság megmozdulásai. *Korunk,* 1996/10.
Reviczky Ádám: *Vesztes háborúk, megnyert csaták. Emlékezés Reviczky Imre ezredesre.* Budapest, 1985, Magvető.
Robotos Imre: *Pengeváltás.* Nagyvárad, 1997.
Szabó A. Ferenc: Határon túliak a forradalomban. *Erdélyi Magyarság,* 1997/10–12.
Szabó Béla: *Napló, 1956.* [Pozsony], 1961, Szlovákiai Szépirodalmi Könyvkiadó.
Szabó T. Ádám: 1956 Romániában és ami utána következett. *Magyar Nemzet,* 1991. július 8.
Szabó T. Ádám: 1956 Romániában. In Békés Csaba (szerk.): *Az 1956-os forradalom helye a kommunista rendszer összeomlásában.* Budapest, 1993, '56-os Intézet.

Szabó T. Ádám: Resonanz und Folgen der Resonanz in Rumänien. *Siebenbürgische Semesterblätter* [München], 6 (1992), Heft 2.
Szász András: Erdélyi segélyszállítmányok a magyar forradalmároknak. Tömeges deportálások, internálások. *Petőfi Népe,* 1994. október 22.
Székelyhidi Ágoston: Erdély 1956. Emlékülés. Elnöki zárszó. *Erdélyi Magyarság,* 1996/10–12.
Szilágyi Árpád: Az 1956-os forradalom hatása Romániában. *Új Arc,* 1994/3–4.
Szűcs Béla: Romániai emlék. *Fáklya,* 1956/11–12.
Tófalvi Zoltán: Erdélyi 56. Megtorlások. In *A Maros megyei magyarság történetéből.* Marosvásárhely, 1996.
Tófalvi Zoltán: 1956-ban a Bolyai Tudományegyetemet ítélték el. *Századok,* 1998/3.
Tófalvi Zoltán: Kezdeményezések és szervezkedések Erdélyben (Romániában). In Székelyhidi Ágoston (szerk.): *Magyar 56.* Budapest, 1996, MVSZ.
Tófalvi Zoltán: Ötvenhat erdélyi visszhangja. A magyar ifjúság nemcsak nyelvében egy… *Magyar Nemzet,* 1994. október 24.
Tőkés Lászlóval Szelényi Zsolt interjúja: Mi is megszenvedtük a forradalmat. *Magyar Nemzet,* 1993. október 25.
Turczel Lajos: 1956 üldözöttje, Babos László. *Szabad Újság,* 1956. október 30.
Ungváry Krisztián: A miskolci egyetemi diákparlament története. *Múltunk,* 1992/2–3.
Váradi Ferenc: Szemüveg mögött. *Hitel,* 1989/5., 9., 10.
Várhegyi István: Erdély – 1956. Mítosz vagy történelem. *Szabadság,* 1994. június 24.
Vincze Gábor: Az 1956-os magyarországi „események” kihatása Erdélyben. (Kronológia, 1956–1959). *Szabadság* (Kolozsvár), 1999. november 6–19.

SZLOVÁKKÉRDÉS CSEHSZLOVÁKIÁBAN

A Csehszlovák Köztársaság Alkotmánya. Budapest, 1949, Szikra.
Arató Endre: *A magyar–cseh–szlovák viszony 50 éve.* Történeti áttekintés. Budapest, 1969, MSZMP KB.

Az SZLKP KB határozata. In *Dokumentumok a moszkvai tanácskozásról.* A CSKP KB politikai irodájának és az SZLKP KB határozatai. Pozsony, 1958, Szlovákiai Politikai Könyvkiadó.
Barnovsky, Michal: Szlovákia a második világháború utáni Európában. In *Szlovákok az európai történelemben.* Budapest, 1994, Közép-Európa Intézet–Teleki László Alapítvány.
Chmel, Rudolf (szerk.): *A szlovákkérdés a XX. században.* Pozsony, 1996, Kalligram.
Csehszlovákia Kommunista Pártjának XI. kongresszusa. 1958. június 18–21.
Gosirosvky, Miloš: Doformovanie moderného slovenského národa 1944–1968. In Heck, Roman (szerk.): *Studia nad rozwojem narodowym Polaków, Czehów, Słowaków.* Wrocław, 1976, PWN.
Kaplan, Karel: *Csehszlovákia igazi története.* Pozsony, 1994, Kalligram.
Kramer, Juraj: *Die Auswirkungen der slowakischen Frage auf die Partei- und Innenpolitik der CSSR von 1944 bis 1968.* Köln, 1969.
Kramer, Juraj: *Iredenta a separatizmus v slovenskej politike.* Bratislava [Pozsony], 1957.
Kto je kto na Slovensku 1969. Bratislava [Pozsony], 1970, CSTK.
Kubu, Eduard: Der Tschachoslowakismus und die Entwicklung der tschechisch–slowakischen Beziehungen. *Ethnos-Nation,* 1993/1.
Kuhn, Heinrich: Die Tschechoslowakei zwischen Unitarismus und Föderalismus. In Brunner, Georg – Meissner, Boris (szerk.): *Nationalitäten-Probleme in der Sowjetunion und Osteuropa.* Köln, 1982, Markus.
Leff, Karol Sklanik: *National conflict in Czechoslovakia. The making and remaking of a state, 1917–1987.* Princeton, 1988, Princeton Univ. Press.
Lettrich, Josef: *History of modern Slovakia.* Toronto, 1980.
Lobkowitz, N. – Prinz, F.: *Die Tschechoslowakei 1945–1970.* München–Wien [Bécs], 1978.
Meier, Victor: Slovakia under the Prague regime. *Swiss Review of World Affairs,* 1957/6.
Nagy Lajos: A Csehszlovák Szocialista Köztársaság nemzetiségi politikája. In Balogh – Nagy – Túróczi: *A marxi–lenini nemzetiségi politika a szocializmus építése gyakorlatában.* Budapest, 1962, Tankönyvkiadó.
Pašiak, Jan: *Riešenie slovenskej národnostnej otázky.* Bratislava [Pozsony], 1962.

Plezva, Viliam: *A CSKP nemzetiségi politikája.* Bratislava [Pozsony], 1983, Madách.
Plezva, Viliam: *Napjaink, történelme. Fejezetek a csehszlovákiai mozgalom történetéből.* Pozsony, 1976, Madách.
Pór, František: A Szlovák Tanácsköztársaság. A hazánk területén megalakult első munkás-paraszt kormány létrejöttének 40. évfordulóján. *Pártélet* (Prága), 1959/12 (június).
Stanek, Imrich: *A szlovák ludák klerofasizmus néhány problémája.* Bratislava [Pozsony], 1957.
Stolarik, Marek M.: A historical perspective on the end of Czechoslovakia. *Canadian Review of Studies in Nationalism,* 1996. 125–129. p.
Suda, Zdenek: *The Czechoslovak Socialist Republic.* Baltimore, 1969, Hopkins Univ. Press.
Szesztay Ádám: A hivatalos szlovák–magyar kapcsolatok élénkülése 1956–1957-ben. *Fórum Társadalomtudományi Szemle,* 1999/2.
Ústava (eskoslovenskej socialistickej republiky. Bratislava [Pozsony], 1960.
Wierer, Rudolf: Die nationale Frage in der Tschechoslowakei seit 1918. *Donauraum,* 7 (1962) 88–89.

A SZOCIALISTA ORSZÁGOK NEMZETISÉGPOLITIKÁJA

Általában

Arday Lajos: *Jugoszlávia és a Szovjetunió. Hasonlóságok, tendenciák*. Gépirat. Teleki László Alapítvány Könyvtára MKCS-K 1072/1990.
A szocialista országok iskolareformjai. *Köznevelés,* 1960/19–20.
Beyme, Klaus: Die Sowietunion und das Nationalitätenproblem Osteuropas. *Europa Archiv,* 19 (1964) 411–418. p.
Brunner, Georg: *Nemzetiségi kérdés és kisebbségi konfliktusok Kelet-Európában.* Budapest, 1995, Teleki László Alapítvány.
Brunner, Georg – Meissner, Boris (szerk.): *Nationalitätenprobleme in der Sowietunion und Osteuropa.* Köln, 1982, Markus.
Byczkowski, Józef: *Mniejszości narodowe w Europie 1945–1974.* Opole, 1976, Wybrane zagadnienia. Instytut Śląski.

Dima, Nicholas: *Bessarabia and Bukovina. The Soviet–Romanian territorial dispute.* New York, 1982, East European Monographs, Columbia Univ. Pr.–Boulder.

Dippold, Péter – Seewan, Gerhardt (szerk.): *Bibliographisches Handbuch der ethnischen Gruppen Südosteuropas.* I–II. k. München, 1997, Oldenburg.

Heuberger, Valeria (szerk.): *Nationen, Natinalitäten, Minderheiten. Probleme des Nationalismus in Jugoslawien, Ungarn, Rumänien, der Tschechoslowakei, Bulgarien, Polen, der Ukraine, Italien und Österreich 1945–1990.* Wien [Bécs], 1994.

Hickl, Elisabeth: Nationalitätenfrage in Südosteuropa. Die 5. Internationale Hochschulwoche der Südosteuropageselschaft. [Feldafing, 1962. április 26–29.] *Österreichische Osthefte,* 1962/4.

Hruscsov, N. Sz.: *A békés egymás mellett élésért. Beszédek és írások 1959. január–december.* Budapest, 1960, Kossuth.

Kophos, Evangelos (szerk.): Balkan minorities under communist regimes. *Balkan Studies,* 2 (1961) 23–46. p.

Ludányi, Andrew: Socialist patriotism and national minorities. In Vardy, Steven és Agnes (szerk.): *Society in change.* Studies in honor of Béla K. Király. New York, 1983.

Ludányi, Andrew: Soviet nationality policy and Central Europe. *Nationality Papers,* 1996/3.

Romsics Ignác: Kisebbségvédelem Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 20. században. *Magyar Napló,* 1998/9.

Schlögl, Ludwig: Kirchliche Presse natinaler Minderheiten in den kommunistischen Ländern. *Europa Ethnica,* 35 (1978), 164–166. p.

Schönfeld, Roland (szerk.): *Nationalitätenprobleme in Südosteuropa.* München, 1987, Oldenbourg.

Schöpflin, George [György]: Die Lage der Minderheiten in Osteuropa unter der Herrschaft des Kommunismus. *Osteuropa,* 16 (1966), 128–144. p.

Seewann, Gerhard (szerk.): *Minderheitenfragen in Südosteuropa.* München, 1992, Südosteuropa, Institut.

Ströbinger, Rudolf: *Roter Kolonialismus. Minderheiten im Ostblock.* Zürich–Osnabrück–Interfrom–Fromm, 1981.

Suppan, Arnold – Heuberger, Valeria: Staaten und Minderheiten im Donauraum, 1945–1990. *Österreichische Osthefte,* 33 (1991), 233–250. p.

Szesztay Ádám: A sztálini és hruscsovi nemzetiségpolitika változása térségünkben. *Erdélyi Magyarság,* 1998/1–3.
Szesztay Ádám: Nemzeti kérdés Közép-Európában három nagy beavatkozás után. *Magyarok Világlapja,* 1996/12.
Walters, Philip: *World Christianity. Eastern Europe.* Eastbourne–Manrovia, California, 1988, MARC.

Albánia

Hall, Derek: *Albania and the Albanians.* London–New York, 1994, St. Martin's Press.
Höpken, Wolfgang: Erste Ergebnisse der Bevölkerungszälung in Albanien. *Südosteuropa,* 1989/9.
Logoraci, Anton: *The Albanians: Europe's forgotten survivors.* London, 1977, V. Galancz.
Marmullarku, Ramadan: *Albania and the Albanians.* New York, 1975, Archon Books.
Pipa, Ashi: *The politics of laguage in socialist Albania.* Eastern European Monographs No. CCLXXI. New York, 1989, Columbia Univ. Press.
Schwanke, Robert: Bildung von Nation und Staat in Albanien. *Österreichische Osthefte,* 1961/5.

Bulgária

Baest, Torsten F. [Troebst Stefan]: *Bulgaria's war at home. The People's Republic and its Turkish minority (1944–1985).* Across Frontiers, 1985/Winter.
Baest, Torsten F. [Troebst Stefan]: Neues von der „einheitleichen sozialistischen Nation". Die VR Bulgarien und ihre türkische Minderheit 1944–1985. *Südosteuropa, Informationen,* 13 (1985), 61. p.
Grigorova, orzeta Cankova: *Balkanskata politika na socialističeska Bulgarija 1944–1970.* Nauka i Izkustvo, Sofia [Szófia], 1985.
Höpken, Wolfgang: Türkische Minerheiten in Südosteuropa. *Südosteuropa, Mitteilungen,* 3/4/1987.
Kertikov, Kiril: The ethnic nationality problem in Bulgaria (1944–1991). *Bulgarian Quarterly,* 1 (1991), 3. p.

Kulturni zivot turske macionalne manjine u Bulgarskoj. *Naše Novine,* 1956/22.
Markov, M. – Gavazov, S. – Donev, D.: Problemi za razvitieto na bălgarskata socialističeska nacija. *Novo Vreme,* 40. 1964. 5. p.
Michailov, Nikolaj: Bălgarskoto zakonodatelstvo i văprosăt za malcinstvata 1944–1984. *Naselenie* (Szófia), 1994/1–2.
Şimşir, Bilăl N.: *The Turks of Bulgaria 1878–1985.* London, 1988, Rustem and Brother.
Todorov, Varban: A Balkán etnikai, vallási problémái és Bulgária helyzete. *Régió,* 1995/3.
Troebst, Stefan: Todor ivkovs nationalitätenpolitisches Vermächtnis. Dokumentation. *Südosteuropa,* 40 (1989) 739–743. p.
Troebst, Stefan: Zum Verhältnis von Partei Staat und türkischen Minderheit in Bulgarien 1956–1986. In Schönfeld, Roland (szerk.): *Nationalitätenprobleme in Südosteuropa.* München, 1987, Oldenbourg.
Veselinova, Liljana: Die Sorgen der Volksmacht für die türkische Minderheit in Bulgarien 1944–1954. *Izvestija na dărzăvnite archivi* (Szófia), 9 (1965), 140–146.
Videnov, A.: Za kulturnata revolucija sred turskoto naselenie. *Novo Vreme,* 36, 1960, 9.
Zheliazkova, Antonia (szerk.): Realtion of compatibility and incompatibility between Christians and Muslims in Bulgaria. International Center for Minority Studies, Sofia, 1994; Magyar recenzió Klein András: Bulgáriai kisebbségek történelmi távlatból. *Régió,* 1996/3.
arčev, Jordan: Njakoi aspekti na partijnata politika po nacionalnija văpros slad aprilskija plenum na CK na BKP ot 1956 godina. In *Bălgarskata narodnosti i nacija prez vekovete.* Materiali ot naučna konferencija. T.2. Sofia [Szófia], 1988.

Csehszlovákia (kivéve magyarkérdés)

Bohman, Martin – Neuwirth, Hans et al.: *Zur gegenwertigen Lage der Deut- schen in der Tschechoslovakei.* Fünf gutachtliche Äußerungen. München, 1957.
Herget, Toni: *Die Deutschen in der Tschechoslowakei seit 1945.* Österreichische Landesmanschaft, 1979.
Jurová, Anna: Cigányok, romák Szlovákiában 1945 után. *Régió,* 1996/2.

Köhler, Bruno: Die Lösung der deutschen Frage und die neue Verfassung der Republik. *Pravda* (Plzen), 1960/40.
Magocsi, Paul Robert: *The Rusyn-Ukrainians of Czechoslovakia.* Wien [Bécs], 1983, Univeristäts-Verlagbuchhandlung.
Magocsi, Paul Robert: *The Rusyns of Slovakia: an historial survey.* Boulder, 1993, East European Monographs.
Mazur, Arnošt (szerk.): *Národnostní vyvoj na území (SSR, se zvláštním na Slezsko a Ostravskou prumislovou oblast.* Ostrava, 1969, Profil.
Rusek, Halina: *Kulturowe wzory życia polskich rodzin na Zaolziu a asymilacja. Studium socjologiczne.* Katowice, 1997, Uniwerstet Śląski.

Jugoszlávia (kivéve magyarkérdés)

A nemzetek közötti viszony időszerű kérdései az önigazgatási társadalomban. Újvidék, 1969, Fórum.
Atlagić, David: *Nacija, nacionalno pitanje i odnosi medju narodima Jugoslavije.* Beograd [Belgrád], 1964, Radnički Univ. „Djuro Salaj", Centar za Ideološko-Poliitičko Obrazovanje.
Banać, Ivo: *The national question in Yugoslavia. Origins, history, politics.* London, 1984, Cornell Univ. Press.
Beckmann-Petey Monika: *Der jugoslawische Föderalismus. Südosteuropa.* München, 1990, Gesellschaft.
Biberaj, Elez: Albanian–Yugoslavian relations and the question of Kosove. *East European Quarterly,* 16 (1982).
Cohen, Leonhard J.: *The socialist pyramid: elits and power in Yugoslavia.* Oakville, Ontario, 1989, Mosaic Press.
Čizmić Marović, Duško: Crveno i crno znamenje. Savka i 1971. *Vijenac* [Zágráb], 1998. április 9.
Kardelj, Edward: *A szlovén nemzeti kérdés fejlődése.* Novi Sad [Újvidék], 1961.
Kržiščnik, Vera: *Slovenci v Hrvaški.* Ljubljana, 1995, Inštitut za narodnostna vprašanja.
Marko, Kurt: Soziale und nationalitätenpolitische Wandlungen in Jugoslavien. *Österreichische Osthefte,* 1961/1.
Marković, Ratko – Milutun, Srdić: *Ustavi i ustavna dokumenta socijalistička Jugoslavije 1942–1988.* Beograd [Belgrád], 1989, Naučna Knjiga.

Matan, Branko: Dva proljeća i jedndo Karađorđevo. Savka i 1971. *Vijenac* (Zágráb), 1998. április 9.
Niederhauser Emil: A macedón kérdés. *Erdélyi Magyarság,* 1997/1–3.
Osolnik, Bogdan (szerk.): *Das Minderheitenproblem in den jugoslawisch–österreichichen Beziehungen. Aufsitze und Dokumente.* Beograd [Belgrád], 1977, Medjunarodna Politika,
Palmer, Stephen E. – King, Robert R. (szerk.): *Yugoslav communism and the Macedonian question.* New York, 1971, Archan Books.
Prijevac, Joze: Die Slovenen in Italien. *Ethnos-Nation,* 1995/2.
Reuter, Jens: *Die Albaner in Jugoslawien.* München, 1982.
Reuter, Jens: Die albanische Intelligenz in Kosovo. *Südosteuropa,* 1990/5.
Romet, Pedro: Kosovo and the limits of Yugolav socialist patriotism. *Canadian Review of Studies in Nationalism,* 1989, 227–250. p.
Troebst, Stefan: Nacionalizmus, államalapítás, nemzetépítés. A macedónkérdés 1944–1992 között. *Régió,* 1992/4.
Zorn, Tone: The problem of minorities and Yugoslavian–Austrian relations in the years 1945–1975. *Survey* (Szarajevó), 4 (1977).

Lengyelország

Bohmann, Alfred: *Menschen und Grenzen. Band I. Strukturwandel der deutschen Bevölkerung im polnischen Staats- und Verwaltungbereich.* Köln, 1969.
Całka, Marek: Polski rachunek sumienia. Wysiedlenie Niemców 1945–1948. In *Przegląd Powszechny, rocznik,* V, 1992.
Chęciński, Michael: *Poland. Communism, nationalism, antisemitism.* New York, 1982, Karz-Cohl.
Cholewy, Beata B.: Niemcy na Dolnym Śląsku po roku 1945. *Zbilżenia. Polska–Niemcy* (Wrocław) 1991/1.
Cordell, Karl: Politics and society in Upper Silesia today. The German minority since 1945. *Nationality Papers,* 1996/2.
Gomułka, Władysław: *O problemie niemieckim.* Warszawa, 1968.
Gordon, Ellen J.: The revival of Polish national consciousness. A comperative study of Lithuania, Belarus and Ukraine. *Nationality Papers,* 1996/2.
Görlich, Joachim Georg: Meine Jugend als Deutscher unter Polen. In Trierenberg, Heinrich (szerk.): *Schlesien heute.* Leer, 1991.

Grund, Bernhard: *Das kulturelle Leben der Deutschen in Niederschlesien unter polnischer Verwaltung 1947–1958.* Bonn–Berlin, 1967.
Grzegorz, Janusz: Nemzeti kisebbségek a mai Lengyelországban. *Régió,* 1994/1.
Guhra, Iris: Die Deutschen in Polen. Spielball der Systempolitik in der 50er Jahren. In *Inter Fintimos.* Dortmund–Kraków, V. évf. 1993.
Huttenbach, Henry R.: *Ethnopolitics in Poland.* Associacion for Study of the Nationalities of the USSR and Eastern Europe, 1994.
Iwanicki, Mieczyłsaw: *Ukraińcy, Białorsini, Litwini, Niemcy w Polsce w latach 1918–1990.* Siedlce, 1991, Uczelniane WSRP.
Jagiełło, Michał: A nemzeti kisebbségekről. *Magyar Napló,* 1998/1.
Kobylinska, Ewa (szerk.): *Deutsche und Polen – 100 Schlüsselbegriffe.* München, 1992, Piper.
Korbel, Jan: *Z badañ nad akcją łączenia rodzin 1957–1958.* Studia Śląskie 22. rocznik 1972.
Körber, Hans Joachim: *Die Bevölkerung der deutschen Ostgebiete unter polnischen Verwaltung.* Berlin, 1958.
Kurcz, Zbigniew: *Mniejszość niemiecka w Polsce.* Wrocław, 1995, Wydawnictwo Uniwerstetu Wrocałwskiego.
Kurcz, Zbigniew (szerk.): *Mniejszości narodowe w Polsce.* Wrocław, 1997, Wyd. Uniwerstetu Wrocławskiego.
Kurcz, Zbigniew – Władysław, Misiak (szerk.): *Mniejszość niemiecka w Polsce i Polacy w Niemczech.* Wrocław, 1994, Wyd. Uniwersyteckie.
Laeuen, Harald: Nationalitätenprobleme in heutigen Polen. In Brunner, Georg – Meissner Boris (szerk.): *Nationalitätenprobleme in der Sowietunion und Osteuropa.* Köln, 1982, Markus.
Meulen, Hans van der (szerk.): *Vergangenheit und Zukunft der Deutschen in Polen.* Baden-Baden, 1994, Nomos.
Nowak, Edmund: *Cieñ Łambinowic.* Opole, 1991.
Ociepka, Beata: *Niemcy na Dolym Śląsku w latach 1945–1970.* Wrocław, 1992.
Pudło, Kazimierz: Polityka państwa polskiego wobec ludności ukraińskiej 1944–1991. *Sprawy Narodowościowe,* 1992, 153–162. p.
Sakson, Andrzej: Mniejszość niemiecka i inne mniejszości w Polsce. *Przegląd Zachodni,* 1991.
Sakson, Andrzej: *Polska – Neimcy. Mniejszość niemiecka w Wielkopolsce: przeszłość i teraźniejszość.* Praca zbiorowa. Poznań, 1994, Instytut Zachodni.

Schatz, Jaff: The last true communists. *Ethnopolitics in Poland. Nationalitis Papers,* Sup. no. 1, 1994, vol. XXII.
Senft, Stanisław: Problem tzw. rewizjonizmu wśród ludności rodzimej Śląska Opolskiego w latach 1956–60 w opinii władz wojewódzkich. *Studia Śląskie,* 50. évf., 1992.
Stoll, Christian Th.: *Die Rechtstellung der deutschen Staatsangehörigen in den polnisch verwalteten Gebieten. Zur Integration der sg. Autochtonen in die polnische Nation.* Frankfurt a. M.–Berlin, 1968.
Stoll, Christian Th.: Zur Frage der Deutschen im polnischen Hoheitsbereich. *Osteuropa,* VII. évf. 1971.
Tomaszewski, Jerzy: *Mniejszości narodowe w Polsce w XX wieku.* Warszawa, 1991.
Tarka, Krzysztof: Litwini w Polsce. *Lithuania,* 1995/2.
Urban, Thomas: *Deutsche in Polen.* Geschichte und Gegenwart einer Minderheit. München, 1994, CH-Beck.
Urban, Thomas: *Niemcy w Polsce.* Historia Mniejszości w XX. wieku. Opole, 1994, Instytut Śląski.
Wąsowicz, Mirosława: *Białorusini, Litwini, Ukraińcy w Polsce.* [Bibliográfia.] Opole, 1996, Wojewódzka Biblioteka Publiczna imieni E. Smołki.
Wąsowicz, Mirosława: *Mniejszość niemiecka w Polsce.* (Zestawienie bibliograficzne 1990–1993.) Wrocław, 1994, Wojewódzka biblioteka Publiczna.
Żerelik, Włościsław: Mniejszość ukraińska w Polsce po II. wojnie światowej. In Kurcz, Zbigniew (szerk.): *Mniejszości narodowe w Polsce.* Wrocław, 1997, Wyd. Uniwerstetu Wrocławskiego.
Żydowicz, Krzysztof: *National question in Poland.* Historical research after 1945. Florence, 1992, EUI.

NDK

Brüchner, H.: Über den Einfluss der Umgebung auf den Gebrauch der sorbischen Sprache. (Auszug.) *Neue Zeitung,* 1958/17.
Budarjowa, Ludmila: O łużyckim szkolnictwie. In *Lużyczanie.* Słowiański naród w Niemczech. Budziszyn/Budyšin/Bautzen, 1994, Macica Serbska.
Elle, Ludwig: Domowina und FUEV in den 1950er Jahren. *Europa Ethnica,* 1993/3.

Kunze, P.: *Überblick über die Geschichte der Sorben.* Bautzen, 1990, Domowina.
Michalik R.: Sytuacja Serbów łużyckich pod względem politycznym i językowym. *Poradnik językowy,* 1968/10.
Oschlies, Wolf: Das sorbische Volk in Deutschland. *Ethnos-Nation,* 1997/1–2.
Oschlies, Wolf: *Die Sorben – Slawisches Volk im Osten Deutschlands.* Bonn–Bad Godeberg, 1991, Forum Deutsche einheit, Friedrich Ebert Stiftung.
O zivote Luzických Sorbov v Nemeckej demokratickej republike. *L'udové Noviny,* 1960/48.
Rzetelska-Feleszko, Ewa: Łużyczanie w Niemczech. *Sprawy Narodowościowe,* 1993/1, 135–152.
Schönfeld, R. [Roland]: Zu Problemen der kindlichen Zweisprachigkeit. [I–III] *Serbska Šula* (Bautzen), 1960/10, 11, 12.
Šneler, Vilhelm [Schneller, Wilchelm]: O školstvu Luzickich Srba u Nemečkoj Demokratskoj Republici. *Narodne Novine,* 1958/13.
Urban, Rudolf: *Die sorbische Volksgruppe in der Lausitz 1949–1977.* Ein dokumentarischer Bericht. Marburg/Lahn, 1980, Herder Institut.

Románia (kivéve magyarkérdés)

Acker, Simon: Die rumäniendeutsche Minderheit im Rahmen der Beziehungen zwischen der BR Deutschland und der SR Rumänien. *Südosteuropa, Mitteilungen,* 1987/3–4.
Baracan, Monica – Millitz, Adalbert: *Die deutsche Nationalität in Rumänien.* Bukarest, 1977.
Bergel, Hans: *Die Sachsen in Siebenbürgen nach 30 Jahren Kommunismus.* Innsbruck, 1976.
Drégely, Ferenc: Detsches Leben in „Klein-Wien" – Gross-Temesvár. *Freies Leben,* 1956/33.
Drégely, Ferenc: Elf Nationalitäten bei einem Fest. Kleiner Bericht aus Temesvár. *Freies Leben,* 1956/35.
Fassel, Horst: *Deutsche Staatstheater Temeswar (1953–1993).* Entwicklungsmöglichkeiten einer Kultureinrichtung der deutschen Minderheit in Rumänien. Freiburg, 1993.

Fassel, Horst: Die beiden deutschen Theater in Szekszárd und Temeswar. Identitatssuche im Zeitalter der Transformation. In Fata Márta (szerk.): *Die Schwabische Türkei. Lebensformen der Ethnien in Südwestungarn.* Ergebnisse der Tagung des Instituts für Donauschwabische Geschichte und Landeskunde in Tübingen. vom 10. und 11. November 1994. Sigmaringen, 1997, Jan Theorbecke.
Grass, Reinhold: Deutsche Jugend in der Volksrepublik Rumänien. *Neue Zeitung,* 1958/23.
Hartl, Hans: Zum Exodus der Deutschen aus Rumänien. *Südosteuropa Mitteilungen,* 3/4/1987.
Kotzian, Ortfried: *Das Schulwesen der Deutschen in Rumänien im Spannungsfeld zwischen Volksgruppe und Staat.* Disszertáció. Augsburg, 1983.
Langenfelder, Hans (szerk.): *Gong. Caiet Festiv 35. Festheft.* Timisoara 1953–1988. [Temesvár], 1988.
Langenfelder, Hans (szerk.): *Gong DSTT. Deutsche Staatstheater in Temeswar. Rückblick in Perspektiven.* Temeswar [Temesvár], 1991.
Long, Franz: Aufblühende deutsche Literatur in Rumänien. *Neue Zeitung,* 1958/9.
Oschlies, Wolf: *Rumäniendeutsches Schicksal.* Köln–Wien [Bécs], 1988.
Wagner, Ernest: *Geschichte der Siebenbürgener Sachsen.* Ein Überblick. Thaur bei Insbruck, 1990, Wort und Welt.
ivot, Srba u Rumuniji. *Naše Novine,* 1956/33.

Szovjetunió (kivéve a kárpátaljai magyarkérdés)

A krími tatárok sorsa. *HVG,* 1989. május 6.
Annotierte Bibliographie zum Bildungs- und Erziehungswesen der Deutschen in der Sowjetunion 1970–1985. München, 1986, Osteuropa Institut.
Anweiler, Meier (szerk.): *Die Sowietische Bildungspolitik seit 1917.* Dokumente und Texte. Heidelberg, 1961.
Anweiler, Oskar: Die wichtigsten Beschlüsse zur Reform des Bildungwesens in der Sowietunion seit 1958. *Österreichische Osthefte,* 1960/5.
Balogh Sándorné: A Szovjetunió nemzetiségi politikája. In Balogh – Nagy – Túróczi: *A marxi–lenini nemzetiségi politika a szocializmus építése gyakorlatában.* Budapest, 1962, Tankönyvkiadó.

Békés Csaba: Magyar–szovjet csúcstalálkozók 1957–1965. In *56-os Intézet évkönyve,* 1998.
Beyme, Klaus v.: Die Sowietunion und das Nationaliätenproblem Osteuropas. *Europa Archiv,* 19 (1964), 411–418. p.
Bilinsky, Jaroslav: The Soviet Education Law of 1958–1959 and Soviet nationality policy. *Soviet Studies,* 1962, 138–157. p.
Bíró Béla: A „moldáv" rejtély. *Pro Minoritate,* 1996/tél.
Brunner, Georg: *Die Minderheiten in der Sowietunion und das Völkerrecht.* Köln, 1988, Markus.
Captive nations in the USSR. München, 1963, Liga zur Befreiung der Völker der UdSSR.
Caratini, Roger (szerk.): *Dictionaire de nationalités et de minorités de l'ex URSS.* Paris [Párizs], 1992, Larousse.
Chinn Jeff, Kaiser Robert: *Russians as a new minority.* Ethnicity and nationalism in the Soviet successor states. Boulder, 1996, Wesview Pr.
Comrie, Bernard: The spread of Russian among the other speech communities of the USSR. *Canadian Review of Studies in Nationalism,* 1989, 145–152. p.
Czerniakiewicz, Jan: *Przemieszczenia Polaków i żydów na Kresach Wschonich II. Rzeczpospolitej i w ZSRR w latach 1939–1959.* Warszawa, 1991, UW.
Dolmányos István: *A nemzetiségi politika története a Szovjetunióban*. Budapest, 1964, Kossuth–Zrínyi.
Dribins, Leo (szerk.): *National and ethnic groups in Latvia.* Informative material. Riga, 1996, Ministry of Justice of the Republic of Latvia.
Dzwonkowski, Roman: *Polacy na kresach wschodnich. Z problematyki narodowościowej i religijnej.* Lublin, 1994, Wspólnota Polska.
Gilbert, Martin: *Russian History Atlas.* London, 1972.
Gleason, Gregory: *Federalism and nartionalism. The struggle for republican rights in the USSR.* Boulder, 1990, Westview Pr.
Hiden, John – Salamon, Patrik: *The Baltic nations and Europe. Estonia, Latvia, Lithuania in the 20. c.* London, 1991, Longman.
Hauner, Milan: *What is Asia to us? Russias Asian heartland yesterday and today.* London, 1992, Unwin Hyman.
Hecker, Hans: *Die Deutschen im Russischen Reich, in der Sowietunion und ihren Nachfolgstaaten.* Köln, 1994, Wissenschaft und Politik.
Huttenbach, Henry R.: *Soviet nationality policies. Ruling ethnic groups in the USSR.* London, 1990, Mausell.

Kaelas, Alexander: *Das sowietisch besetzte Estland.* Stockholm, 1958.
Kolsto, Pal: Die neue Russische Diaspora. Eine Einschätzung des Konfliktpotentials. *Ethnos-Nation,* 1995/2.
Kraus Tamás – Szilágyi Ákos (szerk.): *Ororszország és a Szovjetunió XX. századi képes történeti kronológiája.* Budapest, 1992, Akadémiai Kiadó.
Kubiak, Hieronim (szerk.): *Polskie mniejszości i Polonia w ZSRR.* Wrocław–Warszawa–Kraków. 1992, Ossolineum.
Kusiński, Witold: *Polacy na Ukrainie.* Warszawa, 1992, UW, Centrum Badań Wschodnich.
Landsmanis, Arturs: *Persist or perish. Soviet Russia destroing Baltic peoples.* Stockholm, 1976, Latvian National Fondation.
Lapidus, Gail W. – Zaslovsky, Viktor (szerk.): *From union to commonwealth. Nationalism and separatism in the Soviet republics.* Cambridge Univ. Pr., 1992.
L. I. [Lipcsei Ildikó]: A szeparatizmus – a kommunizmus kísértete. *Erdélyi Magyarság,* 1997/10–12.
Low, Alfred D.: Soviet nationality policy and the program of the Communist Party of the Soviet Union. *The Russsian Review,* 1963/1.
McMillin, Arnold: Russification and its opponents in modern Byelorussian literature. *Canadian Review of Studies in Nationalism,* 1989, 133–143.
Meißner, Boris: *Rußland unter Chruschtschow.* München, 1960, Oldenburg.
Melvin, Neil: *Russians beyond Russia. The politics of national identity.* London, 1995, Royal Institute of International Affairs.
Merényi László: A Kaukázus vidékén. *Köznevelés,* 1961/4.
Misiunas, Romuald J. – Taagepera, Rein: *The Baltic States. Years of dependence 1940–1980.* London, 1983, Hurst.
Pipes, Richard: *The formation of the Soviet Union. Communism and nationalism.* Cambridge, 1964.
Révész László: *Volk aus hundert Nationalitäten. Die sowietische Minderheitenfarge.* Bern, 1979.
Romet, Pedro: *Religion and Nationalism in Soviet and East European Politics.* London, 1989, Duke Univ. Press.
Siedlecki, Julian: *Losy Polaków w ZSRR 1939–86.* London, 1987, 1988, 1990, Warszawa, 1990.

Simon, Gerhard: *Nationalismus und Nationalitätenpolitik in der Sowietunion. Von der totalitären Diktatur zur nachstalinistischen Gesellschaft.* Baden-Baden, 1986.
Simon, Gerhard: Nationalitätenpolitik in der Sowietunion seit Stalin. In Brunner, Georg – Meissner, Boris (szerk.): *Nationalitätenprobleme in der Sowietunion und Osteuropa.* Köln, 1982 Markus.
Smith, Graham (szerk.): *The nationality question in the Soviet Union.* London, 1990, Longman.
Szesztay Ádám: A litván–lengyel viszony és a kisebbségi kérdés. *Pro Minoritate,* 1997/4.
Szesztay Ádám: Lengyel kisebbségek a volt Szovjetunióban. *Régió,* 1993/2.
Sčerbinskis, Valters: *Ienácéji no tálienes. Austrumu un Diencidu tautu párstávji Latvijá 19. gadsimta beigám lídz músdieanám.* Riga, 1998, Nordik.
Vaitiakus, Severinas: *Lietuvos lenkai.* Vilnius, 1994, Valstybinis Nationalniu Tyrim u Centras.
Vardys, Stanley V.: Die Folgen der sowjtischen Nationalitätenpolitik in den baltischen Republiken. In Brunner, Georg – Meissner, Boris (szerk.): *Nationalitätenprobleme in der Sowietunion und Osteuropa.* Köln, 1982, Markus.
With a special focus on the Baltics. Charleston, 1989, Assosiation for the Study of the Nationalities of the USSR and Eastern Europe.
Woźniakowski, Krzysztof: *Początek drogi: od Stowarzyszenia Społeczno-Kulturalnego Polaków na Litwie do Związku Polaków na Litwie.* Białystok, 1992.

Politikai háttér

A kommunista és munkáspártok képviselőinek 1960 novemberében megtartott Moszkvai Értekezletén egyhangúlag elfogadott nyilatkozat. *Társadalmi Szemle,* 1960/12.
Andreas, Charles: Neighbours on the Danube. New variations on the old theme of regional co-operation. In *Radio Free Europe Research,* Munnich (München) 1967.
A szocialista országok kommunista és Munkáspártjai képviselőinek 1957. november 14–16-i moszkvai értekezletén elfogadott nyilatkozat. *Társadalmi Szemle,* 1957/7–8.

A Szovjetunió Kommunista Pártja 20. kongresszusa anyagának tanulmányozása. Rövid előadásvázlatok. *Pravda* [Pozsony], 1956.
Az SZKP XXI. kongresszusa, 1959. január 27–február 5. Budapest, 1959, Kossuth.
Az SZKP XXII. kongresszusa, 1961. október 17–31. Budapest, 1962, Kossuth.
Balogh Sándor (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt vezetőtestületeinek jegyzőkönyvei.* I–II. k. Budapest, 1993, Interna RT.
Berecz János (szerk.): *Magyar–szovjet kapcsolatok 1948–1970.* Budapest, 1973, Kossuth.
Borhi László: *Az Egyesült Államok és a szovjet zóna 1945–1990.* Kronológia. Budapest, 1994, História.
Brown, J. F.: *Das neue Osteuropa.* Köln, 1967, Europa Union Verlag.
Brunner, Georg: Die osteuropäische Staaten im Ost-West Konflikt. *Südosteuropa,* 1984/6.
Brzezinski, Zbigniew K.: *Ideology and power in Soviet politics.* New York, 1962, Greenwood Press.
Brzezinski, Zbigniew K.: *The Socialist Bloc. Unity and Conflict.* New York, 1961, Praeger.
Crankshow, Edward: *Khrushchev's Russia.* Baltimore, 1959, Penguin Books.
Die Verfassungen der europäischen Länder der Volksdemokratie. Berlin, 1955.
Dokumentumok a kommunista és munkáspártok 1960. novemberi moszkvai nyilatkozatának feldolgozásához. Budapest, 1961, Kossuth.
Dokumentumok a moszkvai tanácskozásról. *A CSKP KB politikai irodájának és az SZLKP KB határozatai.* Pozsony, 1958, Szlovákiai Politikai Könyvkiadó.
Fejtő Ferenc: *A népi demokráciák története.* II. k. Budapest–Párizs, 1991, Magvető–Magyar Füzetek.
Felkay András: Magyarország és a Szovjetunió kapcsolatai a Kádár-rendszer évei alatt (1956–1988). In Romsics Ignác (szerk.): *Magyarország és a nagyhatalmak a XX. században.* Budapest, 1995, Teleki László Alapítvány.
Fullenbuchl, M. Zbigniew: Economic nationalism in the Eastern Bloc countries. *Canadian Review of Studies in Nationalism,* 1989, 153–168. p.
Gasteyger, Curt: *Die feindlichen Brüder. Jugoslawiens neuer Konflikt mit dem Ostblock 1958.* Bern, 1960.

Gáll Gyula: Dél-tiroli modell? *Magyar Napló,* 1998/9.
Gáti, Charles: *Füstbe ment tömb.* Budapest, 1991, Századvég–Atlantisz.
Geistlinger, Michael: Die rusischsprachige Minderheit in Estland, Lettland, Litauen. *Europa Ethnica,* 1997/1–2.
Heller, Mihai – Nekri, Aleksandr: *A Szovjetunió története.* Budapest, 1996, Osiris.
Herget, Toni: *Die Deutschen in der Tschechoslowakei seit 1945.* Wien [Bécs], 1973, Schutzverein „Österreichische Landesmannschaft".
Hoensch, Jörg K.: *Sowietische Osteuropa-Politik 1945–1975.* Kronberg/Ts., 1977.
Horváth Csaba: *Új magyar történelem. Magyarország 1944-től napjainkig.* Pécs, 1992, Prezident.
Horváth János: „Grant Elements in Intra-Bloc Aid Program". *ASTE Bulletin,* XIII/3. Fall, 1971.
Ionescu, Ghită: *Communism in Rumania 1944–1962.* Oxford, 1964, Oxford University Press.
Izsák Lajos: *Rendszerváltástól rendszerváltásig. Magyarország története, 1944–1990.* Budapest, 1998, Kulturtrade.
Kenéz Csaba János: Az 1956-os magyar forradalom kelet-közép-európai háttere. *Katolikus Szemle,* 1977 (29), 15–22, 169. p.
Király Béla: A magyar hadsereg szovjet ellenőrzés alatt. In Romsics Ignác (szerk.): *Magyarország és a nagyhatalmak a XX. században.* Budapest, 1995, Teleki László Alapítvány.
Kiss József – Ripp Zoltán – Vida István: *Magyar–jugoszláv kapcsolatok.* I–II. Budapest, 1995, 1997, MTA, Jelenkorkutató Bizottság.
Kolarz, Walter: *Russia and her Colonies.* London, 1952.
Laqueur, Walter – Labedz, Leopold: *Polycentrism.* New York, 1962, Praeger.
Lemarchand, Philippe: *L'Europe centrale et balkanique. Atlas de historie politique.* Bruxelles [Brüsszel], 1995, Complexe.
Márer Pál: A „Szovjet-blokk" mint integrációs modell: gazdasági, politikai és katonai aspektusok. In *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19. és 20. században.* Budapest, 1997, Teleki László Alapítvány.
Megbonthatatlan egységben. Dokumentumok. A szocialista országok közötti tárgyalásokról kiadott kormány- és pártközlemények 1956. október 30.–1957. január 31. Budapest, 1957, Kossuth.
Meissner, Boris: *Das Parteiprogramm der KPdSU, 1903 bis 1961.* Köln, 1962.

Meissner, Boris: *Die deutsche Ostpolitik 1961–1970. Kontinuität und Wandel.* Dokumentation. Köln, 1970.
Meissner, Boris: Wandlungen in den Bündnisformen und der Vormachtpolitik der Sowietunion in Ostmittel- und Südosteuropa. *Südosteuropa,* 1985/3–4.
Micunovic, Veljko: *Tito követe voltam.* (Moszkva 1956–1958). Budapest, 1990, Interart Stúdió.
Nagy Miklós (szerk.): *A magyar külpolitika 1956–1989. Történeti kronológia.* Budapest, 1993, MTA, Jelenkorkutató Bizottság.
Németh József: *Értelmiség és konszolidáció 1956–1962.* Budapest, 1988, Kossuth.
Oldberg, Ingmar (szerk.): *Unity and confict in the Warsaw Pact.* Stockholm, 1982, Swedish National Defence Research Institute.
Ormos Mária – Vida István: *Iratok a magyar diplomácia történetéhez, 1956–1989.* Budapest, 1995, MTA, Jelenkorkutató Bizottság.
Pándi Lajos: *Köztes Európa, 1756–1997.* Budapest, 1999, Teleki László Alapítvány.
Program of the Communist Party of the Soviet Union. Adopted by the 22nd *Congress of the C.P.S.U. October 31, 1961.* New York, 1961, Crosscurrents.
Pryor, F. L.: *The Communist Foreign Trade System.* Cambridge, MA, 1963, MIT-Press.
Sallai János: *A kishatárforgalom múltja, jelene, jövője.* Kézirat. Budapest, 1997.
Standeisky Éva: *Az írók és a hatalom 1956–1963.* Budapest, 1996, 1956-os Intézet.
Stehle, Hansjakob: *Die Ostpolitik des Vatikans. Geheimnisdiplomatie der Päpste von 1917 bis heute.* Bergisch Gladbach, 1988.
Szabó Bálint (szerk.): *A szocializmus útján. A népi demokratikus átalakítás és a szocializmus építésének kronológiája. 1944. szeptember–1980 április.* Budapest, 1982, Kossuth.
Takács Gábor: *Intézmények és tisztségviselők a Szovjetunióban 1917–1990.* Debrecen, 1992, KLTE.
Tőkés Rudolf: *A kialkudott forradalom.* Budapest, 1988, Kossuth.
Uschakow, Alexander: *Das Erbe Stalins in der deutsch–polnischen Bezihungen.* Köln, 1970.
Uschakow, Alexander – Franzke. Dietrich: *Der Warschauer Pakt und seine bilaterale Bündnisverträge.* Analyse und Texte. Berlin, 1987, Berlin Verlag.

Vass Csaba: *Többszörösen összetett magyar társadalomszerkezet – többes hatalom Magyarországon (1948–1975).* Kísérlet egy értelmezés fogalmainak kialakítására. Kandidátusi értekezés tézisei. Budapest, 1994.
Veres Péter: Ismeretlen adatok Andropov szerepéről. *Erdélyi Magyarság,* 1996/10–12.
Vida István: *Magyarország története a II. világháború után (1944/45–1990).* Debrecen, 1998, Csokonai.
Wandycz, Piotr S.: *Historia Europy Środkowo-Wschodniej od średniowiecza do współczesności.* Kraków, 1995, Znak.
Wandycz, Piotr S.: *The Price of Freedom. A history of East-Cenral Europe from the Middle Ages to the present.* Boston, 1994.
Wenzel, Otto: B-Pläne. Die wirtschaftlichen Kriegsvorbereitungen der DDR. *Politische Studien,* 1998/3–4.
Wszaleki, Jan: *Communist Economic Strategy. The Role of East-Central Europe.* New York, 1959, National Planning Association.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ

A

A Hét, 39, 69, 98, 155, 183, 185, 186, 327
A Kommunizmus Zászlaja (folyóirat), 159
Ábel Péter, 235
Adria, 36
Ady Endre Kultúregyesület, 277
AEIK, 158, 186
Alapy Gyula, 67
Albánia, 162, 228, 391
Állami Falujáró Színház, 271
Állami Magyar Színház (Kolozsvár), 151
Állami Magyar Színház (Szatmárnémeti), 151
Állami Maros Népi Együttes, 261
Állami Népi Együttes, 123
Állami Székely Népi Együttes, 150, 261, 350
Állami Székely Színház, 65, 115, 128, 151, 170, 336
Alsóőr, 50, 163, 279
Ambrus Miklós, 260
Andrásovszky Tibor, 111
Antunović, Hristo, 240
Apáca (falu), 225
Apostol, Gheorghe, 256
Apró Antal, 112
Arad, 148
Arbeiterstimme, 50, 163, 188, 335
Ardeleanu, Iosif, 35
Aufbau und Frieden, 163
Ausztria, 57, 107, 139

B

Babeş Tudományegyetem, 32, 257
Babić, Filip, 126
Babos László, 39
Bacílek, Karol, 117, 120–122, 155, 157, 171, 228, 232, 233, 262, 266, 330
Bácsalmás, 127
Baja, 105, 127, 143, 144, 335
Bajcsa, 23
Bajkai Béla, 38
Bákó, 149
Baktai Ferenc, 106, 167, 198, 215, 330, 365
Balassa Zoltán, 87, 89, 90, 97, 383
Balázs Imre, 31
Balázs Lajos, 65
Balogh Edgár, 34, 115, 147, 181, 255, 324, 378, 383
Balti-tenger, 36
Bán Géza, 104
Bánsági Üzenet (folyóirat), 147
Bányai László, 35, 87, 112, 146, 378
Barabás (nyírségi falu), 46
Baranya megye, 103, 144, 355, 359
Barót, 28

Baróti Pál, 36
Battonya, 109
Bautzen, 280
Bécs, 108, 278
Békás-szoros, 114
Béke Világtanács, 230
Békés megye, 143, 214, 348
Békés Megyei Népújság, 219
Békéscsaba, 24, 144, 163
Belgrád, 129, 160, 235
Belpolitikai Szemle, 216
Beneš, Edvard, 66
Beniuc, Mihai, 255
Benke Valéria, 58, 142, 177, 195
Benkő Loránd, 277
Bényi József, 40, 87, 89, 90, 97, 98, 171, 184
Beregsom, 159, 160, 187, 376
Beregszász, 45, 159, 234, 274, 326, 375
Berlin, 107, 108, 130, 206, 211, 218, 235, 345
Bernula Mihály, 26, 136
Besszarábia, 236, 273
Besztercebánya, 88, 117, 157, 228, 309
Bielik György, 57, 94, 136, 176, 177, 301, 302, 329
Bíró Lívia, 137
Bogdánfi Sándor, 241, 275, 311
Bolyai Tudományegyetem, 30–32, 34, 61, 63, 85, 96, 145, 146, 150, 151, 221, 224, 256–258, 259, 324, 326, 337, 339, 340, 378, 382
Bonyhád, 143, 144, 180, 217, 349
Borsos János, 103
Brassó, 32, 148, 150
Brioni, 40, 48
Brogyányi Kálmán, 40, 71, 80, 85, 87–90, 93, 97–99, 384
Bucsella József, 45
Budakalász, 127
Budapest, 23, 27, 48, 49, 61, 64, 71, 96, 108, 114, 115, 116, 117, 119, 120, 121, 126, 128, 142, 144, 148, 170, 211, 224, 226, 228, 231, 237, 238, 251, 252, 255, 268, 275, 294, 301, 303, 332, 378
Bukarest, 33, 36, 62, 85, 86, 96, 111, 113, 150, 151, 168–170, 180–182, 222–225, 243, 256, 260, 262, 293, 305, 306, 324, 332–334, 339, 340, 347, 348, 350, 351, 378, 380–382, 384–386, 397
Bulgária, 50, 210, 280, 281, 290, 297, 391, 392
Burchard Márta, 28
Burgenland, 108, 239, 282, 367, 368
Burgenland, Dél-, 50

C

Castro, Fidel, 206
Ceauşescu, Nicolae, 223, 254, 256–258, 282
Constantinescu, Miron, 32, 34, 59
Czerwony, Sztandar, 50, 93

CS

Csákány István, 242
Csákányháza, 39
Csatári Dániel, 285
Csavar Béla, 111
Csávoly, 23, 143
Csehország, 120, 163, 231, 264
Csehszlovák Nemzetgyűlés, 263
Csehszlovák Szakszervezeti Közlöny, 268
Csehszlovák Tudományos Akadémia, 264, 268
Csehszlovákia, 32, 36, 37, 40, 44, 66, 67, 69–73, 76, 78, 87–91, 97, 98, 116, 120, 122, 130, 154, 155, 158,

164, 165, 170, 172, 183–185, 215, 217, 227–233, 244, 264, 270, 280–282, 284, 286, 287, 291, 294–296, 307–309, 323, 327, 368–371, 385–387, 389, 392
Cselényi László, 229
Csemadok, 10, 38, 39, 42, 68–70, 88–90, 98, 123, 137, 153–155, 157, 183, 186, 266, 271, 272, 281, 293, 324, 331, 335, 368, 371
Csendes Zoltán, 259, 340
Csernovic (Csernovci, Ukrajna), 124
Csíkszereda, 151, 258
CSISZ, 69, 157
CSKP, 73, 87, 90, 97, 117, 119, 120, 122, 198–201, 210, 212, 229–232, 262, 264, 265, 267, 286, 287, 294, 295, 307–309, 327, 335, 347, 349, 388, 389, 402
Csörgő (falu), 69

D

Dános Miklós, 226
Dávid Gyula, 30, 85, 86, 96, 148, 181, 384
Dávid Teréz, 122
Debrecen, 20, 28
Dej, Gheorghiu, 33, 59, 60, 64, 65, 76, 95, 96, 111, 222, 256, 327, 385
Dél-Magyarország (folyóirat), 140
Dél-Szlovákia, 118, 266, 272
Délvidék, 128, 129, 140, 239, 244, 372
Demeter János, 222
Dénes Ferenc, 90
Dévény, 228
Diákszövetség, 31, 32, 35, 36, 256, 257, 324, 326, 339
Dickmann, Johannes, 108
Dicsőszentmárton, 255
Diószpatony, 69
Disznó-öböl, 13
DNSZSZ, 276
Dnyepper, 235
Dobai István, 31, 52
Dobos János, 278
Dobos László, 156, 233
Dolgozó Nő, 268
Dolgozók, 161
Dolgozók (napilap), 275
Domokos Pál Péter, 256
Dorog, 66
Dögei Imre, 223
Drăgănita, Conştantin, 29
Dráva, 48
Dudás Gyula Múzeum- és Levéltárbarátok Köre, 278
Duna utcai Gimnázium (Pozsony), 40
Dunántúl, 26, 58, 178, 355
Dunaszerdahely, 38, 39, 88, 156, 266, 267, 336
Dupka György, 44, 91, 376, 384
Dvorský, Pavol, 73, 89

E

Eger, 290
Egri Viktor, 43, 69, 88, 155, 232, 329
Egyházaskozár, 143
Elek (falu), 103, 109, 110
Elektrosvit, 67, 75, 323
Élet és Irodalom, 95, 97, 114–116, 128, 131, 143, 168, 170, 180–182, 184, 214, 225, 226, 232–235, 243, 290, 291, 293, 295, 296, 300, 309, 310, 312, 330, 337, 343, 345, 347, 357, 362, 375–378, 381
Elnöki Tanács, 216
Előre (kolhoz híradó), 159
Előre (napilap), 33, 60, 95, 96, 169, 182, 186, 252, 305, 379
ELTE BTK, 129, 168, 367
EMISZ, 32
ENSZ, 29, 32, 282

Eperjes, 228, 308
Erdély, 27–29, 31, 32, 35, 38, 45, 52, 62, 64, 65, 69, 74, 75, 83–85, 95–97, 99, 109, 113–116, 131, 147, 148, 151, 165, 168, 182, 215, 222, 224–226, 232, 235, 236, 245, 256, 259, 260, 277, 292, 304–306, 337, 342, 349, 378–382, 384–387
Erdős Kamill, 214
Erdőszentgyörgy, 27
Érmihályfalva, 54
Érsekújvár, 40, 67, 75, 97, 231, 271, 272, 323, 345
Esterházy János, 66
Észak-Magyarország, 118, 120
Eszék, 48

F

Fábry Zoltán, 156, 184, 369, 370
Fáklya, 39
Fáklya (folyóirat), 42, 155, 325, 384, 387
Fazekas János, 59, 62, 74, 85, 95, 96, 111, 168, 169, 222, 263, 332
Fehér István, 19, 83, 355
Fellegi János, 271
Felsőcsáj, 38
Felsőkirályrév, 39
Felsőőr, 163
Felsőpulya, 49, 50
Felsőszölnök, 254
Ferkovics Sándor, 138
FMPK, 58, 59, 61, 64, 107, 118, 126, 130, 136, 139, 143, 194, 328
Foaia, Noasră, 140
Fodor József, 226
Fórum Kiadó, 277, 278
Föglein Gizella, 11
Földeák János, 226
Földes László, 255
Freies, Leben, 140
Fülek, 156

G

Gagyi Balla István, 83–85, 385
Galánta, 69
Gálfalvi Zsolt, 33
Gáll Ernő, 18, 34, 35, 83–87, 96, 147, 148, 258, 304, 305
Gálocs, 46
Gály István, 232
Gara, 107, 143, 332
Garamberzence, 227
Gát (falu), 234
Gazeta Româna, 25, 110, 134, 140, 327
Gelencséri András, 23
Gellért Oszkár, 114
Gerecse, 23
Gerencsér Miklós, 103, 166, 355
Gerhard, Simon, 288, 310, 321, 322, 358, 390, 401
Gomułka, Stanisław, 51, 394
Grábóc, 25, 254
Gróza Péter, 65, 151
Gyenes László, 58, 83, 95, 334, 361
Györfi István, 161
Gyula, 85, 109
Gyula (város), 25, 110, 220, 303
Gyulafehérvár, 152
Gyulakút, 30
Gyulavár, 23
Gyurkovics Ernő, 48

H

Hajdú Tibor, 87, 88, 99
Hajdú Zoltán, 149, 150
Hajdúnánás, 20
Halmos György, 259
Háromszék, 27
Házsongárd (temető), 30, 149
Hercegszántó, 143
Herczeg Ferenc, 286
Herczeg János, 129, 175

Hetényi Adolf, 23
HNF, 136, 164, 240, 250, 262, 360
Horvát Írószövetség, 277
Horvát Sándor, 44
Horvát Szábor, 277
Horvát Tudományos Akadémia, 48
Horváth Imre, 125
Horvátország, 49, 187, 208, 275, 276, 299, 312, 359, 372, 373
Hoyeswerda, 163
Hruscsov, Nyikita, 13, 40, 48, 58, 59, 64, 89, 120, 203, 211, 235, 236, 245, 256, 296, 321, 336, 339, 390
Hubesz Márton, 28
Husvig György, 23
Hviezdoslav Színház, 123

I

Ifjú Szívek Együttes, 157
Ifjúsági Tribün, 162
Igaz Szó, 148, 186, 296, 375, 386
Iliescu, Ion, 36, 257
Illés Jenő, 226
IMSZ, 36, 63, 147, 181
Ion Andreescu Főiskola, 31
Ipolyság, 268
Irodalmi Szemle, 156, 184, 309, 364, 369, 371
Istenes Gabriella, 86

J

Jancsó Elemér, 221
Jászvásár, 33, 35, 112
JKSZ, 206–211, 240, 275, 290, 334, 340, 342, 343
Jobbágyi, 50
Joja, Anastasie, 257
Jókai Gimnázium (Komárom), 40
Jordáky Lajos, 34, 61, 62, 83, 149, 150, 331
Józsa Márton, 28
Jugoszlávia, 12, 15, 25, 26, 32, 48, 49, 52, 60, 92–94, 107, 126–131, 139, 140, 160, 162, 164, 165, 174, 177, 187, 188, 201, 206, 208, 211, 212, 215, 224, 236, 237–240, 242–246, 275–278, 282, 286, 288, 289, 296–301, 310–312, 323, 347, 348, 372–374, 384, 389, 393

K

Kacsó Magda, 257
Kádár János, 99, 103, 110–115, 126, 131, 169, 197, 222, 223, 357
Kakasd, 20
Kalaznó, 23
Kállai Gyula, 58, 95, 112, 139, 167, 178, 214, 223
Kalonda, 68
Karagić Antun, 237, 247
Karintia, 278
Kárpátalja, 44–46, 50, 52, 74, 88, 91, 124, 156, 165, 186, 234, 235, 244, 274, 296, 310, 323, 375–377, 383–385
Kárpáti kalendárium, 159
Kárpát-medence, 147, 165, 365
Kárpátok Almanach, 234, 273
Kárpátontúli Ifjúság, 159
Kassa, 40, 41, 73, 89, 93, 120, 171, 230, 268, 271, 272, 307, 334, 369
Kassai Géza, 213
Kátoly, 23
Kecskemét, 54
Kékkő, 69
Keleti Ferenc, 85, 86, 113, 147, 168, 169, 180–182, 222, 224, 293, 305, 306, 340
Kelet-szlovákia, 264, 265
Kelet-Szlovákiai Vasmű, 265, 272
Képes Ifjúság, 275
KGST, 78, 224

King, Robert R., 40, 79, 80, 89, 91, 96, 98, 385, 394
Kisdorog, 20, 23, 81
Kisküllő, 30
Kismarton, 108, 219
Kiss Károly, 118, 171, 172, 223, 370
Kita, Adolf, 122
Klokoč, Ondrej, 41
KMKSZ, 158
Kolozsvár, 30, 35, 52, 61, 62, 84, 86, 87, 96, 112, 113, 146, 147, 149, 151, 182, 220, 225, 256, 258, 259, 261, 292, 323, 324, 326, 330, 331, 333, 337, 339, 340, 342, 378, 379, 381, 383
Komárom, 40, 66, 69, 83, 95, 120, 230, 231, 266, 271, 290, 334, 361
Komárom Megyei Dolgozók Lapja, 58
Komáromi Területi Magyar Színház, 157, 271
Komszomol, 164, 186, 273
Korunk, 85, 105, 147, 148, 181, 197, 255, 330, 378, 380, 384, 385, 386
Kós Károly, 61, 83, 116, 226
Kossuth rádió, 31, 136, 268, 310
Koszovó, 162, 255
Kovács Eugén, 111
Kovács Flórián, 38
Kovács Péter, 112, 135, 142, 177, 179, 247, 248, 300–304, 354, 361
Kovács Vilmos, 234, 235, 296, 375–377
Köhler, Bruno, 230
Kőszeg, 144, 179, 218, 291, 336
Kővágó László, 207, 285, 289, 298, 303, 355, 356, 373
Közép-Európa, 29, 77, 84, 206, 236, 367, 391
Krajcsik Mihály, 232
Kretz János, 103
Kričković, Antun, 126, 239
Kristóf István, 216
Krivošik László, 268
Krklec, Gustav, 48
Kuba, 206
Kula, 49
Kulturný ivot, 43, 329
Kupec, Ivan, 73
Kuszálik Péter, 148
Kuti Jenő, 92, 126, 173, 174, 299, 306, 310, 312
KÜÁT, 48, 126, 128
Kühár János, 254
KÜM, 49, 57, 67, 83, 92, 94, 111–113, 125–129, 139, 142, 160, 169, 178, 217, 218, 228, 232, 238, 239, 242, 254, 275, 296, 301, 306, 329, 344, 345, 347
Kürtös, 112

L

La Libertate, 275
Lado Horvát Népi Együttes, 126
Lakócsa, 126
László Béla, 11
László Mária, 138, 145
Lásztity Ljubomír, 137, 329, 359
Lásztity Szvetozár, 24, 137
Lausits, 280
Ledényi Ernő, 176, 178, 179, 247, 251, 300, 302–304
Legfelsőbb Tanács, 273
Lemberg, 124
LEMP, 51
Lendva, 127, 241, 275, 372
Lengyelország, 36, 50, 51, 75, 99, 122, 135, 163, 175, 188, 236, 281, 323, 394, 395
Lett Kommunista Párt, 164
Lettország, 210, 273, 280
Léva, 40, 268
Libertatea Noastră, 140

Lidová Demokrace, 72
Lipcse, 105, 235, 245, 280, 296
Litvánia, 50
Ljubljana, 206
London Times, 40
Losonc, 39, 40, 69, 157, 185, 268, 326, 336, 346
Lőrincz Gyula, 70, 84, 98, 155, 263
Lőrincze Lajos, 277
Ľudové Noviny, 214, 227, 233, 294, 302
Lukács Mátyás, 45
Lupta de Clasă, 255
Lupu Petre, 59

M

Magdu Lucian, 140
Magyar Képesújság, 275
Magyar Nemzet, 94, 181, 290, 292, 362, 370, 386, 387
Magyar Nyelvápolók Egyesülete, 277
Magyar Országgyűlés, 228
Magyar Színház (Szabadka), 277
Magyar Szó, 41, 128, 160, 161, 175, 188, 275, 276, 311, 349, 373
Magyar Szó (Felsőőr), 163
Magyarbóly, 143, 218
Magyarkanizsa, 127
Magyarország, 12, 19, 20, 22–24, 26, 27, 29, 31–52, 58–65, 67–69, 71–74, 76, 77, 79, 80, 82, 85, 88–90, 93, 95–97, 102, 105–109, 111, 112, 114–118, 124, 126, 128–132, 135, 136, 144, 146–148, 151, 155, 158, 160–167, 169–171, 174, 176, 177, 179, 181, 182, 193, 195, 197, 206, 211, 212, 215–218, 220, 222, 226, 230, 232, 233, 235, 238–240, 242–245, 250, 253, 268, 275, 277, 280–282, 284, 286–288, 290, 291, 296–298, 303–305, 307, 311, 323–327, 331, 332, 343, 354–365, 383
Major István, 70, 71, 154
Majs, 143
Mandabokor, 141
Mansfeld Péter, 23, 48
Mány Erzsébet, 23
Marosán György, 105, 224, 335
Marosludas, 255
Marosvásárhely, 30, 59–61, 69, 75, 85, 95, 111–113, 115, 148, 150, 181, 225, 226, 258, 259, 305, 324–326, 327, 331–334, 350, 379, 383
Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetem, 111
Marosvásárhelyi Pedagógiai Főiskola, 258
Márton Áron, 29, 152
MAT, 60, 64, 110, 111, 113, 222, 226, 255, 280, 305, 325, 327, 342, 347
Matković, Marijan, 277
MBT, 42, 73, 199, 263, 264, 267, 338
MCKSZ, 138, 144, 145, 177, 196, 332
MDDSZ, 24, 57, 82, 105, 125, 126, 137, 141, 142, 176, 178, 238, 239, 249–251, 253, 303, 324, 329, 360
MEFESZ, 32, 36
Méhkerék, 109, 110, 168, 180, 292, 330, 331, 336, 338, 362
Mezőkaszony, 46, 124, 234
Midina, 239
Mike András, 29, 40
Milovanov, Milenko, 48
Miskolc, 21, 79, 323, 324, 387
MMAT, 255, 347
MMNO, 24, 78, 79–83, 94, 112, 135, 136, 138, 141–143, 146, 164, 167, 175–179, 195, 213, 247–252, 301–303, 333, 338, 343
Mňačko, Ladislav, 43
MNDSZ, 57, 78, 80, 107, 108, 167, 177, 178, 216, 217, 248, 301, 302, 328, 332

Mogyorós Sándor, 29, 111, 112
Mohács, 127, 143, 144, 333
Molotov, 13, 321
Monyoród, 103
Mórágy, 23
Móricz Virág, 233
Morvaország, 230, 264
Mosonmagyaróvár, 123
Moszkva, 12, 15, 120, 176, 198, 201–203, 206, 210, 212, 234, 286–288, 328, 332, 336–339, 346, 348, 388, 401–404
Mrazović, Karlo, 277
MRDSZ, 26, 138, 249, 254
MSZDSZ, 26, 57, 79, 81, 83, 94, 123, 136, 137, 175, 176, 178, 248, 251, 301, 302, 329, 363
MSZMP, 10, 57–59, 64, 78, 80, 90, 94, 99, 105, 112, 118–120, 126, 142, 160, 170, 171, 179, 193–197, 211, 212, 215, 248, 250, 285, 286, 291, 301, 328, 330, 333, 335, 337, 342, 343, 348, 351, 387
MTI, 49, 57, 62, 111, 169, 188, 298, 332
Munkács, 234
Munkácsy Mihály Múzeum, 144
Munkaügyi Minisztérium, 104
Muraköz, 49
Muraszombat, 161, 162, 174, 187, 188, 241, 276, 298, 311, 336, 337, 339, 340, 374, 375
Muravidék, 275, 276, 278
Muzsaly, 159
Muzsik Mihály, 59
Müller Rudolf, 23
Münnich Ferenc, 223, 224
Művelődésügyi Minisztérium, 195, 368
Művészet (Marosvásárhely), 148, 181, 255

N

Nagy Imre, 35, 49, 115, 126, 139, 384
Nagy István, 33, 95, 115, 116, 170, 257, 330
Nagy József, 162
Nagy Nemzetgyűlés, 254
Nagy Pál, 33
Nagyabony, 69
Nagybánya, 59, 148
Nagybereg, 159
Nagykapos, 40
Nagyszőllős, 52, 159, 274
Nagyszőlős, 46, 234
Nagyvárad, 35, 59, 109, 111, 149, 225, 332
Narodne Novine, 94, 140, 142, 167, 174, 179, 180, 291, 303, 304, 355, 360, 368, 397
Narodne Noviny, 239, 298
NDK, 25, 50, 51, 99, 107, 108, 130, 131, 163, 194, 217, 218, 245, 253, 279, 281, 282, 291, 332, 339, 345, 350, 396
NDK Művelődésügyi Minisztériuma, 279
NDK Rendőrség Központi Művészegyüttese, 218
Nemes Dezső, 118, 171, 259
Németh József, 224
Németi, 144
Nemzeti Színház (Magyarország), 123
Nemzeti Színház (Szlovákia), 123, 172, 306
Népakarat, 105, 115, 167, 365, 366
Népi Ifjúság, 162
Népszabadság, 57, 61, 80, 82, 94, 96, 99, 103, 106, 109, 111, 114, 115, 118, 128, 143, 160, 166–170, 172, 174, 177, 178, 180, 183, 219, 275, 292, 330, 355, 361, 362, 378, 379, 381, 384

Népszínház (Beregszász), 274
Népújság, 79, 161–163, 168, 174, 187, 188, 276, 290, 292, 298, 304, 311, 361–363, 374
Neue Zeitung, 58, 94, 107, 140, 167, 170, 176, 177, 179, 180, 217, 291, 292, 300, 331, 334, 361, 362, 396, 398
New York, 313
Novotný, Antonín, 120, 122
NSZK, 107, 108, 194, 215, 217, 218
Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 147
Nyíregyháza, 144, 179, 377, 381
Nyitra, 40, 88, 156

O

Óbánya, 143
Óbecse, 48, 127, 162, 326
Obrona, Lidu, 72
Ognyenovics Milán, 57, 105, 137, 142, 144, 176, 179, 239, 298, 301
Ógyalla, 68
Oláh Tibor, 33
Opole, 51, 325, 389, 395, 396
Orbán László, 32, 59, 142, 195
Ormos István, 46
Orvostudományi és Gyógyszerészeti Felsőoktatási Intézet Tudományos Tanácsa, 61
Ostrava, 120
Óverbász, 162
Őrsziget, 50

P

Pándi Pál, 21
Parhon Tudományegyetem, 150, 260
Párizs, 282
Párkány, 38, 69, 230
Parragi György, 58
Pártélet, 213, 290, 294, 302, 356, 357, 358, 389
Pathó Károly, 42, 123, 137
Pécs, 24, 25, 125–127, 139, 142, 173, 179, 218, 248, 291, 301, 303, 324, 327, 336, 354, 355, 359, 403
Pécska, 28
Pedagógiai Szemle, 253
Peják, Zsiva, 82, 126, 128, 173, 174, 175, 177–179, 296, 298–300, 304, 311
Pélmonostor, 50
Petőfi rádió, 139
Petrina, Matej, 117
Pikay István, 105, 106, 114, 167, 197, 329, 366
Pilis (hegység), 23, 254
Pilis (község), 25, 179
Pilisszántó, 23
Pilisszentlélek, 23
Pintilie, Gheorghe, 59
Pionírok Lapja, 268
Pitvaros, 20
Pogány György, 104
Pomáz, 126
Popov szovjet követségi tanácsos, 238
Pozsony, 39, 40, 67, 72, 87, 89, 90, 93, 95, 97, 118, 120–123, 155, 156, 158, 171–173, 184–186, 227, 228, 230–232, 265, 268, 271, 286, 287, 294, 295, 306–309, 324–327, 329, 330, 333, 338, 339, 342, 344–346, 363, 368–372, 384, 385, 388, 389, 402
Pozsonypüspöki, 122, 272
Práce, 72
Prága, 43, 89, 97–99, 119, 120, 158, 230, 291, 294, 306, 307, 309, 327, 334, 335, 341, 344, 345, 347, 349, 389
Prágában, 120, 228, 268
Prasse, Charlotte, 108
Puja Frigyes, 232, 238, 297

Pula, 160
Putna, 33, 330
Püski Sándor, 215

R

Rába-vidék, 239
Răutu, Leonte, 65, 223
Rauþu, Leonte, 256
Rehák László, 94, 187, 206, 275, 289, 311, 374
Ribičič, Mita, 241
Riga, 50
Rimaszombat, 38, 157, 268
RMP, 29, 33, 60, 64, 85, 111, 112, 254, 257, 261, 293, 339, 347, 383
Robotos Imre, 33, 35, 86
Róma, 313
Román Írószövetség, 255
Román Tudományos Akadémia, 147
Roman, Walter, 35
Románia, 19, 22, 26, 27, 32, 36, 37, 40, 44, 52, 59, 60, 62–65, 69, 74, 76, 83, 85, 87, 89, 95, 96, 105, 109–112, 114, 115, 123, 128, 130, 131, 145–148, 151, 164, 165, 168–170, 180–182, 211, 215, 220, 222, 224–226, 233, 236, 243–245, 255, 258, 261, 262, 277, 280–282, 284, 286, 288, 291–293, 297, 303–305, 323, 324, 328, 330, 333, 336, 338, 345, 348, 362, 363, 378–387, 397
Rónai György, 224
Rotman Miklós, 234
Rudé Pravo, 39, 88

S

Sajna Alexa, 127
Salzburg, 216, 217
Samuel, Pavel, 227
Sármás, 255
Sarmaság, 28
Scînteia, 222
Šebasta, Stefan, 121, 262
Securitate, 29, 59, 84, 386
Segesvár, 111
Sepsiszentgyörgy, 28, 30, 31, 113
Sík Endre, 238, 297
Simó Géza Bútorgyár, 60, 112
Sinkó Ervin, 48, 276
Skopje, 211
Slovnaft, 272
Solymár Imre, 23, 81, 180, 304, 361
Somorja, 10, 88, 157
Somoskőújfalu, 232
Sopron, 232
Spesiszentgyörgy, 28
Stoica, Chivu, 256
Strechaj, Rudolf, 42, 73, 76
Sütő András, 33, 148, 255
Szabad Nép, 21
Szabadka, 127–129, 163, 175, 188, 243, 275, 277, 311, 312, 341, 373–375
Szabédi László, 61, 257–259, 340
Szabó Béla, 260
Szabó Rezső, 123
Szabómihály Gizella, 11
Szakál Gyula, 156
Szarka Béla, 123, 137
Szászország, 280
Szászrégen, 27, 28, 259
Szatmárnémeti, 151, 225
Székely Ifjak Társasága, 30
Székelyföld (ld. még MAT), 106, 115, 148, 258
Szenc, 44, 156
Szenkovits Sándor, 59
Szentendre, 23, 127
Szepesség, 54
Szepsi, 40
Szigeti József, 31, 221

Szilágyi Dezső, 169, 223
Szilágyi Ludovic, 111
Szilágyi Péter, 249, 254, 301
Szilágysomlyó, 29
Szirmai István, 112, 139
SZKP, 74, 163, 203, 211, 256, 288, 337–339, 348, 402
SZLKP, 41, 70, 89, 117–121, 154, 157, 170, 171, 184, 198–201, 210–212, 227, 228, 230–232, 262, 264, 266, 286, 287, 295, 306, 330, 333, 370, 388, 402
Szlovák Írószövetség, 43, 232, 233, 271
Szlovák Nemzeti Színház, 264
Szlovák Tudományos Akadémia, 264
Szlovákia, 36, 37, 39, 40, 41, 43, 52, 69, 72, 73, 74, 75, 76, 87, 89, 105, 116, 117, 119, 120, 121, 122, 123, 130, 131, 165, 170, 172, 198, 210, 211, 212, 228, 229, 230, 231, 232, 243, 245, 262, 264, 265, 266, 271, 272, 280, 281, 284, 287, 294, 295, 306, 307, 309, 323, 339, 370, 371, 388, 392
Szlovákiai Fogyasztási Szövetkezetek Szövetsége, 265
Szlovénia, 49, 127, 161–163, 187, 208, 240, 242, 282, 299, 312, 339, 342, 372
SZNF, 70, 71, 262
SZNT, 121, 262, 263, 267
Szoboszlai, 54
Szoboszlai Aladár, 28, 29, 40, 54
Szombathely, 142
Szovjetunió, 11, 12, 26, 36, 45, 47, 50, 66, 76, 97, 99, 124, 130, 138, 158, 164, 173, 193, 197, 198, 204, 206, 210, 211, 234–236, 256, 272, 281, 282, 284, 288, 310, 323, 376, 377, 389, 398–404
Szövetkezeti Újság, 268
Sztankó Pál, 122, 172, 184–186, 231, 294, 295, 306, 309
Sztovanovity, Milutin, 137, 140, 142, 176, 237

T

Takács Lajos, 146, 224, 257, 376
Tamási Áron, 115, 170
Tanügyi Újság, 147
Târgu Magurele, 29
Temesvár, 28, 31, 32, 35, 41, 52, 111, 112, 147, 150, 151, 261, 325, 333, 386, 397, 398
Temesvár tartomány, 59
Tepavác jugoszláv nagykövet, 238
Természet és Társadalom, 268
Tilkovszky Loránt, 19, 356, 361
Tiszaágcsernyő, 39
Tiszatáj, 140
Tiszaújlak, 46
TIT, 143, 363
Tito, Josif Broz, 40, 47, 48, 160, 206, 241, 242, 404
Tito, Josip Broz, 241
Tófalvi Zoltán, 27, 63, 64, 83–87, 95, 96, 304, 306, 382, 387
Tolna megye, 81, 143, 217, 304, 349, 361
Tompa Miklós, 65
Tomšič, Vida, 240
Tonhauser, Pavol, 117, 228, 294
Topolya, 127
Tordai Zádor, 255
Tornalja, 156, 157
Tótkomlós, 227, 251
Török Mihály, 260
Török Sándor, 241
Törökkanizsa, 127
Töttös, 143
Türkménia, 273

U

Udové Noviny, 140
Új Élet (Beregsom), 159
Új Élet (Marosvásárhely), 255
Új Ifjúság, 41, 87, 98, 229, 268, 324, 385, 386
Új Nemzedék Ifjúsági Klub, 272
Új Symposion, 275
Új Szó, 69, 72, 89, 95, 98, 99, 125, 232, 294–296, 309, 326, 369
Újvidék, 48, 49, 94, 106, 128, 129, 160, 162, 163, 187, 242, 275–277, 289, 311, 349, 372–374, 393
Ukrajna, 52, 124
Ungvár, 45, 46, 91, 124, 234, 265, 27–377, 383, 384
Urosevics, Daniló, 137, 360
USA, 206
Utunk (folyóirat), 61, 87, 95, 96, 151, 181, 222, 226, 255, 292, 293, 379, 380

V

Vajdahunyad, 114
Vajdaság, 48, 49, 51, 126, 128, 129, 160–162, 175, 188, 216, 224, 240–243, 245, 255, 275–278, 280, 281, 289, 298, 310, 311, 325, 342, 346, 372–375
Várhegyi István, 32, 35, 36, 85
Vári, 159
Varró János, 256
Vass Gizella, 224
Vendégh Sándor, 213, 214, 247, 248, 250–253, 290, 301–304, 357
Veres Péter, 43
Versend, 143
Veszprém, 21, 79, 217, 251, 291, 324
Vilna (Vilnius), 50
Völgység, 23, 81, 254, 361
Vörös Zászló (Marosvásárhely), 60
Vöröszászló (Beregszász), 274
Vujčić D. Stojan, 239

W

Wałbrzych, 163
Wéber Lajos, 275
Wild Frigyes, 57, 94, 107, 140, 144, 177, 216–218, 241, 248, 291, 292, 301, 329, 350, 362

Z

Zágráb, 92, 125, 126, 173, 211, 239, 277, 393, 394
Zala megye, 239
Zeman, J. tábornok, 73
Zenta, 127, 129, 276, 278
Zombor, 49, 275
Zomobor, 277
Zotić, Miroslav, 126, 128
Zub, Alexandru, 18, 86, 87
Zselíz, 157, 186, 268, 271, 331, 335, 342
Zsolna, 120